

BOSNA-HERSEK'TE DEVLET İNŞASI ANLAŞMAZLIĞINDA ENERJİ GÜVENLİĞİNİ KAVRAMAK: ARAFTA BİR BOSNA-HERSEK Mİ?

F. Didem EKİNCİ*

ÖZET

Mevcut çalışma, devlet inşası kavramı çerçevesinde BiH'de devlet inşasının en önemli boyutlarından enerji güvenliğinin geliştirilmesini ülkedeki devlet inşacı aktör olan AB ile bağlantılı olarak ele almaktadır. Devlet inşası, enerji güvenliği ve Dayton Barış Anlaşması'nın betimlenmesinin ardından, BiH'deki enerji güvenliği inşasında üç temel sorun tespit edilmektedir. İlk olarak, devlet inşasında BiH'de "devlet içinde devlet" durumunun nasıl parçalı olan ve uyumlaştırılmayan enerji tercihlerine yol açtığı ve sonuçları ortaya konmaktadır. İkinci ve yukarıdaki unsurdan kaynaklı olarak, devlet inşasında devlet içindeki iki entitenin (Federasyon ve Bosna Sırp Cumhuriyeti/Republika Srpska) kendi eski doğal dış ortaklarıyla petrol ve doğal gaz alanlarında bağımsız işbirliği tesis etmelerinin ilave bir sorun yaratması değerlendirilmektedir. Üçüncü olarak, uzun süren ve durağanlık sergileyen devlet inşasının, öngörülen veya öngörülemeyen başka dış aktörlerin sürece dahil olması olasılığını doğurduğu, Çin üzerinden örneklenmektedir. Nihai tahlilde, AB'nin BiH devlet inşasının enerji güvenliği boyutunda tek taraflı tavizlerle esneklik sunmasının gerekliliği teslim edilmekte ve geleceğe dair bazı değerlendirmeler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: BiH, Çatışma, Devlet İnşası, Enerji, AB.

CONSTRUING ENERGY SECURITY IN THE STATE BUILDING IMBROGLIO IN BOSNIA-HERZEGOVINA: BOSNIA-HERZEGOVINA IN LIMBO?

ABSTRACT

This paper addresses energy security promotion, one of the most significant aspects of state building in BiH, in the framework of the concept of state building in connection with the state building actor in the country, the EU. Following the description of state building, energy security and Dayton Peace Agreement; it identifies three fundamental problems in the energy security building in BiH. First, it exposes how the "state within state" condition leads to fragmented and disharmonious energy policy choices and outcomes in the state building in BiH. Second, and emanating from the factor above, it dwells on the creation of additional problems emanating from the establishment of independent cooperation in the oil and natural gas sectors by the two entities (Federation and Bosnian Serb Republic/Republika Srpska) with their respective old, established external partners, in the state building process. Third, it exemplifies via the Chinese case that the state building, manifesting long duration and stagnation, will result in the possibility of the involvement of foreseen or unforeseen actors in the process. In the final analysis, it acknowledges the necessity on the part of the EU to offer unilateral concessions in the energy security aspect of the state building in BiH and offers certain future prospects.

Keywords: BiH, Conflict, State Building, Energy, EU.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 06.11.2019; Yayıma Kabul Tarihi: 21.11.2019

* Doç. Dr., Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ANKARA,

ORCID: 0000-0002-2882-7582, E-posta: didemekinci@cankaya.edu.tr, didemekinci@gmail.com

Bu çalışmada, devletin orijinal dilindeki resmi adı "Bosna i Hercegovina"nın resmi kısaltılması olan "BiH" ile iki entite Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Republika Srpska'nın resmi kısaltmaları olan "FBiH" ve "RS" kullanılmıştır.

Giriş

Dünyada yekun güç kapasitesi bakımından en üst düzeyde olan aktör olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) 1970'ler gibi çok eski olmayan bir dönemde petrol krizleri yaşanırken enerji politikalarında, sözgelimi veri eksikliği gibi, hiç tahmin edilemeyecek kadar ciddi eksiklerin ortaya çıktığı hatırlanacak olursa, hala devlet inşası sürecinde olan ve çatışma yaşamış küçük devletlerin enerji politikalarının oldukça sorunlu süreçler barındırdığı kolaylıkla tahmin edilecektir. Çalışmaya konu olan ve Batı Balkanlar'daki savaş ortamından en fazla etkilenmiş olan BiH'in devlet inşasında enerji güvenliği temini, tam tersi olması gerekirken, bölgedeki en komplike ve sürüncemede kalmış olan enerji güvenliği süreçlerini yansıtmaktadır. BiH'de enerji sektöründe yaklaşık çeyrek asırdır devam eden devlet inşasına karşın, ilgili sektörde gelişme sağlanamamasının nedeni, anayasanın bir sonucu olarak entiteler ve devlet düzeyinde, homojen olmayan, çok katmanlı ve zıtlaşmayla karakterize olan karar yapım mekanizmalarıdır.

Her devlet özelinde olduğu üzere, BiH'de de enerji güvenliği temini devletin sağkalımı anlamına geliyor olmasına rağmen, İngilizce ve Türkçe Uluslararası İlişkiler yazınında konuya ilişkin akademik araştırmaların eksikliği ve diğer taraftan az da olsa uluslararası kurum ve kuruluşların rapor niteliğindeki yayınlarının varlığı sözkonusudur. BiH'in kendi içinde dahi enerji alanındaki temel veriler, yakın zamana kadar hazırlanıp sunulmamışken, belki de konuya dair yazının gelişmemiş olması şaşırtıcı olmamalıdır. Bu çalışmada, bu noktadaki eksikliğin giderilmesine katkı yapabilmek amacıyla konu, devlet inşası kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu çerçevede ileri sürülen temel argüman, BiH'deki enerji güvenliği inşasının devleti kuran Dayton Barış Anlaşması'nın (1995) sunduğu anayasanın yarattığı, işlemeyen, karmaşık yapıdan ve devlet inşacı aktör AB'nin kriter ve koşullarından dolayı sürüncemede kaldığıdır. Bu kapsamda, öncelikle devlet inşası yazınının anahatlarıyla aktarılmasının ardından; enerji güvenliği, Batı Balkanlar ve AB bağlantılı olarak betimlenmektedir. Akabinde, BiH'deki tıkanmış enerji politikalarının, devlet inşası yazınında ele alınmış "devlet içinde devlet" semptomu, eski ve yeninin çatışması ve uzamış devlet inşalarında görülebilen bir durum olarak esas devlet inşacılarına rakip beklen(me)dik aktörlerin ilgili sektöre katılmaları ile politika yapımını daha da komplike hale getirdikleri ileri sürülmekte ve konu bu üç husus dairesinde incelenmektedir. Nihai tahlilde, temel aktör AB'nin, enerji alanında kriter ve koşulları standart yaklaşımla empoze etmek yerine belirli bir süre tek taraflı tavizler vererek BiH'i yakınlaştırması gereğine işaret edilmekte ve geleceğe dair kısa değerlendirmeler sunulmaktadır.

1.Devlet İnşası: Kavramsal Evrim, Olgu ve Savlar

Danimarka'nın nasıl "Danimarka" olduğunun, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler disiplinlerinde hala cevabı bulunamamış uzmanlık sorusu olması gibi, dış aktörlerin çatışma sonrası devlet inşası uygulamalarında neden başka "Danimarka"lar yaratamadıkları da bu kapsamda bir o kadar cevapsız kalan bir başka sorunsaldır. Devlet inşası tartışmaları, her sosyal bilim kavramı gibi, çıkışı ve evrimine dair hakkında görüş birliği olmayan bir kavramdır.

Tarihsel süreç bakımından ele alındığında, devlet inşası kavramı ve uygulamalarının, daha çok Soğuk Savaş sonrası döneme özgü olduğu kanısının aksine, kavramın ve uygulamasının Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da ve elitler düzeyinde gerçekleşen siyasi, ekonomik ve kültürel birleşme yansıtan ilk safhasının izlerine en az Orta Çağ'dan Fransız Devrimi'ne kadar uzanan dönemde rastlandığı; bunu, kitlelerin iletişim araçları ve eğitim

gibi yollarla sisteme daha fazla dâhil olmasından ibaret ikinci safhanın izlediği; üçüncü safhada kitlelerin siyasal sisteme faal olarak katıldıkları ve nihai safhada devletin kitlelerin sosyal refahını sağlamak doğrultusunda evirildiği ifade edilmektedir (Kuzio 1999: 13). Bu nispeten düzenli ve tedrici evrilmiş süreç ancak anılan coğrafyalarda gözlemlenebilmiş; sömürge sonrası (1945-) ve komünizm sonrası (1991-) devlet inşalarında ise oldukça kompleks, düzensiz ve türlü sektörlerde eşzamanlı dönüşümlerin olmuş/oluyor olması artık neredeyse olağan hale gelmiştir (Kuzio 1993: 13, ayrıca bk. Hameiri 2010: 64-91).

Dünyada sömürge sonrası dönemde gerçekleşmiş çatışmaların büyük bölümünün, sömürge yönetimlerinden çıkmış olan üçüncü dünya devletlerinin kendi içlerinde gerçekleşmiş çatışmalar olması, uluslararası ve ulusal düzene dair sorunların iç içe geçmiş olduğu anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, bu tür devletlerin içinden kaynaklanan sorunların, uluslararası düzeni tehdit ettiğinin görülmesiyle, içinde barış olan birinci dünya ve çatışma barındıran üçüncü dünya arasındaki keskin fark iyice anlaşılabilir ve uluslararası düzeyde diğer devletlerin güvenliğini tehdit eden zayıf devlet, kırılabilir devlet, çökmüş devlet, haydut devlet gibi kavramlar, devlet inşası tartışmalarında fazlaca yer bulmaya başlamıştır (Ayoob 2007: 95-96). 11 Eylül 2001 saldırılarından itibaren, bu tür devletlerin tüm devletlere tehdit teşkil ettiği ve müdahale edilmesi gerekliliği tartışması, daha sık dile getirilmeye başlanmıştır.

Devlet inşasını farklı perspektiflerden ele alan, geniş bir yazın bulunmakla birlikte (bk. örneğin, Waldner 1999: 19-52; Kovacs 2019: 53-92) başlangıç için önce genel bir tanımlama yapmak faydalı olabilir. Devlet inşası, en basit şekliyle, devlet ve sosyal gruplar arasında karşılıklı taleplerin müzakere edilmesi bağlamında, etkili bir siyasi sürece ilişkin olarak devletin kapasitesini, kurumlarını ve meşruiyetini geliştirmeye yönelik faaliyet olarak anlaşılabilir (OECD 2008: 1). 1990'ların ortalarından bu yana farklı, karmaşık ve kimi zaman sınırları net tanımlanamamış olmakla birlikte, devlet inşasının önemi üzerinde daha fazla durulmaya başlanmıştır. *Ad hoc* niteliği ve işleyişine dair sorunlar olmasına rağmen, devlet inşasının çatışma sonrası devletlerde yeniden yapılanma için devletler ve uluslararası aktörlerin gerçekleştirmesi gereken, kaçınılmaz bir uygulama olduğu ortak görüşü ağır basmaktadır (Chandler 2010: 1). Devlet inşası kavramının, müdahale, müdahale eden aktörler, devlet dışı aktörler, hedef devletler, donörler, devlet kapasitesi, devlet inşası süreci, yeniden yapılanma gerektiren alanların belirlenmesi, halkın rızası/itirazı, vs. bileşenlerini kapsadığı belirtilebilir (Campbell 1995: 760-787; Sutter 2009: 3-13; Krasner 2011: 65-74; Myerson 2011: 91-100; Woodward 2011: 87-112; Kozul-Wright vd. 2011: 1-18; Tsagourias vd. 2013: 193-218; Kisangani vd. 2014: 187-198; Sobek vd. 2015: 51-69). ABD'nin 2004'te Yeniden Yapılanma ve İstikrarlaştırma Koordinatörlüğü kurmuş olması; İngiltere'nin 2005'te Strateji Birimi'nin *Önleme Yatırım Yapmak* adlı raporu yayınlamış olması; OECD'nin kalkınma bakanlarının 2005 tarihli bir toplantıda devlet inşasını merkeze yerleştiren "Kırılabilir Devletlerde İyi Uluslararası Angajmana İlişkin İlkeler" üzerinde mutabakat sağlamış olması ve aynı yıl Birleşmiş Milletler'in (BM) kurulması önceden teklif edilmiş olan Barış Tesis Komisyonu'nun kurulmasında mutabık kalması, devlet inşasının kilit dış aktörlerce üst düzeyde önemsendiğinin göstergeleridir (Chandler 2009: 16).

Çatışma sonrası devlet inşası yaklaşımları, üç temel yaklaşımı yansıttığı bilinen bir bütün yansıtmaktadır. Birinci yaklaşım, önce güvenlik odaklı olan, güç kullanılarak askeri güvenliğin sağlanması gerektiği, diğer kapasite gelişimlerinin ise sonraki aşamalarda gerçekleştirilmesi üzerinde duran, Weberci, bir nevi realist yaklaşımdır. Bu yaklaşımda, iç çatışma yaşayan bir devlet çökme ihtimali doğduğunda veya o devlet çöktüğünde, o devletin vatandaşlarının fiziki güvenliğinin doğrudan tehlikeye girmesi sonucu

doğduğundan, öncelikle askeri güvenliğin sağlanması yoluna gidilmelidir. Bu nedenle, demokrasinin sağlanması sonraki aşamalara bırakılabilir.

İkinci yaklaşım, kökenini liberalizmden almakta ve özünde liberal koşulların sağlanmadığı, çökmüş devletlere yapılacak müdahalelerde devlet inşasında kurum inşasının başı çekmesi gerektiği, demokrasinin ancak bu yolla ivedilikle yerleşebileceği vurgulanmaktadır.

Üçüncü yaklaşımda ise, liberalizmin yaptığı vurguya ek olarak, kurumsallaşmanın devlet inşası için tek başına yeterli olmayacağı anlayışından hareketle, toplumda zihnin ve algıların yeni bir devlet “algısı”nı, “fikri”ni kabul etmesi, kurumsallaşmanın iç siyasi dinamiklere “rağmen” olmaması; bilakis onunla uyumlu seyretmesi gerektiği tercih edilmektedir. Ancak bu sözkonusuysa devlet inşasında yer alan dış aktörler devletten çekildiğinde, devletin ulusal yöneticiler tarafından idare edilmesinin mümkün olacağı inancı gözlemlenmektedir (Fukuyama 2004; Robinson 2007: 1-28; Schneckener 2008: 193-219; Chappuis vd. 2009: 33-36; Paris vd. 2009: 1-20; Eriksen 2016: 780-782). Yakın dönemde ortaya çıkmış ve uluslararası toplumun tarihsel gelişiminden hareketle konuyu ele alan, ikilemler ve çıkmazları beraberinde getirirse de devlet inşasının panzehir olduğu ve devam ettirilmesi gerektiğini savunan, çağdaş uluslararası toplumda bir yandan devletin kapasitesinin sınırlanması ve liberal devlet inşası anlayışıyla devlet inşası gerçekleştirilirken bir yandan da bu yaklaşımın nefret hissi uyandırdığını ileri süren ve dış aktörlerle yerel yöneticiler arasında oluşmuş dengesizliğin bertaraf edilmesi gerektiğini vurgulayan bir yaklaşım da görülmektedir (Shinoda 2018: 25-43).

Günümüze değin kaydedilen devlet inşası örneklerinde tam ve kesintisiz bir başarıdan bahsetmek, devlet inşasının kendi içinde barındırdığı çelişki ve sorunlar nedeniyle mümkün görünmemektedir. Evvela, Paris ve Sisk’in (2009: 305) gözlemediği üzere, dış müdahale hedef devlette öz yönetim tesis amacıyla yapılmakta olsa da, -bazen çok kısa süre geçmeden dahi- uygulamalar ve kurumsallaşma başlatıldığında, meşruiyet kavramının farklı yorumlanmasından mütevellit, dış aktörlerin yerel aktörler ve/veya yönetici seçkinler üzerinde fazla müdahaleci olabildiği bilinmektedir.

Bu husus kadar önemli olan ise, amaç yeniden inşa edilen devleti nihayetinde yerel aktörlere bırakmak ve çıkış stratejileri (*exit strategies*) formüle etmek olsa da, bu aşamaya gelmek için önce dış aktörlerin yerel aktörler üzerindeki kontrolünün sağlam düzeyde oluşmasının gerekli olması bir paradoks olarak karşımıza çıkmaktadır (2009: 305; ayrıca bk. Tansey 2014: 174-186). Yerel aktörlerin kimler olacağı, kendilerine hangi yetkilerin ne düzeyde tevdi edileceği, yine yukarıda değinilen meşruiyet konusunu gündeme getirmektedir.

Keza, yerel sorunların çözülmesinde batının normlarının domine ettiği, bilinen tabirle “Washington mutabakatı” (*Washington consensus*) olarak lanse edilen ve evrensel olduğu iddia edilen kural ve değerlerin devlet inşasında sıklıkla reçete gibi sunulması ilave bir anlaşmazlık alanı yaratabilmektedir (Robinson 2007: 12; Paris vd. 2009: 305-306).

Öte yandan, devlet inşasının, çatışma öncesi geçmişten sıyrılmayı zorunlu kıldığı gibi, aynı geçmişi kabullenmeyi zorunlu kılması da iç çatışmadan yeni çıkmış devletlerin yeniden organize edilmesinde dış ve yerel aktörler arasında aşikâr veya beklenmeyen anlaşmazlıklar doğurarak süreci zorlaştırabilmektedir (Paris vd. 2009: 306). En az belirtilmiş olan paradokslar kadar sorunsal olan hususlardan birinin de, dış aktörler “çıkış yaptıktan” sonra yeniden inşa edilmiş devlette çatışma çıkmayacağını garantisinin verilememesi olduğu bu noktada hatırlanmalıdır. Dış müdahalenin uzun süreli, sıklıkla çok katmanlı ve kapsamlı, kalabalık kadrolu olduğu; yerel düzeyde ise yok edilememiş ayrışma

ve husumetin halen gözlemlendiği vakalarda, çıkışın imkânsız olmasının başlı başına bir kısır döngü teşkil ettiği gerçeği teslim edilmelidir.

Bu zemin üzerine, meşruiyet, hesap verebilirlik ve sahiplik sorunlarına çözüm getirme yolunda hibrid bir nitelik barındıran alternatif, önceden sunulan yaklaşımlardan farklı olarak, “yukarıdan aşağıya” ve Weberci anlayışı reddeden; “aşağıdan yukarıya”, yerel paydaşlar ile dış aktörler arasında daha yüksek düzeyli eşitlik odaklı, hiyerarşik olmayan bir bakış açısı sunmaktadır (Mac Ginty 2011: 83-90). Bu anlayışın kısa sürede radikal değişimler doğurmasının beklenmesi elbette olanak dışı görünmekle birlikte, bu anlayışın yerel unsurların devlet inşasına daha üst düzeyde dahil edilmesi yönünde bir ilk adım teşkil etmesinin değeri kabul edilmektedir. Bu türden yeni bir yaklaşımın, diğer yaklaşımların henüz yaratamadığı yeni bir sosyal sözleşme yaratma olasılığının, kendi başına tecrübe edilmeyi hak ettiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte, hibrid yaklaşımın, yereli geleneksel ve modernizm öncesi olarak algılama ve algılatmasının; uluslararası müdahalenin ve devlet inşasında yer alan dış aktörlerin ise güç yapıları olduğunun gözden kaçırılması gibi eleştiriler aldığını da akılda tutarak ilerlemek faydalı olacaktır (Duffield 2007: 20-24; Chandler, 2010).

Bu betimleyici altyapı üzerine ifade etmek mümkündür ki, her bir yaklaşımın çözüm önerileri ve uygulamaları bugüne değin 1990'lardan itibaren çatışma sonrası devlet inşası vakalarında denenmekte ancak uluslararası sistemdeki pek çok devlet, halen Krasner ve Risse'nin (2014: 545-567) tanımıyla “konsolide olmuş” devlet niteliğini yansıtmamaktadır. İç çatışma yaşayan devletlerde, çatışma sonrası devlet inşası süreçlerinin her biri birbirinden farklı politika uygulamalarına sahne olurken, önce güvenlik odaklı “süper Westfalyan” bir devlet yaratılmasının imkânsızlığının anlaşılması kadar, diğer iki yaklaşımın da tek başlarına kesin çözüm olmadığını anlaşılması; devlet inşasının çatışmadan çıkmış ve kendi kendini inşa edemeyecek devletler ve ilgili dış aktörler açısından çok katmanlı, çok bilinmeyenli, oldukça zorlayıcı, çoğunlukla uzun vadeli, pazarlığın vazgeçilmez unsur olduğu, her devlet için *sur mesure* belirlenecek devlet inşası politika ve pratikleri olacağına da ön habercisidir. Hiçbir devletin dış müdahale ile sonsuza değin yönetilemeyeceği, iç çatışma sonrası devlet inşasında uluslararası müdahale ve desteğin gerekli olduğu ancak yeterli olmayacağı akılda tutulduğu ölçüde (Chesterman vd. 17: 2004) devlet inşası gelecekte biçimsel ve normatif dönüşüme açık olabilecektir.

Devlet inşasına ilişkin bu betimleyici bölüm üzerine, araştırma konusuna geçilmeden önce, izleyen bölümde enerji güvenliği ve Batı Balkanlar'daki yansımaları kısaca aktarılmaktadır.

2. Enerji Güvenliği ve Batı Balkanlar'da Yansımaları

1. Dünya Savaşı öncesinde, Winston Churchill'in Alman donanmasının hızını geçmek hedefiyle İngiliz donanmasının yakıtını kömürden petrole çevirme kararı; donanmanın artık Galler'den elde edilen kömüre değil de, Orta Doğu'dan gelecek ve sürdürülebilirliği belli olmayan petrole bağımlı olacağına, kaynak çeşitlendirmesinin elzem olduğunun ve enerji güvenliği meselesinin ulusal alanın ötesine geçerek uluslararası bir mesele haline geleceğinin ön habercisi olmuştur (Yergin 2006: 69). O zamandan bugüne değin enerji güvenliğinin esas öğelerinin kaynak bazında elde edilebilirlik, güvenilirlik, satın alınabilirlik ve sürdürülebilirlik olduğu kabul edilmektedir. Söz konusu öğelere dair bileşenler ve tehditler, Elkind'in (2010: 122) sunduğu açıklayıcı tabloda ana hatları ile görülmektedir (ayrıca bk. Kalicki vd. 2005: 1-19, 561-578; Pascual vd. 2010: 9-35; Bahgat 2011: 1-17; Prantl 18: 2011).

Öğeler	Bileşenler	Tehditler
Elde edilebilirlik	<ul style="list-style-type: none"> -Üretici devletlerin fiziki kapasitesi -Üretici, transit ve tüketici devletlerin ticaret koşullarında anlaşması -Üretim, sevkiyat, dönüştürme, depolama ve dağıtımına dair teknolojik çözümler -Sermaye yatırımı -Makul yasal ve düzenleyici yapılar -Çevre ve diğer düzenleyici şartlara uygunluk 	<ul style="list-style-type: none"> -Rezervlerin tüketilmesi -Kalkınma/gelişme fırsatlarının önündeki sınırlar -“Benim arka bahçemde değil! (<i>Not in my backyard!</i> “NIMBY”) gibi altyapı mevzileştirme sorunları -Mali, yasal, düzenlemeye dair, siyasi açıdan sürdürülebilir yatırıma katkı sağlayıcı olmayan ortamlar
Güvenilirlik	<ul style="list-style-type: none"> -Sağlam, çeşitlendirilmiş enerji zinciri -Tüm enerji zinciri için yeterli rezerv kapasitesi -Terör saldırıları, olağandışı iklim koşulları ve siyasi olumsuzluklara karşı koruma -Dünya enerji piyasasının işleyişine dair yeterli bilgi 	<ul style="list-style-type: none"> -Olağandışı iklim koşulları, deprem vb. sebeplerden dolayı enerji sistemlerinin çökmesi -Yetersiz bakım veya yatırımdan kaynaklı eksiklik -Askeri saldırılar veya terör saldırıları (ya da saldırı tehditleri) -Siyasal müdahaleler (ambargolar, yaptırımlar)
Satın alınabilirlik	<ul style="list-style-type: none"> -Düşük fiyat dalgalanması -Şeffaf fiyatlama -Gelecekteki fiyatlara ilişkin gerçekçi beklentiler -Tüm masrafları yansıtan fiyatlar 	<ul style="list-style-type: none"> -Uygun maliyetli elde edilebilecek rezervlerin tüketilmesi -Yoğun enerji ortamından kaynaklı aşırı talep ve/veya makul fiyatlama yapılmaması -Çevre konularının enerji güvenliğine dâhil edilmemesi, iklim değişikliğine ve sürdürülebilirliğe yönelik başka tehditlere karşı acil çözüm bulunması ihtiyacının doğması
Sürdürülebilirlik	<ul style="list-style-type: none"> -Düşük sera gazı ve diğer kirletici öge salınımları -Çevreye yönelik yerel, bölgesel, küresel tehditlerde asgari düzeyde pay sahibi olma -Enerji sistemlerinin, değişim geçiren iklimin etkilerinden korunması 	<ul style="list-style-type: none"> -Değişen iklimin etkilerine maruz kalınması (örneğin, deniz seviyesinin artması, fırtınalar, olağandışı hava olayları)

Tablo: 1 – Enerji güvenliğinde temel öğeler, bileşenler ve tehditler

Yer verilen bileşenler ve tehditler göz önünde bulundurularak ifade etmek mümkündür ki, BiH'in yer aldığı Batı Balkanlar'daki enerji güvenliğinde de, çeşitli sorunlardan kaynaklı olarak enerji geliştirilmesi konusu büyük önem arz etmektedir. Bölgede yenilenme ve güncelleme gerektiren hantal altyapı; petrol, doğal gaz ve kömür ithalatına bağımlılık; yetersiz enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji teknolojileri; verimsiz kullanıma bağlı yüksek elektrik kaybı; artan sera gazı salınımı, çözüm bekleyen temel sorunlar olarak öne çıkmaktadır (Dunjic vd. 2016: 1026). Bölge devletleri, enerji ihtiyaçlarının büyük bölümünü kömür başta olmak üzere katı yakıtlardan sağlamakta, ulusal doğal gaz üretimi kapasitesi olan Hırvatistan haricindeki devletlerin tümü, Rusya başat tedarikçi olmak üzere doğal gazı ithal etmektedir (Dunjic vd. 2016: 1026). Diğer başat enerji kaynağı petrol de ithal edilmekte, bazı devletlerde rafineri tesisleri bulunmaktadır.

Batı Balkanlar'daki enerji güvenliğinin bölgedeki çatışma sonrası devlet inşasının en önemli boyutlarından birisi olması, AB'nin bu alanda girişimlerinin başlamasını tetiklemiştir. Esasında, AB'nin çatışma öncesindeki kısa dönemde, Batı Balkanlar'a sınırlı insani yardım ve iyi komşuluk ilişkilerinin önemini vurgulayan diplomatik temaslar ile nispeten pasif bir yaklaşım sergilediği bilinmektedir. 1999 sonrasında ise genişleme söylemi üzerinden, gündem koyan, aktif ve AB üyeliği perspektifi ile harmanlanmış bir yaklaşım benimsemiştir (Kavalski 2008: 121-28). Bölgedeki başat yeniden yapılandırma aktörü olan AB'nin bölge politikalarının belkemiğini oluşturan öge, Kosova Savaşı (1999) sonrası lanse edilen İstikrar ve Katılım Süreci (İKS) olup, AB ile hedef devlet arasında ticari tavizler, ekonomik/finansal yardım ve İstikrar ve Katılım Anlaşmaları (İKA) yoluyla bölge devletleri ve AB arasında ortaklığı geliştirmek amacı taşımaktadır (Keukeleire vd. 2008: 266-267; Gross 2011: 265-267).

Elkind'in (2010: 144) başat enerji aktörlerinin kaynak tedarikinde ancak ambargo, doğal afetler veya anormal fiyat artışı vb. bir kriz çıktığında ve kendileri için tehlike oluşturduğunda enerji güvenliği konusunu yoğun olarak gündeme aldıkları yorumunu teyit edersene; Rusya'nın Avrupa'daki kimi eski SSCB cumhuriyetlerine enerji tedarikinde sorun yaratması (2003-2006) sonucunda; AB Batı Balkanlar'daki ana devlet inşacı aktör sıfatıyla, bölgeyi AB'nin enerji alanına entegre etmeye karar vererek, 2006'da altı devletle (Arnavutluk, BiH, Kosova, (Kuzey) Makedonya, Karadağ ve Sırbistan) doğal gaz ve elektriği kapsayan Enerji Topluluğu Anlaşması'nı (*Energy Community Treaty*) imzalamıştır (Haghighi 2007: 62-63; Marquina 2008: 54-68; Belkin 2009: 309-334; Gaventa 2015: 1-18).

AB perspektifinden, enerji tedarikini ve hatlarını güvenceye almak, sağkalım anlamına geldiğinden, bölgede aktif çatışma durumunun sonlandığı 1999'dan itibaren enerji güvenliğini sağlamak adına belli faktörlerin itici güç olduğunu ifade etmek mümkündür. Öncelikle, AB, Batı Balkanlar'daki sorunları eskiden olduğu gibi ABD - Rusya rekabet alanına bırakmamayı ve bölgeye angaje olma düzeyini artırmayı tercih etmiştir. Ayrıca, 2000'lerin ortalarında Rusya - Ukrayna arasındaki enerji krizi, Rusya'ya olan doğal gaz bağımlılığının azaltılması gerektiğini açıkça göstermiştir. Öte yandan, AB'nin bölgeye yönelik bu alandaki politikası, Balkan devletlerinin AB'ye entegre olma istekleri dikkate alındığında, iki taraflı bir isteklilik doğmuştur. Diğer taraftan, bölgenin komünist dönemden kalma enerji altyapısının yenilenmesi olasılığı, AB'nin enerji alanındaki yeni hamlesiyle, gerçekleştirilme olasılığına kavuşmuştur. Ek olarak, petrol ve doğal gaz açısından kaynak zengini olmayan bölgenin, ilk defa tedarikinin artırılması olasılığı doğmuştur. Keza, ABD'nin 2001'den sonra Orta Doğu'ya odaklanmasının bir yan ürünü olarak, Balkan politikalarında AB'nin varlığı artmış ve ABD bölgede enerji alanında

gelişme sağlanması gerektiği noktasında AB ile hemfikir olmuştur. Son olarak, konsolide bir enerji altyapısının bölgesel işbirliğini de geliştirmesi öngörüsü, AB'nin enerji politikasında belirleyici unsurlardan biri olmuştur. Mevcut altyapı üzerine, izleyen bölümde, BiH'de AB bağlantılı enerji güvenliğini kapsayan devlet inşasına başlangıç teşkil eden Dayton Barış Anlaşması'na değinilmesinin ardından, BiH'in enerji güvenliği inşası, öne çıkan öğeler ve zorluklar üç alt başlıkta analiz edilmektedir.

3. Dayton Barış Anlaşması, BiH'in Yeniden İnşası ve Sonrası

BiH'deki devlet inşasının temelini, 1 - 21 Kasım 1995 arasında Temas Grubu ve savaşı tarafların ABD'de Wright - Patterson Hava Üssü'ndeki görüşmelerinin ürünü olan 21 Kasım 1995 tarihli Dayton Barış Anlaşması teşkil etmektedir. Dayton görüşmeleri, Sırp'ların Doğu Slavonya'dan çekilmesi, Boşnak - Hırvat Federasyonu'nun (FBiH) güçlendirilmesi, devlet haritasının netleştirilmesi ve ana/yasal zemin oluşturulması üzerine yapılandırılmıştır. On bir ek ve 102 haritadan müteşekkil anlaşmada, uygulama safhasında uluslararası toplumun ve tarafların yükümlülükleri tanımlanmaktadır (Paczulla 2004/2005: 267-269).

Anlaşma ile savaş resmen sona ermiş, iki entite (FBiH ile RS) ve bir otonom bölgeden (Brcko) oluşan devlet (BiH) kurulmuş ve anlaşmanın dördüncü eki, BiH'in anayasası olmuştur. Bu anayasa, Boşnak, Hırvat ve Sırp'ları kurucu halklar olarak nitelendirmiştir. En üst kademeye ise anlaşmanın sivil boyutlarının uygulanmasından sorumlu, oldukça geniş yetkilerle donatılmış olan Yüksek Temsilcilik (*Office of the High Representative/OHR*) getirilmiştir. Savaşı sona erdirmesine karşın, anlaşma; belediye, kanton, entite, bölge ve devlet düzeylerinde yarattığı komplike yetki paylaşımı mekanizmaları nedeniyle sorunlu bir devlet inşası sürecini beraberinde getirmiştir. Dayton'ı revize etmek ve işleyen bir devlet kapasitesi yaratmak amacıyla reform paketi, Butmir paketi, Prud süreci ve *the Compact* gibi AB destekli girişimlerden sonuç alınamamıştır (Liotta 2000: 100-115; Coles 2002: 1-18; Ducasse-Rogier 2004: 76-90; Ateljevic vd. 2004: 244; McMahon vd. 2009: 71-72; Schroeder vd. 2009: 156-157; Ivie vd. 2010: 450-451; Dobbins vd. 2013: 93-124; May 2013: 593-618; Keranen 2014: 132-134; Majstorovic 2015: 661-663). Artık askeri çatışma ihtimali bertaraf edilmiş olsa da, anayasal düzenlemeden kaynaklı olarak, devlet inşasında yer alan dış aktörler ile yerel aktörler arasında, FBiH ile RS arasında ve FBiH içindeki siyasetler arasında anlaşmazlıklardan dolayı, yirmi beş yılın ardından devlet kapasitesinin geliştirildiğinden bahsedilememektedir. Bu girizgâh üzerine, devlet inşasının en önemli boyutlarından enerji güvenliğinde en kritik iki kaynak olan petrol ve doğal gaz çerçevesinde BiH özelindeki sürecin barındırdığı sorunların anlaşılmasına çalışılacaktır.

3.1.Devlet İnşasında “Devlet içinde Devlet” Semptomu ve Enerji Güvenliği

BiH'de devlet inşasının yasalarda iki entite/tek devlet olarak görünen ancak pratikte ve kurumsal düzeyde bu görüntünün çok ötesinde yaklaşımlar ve pratiklerden kaynaklanan, adeta iki devlet görünümü yansıması, BiH'de “devlet içinde devlet” yapısının varlığını tartışmaya müsait kılmaktadır. Devlet inşası tartışmalarında sözkonusu kavram esasen devlet olmayan, ancak iç çatışma sonrası inşa edilen devletin içinde ve onun yanısıra gözlemlenen farklı yapılara matuf bir kavram olmakla birlikte, BiH'deki kendine özgü iki entiteli yapının neden olduğu sorunlar düşünüldüğünde, tanımın BiH devlet inşası özelinde çok büyük oranda karşılık bulduğu ifade edilmelidir. Tilly'ye (1985) atıfla bu tür yapıların, şiddet sonrası oluşmuş, dayatma gücü olan, belirli bir bölgeyi kontrolü altında tutan, ekonomik kaynaklar elde edebilen ve tek başlarına uluslararası düzeyde tanınmayan yapılar olduğunu ileri süren Kurtenbach'ın (2011: 13-14), devlet ile

“devlet içinde devlet”in birarada yaşadığı veya rekabet ettiği vakalarda, her birinin kendine göre iç ve dış örgütlenme (kurumsallaşma) anlayışları olacağından devlet inşasının çok zor olacağı savı, ele aldığımız konu bağlamında isabetlidir. “Devlet içindeki devlet(ler)” bir gün üst devlet yapısı tarafından tam tahakküm altına alınsa dahi, uzun vadeli devlet inşasının gelecekte devlet içi ayrışmaları nedeniyle tehlikeye girmesi ihtimali her zaman mevcuttur.

İşte bu durum, BiH’de devlet inşasının enerji güvenliği boyutunda yıllardır tikanma yaratan durumdur. Enerji sektöründe olması gereken düzenleyici ve kurumsal altyapı, parçalanmışlık yansıtmaktadır. Ülkedeki enerji sektöründeki ilgili kurumlar, BiH (devlet) düzeyinde Dış Ticaret ve Ekonomik İlişkiler Bakanlığı (MoFTER), Bakanlar Konseyi’nin bir bölümü olup, BiH düzeyindeki yetkisi çerçevesinde, enerji alanında politika ve temel ilkeleri belirlemek, faaliyetleri koordine etmek ve entite planlarını konsolide etmek gibi görev ve yetkileri olan üst bakanlıktır. Boşnak – Hırvat Federasyonu’nda (FBiH), enerji sektöründe görev ve yetkilerini yürüten Federal Enerji, Madencilik ve Sanayi Bakanlığı (FMERI) bulunmaktadır. Hatta FBiH’deki kantonların da yerel enerji üretimi ve tedarikine ilişkin düzenlemelerin kabulüne dair temsil yetkileri bulunmaktadır. Diğer entite olan Republika Srpska’da (RS) ise, enerji sektörünü düzenleyen birim RS Sanayi, Enerji ve Madencilik Bakanlığı’dır (Framework Energy Strategy 2018: 6). Teoride, MoFTER’in enerji alanında politika ve düzenlemeye dair koordinasyon rolü olmasına karşın, pratikte iki entite bakanlığının enerji konularında işbirliği yapmasından bahsedilememektedir. Her bir entitenin ilgili ofislerinin çeşitli kentlerde yer alması dahi parçalanmışlığın en basit düzeydeki göstergesidir (Softic vd. 2012: 6). Ülke için en kritik olan petrol ve doğal gaz sektörlerinin yansıttıkları üzerinde durmak bahsedilen parçalı yapının anlaşılması bakımından elzemdir. BiH’de ulusal ham petrol ve doğal gaz üretimi sözkonusu değildir. Jadran Naftgas’ın RS’de arama ve sondaj hakkı bulunmaktayken, FBiH’de makalenin yazıldığı tarihte herhangi bir arama ve sondaj faaliyeti yapılmamaktadır; ancak 2011 ve 2015 arasında Dinarides adlı bölgede bazı arama girişimleri olmuştur. RS’te Brod ve Modritsa’da petrol rafineri tesisleri bulunmaktadır. BiH’de Petrol arama ve sondaj işinde, namzet petrol şirketine tanınacak imtiyaz haklarına dair hüküm ve şartlar -arama alanının iki entitenin topraklarına yayılmadığı durumlarda- sadece entitelerin kendi yargı yetkisindedir. Yasa gereği, iki entitenin yargı yetkisinin devreye gireceği imtiyaz hakları sözkonusu olduğunda, bir şirketle anlaşma yapılabilmesi için önce her iki entitenin kendi aralarında anlaşması gereklidir (Framework Energy Strategy 2018: 121). İç dinamikler dikkate alındığında, bunun gerçekleşmesinin oldukça düşük ihtimal olduğu açıktır. Öte yandan, iki entitede de, petrol stoklama kapasitesi bulunduğu halde, Enerji Topluluğu Anlaşması’nda şart koşulan 90 günlük ortalama ithalat ve 61 günlük ortalama tüketimi sağlayacak şekilde acil durum petrol stoklarının yaratılması sözkonusu olmayıp; FBiH stoklamayı taahhüt ettiği halde yasalarında stoklama metoduna dair ifade bulunmamakta, ancak RS’deki ilgili kanun stokların tesis edilmesi düzenlemelerine yer vermektedir (Framework Energy Strategy 2018: 129). Diğer taraftan, doğal gazın Saraybosna’ya ulaştırılması 1970’lerin ikinci yarısında olsa da, yine ayrışmadan kaynaklı olarak 1995 sonrasında BiH düzeyinde doğal gazla ilgili yasal ve düzenleyici bir çerçeve olmayıp, iki entitenin kendine ait yasal çerçeveleri bulunmaktadır. Bir doğal gaz mevzuatı geliştirilmesi ve AB ile uyumlaştırılması, sevkiyat ağı ve diğer düzenleyici işlemlere dair ilerleme sağlanamamıştır. En son 2016 yılında AB ile BiH temsilcileri BiH düzeyinde yasal düzenleme yapılması konusunda anlaşmaya varmış olsa da, BiH bir doğal gaz yasası çıkaramamış ve AB finansal yaptırımlarına maruz kalmıştır (Energy in the Western Balkans 2008: 178; Framework Energy Strategy 2018: 151).

BiH'de doğal gaz üretiminden bahsedilememekte; ülkedeki doğal gaz yıllık toplam enerji kaynağı tüketiminde Batı Balkanlar'da en düşük oranda seyretmektedir (% 2) (Energy Statistics – Total Energy Balance, 2018: 4). Bunun sebepleri, sınırlı doğal gaz ağı ve parçalı altyapı olduğu kadar, yukarıda bahsedildiği üzere BiH düzeyinde sektöre ilişkin yasal çerçevenin bulunmamasıdır (Energy in the Western Balkans 2008: 178). Doğal gazın tamamı Rusya'dan (Ukrayna-Macaristan-Sırbistan üzerinden) temin edilmektedir. Rusya'dan Ukrayna'ya gaz sevkiyatında 2006, 2009 ve 2014'te meydana gelen krizlerin ardından, AB'nin, bölge devletleri için yaptığı doğal gaz stres testinde BiH'nin karşılanamayacak doğal gaz talebinin oranı % 80 çıkmış ve sürdürülebilir doğal gaz tedarikinin büyük önem arz ettiği yoğun kullanım noktası olan Saraybosna için, tedarikin değeri bir kez daha anlaşılmıştır (Framework Energy Strategy 2018: 141).

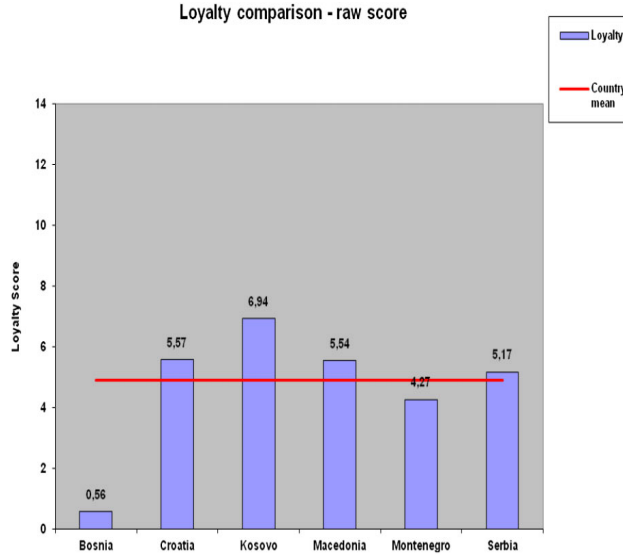
Tahmin edileceği üzere, doğal gaz kaynak çeşitlendirmesi girişimleri, iki entitenin farklı siyasi eğilimlerinin bir kez daha ortaya konulması bakımından önemlidir. FBiH hedefi, Hırvat doğal gaz sistemine dikey eklemleme olup, bu sayede LNG, İyon Adriyatik Boru Hattı'ndan (IAP) sevkedilen Hazar kaynaklarına erişim anlamına gelmektedir. RS için ise, Sırbistan'la Biyelyina bölgesinde ilave bağlantı ve Biyelyina – Banya Luka arası doğal gaz boru hattı tesis edilmesi hedefler arasındadır. Şepak – Biyelyina arasındaki boru hattının tamamlanması diğer bir hedef olup, en son tercih Hırvatistan'la ve Trebinje'yle bağlantı sağlamaktır (Framework Energy Strategy 2018: 148; Kulic 2019: 1-13).

Arap kalkışmaları ve farklı devletlerdeki müteakip benzer protestolar zincirinde, 2014 yılında BiH'de de protestolar yaşanması sonrasında, AB, diğer sektörler meyanında, enerji alanında BiH'i entegre etme yolunda yeni stratejiler geliştirmiştir. Bu bağlamda, 2014'te AB içinde İngiltere ve Almanya'nın girişimi olan *the Compact* çerçevesinde, devletin tek ekonomik bütün olarak varlığını sabote eden tüm faaliyetlere son verilmesi taleplerinin içinde devlet düzeyinde ortak bir enerji politikası, ortak doğal gaz kanunu ve ortak düzenleme birimi oluşturulana değin, RS'nin o dönemde gündemde olan Güney Akım'a dâhil olma girişimlerinin askıya alınmasının istenmesi öne çıkmıştır. Keza, AB MoFTER'in rolü ve işlevinin güçlendirilmesini ve enerji alanında entegrasyonu kolaylaştıracak olan Avrupa Entegrasyonu Direktörlüğü'nün (DIE) yerine konulmasını, Katılım Öncesi Araç (IPA) fonlarını konu ederek şart koşmuştur (Majstorovic vd. 2015: 671). Bu kısımda kaynak olarak da kullanılmış olan, 2018'de AB ile imza edilmiş BiH 2035 Çerçeve Enerji Stratejisi, şimdiye değin AB tarafından BiH'e yönelik formüle edilmiş, bağlayıcılığı olmasa da, en kapsamlı enerji sektörü uyumlaştırması girişimi izlenimi vermesine karşın, Enerji Topluluğu Sekreteryası Direktörü Janez Kopac'ın BiH bir enerji yasası çıkaramadıkça Çerçeve Enerji Stratejisi'nin hiçbir anlam ifade etmeyeceği, BiH üzerindeki AB (finansal) yaptırımların devam edeceği, Çerçeve Strateji'ye uygun adımlar atılırsa IPA fonlarının, diğer AB fonlarının ve yabancı yatırımcının geleceği beyanının BiH düzeyinde ne derece karşılık bulacağı hala belirsizdir (Balkan Green Energy News 2018). Savaş zamanında (1992-1995) ülkede kullanılan Rus doğal gazının borcunun bile FBiH tarafından daha yüksek, RS tarafından daha düşük fiyattan ödendiği (Sarajevo Times 2017a) bir ülkede, yukarıda yer verilen ayrışmanın, AB bağlantılı devlet inşasının enerji boyutunda “devlet içinde devlet” tanımını daha uzun müddet yansıtaacağı anlaşılmaktadır.

3.2.“Eski”nin Etkisi: İki Entite, Ayrışan Dış Ortaklıklar

Devlet inşasının barındırdığı çeşitli pratikler ve paradokslardan birinin, devlet inşasının hem geçmişten kopmayı hem de geçmişin ikrarını gerektirdiğine (Paris vd. 2009: 305-306) yukarıda değinilmişti. Çatışma sonrası barış inşası sürecinde olan devletlerin, yenilik unsurları kadar önceki devlet yapısından aktarılmış devamlılık unsurları da

yansımaları neredeyse kaçınılmazdır. Hiçbir devlet inşası, önceki devletin aynısını yaratamayacağı gibi, bütünüyle farklı bir yapı da ortaya çıkaramayacaktır (Paris vd. 2009: 306); bundan dolayı eski ile yeninin birlikte yarattığı sorunlar her bir devlet inşasına göre değişkenlik arz edecektir. Bu koşullardan yalıtılmanın mümkün olmadığı açıktır ve fakat bu noktada hayati olan husus, eskinin yeni inşa edilen devleti tekrar çökme noktasına getirmemesinin sağlanmasıdır. Değinen durum, BiH devlet inşasının enerji güvenliği politikaları boyutunda tam yansımaya ulaşmış, açıkça gözlemlenebilen bir durumdur. Somut ifade etmek gerekirse, az bir kısım haricinde Boşnak, Hırvat ve Sırp'ın eski devlet yapısı olan Yugoslavya'ya dair yaygın, genel ve derin bir nostalji duydukları ileri sürülememektedir ve bu haliyle Yugoslavya'ya nostalji BiH'de grupları bölen bir olgu değildir (Kolsto 2014: 774), ancak, savaş dönemine ve ona dair hafızayla bağlı, farklı bir durumdan bahsetmek gerekir. Yakın tarihte Kolsto tarafından yapılan bir devlete bağlılık indeksi anketinde, tüm Balkan devletleri arasında en düşük oranın BiH'de çıkmış olması, hatta RS'de bu oranın eksilerde (% -2.89), FBiH'de ise nötr düzeyden sadece biraz fazla çıkması (% 2.53), yakın geçmişin hala yeni devlette etkisinin büyük olduğunu ortaya koymuştur (bk. Tablo: 2, Kolsto 2014: 775).

Şekil: 1 – Eski Yugoslavya'dan doğmuş devletlerde devlete bağlılık anketi sonuçları

Bu durumun devlet inşasında enerji güvenliği alanında ne gibi çıktıları olduğunun mülhazası, aslında beklenmedik sonuçlar yansıtmamaktadır: iki entite enerji sektöründe devlet içinde anlamlı işbirliği yapmazken, kaynak arama ve boru hattı projeleri gibi girişimlerde her biri kendi doğal dış partnerlerine yönelmektedirler. Bu bağlamda FBiH'nin batılı devlet ve şirketlerle, RS'nin Sırbistan ve Rusya'yla ve onların şirketleriyle enerji alanında işbirliği yapma girişimleri ve yerleşik dış partnerlerin tercih edilmesi, devlet inşası sürecinde bölünmüşlüğü bu alanda da pekiştirmektedir. BiH'de petrol ve doğal gaz arama girişimlerinin alana dair bilgisi olmayan kesimler için şaşırtıcı nitelikte olması bir tarafa, daha şaşırtıcı olan ilk petrol sahasının 1898 gibi eski bir tarihte Tuzla yakınlarında bulunmuş olduğu bilgisidir. 1963 – 1992 arasında ise Dinarides ve Saraybosna - Zenitsa bölgelerinde AMOCO, Energoinvest ve INA - Naftaplin ortaklığında petrolün varlığı tespit edilmiştir. Dinarides bölgesinde doğal gaz olduğu da kayda geçmiştir. Ancak 1992'de savaş çıktığından, çalışmalar devam etmemiştir (Ronc 2017).

Savaş zamanında hasar görmüş olan, RS'deki Boşanski Brod Rafinerisi, Rus Zarubejneft tarafından % 75 hisseleri satın alınıp onarılarak 2008'de yeniden faaliyete geçmiştir. Bu gelişme, RS ile doğal müttefiki olan Rusya arasında savaş sonrası dönemde ilk dikkat çekici işbirliği örneğidir (ve elbette Kosova'nın bağımsızlığından kısa süre sonra gerçekleşmesi dikkatlerden kaçmamaktadır). RS, Rusya'ya Modritsa Petrol Rafinerisi ve Banya Luka Petrol'den de hisse satmış, Rusya RS'nin petrol sanayiini geliştirme sözü vermiştir (Balkan Insight 2008). 2011 yılında ise, Rusya (NeftegazInCor) ve Sırbistan (NIS), RS'de petrol aramak için ortaklık yapmışlardır (Ljubas 2011). 2015'te RS'de Obudovaç'taki Boşanska Pasovina'da petrole rastlanmasına karşın sondaj için yeterli olmadığı ve aramaların devam edeceği açıklanmıştır (Latal 2015). Ayrıca, Rusya'nın RS'de yatırım yaptığı rafinerinin borç sorununun çözülmemiş olmasına rağmen, 2016'da rafineriyi Kuveyt'e satabileceğinin duyulması fakat satmaması, BiH'de ekonomik olmaktan ziyade uzun vadeli siyasi planlarının olduğu izlenimini vermektedir (Djurdjevic 2016). Rus yatırımcıların RS'de büyük kısmı petrol sektöründen kaynaklı, 2018 itibarıyla 52 milyon Avro'ya varan zararına ve Brod Rafinerisi'nin 2007'de özelleştirildiğinde RS'de bir cankurtaran olacağı beklentileri boşa çıkmasına rağmen, RS lideri Mlorad Dodik Rus yatırımlarının faydalı olduğunda ısrarcı söylemine devam etmektedir (Lakic 2018; Sarajevo Times 2019b). Dodik'in doğal gaz kapasitesine takviye amaçlı Türk Akımı'nın RS'ye ulaştırılması yönünde görüş bildirmiş olmasının (Tzanetakou 2019) FBiH'den ne tür bir tepki aldığı henüz net olmamakla birlikte, gerçekleştirilmesi olasılığının henüz belirsizliğini koruduğu ifade edilmelidir.

FBiH'nin enerji alanındaki işbirliği yönelimlerinde ise batılı aktörlerin ağırlığı olduğu görülebilir. 1995 sonrası bu alandaki ilk hamle olan, Shell ile FBiH arasında petrol aramaya ilişkin 2011'de imzalanan mutabakat zaptını, 2013'te petrol ve doğal gaz potansiyeli üzerine raporun yayınlanması takip etmiştir. Bunu, 2014'te FBiH'de müstakbel petrol ve doğal gaz araştırma sahalarının geliştirilmesine dair programın kabul edilmesi takip etmiştir (Sarajevo Times 2014). Shell'in, 700 milyon Dolar'a varan planlanmış yatırımını 2015'te küresel petrol fiyatlarındaki düşüşten ötürü iptal ettiği beyanı karşısında, FBiH Enerji Bakanlığı Shell'e arama ve sondaj ruhsatı verebilmek için güvenilir bir danışmanlık şirketi bulunamadığından ve ihale verilemediğinden dolayı Shell'in geri çekildiğini açıklamıştır. Ancak, kulislerde FBiH'de ilgili kanunda arama ve sondaj hükümlerinde bazı zorlaştırıcı değişiklikler yapılmasından dolayı Shell'in bu kararı aldığı da duyulmuştur. Batıda Bihaç'tan güneyde Neum'a uzanan Dinarides'e dahil olan alanda, 4000 ila 8000 metre derinlikte 500 milyon ton civarında petrol olabileceği tahmin edilmektedir (Reuters 2015; Newsbase 2016). FBiH'deki Bakanlık tarafından ilk sondajın 2015 veya 2016 sonunda yapılması gündemdeyken, Shell'in geri çekilmesi elbette olumsuz etki yaratmıştır, ancak sonraki dönemlerde Total'in (Fransa), Key Petroleum'un (Avustralya) ve Spectrum'un (İngiltere) gösterdiği ilgi kayda değerdir (Jukic 2014; Sarajevo Times 2015; Newsbase 2016; Serbia SEE Energy Mining News 2016). Konuya ilişkin yakın tarihli ve en son olarak, FBiH yetkililerinin nihayet İngiliz enerji danışmanlık şirketi IHS Global'le, bir petrol şirketiyle ihale hazırlanması için sözleşme imzalamış olmaları ümit vaat etmektedir. Adı yeniden geçen şirket ise, Shell'dir (Dragojlovic 2019).

FBiH'nin doğal gaz tedarik çeşitlendirmesine örnek olarak, Hırvatistan'la 2017'de BiH - Hırvatistan Güney Bağlantısı'nın inşaatının başlaması kararı alınmasından sonra, hattın FBiH'nin doğal gaz tedarikine takviye yapacağı öngörülmektedir (Sarajevo Times 2017b). 2023'te tamamlanması ve finansmanı temel olarak Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (*European Bank for Reconstruction and Development - EBRD*) tarafından yapılacak olan hatla ilgili AB'den gerekli onay Temmuz 2019'da alınmıştır.

Özetle, konu enerji alanında kendine yetebilme ve kapasite güçlendirme olduğunda, BiH'deki her bir entitenin savaş sonrasına devredilmiş olan algıların etkisiyle, alışlagelmiş/eski partnerlerle işbirliğini tercih ettikleri anlaşılmaktadır. RS'nin yerleşik müttefikleri Rusya ve Sırbistan'la; FBiH'nin batılı aktörlerle bağları, BiH içinde enerji alanında da bölünmüşlüğü yansıtmakla kalmayıp, onu pekiştirmektedir. FBiH'nin ve RS'in ayrı ayrı imzaladıkları veya imzalayacakları enerji anlaşmalarının, BiH'deki enerji sektöründe radikal değişiklikler sağlayacak bir oyun değiştirici (*game changer*) olması, ülkedeki kaynak potansiyelinin ve ekonomik göstergelerin sınırlı olmasından dolayı mümkün değildir, ancak BiH her açıdan belirli düzeyde iyileştirmeyi enerji sektöründe de hak etmektedir. Entite düzeyinde, seçilmiş dış aktörlerle yapılan sınırlı işbirliklerinin yerini, diğer ekonomik veçhelerde konsolide olmuş bir BiH'de, devlet düzeyinde yapılan anlaşmaların alması gereklidir. Bu ancak BiH (devlet) düzeyinde petrol ve doğal gaz yasalarının kabul edilmesiyle ve AB'nin enerji politikalarında belli esnekliklerle gerçekleşebilir. Bu temin edilmedikçe, eskinin yeni üzerindeki ağırlığı aynı düzeyde baki kalacak ve ilgili sektörde her bir tarafın kendi taraftarıyla anlaşmaya devam etmesiyle karakterize olan devlet inşası süreci, BiH'i "araf"ta bırakmaya devam edecektir.

3.3.Uzun Devlet İnşasında Öngörülme-yen Paydaşlar: BiH Enerji Sektöründe Çin Unsuru

Uzun devlet inşası süreçlerinin, müdahil dış inşacılar-a bağımlı olma sonucunu doğurduğu, mukabil olarak da bu bağımlılığın devlet inşasının uzamasına neden olduğundan ibaret ikilem, incelenen konu bağlamında kayda almaya değerdir (Narten 2009: 263-264). Uzamış ve sorunlu devlet inşalarında, yeni bir durum olarak yerel oluşumların/aktörlerin (*spoilers*) (Narten 2009: 264) veya devlet inşasında yer almayan farklı dış aktörlerin, gelişmemiş sosyo-ekonomik yapı ve siyasal sorunlar karşısında sürece sonradan katılması olasılığı sözkonusudur. Devlet inşasının herhangi bir boyutuna sonradan katılan dış aktörler, en başından itibaren müdahil olan dış aktörlerin sağlayamadığı kapasite inşasını ve onun içindeki spesifik sektörel boşlukları iyi tespit ve takip ile devletin yerel yöneticileri ile önemli işbirliği alanları yaratabilir. Taraflar arasında herhangi bir ön mutabakat olmadığı hallerde bu durumun -beklenmedik bir gelişme olarak- esas devlet inşacıları, yerel yöneticiler ve yeni müdahil dış aktör(ler) arasında yeni, çok bileşenli ve çok katmanlı anlaşmazlık alanları yaratma potansiyeli bulunmaktadır. Son yıllarda FBiH'de enerji sektörünün belli bir bölümünde Çin'in varlığının gözlemlenmesi nedeniyle AB ile yaşanan yeni zıtlaşma, tam da bu unsuru yansıtmakta ve etkisinin büyük olacağı izlenimi vermektedir.

Enerji sektöründe kömürün halen oldukça yoğun kullanıldığı FBiH'de kömürle faaliyet gösteren Stanari Elektrik Santrali'nin 2016'da Çin tarafından finansmanı, BiH'i bu enerji kaynağından uzaklaştırarak temiz ve verimli enerjiye yönlendirmeyi hedefleyen AB'nin Enerji Topluluğu Anlaşması'ndan uzaklaştırdığı ölçüde, dünyada kömür üretimi ve sektöründe önde gelen olan Çin'le FBiH arasında bir işbirliği alanı doğmasına neden olmuştur. Bu yakın zamanlı FBiH - Çin yakınlaşmasının arka planında, Çin'in sınır tanımayan ve Batı Balkanlar'ı da kapsayan güncel küresel kuşak - yol stratejisi olduğu kadar, halen tatmin edici ekonomik yapının tesis edilemediği FBiH'de enerji sektöründe AB'nin Enerji Topluluğu Anlaşması'nın uzun zaman geçmiş olmasına karşın arzu edilen sonucu yaratamamasının Çin tarafında fark edilmiş olması ve bunun FBiH yetkilileri nezdinde karşılık bulmuş olması bulunmaktadır.

FBiH'de kömüre bağlı projelerin yapımı ve finansmanı, Çinli şirketler ve bankalarca gerçekleştirilmektedir. Örneğin, yakın tarihte Stanari Elektrik Santrali projesi Çin Ex-Im

Bank tarafından hayata geçirilmiş; Tuzla Elektrik Santrali ve planlanan Banovici santrallerinin geliştirilme ile finansmanı da Çinli bankalar tarafından üstlenilmiştir (Kelava 2018). Söz konusu finansmanın AB sübvansiyon ilkelerini; çevreye zarar testi yapılmaması nedeniyle elektrik santrallerinin AB enerji ve çevre güvenlik standartları ve kurallarını; ihale kurallarının uyumsuzluğu nedeniyle de AB ihale kurallarını ihlal ettiğinden bahisle, AB tarafından FBİH'in uluslararası anlaşmalar ve AB kurallarına bağlılığı hakkında soru işaretleri oluşturduğu değerlendirilmiştir. AB ve Dünya Bankası'nın kriterleri ve koşullarından yalıtılmış bir müzakere ortamı sunduğundan, diğer bazı Batı Balkan aktörleri gibi FBİH de kömür bazlı projeler için Çin'e daha fazla yönelmektedir. Bunun kanıtı, 2018 sonu itibarıyla FBİH'deki Çin yatırımlarının 4.3 milyar Dolar'a ulaşmış olmasıdır (Reuters 2018).

FBİH'de, AB kriterleri nedeniyle çeyrek asırlık sürede AB destekli belirgin bir enerji atağı kaydedilememişken, ülkeye nispeten yeni giriş yapmış olan Çin, kısa sürede FBİH'de savaş sonrasında -Tuzla'daki girişimiyle- en büyük çaplı projeye imza atmıştır. FBİH Başbakanı Fadil Novaliç'in Yugoslavya'ya gönderme yaptığı ifadesiyle "Tuzla örneği, 40 yıldır ilk defa görülen bir örnektir" (Japan Times 2019). Bu gelişme, AB'nin; Batı Balkanlar'da en büyük rakip olarak gördüğü Rusya'nın (Blank vd. 2014: 61-84) yerine, artık Çin'le enerji projeleri -yanısıra havaalanı ve köprü inşaatı gibi diğer girişimleri- üzerinden yeni bir rekabet sürecine hazırlanması gerektiğini göstermiştir. Dolayısıyla, yaratacağı nihai etki belirsiz olmasına karşın, Çin'in sadece FBİH'de değil, diğer beş Batı Balkan ülkesindeki yatırım hamlelerinin AB'yi bölmek ve AB'ye bölgede geri adım attırmak olduğu endişesiyle, 2019 başlarında AB yabancı yatırımlar meselesini detaylı gözden geçirmeye karar vermiştir. Spesifik amaç, Çin'in FBİH örneğindeki gibi kritik altyapı ve teknoloji sektörlerinde şirket satın almasını engellemektir (Japan Times 2019).

Enerji Topluluğu Sekreteryası, ilk etapta Tuzla yatırımı ile ilgili olarak Eylül 2018'de FBİH Parlamentosu'na, bir kural ihlali işlemi ile karşılaşılması adına Çin finansmanının kabul edilmemesi gerektiğini sert bir üslupla bildirmiştir (Morgan 2018, tam metin için bk. Ek Şekil: 1). Sekreteryaya bu yolla, bu yatırıma ilişkin detaylı bilgi elde etmek doğrultusunda ve yerel yetkililerin iki ay içinde Enerji Topluluğu yasalarına uygun davranılmaması iddiasına cevap vermeleri amacıyla ilk işlemi başlatmış; yerel yetkililerin Tuzla projesiyle ilgili kararının Enerji Topluluğu Anlaşması'nın 18. maddesinin birinci fıkrasının (c) bendini ihlal ettiğine dair ön karara varmıştır. Ancak, yerel yetkililer, Tuzla Santrali sürecinin Sekreteryaya tarafından başlatılan işlemlere rağmen devam ettirileceğini bildirmiştir. Sekreteryaya'nın hatalı olduğu, söz konusu finansmanın ülkedeki düzenleyici çerçevede yapıldığı, sürecin dokuz yıldır gündemde olduğu ve Sekreteryaya'nın daha önce tepki verme imkânının olduğu beyan edilerek, belki de AB'nin dikkatini en fazla çekecek açıklama en son yapılmıştır: "yeni ünitenin inşaatı olmadan, BiH'in enerji güvenliğinden kuşku duyulacaktır" (Sarajevo Times 2019a).

2014 Tuzla protestolarının ülkede yarattığı sarsıntının ardından AB içinde Almanya - İngiltere'nin (*the Compact*) ortak girişimiyle BiH'e yönelik stratejilerini yenilemesi hatırlandığında; beş yıl sonra yine Tuzla kaynaklı, AB'nin bu kez BiH'de genel olarak enerji güvenliğinin geliştirilmesi ile, özel olarak ise bu bölümde ele alınan yeni rakip Çin'in enerji sektöründeki cazip hamleleri ile ilgili çözüm girişimleri olup olmayacağı sorusu akıllara gelmektedir. Zira, yukarıda da değinildiği gibi, çok uzun bir süredir devlet inşasının enerji boyutundaki başat aktör AB'nin kriterleri, koşulları ve yeterli fon aktarmaması karşısında, yerel yetkililer; kriter ve koşul öne sürmeyen, kısa zamanda proje tamamlanması taahhüdü veren Çin'i -çevreye verilecek zarara rağmen- giderek başka enerji projelerine de dahil etmeyi tercih ederler ise, AB - Çin, AB - BiH ve Çin - BiH boyutları olan, enerji

kapasitesi gelişimini sabote edecek çok katmanlı bir çözümsüzlük süreci, öngörülemeden bambaşka zıtlara yol verebilir. Burada, kritik olan belirleyici unsur, AB'nin yeni dışlayıcı ve ilave koşullar getirmek yerine yerel yetkilileri yakınlaştıran pratikler benimsemesi olacaktır. Daha açık ifade etmek gerekirse, 2014 Tuzla olaylarının ardından, örneğin AB nasıl ki Seydiç – Finci davası konusunu BiH'in AB entegrasyonu sürecinde bir koşul olmaktan çıkarıp o tarihlerde tıkanmış olan BiH – AB temaslarını canlandırdı ise; 2019'da da Tuzla Santrali konusunda ihale, finansman, çevre güvenliği konularını öne sürerek BiH'e kısıtlamalar getirmek yerine, BiH perspektifinden Çin'in elzem olmayacağı, AB tarafından verilecek tavizlerin yaratıldığı bir yaklaşım formüle etmelidir. Bu bölümün başında yer verilen sava bağlanacak olursa, uzun süren devlet inşasında çözülmemiş sorunların (içeride veya) dışarıda, devlet inşasında rakip paydaşlar ortaya çıkararak daha komplike bir ortam doğurma olasılığı ve bunun FBiH özelinde ele alınan yansımaları; AB devlet inşasında belli bir süre tek taraflı taviz vermeyi tercih etmediği müddetçe, tekrarlanma riski barındırmaktadır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç itibarıyla ifade etmek mümkündür ki, çatışma sonrası devlet inşası, teknik ve normatif yönleriyle hala evrilmeye devam eden, her devlete özgü olarak şekillenen, paradokslar barındıran bir çatışma sonrası pratik olarak, yaratabildiği sorunlara rağmen hala başvurulmuş bir faaliyet bütünüdür. Avrupa'da 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki en şiddetli çatışma olan Bosna Savaşı'nın ardından yapılan uluslararası müdahale, savaşı durdurmuş ancak uygulamaya konulan anayasa nedeniyle yeni kurulan devletin inşasında, olması gerektiği gibi işlemeyen, komplike bir devlet aygıtı yaratmıştır. BiH'deki enerji güvenliğine ilişkin 1995 sonrası konjonktür, yukarıda ele alındığı kadarıyla, bu durumu tamamiyle yansıtmaktadır. Öyle ki, BiH'de başat devlet inşacıları olarak AB, Batı Balkanlar'ı enerji sektöründe de entegre etmeye yönelik çalışmalar yürütmekte, lakin BiH özelinde görüldüğü gibi, ağır kayıplara neden olmuş bir savaş geçirmiş devlet olması nedeniyle enerji güvenliği sağlanması gereken ilk ve en önemli aktör BiH olmalıyken, bu alandaki göstergeler aksine işaret etmektedir. İlk ve en temel sorun, diğer alanlar yanı sıra, enerji altyapısında en kritik olduğu varsayılan petrol ve doğal gaz sektörlerinde, anayasal düzenlemenin bir sonucu olarak, devlet inşası yazınında bir sorun olarak yer bulan "devlet içinde devlet" pratiklerine neden olan iki entitenin varlığıdır. BiH düzeyinde MoFTER, FBiH düzeyinde FMERİ ve RS düzeyinde Sanayi, Enerji ve Madencilik Bakanlığı'na karşılık, AB'nin ilgili birimlerinin varlığı, parçalanmış ve konsensüsten uzak bir yapı teşkil etmekte, sorunlu karar alım süreçleri de buna paralel seyretmektedir. Bir diğer sorun, petrol ve doğal gaz alanında her bir entitenin yerleşik doğal müttefikleriyle dış ortaklıklara girmesi olup, bunu engelleyici bir yasal düzenlemenin bulunmamasıdır. Şimdiye değin bu tür dış işbirlikleri iki entitede de ilgili sektörde çığır açan bir gelişime neden olmamıştır; buna rağmen iki entite yetkilileri tarafından başvurulmuş bir tercih olmaya devam etmektedir. AB'nin enerji kriterlerinden randıman alınmadıkça bu durumun devam edeceği öngörülebilir. Ayrıca, başarısız devlet inşası süreçleri oldukça uzun bir zamana yayılmış ise, BiH'deki enerji sektöründe yakın tarihte görüldüğü üzere, bu durumdan faydalanabilecek kimi öngörülemeden veya beklendik aktörlerin "oyuna girmesi" sonucu doğabilir. BiH'in enerji alanında gerek kendi içinde gerekse AB ile ilişkilerinde çoklu sorunlar olduğunu tespit etmiş olan Çin, kuşak – yol stratejisi çerçevesinde BiH'de kömür sektöründe, koşul ve kriterlerden bağımsız bir zeminde kısa sürede büyük projeler üstlenmiştir. Bu yeni gelişme, bu kez AB ile FBiH arasında yeni bir anlaşmazlık unsuru yaratmışken, Çin'e yönelik bir risk olduğu görülmektedir.

Gelinen nokta itibarıyla, AB ile bağılı BiH enerji güvenliği yapılandırmasının geleceğinin, yine tahmin edilmesi güç olmayan gereklilikler arz ettiği vurgulanmalıdır. Öncelikle, içerdiği eşi benzeri olmayan iki başlı iç yapı hasebiyle devlet inşasının ekstra zorluklar sunduğu BiH'in devlet inşasında AB'siz bir devlet inşası olması ve bunun nihai kertede başarısızla sonuçlanması gibi bir olasılığın bertaraf edilmesi gereği aşıkardır. AB, enerji alanında yukarıda ele alınan temel üç sorun sebebiyle uzunca bir süre koşul ve kriterlerde tek taraflı tavizler vererek, BiH'in bu sektörde gelişmesini sağlamalıdır. AB'nin, Batı Balkanlar'da, diğer devletler bir tarafa, BiH'i üyeliğe kabul ettiği takdirde AB olduğunu kanıtlayabileceği açıktır. Öte yandan ve birinci tespitle bağlantılı olarak, BiH'in tahribatı diğer bölge devletlerine kıyasla savaş tecrübe etmiş olmasından dolayı en üst düzeyde olduğundan, sadece bu gerçekten hareket edildiğinde dahi, AB tarafından BiH'in enerji altyapısının geliştirilmesi sadece bir entitenin değil, tüm devletin ilgili alandaki sorunlarını asgari düzeye indirmeye katkı sağlayabilecektir. Zira, enerji güvenliği ihtiyacının aciliyeti ile ülkenin maruz kaldığı savaş tahribatının derecesi doğru orantılıdır. Üçüncüsü, BiH yetkililerinin ilerleyen süreçlerde ABD'yi ülkedeki enerji yapılandırmasına üst düzeyde müdahil etme seçeneğini de gözden geçirmesinin fayda sağlayacağı öngörülebilir. Nihai tahlilde, artık Balkan devletlerinin her birinin geçmişteki "büyük devlet" projelerinin hayata geçirilmesi, bölgede tekrar silahlı çatışma çıkması, BiH'in topraklarının bölünmesi ya da üniter devlet olması olasılıklarının ortadan kalktığı bir çağda, AB'nin, kendisi için güvenlik tüketen değil, güvenlik unsurları barındıran bir BiH yaratmayı tercih ederek, çalışmada da değinilen sorunlar bağlamında enerji yapılandırmasında yeni ilerletici formüller ile devlet inşasında başarılı olmaktan başka seçeneği olmadığını, hem AB'ye hem BiH'e göstermesinin zamanı gelmiş görünmektedir.

KAYNAKÇA

- ATELJEVIC, Jovo vd. (2004). "Entrepreneurship and SMEs in Bosnia and Herzegovina: Building Institutional Capacity". *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*. V/4: 241-253.
- AYOUB, Mohammed (2007). "State Making, State Breaking, and State Failure". *Leashing the Dogs of War: Conflict Management in a Divided World*. (ed. Chester A. Crocker vd.). Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press: 95-144.
- BAHGAT, Gawdat (2011). *Energy Security: An Interdisciplinary Approach*. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- BELKIN, Paul (2009). "The European Union's Energy Security Challenges". *Global Energy Security*. (ed. Roger T. Attenberg). New York: Nova Science Publishers: 309-334.
- BLANK, Stephen - Younkyoo KIM (2014). "Moscow versus Brussels: Rival Integration Projects in the Balkans". *Mediterranean Quarterly*. XXV/2: 61-84.
- CAMPBELL, John L. (1995). "State Building and Postcommunist Budget Deficits, The American Behavioral Scientist". *American Behavioral Scientist*. XXXVIII/5: 760-787.
- CHANDLER, David (2009). "Great Power Responsibility and 'Failed States': Strengthening Sovereignty?". *Facets and Practices of Statebuilding*. (ed. Patrick Sutter-Julia Raue). Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers: 15-30.
- CHANDLER, David (2010). *International Statebuilding: The Rise of Post-Liberal Governance*. London, New York: Routledge.

- CHAPPUIS, Fairlie - Heiner HANGGI (2009). "The Interplay between Security and Legitimacy: Security Sector Reform and State-Building". *Facets and Practices of Statebuilding*. (ed. Patrick Sutter-Julia Raue). Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers: 31-56.
- COLES, Kimberley (2002). "Ambivalent Builders: Europeanization, the Production of Difference, and Internationals in Bosnia-Herzegovina". *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*. XXV/1: 1-18.
- DOBBINS, James vd. (2013). *Overcoming Obstacles to Peace: Local Factors in Nation-Building*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
- DUCASSE-ROGIER, Marianne (2004). "Recovering from Dayton: From 'Peace-Building' to 'State-Building' in Bosnia and Herzegovina". *Europe Helsinki Monitor*. XV/2: 76-90.
- DUFFIELD, Mark (2007). *Development, Security and Unending War: Governing the World of Peoples*. Cambridge: Polity Press.
- DUNJIC, Stefan vd. (2016). "Renewable Energy Development Trends in the Western Balkans". *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. LXV/C: 1026-1032.
- ELKIND, Jonathan (2010). "Energy Security: Call for a Broader Agenda". *Energy Security: Economics, Politics, Strategies, and Implications*. (ed. Carlos Pascual-Jonathan Elkind). Washington: Brookings Institution Press: 119-148.
- "Energy in the Western Balkans: The Path to Reform and Reconstruction" (2008). Paris: International Energy Agency.
- ERIKSEN, Stein Sundstol (2017). "State Effects and the Effects of State Building: Institution Building and the Formation of State-Centered Societies". *Third World Quarterly*. XXXVIII/4: 771-786.
- FORTUNATO, Piergiuseppe - Richard KOZUL-WRIGHT (2011). "Introduction". *Securing Peace: State-building and Economic Development in Post-Conflict Countries*. (ed. Piergiuseppe Fortunato- Richard Kozul-Wright). London, New York; Bloomsbury Academic: 1-18.
- FUKUYAMA, Francis (2004). *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- GROSS, Eva (2011). "Explaining EU Foreign Policy towards the Western Balkans". *European Security since the Fall of the Berlin Wall*. (ed. Frederic Merand vd.). Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press: 260-273.
- HAGHIGHI, Sanam Salem (2007). *Energy Security: The External Legal Relations of the European Union with Major Oil- and Gas-Supplying Countries*. Oxford, Portland, Oregon: Hart Publishing.
- HAMEIRI, Shahar (2010). *Regulating Statehood: Statebuilding and the Transformation of the Global Order*. New York: Palgrave Macmillan.
- IVIE, Robert L. - Timothy William WATERS (2010). "Discursive Democracy and the Challenge of State Building in Divided Societies: Reckoning with Symbolic Capital in Bosnia and Herzegovina". *Nationalities Papers*. XXXVIII/4: 449-468.

- KALICKI, Jan H. - David L. GOLDWYN (2005). "Conclusion: Energy, Security, and Foreign Policy". *Energy and Security: Toward a New Foreign Policy Strategy*. (ed. Jan H. Kalicki-David L. Goldwyn). Baltimore: The Johns Hopkins University Press: 561-578.
- KALICKI, Jan H. - David L. GOLDWYN (2005), "Introduction: The Need to Integrate Energy and Foreign Policy". *Energy and Security: Toward a New Foreign Policy Strategy*. (ed. Jan H. Kalicki-David L. Goldwyn). Baltimore: The Johns Hopkins University Press: 1-19.
- KAVALSKI, Emilian (2008). *Extending the European Security Community-Constructing Peace in the Balkans*. London, New York: I. B. Tauris.
- KERANEN, Outi (2014). "Building States and Identities in Post-Conflict States: Symbolic Practices in Post-Dayton Bosnia". *Civil Wars*. XVI/2: 127-146.
- KEUKELEIRE, Stephan - Jennifer MACNAUGHTAN (2008). *The Foreign Policy of the European Union*. New York: Palgrave Macmillan.
- KISANGANI, Emizet F. - Jeffrey PICKERING (2014). "Rebels, Rivals, and Post-Colonial State-Building: Identifying Bellicist Influences on State Extractive Capability". *International Studies Quarterly*. LVIII/1: 187-198.
- KOLSTO, Pal (2014). "Identifying with the Old or the New State: Nation-Building vs. Yugonostalgia in the Yugoslav Successor States". *Nations and Nationalism*. XX/4: 760-781.
- KOVACS, Balazs Aron (2019). *Peace Infrastructures and State-Building at the Margins*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- KRASNER, Stephen D. (2011). "International Support for State-Building". *Prism*. II/3: 65-74.
- KRASNER, Stephen D. - Thomas RISSE (2014). "External Actors, State-Building, and Service Provision in Areas of Limited Statehood: Introduction". *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*. XXVII/4: 545-567.
- KURTENBACH, Sabine (2011). "State-Building, War and Violence: Evidence from Latin America". *GIGA German Institute of Global and Area Studies Working Paper*. 181: 1-32.
- KUZIO, Taras (1999). "Stateness and Institutions in Ukraine: A Theoretical and Comparative Introduction". *State and Institution Building in Ukraine*. (ed. Taras Kuzio vd.). New York: St. Martin's Press: 1-23.
- LIOTTA, P. H. (2000). "If It's Not One Thing, It's Another: Bosnia and the Economics of Wars and Peace". *Mediterranean Quarterly*. XI/3: 100-115.
- MAC GINTY, Roger (2011). *International Peacebuilding and Local Resistance: Hybrid Forms of Peace*. London: Palgrave Macmillan.
- MAJSTOROVIC, Danijela vd. (2015). "From Dayton to Brussels via Tuzla: Post-2014 Economic Restructuring as Europeanization Discourse/Practice in Bosnia and Herzegovina". *Southeast European and Black Sea Studies*. XV/4: 661-682.
- MARQUINA, Antonio (2008). "Southeast-Southwest European Energy Corridor". *Energy Security: Visions from Asia and Europe*. (ed. Antonio Marquina). New York: Palgrave Macmillan: 54-68.

- MAY, Jonathan (2013). "How Bosnia Changed Paddy". *East European Politics and Societies and Cultures*. XXVII/4: 593-618.
- MCMAHON, Patrice C. - Jon WESTERN (2009). "The Death of Dayton: How to Stop Bosnia from Falling Apart". *Foreign Affairs*. LXXXVIII/5: 69-83.
- MYERSON, Roger B. (2011). "Rethinking the Fundamentals of State-Building". *Prism*. II/2: 91-100.
- NARTEN, Jens (2009). "Dilemmas of Promoting 'Local Ownership': The Case of Postwar Kosovo". *The Dilemmas of Statebuilding*. (ed. Roland Paris-Timothy D. Sisk). Abingdon: Routledge: 252-283.
- PACZULLA, Jutta (2004/2005). "The Long Difficult Road to Dayton: Peace Efforts in Bosnia-Herzegovina". *International Journal*. LX/1: 255-272.
- PARIS, Roland - Timothy D. SISK (2009). "Introduction: Understanding the Contradictions of Postwar Statebuilding". *The Dilemmas of Statebuilding*. (ed. Roland Paris-Timothy D. Sisk). Abingdon: Routledge: 1-20.
- PASCUAL, Carlos - Evie ZAMBETAKIS (2010). "The Geopolitics of Energy: From Security to Survival". *Energy Security: Economics, Politics, Strategies, and Implications*. (ed. Carlos Pascual-Jonathan Elkind). Washington: Brookings Press: 9-35.
- PRANTL, Jochen (2011). "Cooperating in the Energy Security Regime Complex". *Asia Security Initiative Policy Series Working Paper*. 18: 1-18.
- ROBINSON, Neil (2007). "State-Building and International Politics: the Emergence of a 'New' Problem and Agenda". *State-Building Theory and Practice*. (ed. Aidan Hehir-Neil Robinson). London, New York: Routledge: 1-28.
- SCHNECKENER, Ulrich (2008). "Addressing Fragile Statehood: Dilemmas and Strategies of International State-building". *Strategies for Peace: Contributions of International Organisations, States and Non-State Actors*. (ed. Volker Rittberger-Martina Fischer). Opladen & Farmington Hills, MI: Barbara Budrich: 193-219.
- SCHROEDER, Ursula C. - Cornelius FRIESENDORF (2009). "State-Building and Organized Crime: Implementing the International Law Enforcement Agenda in Bosnia". *Journal of International Relations and Development*. XII/2: 137-167.
- SHINODA, Hideaki (2018). "Peace-Building and State-Building from the Perspective of the Historical Development of International Society". *International Relations of the Asia-Pacific*. XVIII/1: 25-43.
- SOBEK, David - Cameron G. THIES (2015). "Civil Wars and Contemporary State-Building: Rebellion, Conflict Duration, and Lutable Resources". *Civil Wars*. XVII/1: 51-69.
- SUTTER, Patrick (2009). "State-Building or the Dilemma of Intervention: An Introduction". *Facets and Practices of Statebuilding*. (ed. Patrick Sutter-Julia Raue). Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers: 3-13.
- TANSEY, Oisín (2014). "Evaluating the Legacies of State-Building: Success, Failure, and the Role of Responsibility". *International Studies Quarterly*. LVIII/1: 174-186.
- TILLY, Charles (1985). "State Making and Organized Crime". *Bringing the State Back In*. (ed. Peter B. Evans vd.). Cambridge: Cambridge University Press: 212-241.

TSAGOURIAS, Nicholas - Nigel D. WHITE (2013). *Collective Security: Theory, Law and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

WALDNER, David (1999). *State Building and Late Development*. Ithaca, London: Cornell University Press.

WOODWARD, Susan L. (2011). "State-Building for Peace-Building: What Theory and Whose Role?". *Securing Peace: State-Building and Economic Development in Post-Conflict Countries*. (ed. Piergiuseppe Fortunato-Richard Kozul-Wright). London, New York: Bloomsbury Academic: 87-112.

YERGIN, Daniel (2006). "Ensuring Energy Security". *Foreign Affairs*. LXXXV/2: 69-82.

İnternet Kaynakları

Balkan Green Energy News (2019). "Kopac Warns BiH Framework Energy Strategy Until 2035 is Useless Without Related Law". Erişim Tarihi: 12.07.2019.

<https://balkangreenenergynews.com/kopac-warns-bih-framework-energy-strategy-until-2035-is-useless-without-related-law/>

Balkan Insight (2008). "Russia-owned Bosnian Oil Company Reopens". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://balkaninsight.com/2008/11/27/russia-owned-bosnian-oil-refinery-reopens/>

CHESTERMAN, Simon vd. (2004). "Making States Work: From State Failure to State-Building". Tokyo: United Nations University: 1-19. Erişim Tarihi: 18.07.2019.

https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/publications/making_states_work.pdf

DJURDJEVIC, M. G. (2016). "Russia's Political Interests Drive Investments in Bosnia". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://balkaninsight.com/2016/07/04/russia-s-political-interests-drive-investments-in-bosnia-06-30-2016/>

DRAGOJLOVIC, Mladen (2019). "Federation BiH (Bosna & Herzegovina) Searches for Oil Reserves". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://balkaneu.com/federation-bih-bosna-herzegovina-searches-for-oil-reserves/>

"Energy Statistics-Total Energy Balance, BiH, 2014-2016" (2018). Sarajevo: Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. Erişim Tarihi: 18.07.2019.

www.bhas.ba/saopstenja/2018/ENE_07_2014_Y2_0_BS.pdf

"Framework Energy Strategy of Bosnia and Herzegovina Until 2035" (2018). Erişim Tarihi: 17.07.2019.

http://www.mvteo.gov.ba/data/Home/Dokumenti/Energetika/Framework_Energy_Strategy_of_Bosnia_and_Herzegovina_until_2035_ENG_FINAL....pdf

GAVENTA, Jonathan vd. (2015). "Six Principles for a Resilient Energy Union Delivering Energy and Climate Security for Europe", E3G: 1-18. Erişim Tarihi: 18.07.2019.

<https://www.jstor.org/stable/resrep17805>

Japan Times (2019). "As Balkans Sit in EU's Waiting Room, China Gets to Work". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://www.japantimes.co.jp/news/2019/04/10/asia-pacific/balkan-nations-sit-eus-waiting-room-beijing-gets-work/#.XTstkss8XqD>

JUKIC, E. M. (2014). "Bosnia Federation Eyes 2015 Start to Oil Digs". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://balkaninsight.com/2014/08/22/bosnia-lays-hopes-on-oil-explorations/>

KELAVA, M. (2018). "China Expands Coal Power Interests in Bosnia and Herzegovina". *Ecologist, The Journal for the Post-Industrial Age*. Erişim Tarihi: 14.07.2019.

<https://theecologist.org/2018/jul/24/china-expands-coal-power-interests-bosnia-and-herzegovina>

KULIC, F. (2019), "USAID Energy Investment Activity-Status of Projects for Diversification of Natural Gas Supply in BiH". Erişim Tarihi: 12.07.2019.

<https://www.usaideia.ba/wp-content/uploads/2019/07/5-Status-of-Projects-for-Diversification-of-Natural-Gas-Supply-in-BiH-Fahrudin-Kulic-USAID-EIA.pdf>

LAKIC, M. (2018). "Russia Investors Lose Money in Bosnia". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://balkaninsight.com/2018/04/17/russia-investments-face-losses-in-bosnia-04-16-2018/>

LATAL, S. (2015). "Oil Probe Draws Blank in Bosnian Serb Entity". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://balkaninsight.com/2015/02/24/oil-deposits-in-bosnian-serb-entity-insufficient-for-exploration-1/>

LJUBAS, Z. (2011). "Russians and Serbs Hunt for Oil in Bosnia". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://balkaninsight.com/2011/02/04/russian-and-serbian-partners-to-search-for-oil-in-bosnia/>

MORGAN, S. (2019). "Bosnian Energy Project 'Surprises' EU Enlargement Chief". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://www.euractive.com/section/enlargement/news/bosnian-energy-project-surprises-eu-enlargement-chief/>

Newsbase (2016). "Total Eyes Oil Exploration in Bosnia". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://newsbase.com/topstories/total-eyes-oil-exploration-bosnia>

Organization for Economic Cooperation and Development-OECD (2008), "State Building in Situations of Fragility: Initial Findings". (Paris: OECD). Erişim Tarihi: 18.07.2019.

<https://www.oecd.org/dac/conflict-fragility-resilience/docs/41212290.pdf>

Reuters (2015). "Bosnia and Herzegovina: Shell Pulls Out of Bosnia's Quest for Oil". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://uk.reuters.com/article/shell-bosnia/shell-pulls-out-of-bosnias-quest-for-oil-idUKL5N12036520150930>

Reuters (2018). "EU Official Criticizes Bosnia's Backing of Chinese Power Loan". Erişim Tarihi: 13.07.2019.

<https://www.reuters.com/article/us-bosnia-eu-energy-idUSKNB1QU1JD>

- RONC, N. (2017). "Bosnia's Simmering Black Gold". Erişim Tarihi: 13.07.2019.
<https://www.aa.com.tr/en/analysis-news/bosnia-s-simmering-black-gold/908286>
- Sarajevo Times (2014). "Program on Development of Perspective Research Areas of Oil and Gas in the Federation Adopted". Erişim Tarihi: 13.07.2019.
<https://www.sarajevotimes.com/program-development-perspective-research-areas-oil-gas-federation-adopted/>
- Sarajevo Times (2015). "Oil to be searched from Neum to Velika Kladuša?". Erişim Tarihi: 13.07.2019.
<https://www.sarajevotimes.com/oil-to-be-searched-from-neum-to-velika-kladusa/>
- Sarajevo Times (2017a). "How Much Has FBiH Paid Off of The Wartime Gas Debt?". Erişim Tarihi: 18.07.2019. <http://www.sarajevotimes.com/much-fbih-paid-off-wartime-gas-debt/>
- Sarajevo Times (2017b). "The Construction of the Gas Pipeline between BiH and Croatia to Begin Soon". Erişim Tarihi: 13.07.2019.
<https://www.sarajevotimes.com/construction-gas-pipeline-bih-croatia-begin-soon/>
- Sarajevo Times (2019a). "What is the Destiny of Block 7 Tuzla Thermo Power Plant?". Erişim Tarihi: 13.07.2019.
<https://www.sarajevotimes.com/what-is-the-destiny-of-block-7-tuzla-thermo-power-plant/>
- Sarajevo Times (2019b). "What Milorad Dodik said to Putin during their Meeting in Belgrade?". Erişim Tarihi: 13.07.2019.
<https://www.sarajevotimes.com/what-milorad-dodik-said-to-putin-during-their-meeting-in-belgrade/>
- Serbia SEE Energy Mining News (2016). "Bosnia: Australian Key Petroleum Interested in Oil Reserves". Erişim Tarihi: 13.07.2019.
<https://serbia-energy.eu/bosnia-australian-key-petroleum-interested-in-oil-reserves>
- SOFTIC, A. - L. GLAMOCIC (2012). "National Energy Background Report on Energy for Bosnia and Herzegovina". Erişim Tarihi: 17.07.2019.
https://danubeinco.net/object/document/10210/attach/0_National_Background_Report_Energy_BiH_2012.pdf
- TZANETAKOU, N. (2019). "Turkish Stream Will Reach Bosnia-Herzegovina". Erişim Tarihi: 13.07.2019. <https://balkaneu.com/turkish-stream-will-reach-bosnia-herzegovina/>

Ek Belge: Erişim Tarihi: 25.07.2019.

https://balkangreenenergynews.com/wp-content/uploads/2018/10/ECS-10_18027-09-2018-MoP-Federation-Bosnia-and-Herzegovina.pdf

Energy Community Secretariat
Am Hof 4, Level 5, 1010 Vienna, Austria

Phone +43 (0)1 535 2222
Email contact@energy-community.org
Web www.energy-community.org

Vienna, 27 September 2018
ECS-10/18/O/27-09-2018

Honorable members of the Parliament of the Federation of Bosnia and Herzegovina,

In the context of our task to oversee compliance of the Parties to the Treaty Establishing the Energy Community with Energy Community law, and in particular the enforcement of Energy Community State aid *acquis*, we are closely monitoring the State aid implications of the Tuzla 7 project.

The Energy Community Secretariat has recently been informed about Decision No. UP/I 03-26-1-42-4/18 of the State Aid Council of Bosnia and Herzegovina, dated 23 July 2018 (hereinafter "the Decision") which finds that the guarantee provided by the Federation of Bosnia and Herzegovina for a loan of EUR 614 mn from the Chinese Export-Import-Bank to Elektroprivreda Bosnia i Hercegovine (hereinafter "Elektroprivreda BiH") for the Tuzla 7 project does not constitute State aid.

We have also been approached by Aarhus Centre and CEE Bankwatch Network concerning in compliance of the Decision with Energy Community *acquis*. This case has been registered as a complaint and will be dealt with under our infringement procedures (Cases ECS-10/18).

The Secretariat has reviewed the Decision and is addressing you with concerns as to its compliance. In particular, the Secretariat has strong doubts as to whether the argumentation and conclusion by the State Aid Council is compliant with Energy Community State aid *acquis*. At a preliminary stage, we would like to highlight the following issues:

- The assessment of the financial health of the beneficiary of the guarantee, i.e. whether it is "an undertaking in difficulty" as required by European law, was not based on the appropriate standard which is the definition of the Guidelines on State aid for Rescuing and Restructuring Firms in Difficulty.
- The guarantee does not only cover the loan and interest, but also "other associated costs under the Agreement on the Credit Line". As this item is not clear, the extent of the guarantee cannot be properly measured as required.
- The guarantee covers more than 80% of the outstanding loan. Contrary to the findings of the State Aid Council, the exception for providers of services of general economic interest is not applicable since Elektroprivreda BiH is entrusted with not only one public service obligation, but several, and carries out purely economic activities. Furthermore, the guarantee is granted by another authority than the one which imposed the public service obligation. Finally, the guarantee does not constitute "compensation" for the provision of a service of general economic interest.
- The assessment of whether the premium paid is market-oriented lacks an appropriate benchmark. The loan used for comparative purposes concerns another technology and a substantially smaller amount. Moreover, the additional security instruments are taken into account in an inappropriate manner.

Bank	Raiffeisenlandesbank
IBAN	AT95320000015102825
BIC	RLNWATWW

Energy Community Secretariat
Am Hof 4, Level 5, 1010 Vienna, Austria

Phone	+43 (0)1 535 2222
Email	contact@energy-community.org
Web	www.energy-community.org

Therefore, the Secretariat raises serious doubts as to the conclusion of the State Aid Council, namely that the guarantee at issues does not constitute State aid.

We therefore invite the Parliament of the Federation of Bosnia and Herzegovina not to approve a guarantee which may constitute illegal State. Such approval could lead to lengthy and costly recovery procedures. Besides, the Secretariat may have to open infringement procedures against Bosnia and Herzegovina pursuant to the Energy Community Dispute Settlement Rules.

In case you decide to discuss the guarantee at issue at one of the upcoming sessions, we ask you to invite the Secretariat to present our concerns regarding the State aid implications. We also use this opportunity again to offer our assistance and advice to the State Aid Council in the framework of Article 2 of the Dispute Settlement Procedures. Unfortunately, this offer has been rejected in the past.

We remain at your disposal for any questions you might have.

Yours sincerely,

Janez Kopač
Director
Energy Community Secretariat

Dirk Buschle
Deputy Director and Legal Counsel

CC:

Ministry of Foreign Trade and Economic Relations of Bosnia and Herzegovina
Federal Ministry of Finance
State Aid Council
Aarhus Centre
CEE Bankwatch Network

TÜRKİYE-GÜRCİSTAN-AZERBAYCAN ÜÇLÜ İLİŞKİLERİNİN SAVUNMA İŞBİRLİĞİ BOYUTU

Yalçın SARIKAYA *

ÖZET

Güney Kafkasya Bölgesi, Avrasya jeopolitiği bakımından kritik önemdedir. Bu bölge, silahlı çatışma ve siyasi uyumsuzluk alanlarının sunduğu riskler yanında Hazar havzasının hidrokarbon zenginliklerinden kaynaklanan fırsat ve imkânları da barındırmaktadır. Türkiye, topraklarının kuzeydoğusu, Güney Kafkasya'da olan bir bölge devletidir. Türkiye'nin Avrasya bölgesine ilişkin politikasının güvenlik ve enerji boyutları temel belirleyenlerdir. Bu, Azerbaycan için de aynen geçerlidir. Gürcistan için ise güvenlik ve ekonomi başlıkları öne çıkar. Bu üç devlet birbirleri ile 1990'ların başlangıcından beri sağlam ve çok boyutlu ikili ilişkiler geliştirmişlerdir. Ancak 2000'li yıllarda bu ilişkilere üçlü bir format da eklenmiştir. Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasındaki üçlü işbirliği, sadece enerji nakil yolları, ulaşım ve ticaret konularından ibaret kalmamış, savunma ve güvenlik alanına da güçlü biçimde yansımıştır. Çalışmada, bu üç devlet arasındaki savunma/güvenlik alanındaki işbirliğinin boyutları araştırılmakta, bu işbirliğine dönük risk ve tehditler ortaya konmaktadır. Bu bağlamda, bir diğer Güney Kafkasya devleti olarak Ermenistan'ın tutumu, bölgenin kuzeyine sahip olan Rusya Federasyonu'nun bu ilişkiye bakışı gibi sorular üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Savunma İşbirliği, Türkiye-Gürcistan İlişkileri, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

THE DEFENSE DIMENSION OF TURKEY-GEORGIA-AZERBAIJAN TRILATERAL RELATIONS

ABSTRACT

The South Caucasus has a critical importance from the aspect of Eurasian geopolitics. Besides the risks posed by armed conflicts and political disputes, this region also includes opportunities and chances arising from hydrocarbon richness of the Caspian basin. Turkey is a state of the region which has north east parts of its territories in South Caucasus. The energy and security dimensions of Turkey's policy towards Eurasia are principal determinants. This is also true for Azerbaijan. For Georgia on the other hand, security and economy issues are prominent. Since the beginning of the 1990's, these three states have developed solid and multidimensional bilateral relations with each other. However, a tripartite format has been added to these relations since 2000's. Trilateral cooperation between Turkey-Georgia-Azerbaijan did not left only at energy transport routes, transportation and commerce but had reflections on defense and security dimensions. Within this work, the dimensions of the defense/security cooperation of those three states are being researched and the risks and threats to this cooperation is revealed. Within this context, questions such as the attitude of Armenia as another South Caucasian state and the view of the Russian Federation, which has the northern part of the region, are discussed.

Keywords: South Caucasus, Defense Cooperation, Turkey-Georgia relations, Turkey-Azerbaijan relations

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 07.12.2019; Yayına Kabul Tarihi: 15.12.2019

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, GİRESUN, ORCID: 0000-0002-4164-8028, E-posta: yalcinsarikaya@giresun.edu.tr

Giriş

Karmaşık sorunları ve zengin kaynakları bir arada bulunduran bir bölge olarak akıllara önce Ortadoğu gelir. Ancak Ortadoğu'ya bitişik bir diğer jeopolitik havza olan Kafkasya'da da çok sayıda çözümlenememiş, aktif sorunlar 20. Yüzyıldan 21. Yüzyıla taşınmıştır. Bu bölge, Avrasya jeopolitiğini ele alan bütün çalışmalarda kilit önemde görülen bir bölgedir. Hazar Denizi, burayı kendi doğusundan keskin biçimde ayıran bir coğrafi unsur, Kafkas Dağları ise bölgeyi ikiye ayıran güçlü bir belirleyendir. Kafkasya coğrafi olarak, bir yandan Azak Denizi'nden Kalmıkya'ya uzanan hattın güneyi ile Aras Nehri havzasının kuzeyi arasında, diğer yandan Hazar Denizi ile Doğu Karadeniz arasında yer alır. Bu anlamda Kafkasya'da Rusya Federasyonu ve üç Transkafkasya devleti yanında Türkiye'nin Kuzeydoğusunun bulunduğunu da hatırlamak gerekir.

Sovyet dağılmasının ardından bu bölgede Moskova merkezli siyasi, askeri ve ekonomik bağımlılık ile ABD başta olmak üzere Batılı aktörlerin nüfuz girişimleri birbiri aleyhinde iki temel belirleyici olarak görülmüştür. Bu bölgenin güneyinde bulunan üç bağımsız devletin dış politika tercihleri bu çerçevede okunmuştur. Keza bu bölgedeki ekonomik ilişkiler, üye olunan çok taraflı siyasi kuruluşlar da bölge analizlerinde bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Bölgedeki bu jeopolitik yapılanma kısaca "kuzey-güney" ve "doğu-batı" eksenleri olarak da ifade edilebilir. Kuzeyden güneye uzanan eksen Moskova'dan Erivan'a oradan da Tahran'a uzanırken, Batı-Doğu eksenini ise Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan'ı içermektedir. Dikey eksen savunma/güvenlik boyutu önde olan bir yapıyken, yatay eksen ağırlıklı olarak ekonomi (ticaret-enerji) sahasında öne çıkmıştır. Bununla birlikte, 2000'li yıllarda, bu kategorik yaklaşımın sorgulanmasını gerektirecek bir takım gelişmeler de olmuştur. "Renkli devrimler" adıyla anılan siyasi olaylar zinciri, 2008 Ağustos'unda yaşanan savaş, 2014'te yaşanan Euromeydan ve Kırım krizleri, Türkiye-Rusya ilişkilerindeki keskin dönüşümler, bölgenin bütününe ilgilendiren sonuçları beraberinde getirmiştir. Ancak bu sonuçlar, güvenlik boyut ve algısının bölge devletlerinin dış politikalarındaki yerinde gerilemeye işaret etmeyip, bilakis tahkim edici bir rol oynamıştır.

Kafkasya'da Türkiye ile Azerbaycan arasında oldukça güçlü bir işbirliği ilişkisi olduğu bilinmektedir. Bu ilişkinin savunma boyutu, çok taraflı bir pakta/bloğa dayanmamaktadır. Ancak iki devlet arasında yüksek düzeyli stratejik işbirliği ve bununla mütenasip bir ikili askeri işbirliği mevcuttur. Türkiye ile Gürcistan arasında da benzer bir durum söz konusudur. İlişkilerdeki bu ikili boyut, 2012 yılından itibaren üçlü bir biçim kazanmış ve bu anlamıyla çok taraflı olabilmektedir. Güney Kafkasya'da Rusya bakımından ise, halî hazırda aynı çok taraflı askeri ittifak içinde bulunduğu Ermenistan ile savunma/güvenlik ilişkileri oldukça ileri seviyededir. Ancak Rusya'nın Türkiye ve Azerbaycan ile de askeri alanda özellikle savunma sanayi/ticareti konusunda güçlü ikili ilişkileri mevcuttur. Güney Kafkasya, Hazar kaynaklarının Batı'ya erişiminde bir koridor mevkiinde olduğu için, buradaki askeri ilişkilerle ekonomik ilişkiler arasında nedensellik görülebilmektedir. Zira günümüzde petrol ve doğalgaz boru hatları ile öncelikli ulaşım/iletişim hatları aynı zamanda "jeopolitik hayat damarları" durumundadır. Bu çerçevede, BTC (Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı), BTE (Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı), BTK (Bakü-Tiflis-Ahılkelek-Kars Demiryolu) TANAP (Trans Anadolu Gaz Boru Hattı) projeleri, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasındaki işbirliğini tahkim eden ve bu ülkelere başka sahalarda işbirliği yapmayı adeta zaruret haline getiren projelerdir. Bu sahaların başında bu kritik jeopolitik hatların sağlığını ve gücünü birinci dereceden etkileyecek olan savunma/güvenlik boyutu gelmektedir.

Benzeşen ve Ayrışan Yönleriyle Güney Kafkasya Çatışmaları

Bölge devletlerinden üçü, Türkiye, Gürcistan ve Rusya Karadeniz'e kıyıdaş devletler olarak Karadeniz Havzası güvenlik konularında da öncelikle akla gelen devletlerdir. Öte yandan Hazar kıyıdaşlığı Rusya ve Azerbaycan açısından bir ortak payda durumundadır. Bununla birlikte Güney Kafkasya, üçü devletlerarası nitelikte ve büyük olmak üzere pek çok aktif sorunla iç içe yaşamaktadır. Bunların önemli kısmı etnik ve teritoryal mahiyet taşımaktadır.

Güney Kafkasya'daki üç büyük çatışma olan Abhazya, Güney Osetya ve Karabağ uyuşmazlıklarının birbirleri ile benzeşen ve farklılaşan yönleri mevcuttur.

Benzeşen yönleri:

- Her üç sorunun da etnik temelli ayrılık talebi özelliği göstermesi.
- Her üç sorun nedeniyle de eski Sovyet alanının en büyük IDP kitlelerinin oluşmuş olması,
- Her üç sorunun Sovyetlerin dağılması sürecinde nüksetmiş olması,
- Her üç sorunun da uzun sayılabilecek süre geniş kapsamlı savaş evreleri geçirmiş olması,
- Her üç sorunda da ateşkes niteliğinde anlaşmalar olsa da henüz bir nihai uzlaşmaya varılamamış olması,
- Her üç sorunun da bölge güçleri ve bölge dışı aktörlerce dikkatle takip ediliyor olması,
- Her üç sorunda da ayrılıkçı tarafların elinin hukuken oldukça zayıf olması.

Ancak bir bu kadar da farklılaşan yönler mevcuttur:

- Abhazya ve Güney Osetya sorunlarının sadece bu iki ayrılıkçı yapı ile Gürcistan arasında değil aynı zamanda Rusya ile Gürcistan arasında da söz konusu olması,
- Karabağ'la birlikte oluşan göçmen meselesinin IDP konusuyla sınırlı olmayıp Ermenistan ve Azerbaycan'dan karşılıklı olarak göç edenlere ilişkin bir boyutunun da bulunması,
- Karabağ'da temas hattında daha sık ve riski yüksek ateşkes ihlallerinin bulunması,
- Abhazya ve Güney Osetya'daki ayrılıkçı idari yapılarla Tiflis arasında bir takım dolaylı temaslar ve kanal açma girişimleri olsa da, Karabağ'da bunun söz konusu olmaması,
- Abhazya ve Güney Osetya BM üyesi az sayıda devlet tarafından tanınmaktayken kendini Dağlık Karabağ Cumhuriyeti olarak ilan eden yönetimin hiçbir BM üyesi devlet tarafından tanınmıyor olması,
- Gürcistan'ın ayrılıkçı bölgelerle sorunlarında din boyutu bulunmazken, Karabağ ve dolayısıyla Ermenistan-Azerbaycan sorununda din boyutunun da olması.

Elbette yukarıdaki veriler, bölgede olup bitenleri tek bir düzlemde okumayı güçleştirmektedir. Yakın zamanlara kadar bölgeye ilişkin güvenlik çalışmalarının çoğu buradaki gelişmeleri kuzey-güney ve doğu-batı istikametindeki jeopolitik güç yarışı ile okumuştur. Bu da, Rusya-Ermenistan-İran hattı ile Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan hattı

olarak kısaca tanımlanabilmiştir. Ancak bu jeopolitik okumanın da yanlışlanabilirliğine işaret eden pek çok gelişme söz konusu olmuştur.

Türkiye'nin Karadeniz'de Rusya ile Montrö Statüsüne ilişkin güçlü bir mutabakatı söz konusudur ve bu başka alanlara da yansiyabilmektedir. Her ne kadar Ankara, gerek Gürcistan gerekse Ukrayna örneklerinde siyasal ve hukuksal olarak net biçimde bu devletlerin toprak bütünlüklerinden yana tavrını ortaya koymuşsa da, Suriye krizinde özellikle 2016 yılından itibaren merkezinde sınır güvenliği önceliğinin yer aldığı ve Rusya ile mutabakata dayanan bir siyaset başlatmıştır. Bu, doğrudan doğruya Kafkasya-Karadeniz jeopolitik hattına yönelik bir siyaset olmasa da, Türkiye'nin NATO'daki müttefiklerinin sert tepkisini çekmiş, resmi tutumlarda yansımasını bulmuştur.

Paktlar Siyasal Eksenlerle Örtüşüyor Mu?

Güney Kafkasya devletleri, Sovyet dağılması sonrasında karşı karşıya kaldıkları teritoryal uyumsuzluklar ve bunlara dayalı çatışmalar nedeniyle güvenlik endişelerini karşılamak üzere muhtelif seçenekler üzerinde durmuşlardır. Zira uluslararası politikanın klasik bir gerçekliği olarak, küçük aktörler güvenlik endişelerini karşılamak üzere ittifak politikasına yönelebilmektedirler. Bu tercihte, maliyet azaltma, meşruiyet artırma ve/veya öz kaynaklarla temin edilemeyen güvenliğin kolektif temini gibi saikler etkili olmaktadır. Kafkasya'da bulunan devletler, dâhil oldukları uluslararası güvenlik teşkilatları / yapılanmaları bakımından oldukça ilginç bir çeşitlilik göstermektedir.

Kafkasya'nın kuzeyinde 1990'lı yıllarda var olan sıcak çatışmalar bugün neredeyse yok mesabesinde. Ancak gerek merkezle (yani Moskova ile) gerekse Cumhuriyetlerin iç siyasal zeminlerinde muhtelif sorunlar mevcudiyetini sürdürmektedir.

Bugün Kuzey Kafkasya'nın yerli milletlerinin (Kafkas Dağlılarının) coğrafyasına siyasi ve hukuki olarak hâkim olan Rusya Federasyonu, Sovyetlerin dağılmasından sonra Moskova merkezli siyasi ve güvenlik yapılanmasını sürdürmek amacıyla kurulan BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ve KGAÖ (Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü)'nün sadece üyesi değil kurucusu ve mimarıdır. Güney Kafkasya'daki üç devletten Ermenistan da, bu iki örgütün kurucu üyelerindedir. Ülkesindeki mevcut Rus askeri varlığı, eski Sovyet alanının en büyüklerindedir. Azerbaycan BDT'ye üye olmakla birlikte Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne üye değildir. Gürcistan ise ikisine de üye değildir. Türkiye her ne kadar Soğuk Savaş dönemindeki anlamı değişmiş olsa da Rusya tarafından bir tehdit kaynağı olarak görülen NATO'nun üyesidir. NATO'ya ve bu örgütteki pozisyonuna son derece önem vermekte, ancak günümüzde ABD ile ilişkilerinde NATO'yu da etkileyebilecek sıkıntılar yaşamaktadır. Bunlar, Rusya'nın NATO'ya bakışını da etkileyen temel olgular olmakla birlikte NATO-Rusya arasında bugün ikincil/atıl kalan mekanizmalar da mevcuttur. NATO 1997'de Rusya ile "Karşılıklı İlişkiler, İşbirliği ve Güvenliğe Dair Kurucu Senet" (Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation) ve Ukrayna ile de "Belirgin Ortaklık Şartı" (Charter on a Distinctive Partnership between Ukraine and NATO) imzalamış ve bu iki ülkeyle ilişkilerine dair özel mekanizma geliştirmiştir. Rusya ile ilişkiler üye ülkeler ile Rusya'nın eşit seviyede bulunduğu 2002 tarihli "NATO-Rusya Konseyi"nin oluşturulmasından itibaren yoğunlaşmıştır. Ancak 2008 Gürcistan ve 2014 Ukrayna krizleri ile bu mekanizmalar hedeflenen sonuçların uzağında kalmışlardır.

NATO ile ilişkilerdeki pozisyon itibariyle; Rusya'nın dahi paydaş olduğu NATO BİO (Pfp) kapsam dışında tutulacak olursa¹, keza oldukça farklılaşan bir tablo söz konusudur. Gürcistan samimi ve açık bir NATO üyeliği perspektifine sahipken, Azerbaycan NATO ile ilişkilerinde üyelik perspektifi olmadığını açıkça ilan etmiş bir devlettir. KGAÖ üyesi Ermenistan için de böyle bir perspektifin olmayacağı açıktır.

Azerbaycan için de Ermenistan için de güvenlik politikasının merkezinde Karabağ sorunu vardır. Bu, ittifak ve/veya paktlara ilişkin durum ve tutumu da belirleyen merkezî bir husustur. Ermenistan açısından konuya baktığımızda, güvenlik ve ekonomi konuları bakımından Moskova'ya bağımlılık dikkat çekmektedir. Bu bağımlılık Erivan'ın izlediği işgal siyasetine karşı Türkiye ve Azerbaycan'ın bu ülkeyi izole etmeye matuf politikası nedeniyle daha da artmıştır. Burada şu husus da belirtilmelidir ki, Karabağ sorununun çözümü yönünde var olduğu iddia edilen çok taraflı mekanizmaların veya zaman içinde ortaya çıkmış *ad hoc* arabuluculuk girişimlerinin hiçbirinin Erivan'ı bölgedeki ekonomik projelerden dışlayarak cezalandırma yöntemi kadar etkili olduğu da söylenemez. Bugün, Ermenistan'ı bir nebze de olsa müzakereye yaklaştıran yegâne husus bu kuşatılmışlık ve tecrit hissidir. Ermenistan'ın, Rusya'ya bağımlılığının en büyük delili yine güvenlik sahasındadır. Bu ülkenin sınırları KGAÖ kapsamında Rusya ordusu ile birlikte korunmaktadır. Rusya dışındaki en büyük askeri üslerden birisi Ermenistan'dadır. Gümrü yakınındaki 102. Askeri Üs, Ağustos 2008 Gürcistan-Rusya Savaşı sonrasında Ahılkelek'teki 62. ve Batum'daki 12. Rus üslerinden çıkarılan ve buraya getirilen personel/ekipmanla daha da büyümüştür. Ermenistan'ın hava savunma sistemi de BDT çerçevesinde buraya 1995'te yerleştirilen ekipmanla halen Rusya tarafından temin edilmektedir (Eurasianet 2016) Ermenistan, aynı zamanda Rusya'nın öncülüğündeki Avrasya Ekonomik Birliği'nin de üyesidir (Garibov 2015: 21).

İkili Formattan Üçlü Formata Giden Yol

Üç önemli aktörün Kafkasya'daki bu yüksek düzeyli işbirliği çabasında başrolü Türkiye oynamıştır. Bu, sadece Türkiye'nin nüfus, coğrafya, ekonomi ve askeri bakımlardan büyük aktör olmasından değil, girişimi başlatan ve benzer bölgesel girişimler konusundaki tecrübesinden hareketle de yorumlanabilir. Türk dış politikasında bölgesel işbirliği arayışlarının geçmişi Atatürk dönemine kadar götürülebilir. Nitekim Sadabad Paktı ve Balkan Paktı gibi çabalar iki savaş arası dönemde bölge dışı aktörlerin tesirlerinden bağımsız bir dayanışma maksadı taşımıştır. Soğuk Savaş dönemindeki Bağdat Paktı ve CENTO girişimleri ise Türkiye merkezli olmaktan çok iki kutuplu dönemin şartlarından kaynaklanan ABD merkezli girişimler olarak görülmelidir. Türkiye, 2000'li yıllara girerken yeni bazı bölgesel işbirliği çatıları oluşturma gayretine girmiştir. İsmail Cem'in Dışişleri Bakanlığı döneminde ilk defa müzakere edilen bu tip bir yöntem Türk dış politikasına Davutoğlu'nun yön verdiği dönemde fiilen başlamış olup, Balkanlar, Doğu Avrupa ve Kafkasya-Hazar havzalarında somut mekanizmalara dönüşebilmiştir.

Esasen, Türkiye ile Azerbaycan'ın birlikte bulunduğu ilk üçlü ilişki platformu, Sekreteryası Tahran'da bulunan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO)'nın 2010 yılında İstanbul'da yapılan toplantısında oluşturulan Türkiye-Azerbaycan-İran formatıyla olmuştur. Bunun ardından, 2011 yılında İran'ın Batı Azerbaycan eyaletinin merkezi olan Urmiye'de yapılan ilk resmi üçlü Dışişleri Bakanları toplantısı gerçekleşmiştir. Ardından

¹ 1994'te başlatılan BİO Programı NATO'nun eski Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı üyesi ülkelere yönelik ilk resmi ortaklık programıdır. Soğuk Savaş sonrasında Avrupa'da NATO'ya alternatif olarak ortaya çıkabilecek güvenlik yapılanmalarının önüne geçmek amacıyla şekillendirilen program, başta Orta ve Doğu Avrupa'daki ülkeler olmak üzere Balkanlar, Karadeniz ve Kafkasya'daki ülkeleri de hedeflemiştir (Çelikpala, 2019).

2012'de Nahçıvan'da, 2014 yılında Van'da, 2016'da İran'ın Ramsar şehrinde, 2017'de Bakü'de, 2018'de İstanbul'da Dolmabahçe'de yapılan toplantılarda üç ülke muhtelif konularda işbirliği konularını müzakere etmişlerdir (Aydın 2018: 55)

Doğrusu, Türkiye ve Azerbaycan'ın birlikte yer aldığı başka üçlü formatlar da mevcuttur. Bunlar; Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan, Türkiye-Azerbaycan-Kazakistan ve Türkiye-Azerbaycan-Rusya formatlarıdır. Ancak Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlü işbirliği etkinlik, temsil düzeyi ve işbirliği sahalarının çeşitliliği bakımından diğerlerinden ileride olduğu görülebilmektedir. Bunun temel nedeni bu üç ülkeyi kapsayan aktif jeopolitik hatır.

Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasında bugün var olan üçlü güvenlik ilişkilerinin ikili formatı ise 1990'lı yıllara dayanmaktadır. İkili savunma/güvenlik ilişkilerinin tarihsel dayanakları itibarıyla en köklü olanı kuşkusuz Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileridir. Bu ilişkilerin temeli 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Daşnak-Bolşevik ittifakının işgalinden kurtarmasına kadar gider. 2000 yılında Bakü'de yükselen Mehmetçik anıtı ile Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerindeki Türk şehitlikleri bu dayanışmanın hatırlarını simgeler (Azerbaycan Türk Kültür Dergisi 2000: 15). Azerbaycan bağımsız olduktan sonra, tüm zorluklara rağmen, iki devlet bu askeri işbirliğini yeniden tesise çabalamıştır. Türkiye ve Azerbaycan arasında Karabağ savaşı devam ederken özellikle askerî eğitim alanında önemli adımlar atılmış 11 Ağustos 1992 tarihinde ilk Askerî Eğitim ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu kapsamda Türkiye'ye Azerbaycanlı askerî okul öğrencileri 1992 yılından itibaren gelmeye başlamışlardır. Türkiye'de Kara Harp Okulu'nda öğrenim gören birinci ve ikinci sınıf öğrencilerinden bir heyet, 1993 yılında Ankara'da bulunan Azerbaycan'ın 1918'deki kurucu Cumhurbaşkanı Mehmed Emin Resulzade'nin kabrini ziyaret ederek burada Azerbaycan Ordu Gününü idrak etmişlerdir (Azerbaycan Türk Kültür Dergisi 1993: 74).

10 Haziran 1996'da, Türkiye'yi ziyaret eden Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Ebiyev ve dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı tarafından, Askerî Alanda Eğitim Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Türkiye'de Jandarmaya tekabül eden kuvvetlerin eğitimi maksadıyla, "Dahili Göşunların Ali Herbi Mektebi" yani İç Kuvvetlerin Yüksek Askerî Okulu, 31.10.1997 tarihinde Türkiye ile imzalanan protokol çerçevesinde ortak eğitim faaliyetine başlamıştır (www.seferberlik.gov.az).

Türkiye'de Azerbaycanlı Harp Okulu öğrencilerinin eğitim görmeye başlamasından sonra bir ileri aşama olarak, Azerbaycan'da Kara Harp Okulu'nun kuruluşuna Türk Silahlı Kuvvetleri'nin doğrudan destek vermesi üzerinde durmak gerekir. Zira Karabağ Savaşı'na hazırlıksız yakalanan ve Sovyet döneminde askeri eğitim konusunda geride bırakılmış olan Azerbaycan, bu konuda Türkiye'nin tecrübelerinden yararlanma isteğini muhtelif biçimlerde ortaya koymuştur. Böylece Türkiye, Azerbaycan ordusunun kara unsurlarının eğitimine büyük bir katkı sunmuştur. Azerbaycan Kara Harp Okulu'nun ilk mezunlarını verdiği 23 Ağustos 2001'deki törene Türk Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu da katılmış ve bu tören Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirsizliği temelinde 2001 yılında ortaya çıkan, İran-Azerbaycan krizinin hemen ardından gerçekleşmiştir. Bu törenden kısa bir süre önce İran savaş uçaklarının Hazar'da Azerbaycan hava sahasını ihlal ederek yaptıkları ve gözdağı olarak nitelenen uçuşların ardından bahse konu mezuniyet töreninde Türk Yıldızları adlı başarılı Türk akrobatik uçuş timinin gösterisi adeta İran'a cevap olarak değerlendirilmiştir.

Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin Eğitim ve Talim Merkezi (TEC) de Türk Silahlı Kuvvetleri ile Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri arasında 5 Nisan 2000'de imzalanan bir

protokol çerçevesinde 26 Mart 2001’de açılmıştır. Bu merkez, komuta personeline NATO standartlarında ileri düzeyde askeri bilimsel eğitim vermek üzere tamamlayıcı bir kuruluş olarak ihdas edilmiştir (www.seferberlik.gov.az).

14 Mart 2008 tarihinde Türkiye’nin Azerbaycan’daki Yüksek Askerî Havacılık Okulu’na Eğitim-Öğretim Desteğine ilişkin protokol imzalanmıştır (Resmi Gazete 2009).

2010 yılına gelindiğinde Türkiye-Azerbaycan arasında herhangi bir savaş durumunda karşılıklı dayanışma/yardımlaşma taahhüdünü içeren stratejik ortaklık tesis edilmiştir. 16 Ağustos 2010’da imzalanan “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Antlaşması”nın ikinci maddesi, Birleşmiş Milletler Şartı’nın meşru müdafaa hakkını düzenlediği 51. maddesine de atıfta bulunarak, taraflardan (Türkiye ve Azerbaycan) birinin üçüncü ülke ya da ülkeler tarafından saldırıya maruz kalması halinde ortak bir güvenlik ve savunma perspektifi oluşturulacağını belirtiyor. Anlaşmanın kritik önem taşıyan bir diğer düzenlemesi de 7. madde kapsamında ifade edilmiştir. İlgili madde, her iki ülkenin silahlı kuvvetleri arasında komuta kontrol ve kuvvet yapısı koordinasyonu öngörmektedir (Kasapoğlu, 2017).

Türkiye’nin Gürcistan’la da benzer ikili ilişkileri o dönemlerde başlamıştır. Türkiye ve Gürcistan arasında ikili askeri işbirliği antlaşmalarının ilki Şevardnadze’nin 1996’daki Türkiye ziyaretinde imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Gürcistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askerî Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması’dır (Çelikpala 2012: 346). Bunu, 1997 yılında Süleyman Demirel’in kalabalık bir heyetle gerçekleştirdiği Tiflis ziyaretinde imzalanan Askerî Eğitim ve İşbirliği Antlaşması olmuştur (Sabah 1997). Bu antlaşmalardan bazıları savunma sanayine bazıları da askeri eğitim ve modernizasyon hususlarına ilişkindir. 2001 yılında Türkiye’nin Gürcistan’a iki asker helikopter hibe ettiği ve bunun ABD’nin aynı modelde verdiği 5 helikopterle birlikte Gürcistan ordusunda helikopter eğitimi amaçlı olarak kullanıldığı belirtilmektedir (<https://old.civil.ge> 2004). Türkiye, Tiflis’teki askeri akademinin kurulmasına katkıda bulunmanın yanı sıra, Rus askerlerinin 2001 yılı başında boşalttıkları Marneuli hava üssünün ve Vaziani üssünün modernizasyonuna da katkıda bulunmuştur (Chkhikvadze 2011: 3). İki ülke arasında sınır bölgesinde antipersonel mayınların temizlenmesi ve yeniden bu mayınlardan istifade edilmemesi hakkında da anlaşma imzalanmış ve uygulanmıştır (Eurasia Daily Monitor 2001). Ancak üçlü format 2000’li yıllarda netleşmiştir diyebiliriz. Şevardnadze-Demirel-Haydar Aliyev döneminde başlayan ilk girişimler, 11 Eylül sonrasında İsmail Cem’in Dışişleri Bakanlığı döneminde ilk defa somut olarak müzakere edilmiştir (Çelikpala vd. 2015: 7). 2003-2004’te Tiflis’in eski Sovyet coğrafyasındaki renkli devrimler sürecinin ilk sahnesi olması, Türkiye’de 2002’de AK Parti iktidarı devrinin başlaması ve Azerbaycan’da 2003 yılında Haydar Aliyev’in vefatı gibi önemli değişiklikler de bu üçlü işbirliği ruhunda herhangi bir olumsuzluğa ya da sendelemeye yol açmamıştır. 30 Nisan 2002 tarihinde Trabzon’da imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ile Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Terörizm, Örgütlü Suçlar ve Diğer Önemli Suçlarla Mücadele Anlaşması” terörle mücadele hususları yanında Enerji koridorunun güvenliğinin temini hususlarında da maddeler içermektedir ki, bu anlaşmanın bir benzeri 2005 yılında yeniden yapılmıştır. 23 Temmuz 2003 tarihinde, Bakü’de “Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan Arasında Doğu-Batı Enerji Koridorunun Güvenliğinin Sağlanmasına Dair Protokol” imzalanmıştır (Resmi Gazete 2003).

Gürcistan’ın üçlü savunma/güvenlik işbirliğine katılımı 2012 yılında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla üçlü mekanizmanın güvenlik ayağının da bu tarihe

dayandığını görüyoruz. Haziran 2012’de Trabzon’da gerçekleşen Dışişleri Bakanları zirvesi (Shahbazov, 2017) ve burada kabul edilen Trabzon Deklarasyonu bu anlamda önemli bir kilometre taşı olarak yorumlanmaktadır. Deklarasyon doğrudan güvenlik konularını merkeze almasa da, istikrar ve barış vurgusu güvenlik ilişkilerinin üçlü formatının habercisi olmuştur (www.mfa.gov.tr). Gürcistan’da 2012 yılında yaşanan iktidar değişiminin yani Batı yönlü politikalarıyla öne çıkan Saakaşvili iktidar ve çizgisinin İvanişvili öncülüğündeki Gürcü Rüyası (Georgian Dream) bloğu karşısında yaşadığı mağlubiyetin bu üçlü formata zarar vereceği yorumları yapılmıştır (Shiriyev 2016: 4). Ancak Mart 2013’te yapılan Batum toplantısıyla üçlü güvenlik yapılanmasının süreceği izhar edilmiştir. Batum’daki 2013 toplantısında; bölgedeki ihtilaflara, toprak bütünlüğüne, yerinden edilmiş insanların geri dönüşüne ilişkin hususlar daha geniş ifade edilmiştir.

Askeri İşbirliğinin Derinleşme Süreci

Üçlü mekanizma ağırlıklı olarak Dışişleri Bakanları düzeyinde yürütülmekte iken 2014 yılından itibaren Savunma Bakanları sürecinin de bu mekanizmaya eklendiği görülmektedir. 19 Ağustos 2014’te, ortak askeri tatbikatlar gerçekleştirilmesine dair antlaşma Nahçıvan’da imzalanmıştır (Çelikipala, 2015). Mayıs 2015’te ise ilk defa Silahlı Kuvvetler Komutanları düzeyinde toplantılar yapılmaya başlanmıştır. Yine aynı ay, Nahçıvan’da ve Bakü’de eşzamanlı olarak Türkiye-Azerbaycan ortak askerî tatbikatları gerçekleştirilmiştir (Takvim 2015). Aralık 2015’te ise İstanbul’da üç devletin Savunma Bakanları yeniden bir araya gelerek sürecin geldiği noktayı değerlendirmiş ve savunma işbirliğinde derinleşme iradesini beyan etmişlerdir (Sabah 2015).

Mayıs 2016’da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan Savunma Bakanları, Gebele’de bir araya gelerek askeri hazırlık derecesini yükseltmek maksadıyla ortak askerî tatbikat yapılmasını kararlaştırmışlardır (Shahbazov, 2016). Aynı yıl, Ekim 2016’da ABD Donanmasının 6. Filosuna bağlı USS Mount Whitney komuta kontrol gemisi 300 personelle Batum limanına gitmiş ve burada Gürcistan sahil güvenlik unsurlarıyla ortak savaş oyunları talimi yapmıştır (Geopolitica 2016a).

Aralık 2016’da Gürcistan Savunma Bakanı Levan Izoria, Bakü’yü ziyaret etmiş ve ülkesiyle Azerbaycan arasında NATO kapsamında pek çok savunma işbirliği belgesi imzalanmıştır. Izoria, bu işbirliğini ikili ve üçlü (yani Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan) mekanizmalarla açıklamıştır. Bu görüşmelerde iki ülke arasında yüzyıllara dayalı kardeşlik, iyi komşuluk ve stratejik ortaklık anlayışlarının altı çizilmiş ve karşılıklı toprak bütünlüğüne saygıya vurgu yapılmıştır (Geopolitica 2016b).

Mayıs 2017’de İstanbul’da düzenlenen Uluslararası Savunma Sanayi Fuarı’nda (IDEF17) bir araya gelen Gürcistan ve Türkiye Savunma Bakanları, aynı ayın sonunda Batum’da bir araya gelmeyi ve bu toplantıya Azerbaycanlı mevkidaşlarının da katılımını kararlaştırmışlardır (Agenda 2017a). 23 Mayıs 2017’de karar gerçekleştirilmiş ve Batum’da yapılan Savunma Bakanları toplantısında ortak tatbikatların artarak devam edeceği ve Eylül ayında askeri personelin ortak dijital çalışmalar gerçekleştireceği ev sahibi Bakan Izoria tarafından açıklanmıştır (Agenda 2017b).

Haziran 2017’de, Tiflis yakınındaki Vaziani üssünde üç devletin özel kuvvet unsurlarının katıldığı “Kafkas Kartalı Tatbikatı” gerçekleştirilmiştir (Habereyup 2017). 31 Mart 2018’de, Türkiye-Azerbaycan ve Gürcistan Savunma Bakanları altıncı Savunma Bakanları zirvesinde Türkiye’de, Giresun şehrinde bir araya gelip işbirliğinin derinleştirilmesi ile savunma sanayinde ortak üretim konularını ele almışlardır (Agenda 2018). Bu kapsamda üç ülke arasında bir de mutabakat muhtırası imzalanmıştır (Resmi Gazete 2019). Haziran 2017’de Nahçıvan’da yapılan ve yaklaşık 5000 personelin katıldığı

Türkiye-Azerbaycan ortak tatbikatı ise, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin muharip düzeyi en yüksek birliğin Nahçıvan'da bulunan -daha önce 5. Kolordu olarak adlandırılan - ve müşterek harekât icra etmek üzere dizayn edilmiş özel ordu güçlerinin (Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusu) muharebeye hazırlık düzeyinin görülmesi bakımından çok başarılı olmuştur. Unutulmamalıdır ki, bu kuvvetin Türk Silahlı Kuvvetlerinin 3. Ordusu ile ortak eğitim faaliyetleri mevcuttur (Kasapoğlu 2017).

Kasım 2018'de, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Genelkurmay Başkanları Üçlü Toplantısı gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan'ın ev sahipliğini yaptığı toplantıya, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yaşar Güler'in yanı sıra Azerbaycan Savunma Bakanı Korgeneral Zakir Hasanov ve Gürcistan Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Vladimer Çaçibaia iştirak etti. Düzenlenen basın toplantısında konuşan komutanlar, savunma sanayiinde işbirliğinin geliştirilmesi, bölgesel gelişmeler, terörle mücadelede iş birliğinin önemi ve üç ülke arasındaki ortak savunma projelerinin ele alındığını açıkladı (QHA 2018). 19 Aralık 2018'de Türkiye ile Azerbaycan arasında bir de Askeri Sağlık Alanında Eğitim ve İşbirliği Protokolü imzalanmıştır.

Üçlü işbirliği zaman zaman kendisini çok taraflı askeri faaliyetlerde de göstermektedir. Bu anlamda, 18-29 Mart 2019 tarihleri arasında Tiflis yakınlarındaki Krtsanisi Askeri Üssü'nde bulunan NATO-Gürcistan Eğitim Merkezi'nde (JTEC) NATO-Gürcistan Ortak Eğitim ve Tatbikatı gerçekleşmiş ve aralarında Azerbaycan ve Türkiye'nin de bulunduğu 24 ülke katılmıştır. Tatbikata Gürcistan, Türkiye ve Azerbaycan dışında; Arnavutluk, Belçika, Bulgaristan, Çekya, Danimarka, Estonya, Fransa, Yunanistan, İngiltere, Macaristan, Letonya, Litvanya, Hollanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, ABD, İsveç ve Almanya da katılmıştır (Sputniknews 2019).

1-3 Mayıs 2019 tarihleri arasında ise Azerbaycan'da Türkiye ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Mustafa Kemal Atatürk 2019 adında geniş çaplı ve üç gün süren bir "müşterek fiili atışlı tabur görev kuvveti tatbikatı" gerçekleştirmişlerdir. Uçak ve helikopterler yanında tankların topçu bataryalarının ve çok sayıda zırhlı aracın katıldığı bu tatbikat iki ülke kamuoyunda da ilgi görmüştür. Bütün bunların yanında, Türkiye ve Azerbaycan'ın savunma sanayi alanında da yakın işbirliği içinde olduğunu, Azerbaycan'ın Türkiye'den muhtelif zırhlı taşıyıcılar ve silahlı araçlar yanında Sakarya ve Kasırga tipi çok namlulu roketatar sistemlerinden önemli miktarda satın aldığını da kaydetmek gerekir.

Sonuç Yerine: Riskler ve Fırsatlar

Bugün, üç devlet arasındaki ilişkinin güvenlik boyutunun, "stratejik ortaklık" çerçevesi ile uyumlu bir sağlamlığa sahip olduğu belirtilebilir. Bu güvenlik işbirliğinin temelinde toprak bütünlüğüne üç taraflı/karşılıklı saygı bulunmaktadır. Ermenistan'ın Güney Kafkasya'da bu işbirliğinin içinde yer alamamasının temel nedeni budur. Bu işbirliğini sürdürme iradesinde çok etkili hususlardan birisi, bölgedeki enerji ve ticaret hatlarının güvenliği konusundaki motivasyondur.

Türkiye, bu mekanizmanın başlatıcısı ve stratejik hattın büyük ortağı konumundadır. Türkiye merkezli başka üçlü mekanizmalar da bulunmakla birlikte, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan hattı diğerlerinden pek çok bakımdan daha ileride bulunmaktadır.

Azerbaycan ve Gürcistan, Rusya karşısındaki siyasi pozisyonlarında farklar bulunsa da, topraklarında Rus üsleri buldurmamayan Güney Kafkasya devletleri durumundadırlar. Mevcudiyeti 2012 yılına kadar uzatılmış olan Gebele üssü 2013 yılında tamamen Azerbaycan'a devredilmiş, ancak ekipman sökülerek Rusya'ya götürülmüştür. Rusya,

Batum ve Ahılkelek'teki üslerini de 2007 yılında yani 2008 müdahalesinden önce kapatmıştır.

Savunma/güvenlik alanındaki işbirliklerinde önemli derinleşme aşamaları olarak görülebilecek askerî eğitim, savunma sanayi sahasında ticaret ve üretim yanında ortak askerî tatbikat gibi ileri bir aşamaya geçilebilmiştir.

Bu üçlü güvenlik işbirliği yaklaşımında elbette nüanslar vardır. Mesela Gürcistan savunma alanındaki adımlarını NATO ve Avro-Atlantik ilişkilerle eşgüdümlü sürdürmeyi önemsemektedir. Türkiye, bu ilişkilerin bölgesel, kendine özgü ve "birilerine karşı" nitelikte olmadığına birkaç fırsatta dikkat çekmeyi tercih etmiştir. Azerbaycan ise enerji alanında işbirliği ile toprak bütünlüğü, sınırların ihlal edilemezliği gibi ilkeler çerçevesini daha öncelikli görmektedir. Ancak bu nüanslar, mekanizmayı zayıflatan değil güçlendiren olgular olarak değerlendirilebilir.

Üçlü işbirliği mekanizması bölgede en çok Ermenistan tarafından olumsuz karşılanmakta, ancak Ermenistan bu üçlü sisteme ilişkin endişelerini fazlaca dile getirmekten kaçınmaktadır. Bu tutumunda etkili olan noktalardan birisi Gürcistan'ın Ermenistan için önemidir. Gürcü-Ermeni ilişkilerinin bozulması ve bunun sınırın kapanmasına kadar gitmesi Erivan'ın isteyeceği en son şeydir. Bu itibarla, Ermenistan'ın Gürcistan'la ilişkilerinin nazik alanlarını geride tuttuğu anlaşılmaktadır. Çünkü Erivan için Gürcistan sınırının da riske girmesi kabul edilemez bir kayıp olacaktır. Bu riski bertaraf etmek üzere Ermenistan'ın muhtelif yollarla Bakü-Tiflis ilişkilerinde pürüzler oluşmasına çalıştığını kehanet olmayacaktır.

Özellikle 2019 yılında yaşanan bazı olaylar Azerbaycan'ın komşularıyla ilişkilerinde sıkıntılar oluşturan ve üst üste gelmeleri nedeniyle sistematik/organize olma kuşkusu doğuran olaylardır. Bunlar arasında; Rusya'da şahsi bir meseleden hareketle Azerbaycanlılarla Çeçenler arasında ihtilaf yaratılma gayreti, Gürcistan'da Karabağ Savaşında rol almış bir ayrılıkçının büstünün yapılıp açılması, Paşinyan'ın Tahran ziyaretinde Karabağ'a yönelik provokatif söz ve eylemlerde bulunulması, Gürcistan'da bazı politik çevrelerin Azerbaycan'la ilgili rahatsız edici söz ve ifadeleri ve nihayet Azerbaycan-Gürcistan sınırında Keşikçidağ mevkiinde kadim bir manastırın bulunduğu araziyle ilgili karşılıklı adım ve iddialar... Azerbaycan tarafı Keşikçidağ meselesinde soğukkanlı ama egemenlik haklarına işaret eden bir siyaset izlemiştir. Yine de sınır ihtilafına konu olabilecek bölgelere ilişkin ikili teknik görüşmelerin sağlıklı biçimde yapılması yanında burada görevli sivil ve askeri personelin daha iyi donanımlı olmasına gayret edilmesi her iki devletin de ulusal çıkarları için zorunludur.

Bu üçlü işbirliğindeki iki devletten Türkiye ve Azerbaycan arasında 2010 yılındaki Antlaşmadan mütevellit ittifak sorumluluğunun daha net olduğu açıktır. Bunun ateşkes ihlalleriyle sıkça haber olan Karabağ'da daha geniş kapsamlı bir çatışma olması durumunda hangi seviyede harekete geçirilebileceği, Ermenistan'daki Rus askeri varlığının tıpkı Ağustos 2008'de Abhazya ve Osetya'da olduğu gibi Moskova tarafından birer manivela olarak kullanılıp kullanılmayacağı, kullanılırsa Türkiye ve Azerbaycan'ın nasıl tepki vereceği hususları üzerinde düşünmek gerekir. Türkiye'nin bilhassa Azerbaycan'a kara sınırdaşı olduğu Nahçıvan'la ilgili muhtelif senaryolar üzerinde duruyor olması gerekir.

2014'ten beri süregelen Ukrayna krizinde Batı, Rusya ile doğrudan karşı karşıya gelmeyi göze alamamıştır. Hem 2008 hem de 2014'te yaşananların Güney Kafkasya devletleri üzerinde psikopolitik etkisi olduğunu görmek gerekir. Bu bakımdan Nisan 2016'da Karabağ'da cephe hattında Azerbaycan'ın bazı ileri pozisyonlar elde etmesi askeri

ve siyasi moral bakımından önemli bir etken olmuştur. Ancak Rusya'nın araçları hala önemli ve etkili olup Azerbaycan'ın konuya yaklaşımında Moskova'nın terazinin diğer kefesine kuvvetle dokunmasını beraberinde getirecek adımlardan da kaçınıldığı anlaşılmaktadır.

Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan üçlü ilişkilerinin savunma/güvenlik boyutunda; bu üç ülkeden geçen jeopolitik hatların korunması maksadıyla daha derinleştirilmiş, muhtemel kriz yönetim senaryolarına odaklanmış ve kamuoylarının ilgi ve desteğini önemseyen bir yaklaşımla hareket edilmesi halinde 21. Yüzyılda kendine özgü "örnek" bir bölgesel güvenlik ittifakı oluşturulmuş olacaktır.

KAYNAKÇA

AYDIN, Ulviyye (2018). "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Son On yılı (2006-2016): Kardeşlikten Stratejik İşbirliğine Uzanan Yol". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. VI/13: 38-62.

Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (1993). Eylül Ekim. XLII/293.

ÇELİKPALA, Mitat (2012). "Son Yirmi Yılda Türkiye'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna'ya Yönelik Dış Politikası ve Bu Ülkelerdeki Faaliyetleri". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*. (ed. İsmail AYDINGÜN-Çiğdem BALIM). (Avrasya'da Yeniden Çizilen Sınırlar İnşa Edilen Kimlikler Projesi): 309-403.

GARİBOV, Azad (2015). "Alignment and Alliance Policies in the South Caucasus Regional Security Complex". *SAM Comments*. C.15.

KARACA, Ahmet (2000). "Bakü'nün Komünist Rus ve Taşnak Ermeni İşgalinden Kurtarılmasını Kutluyoruz". *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*. XLIX/335: 12-16.

İnternet Kaynakları

Agenda (2017a). "Georgia, Turkey, Azerbaijan Agree to Widen Defense Cooperation". Erişim Tarihi: 23.05.2017. <https://agenda.ge/en/news/2017/1013>

Agenda (2017b). "Georgia, Turkey, Azerbaijan to Sign Defense Deal in Batumi". Erişim Tarihi: 11.05.2017. <http://agenda.ge/en/news/2017/919>

Agenda (2018). "Georgia-Azerbaijan-Turkey Sign Military Deal". Erişim Tarihi: 03.04.2018, <http://agenda.ge/en/news/2018/742>

CHKHIKVADZE, Ivane (2011). "Zero Problems with Neighbors: The Case of Georgia". *Turkish Policy Quarterly*. Erişim Tarihi: 10.04.2014

<http://turkishpolicy.com/Files/ArticlePDF/zero-problems-with-neighbors-the-case-of-georgia-summer-2011-en.pdf>

ÇELİKPALA, Mitat - Cavid VELİYEV (2015). "Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği". *Kadir Has Center for International and European Studies, Policy Brief*. Erişim Tarihi: 02.06.2018

<http://www.khas.edu.tr/cms/cies/dosyalar/files/CIES%20Policy%20Brief%2003.pdf>

- ÇELİKPALA, Mitat (2019). "NATO İşbirlikleri ve Ortaklıkları, Güvenlik Yazıları". 10. Erişim Tarihi: 26.11.2019
https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/10/NATOIsbirlikleriOrtakliklari_MitatCelikpala_v.1.pdf
- Eurasianet (2016). "Armenia and Azerbaijan Differ Over Russian Base Pull-Out". Erişim Tarihi: 15.04.2016.
<https://eurasianet.org/departments/insight/articles/eav062805.shtml>
- Geopolitica (2016a). "300 Soldiers Were Sent to Georgia". Erişim Tarihi: 13.10.2016.
<https://www.geopolitica.ru/en/news/300-soldiers-were-sent-georgia>
- Geopolitica (2016b). "Agreement between Defense Ministries of Georgia and Azerbaijan". Erişim Tarihi: 16.12.2016.
<https://www.geopolitica.ru/en/news/agreement-between-defense-ministries-georgia-and-azerbaijan>
- Habereyup (2017). "Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan'dan Ortak Tatbikat: Kafkas Kartalı". Erişim Tarihi: 06.06.2017.
http://www.habereyup.com/turkiye-gurcistan-ve-azerbaycan-dan-ortak-tatbikat-kafkas-kartali_8127.html
<http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanlari-duzeyinde-uclu-diyalog-mekanizmasi-teskil-edildi.tr.mfa> Erişim Tarihi: 11.11.2019
http://www.mfa.gov.tr/trabzon--declaration-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-georgia-and-the-republic-of-turkey_-08-june-2012_-trabzon.en.mfa Erişim Tarihi: 22.03.2018
<https://blogs.timesofisrael.com/why-does-azerbaijan-turkey-and-georgia-strengthen-military-cooperation/> Erişim Tarihi: 09.10.2019
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/11/20031104.htm> Erişim Tarihi: 15.01.2017
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/02/20090206-1.htm> Erişim Tarihi: 15.01.2017
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/07/20190720-2.pdf> Erişim Tarihi: 14.10.2019
<https://www.seferberlik.gov.az/az//military/menu/detail/249/> Erişim Tarihi: 16.09.2019
<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5062.html> Erişim Tarihi: 13.10.2019
- Jamestown (2001). "Georgia-Turkey Entente". *Publication: Eurasia Daily Monitor*, VII/22. Erişim Tarihi: 01.02.2001. <https://jamestown.org/program/georgia-turkey-entente/>
- KASAPOĞLU, Can (2017). "Türkiye-Azerbaycan: Savunma İşbirliğinden Askeri İttifaka". Erişim Tarihi: 31.10.2019.
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-azerbaycan-savunma-is-birliginden-askeri-ittifaka/952323>

- Old.civil.ge (2004). "U.S. Boosts Successful Military Cooperation with Georgia". 5 Ağustos 2004. Erişim Tarihi: 04.02.2018.
<https://old.civil.ge/eng/article.php?id=7556>
- QHA (2018). "Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Askeri İş Birliği Kararı: Ortak Tatbikat Düzenlenecek". Erişim Tarihi: 21.11.2018.
<http://old.qha.com.ua/tr/askeri-guvenlik/turkiye-azerbaycan-ve-gurcistan-arasinda-askeri-is-birligi-karari-ortak-tatbikat-duzenlenecek/175066/>
- Sabah (1997). "Gürcistan Çıkarması". Erişim Tarihi: 09.04.2018.
<http://arsiv.sabah.com.tr/1997/07/15/r02.html>
- Sabah (2015). "Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan Savunma Bakanları İstanbul'da Bir Araya Geldi". Erişim Tarihi: 17.12.2015.
<https://www.sabah.com.tr/gundem/2015/12/17/turkiye-gurcistan-ve-azerbaycan-savunma-bakanlari-istanbulda-biraraya-geldi>
- SHAHBAZOV, Fuad (2016). "Why does Azerbaijan, Turkey, and Georgia Strengthen Military Cooperation?".
<https://blogs.timesofisrael.com/why-does-azerbaijan-turkey-and-georgia-strengthen-military-cooperation/> Erişim Tarihi: 17.07.2016.
- SHAHBAZOV, Fuad (2017). "Azerbaijan-Turkey-Georgia: A Geopolitical Axis or an Accidental Alliance?". *Publication: Eurasia Daily Monitor* (7 Haziran 2017). XIV/75. Erişim Tarihi: 20.05.2018.
<https://jamestown.org/program/azerbaijan-turkey-georgia-geopolitical-axis-accidental-alliance/>
- SHIRIYEV, Zaur vd. (2016). "Institutionalizing a Trilateral Strategic Partnership: Azerbaijan, Georgia, Turkey". *Policy Paper of Konrad Adenauer Stiftung & Kadir Has Center for International and European Studies*. 20.05.2018.
https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=cd257d1b-df92-5184-9ad4-2a5dd95c0886&groupId=252038
- Sputnik (2019). "Türkiye NATO-Gürcistan Ortak Eğitim ve Tatbikatına Katılacak". Erişim Tarihi: 11.03.2019.
<https://tr.sputniknews.com/avrupa/201903111038141952-turkiye-nato-gurcistan-ortak-egitim-tatbikat/>
- Takvim (2015). "Türkiye ile Azerbaycan'dan Ortak Askeri Tatbikat". Erişim Tarihi: 12.05.2015.
<https://www.takvim.com.tr/galeri/turkiye/turkiye-ile-azerbaycandan-ortak-askeri-tatbikati>
- TRT (2019). "Türkiye-Azerbaycan Ortak Askerî Tatbikatı Başarıyla İcra Edildi". Erişim Tarihi: 04.05.2019.
<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turkiye-azerbaycan-ortak-askeri-tatbikati-basariyla-icra-edildi-414172.html>

İKİ ON YILLIK DÖNEMDE TÜRKİYE'NİN GÜRCİSTAN SİYASETİNDEKİ OLUMLU TABLO

Mustafa Yasin ŞAFAK*

ÖZET

Gürcistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler Güney Kafkasya'nın en istikrarlı ilişkilerinden biridir. İyi komşuluk ilişkisi Gürcistan'ın bağımsızlığını kazandığı dönemde başlayıp, 90'larda ve 2000'lerde iki on yıllık dönemde farklı vurgular taşısa da olumlu halini hep korumuştur. İlişkilerde iki başlık temel olmuştur. Diplomatik zemini bu başlıklar belirlemiştir. Ekonomik alanda büyük yatırım projeleri vardır: Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu. İyi komşuluk başlığındaysa Batum Uluslararası Havalimanı'nın ortak kullanımı, ilk önce vizesiz geçiş, sonrasında pasaportsuz geçiş uygulamalarıyla sınırın iki tarafındaki nüfusun kaynaşması anılabilir. Türkiye'nin kuzeydoğu komşusu Gürcistan ile ilişkileri komşularla sıfır sorun politikasının da içinde yer almaktadır. AK Parti iktidarı tarafından ilan edilen bu dış politik yaklaşım ilerleyen süreç içinde doğudan batıya birçok komşu ülkeyle tikanırken, Gürcistan ile ilişkiler olumlu durumunu korumuştur. Bu yüzden Gürcistan için, komşularla sıfır sorun politikasının en iyi sürdüğü ülke denebilir. Gürcistan olumlu komşuluk kartesi çıkardığı bir ülke olması yönüyle Türkiye için önemlidir. İki ülke, dış siyasetlerinde girdikleri virajlarda dahi dostluklarını korumasını bilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Gürcistan, Komşularla Sıfır Sorun, Bakü-Tiflis-Ceyhan

THE POSITIVE PICTURE of TURKEY'S POLICY TOWARDS GEORGIA WITHIN THE LAST TWO DECADES

ABSTRACT

Relations between Turkey and Georgia is one of the most stable in South Caucasus. Good relations had began just at Georgian independance in 90's and come untill today 2019. As the topics differs in 90's and 2000's, the climate was the same. Two topics were always in the center between two countries; in economic area there are big projects like Baku-Tiflis-Ceyhan Oil Pipeline and Baku-Tiflis-Kars Railway. As good neighbourhood there is firstly visa-free, then pasaport-free entry and common usage of Batumi International Airport. Both made a comen daily life along both side of the border. Georgian relations was also a part of Turkish foreign policy as declared by AKP government; Zero problem with the neighbors. It failed in the process; so Turkey had lived problems with many neighbors. There appears Georgia as the best succeeded one and therefore as an important country for Turkey. The two countries keep the friendship even at their foreign policy turns.

Keywords: Turkey-Georgia, Zero Problem with Neighbors, Baku-Tbilisi-Ceyhan

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 09.06.2019; Yayına Kabul Tarihi: 07.09.2019

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, SAKARYA, ORCID: 0000-0002-3826-6125, E-posta: yasinia@gmail.com

Giriş

Türkiye-Gürcistan ilişkileri 90'larda ve 2000'lerde iki 10 yıllık dönemde zamanın ruhuna uygun bir görüntü çizer. İlk dönem, Sovyetlerin dağıldığı, Türkiye'nin önüne yeni komşuların, yeni imkanların serildiği bir zaman dilimidir. Böylelikle Türkiye'nin bölgesel güç olma arayışı başlayacaktır. Karadeniz ve Kafkasya bu tanımın içine girer. Türkiye hem Karadeniz hem Kafkas ülkesi olan Gürcistan'la pozitif ilişkiler kurabilmiştir. İkinci 10 yıllık dönem, bu sefer farklı bir söylemle yine aynı hedefi taşımaktadır. Bu kez komşularla sıfır sorun politikası, benzer bir hedefi daha bağımsız ve komşularla bire-bir olarak icra edeceğini ifade eder.

Gürcistan'ın Bağımsızlık Yıllarında İlişkiler

Gürcistan'ın bağımsızlığı aynı komşusu Azerbaycan gibi bir isyan sürecini barındırır. Baltık Sovyet ülkeleri buldukları Avrupa coğrafyası sebebiyle askeri bastırma yaşamazken hem Gürcistan'ın hem Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketleri Sovyetler Birliği devletince bastırılmaya çalışılmıştır. "Gürcistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Azerbaycan gibi onun da bağımsızlığını ilk tanıyan ülkelerden biri Türkiye Cumhuriyeti olmuştur"(Hasanoğlu vd. 2006: 99). Türkiye Gürcistan'a doğrudan milli bağları olan Azerbaycan'dan farklı yaklaşmamıştır. Bağımsızlıktan sonraki ilk 10 ayda Gürcistan liderliğinde Gamshagurdia vardır. Gamshagurdia milliyetçi bir figürdür. Sovyetler yıkılınca anavatanlarına dönmek isteyen sürgün topluluklarının durumu ortaya çıkmıştır. Örneğin Kırım Tatarları Ukrayna'ya dönüş yapabilmişlerdir. Fakat Gamshagurdia liderliği sadece büyük güç olan Rusya'ya karşı milliyetçi olmakla kalmaz kendi ülkesindeki topluluklara da tavizsizdir. Ahıska Türklerinin Ahıska bölgesine dönmesine izin vermez. Bu yüzden Türkiye-Gürcistan ilişkileri sekteye uğrar. İlişkilerin tekrar rayına oturması ve sürekli gelişmesi Şevardnadze döneminde olur. Bir seneyi doldurmadan iktidardan düşen Gamshagurdia'nın yerine iktidara gelen Şevardnadze dengeler adına politika üretebilen, romantizmden uzak bir siyasetçidir; eski Sovyet döneminde de S.S.C.B dışişleri bakanlığı yapmış bir devlet adamıdır. Türkiye ile ilişkileri de bu zemin üzerinde gerçekleştirmişti.

"Şevardnadze gibi Soğuk savaş tecrübesi yaşamış kadrolar Kafkasları da içine alan yeni büyük oyunun gereklerini yerine getirmek için daha idealdir. Gamshagurdia ve Elçibey gibi liderler romantik devrimci ve millici yönleriyle, cezbedici etkileriyle kısa dönem iktidarda otursalar da esaslı Türkiye - Gürcistan - Azerbaycan ittifakı Demirel - Aliyev - Şevardnadze döneminde yerleşmiştir. Şevardnadze ülkesini kuzey ve güneyin doğu ile batının geçiş noktası-köprüsü olduğunu söyler" (Wright 1996: 138).

Yeni devlet Gürcistan için Türkiye batıya yöneldiği bir ticaret ve kalkınma kapısı demektir.

"1993'den 2003'e kadar on sene iktidarda kalan Şevardnadze döneminde Türkiye ile ilişkilerin olumlu yönde gelişmesini sağlayacak esas rol, Hazar petrolünün Tiflis üzerinden Türkiye'ye ve oradan da Batıya çıkmasını sağlayacak petrol ve doğal gaz boru hatlarının gerçekleşmesi olmuştur. Aynı zamanda Rusya'dan istediğini alamayan Gürcistan'ın yüzünü Rusya'dan Batıya ve ABD'ye çevirmesi Türkiye ile ilişkilerinde de mühim bir adım olmuştur. Batı ittifakının bir parçası olan Türkiye Gürcistan'a yaptığı askeri yardımlarla Gürcistan'a destek olmuştur"(Hasanoğlu vd. 2006: 100).

Gürcistan, komünizmin çökmesiyle ciddi ekonomik problemlerle ve idari çalkantılarla karşı karşıya kalmıştır.

"Gürcistan'ın bağımsızlığından hemen sonra iç savaşlar başlamıştır. İki cephede Abhazy ve Güney Osetya'da Gürcistan'ı zorlayan bu savaşlarda Türkiye Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü ve barışın sağlanmasını destekler bir diplomasi izleyecektir. Bu durum 1991'de iç çatışmaların ve kaosu başlamasından 2008 yazındaki son Osetya savaşına kadar böyle süregelmiştir. Türkiye kendisi de hem Abhaz hem Gürcü kökenli nüfusa sahip bir ülkedir. 300 bin Abhaz nüfusuna rağmen Gürcistan'ın toprak bütünlüğü dahilinde çözüm olsun çizgisinden ayrılmamıştır" (Bozkurt, 2008).

90'lı yıllarda Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Türkiye-Gürcistan arasındaki ilişkilerde bölgesel işbirliğinin şemsiyesi olmuştur.

"Şevardnadze bölgesel işbirlikleriyle içeride savaşın olduğu Abhazy'da ve Güney Osetya'da Rusya'nın gücüne karşı denge arayışındadır. Şevardnadze, Abhazy savaşını sonrası sorunları AGİT yoluyla ve Batı bloğunu arkasına alarak çözmek ister. Dengesi bir siyaseti yürütmek isteyen Şevardnadze, AGİT üyeliğini 1992'de kazanınca Gürcistan'ın iç sorunlarını Batının yardımıyla çözerim düşüncesine girmiştir. Rusya'ya ne yakın ne uzak bir siyaset güderek görece denge gözetmiştir. Fakat Abhaz ve Oset isyanının hem güçlü oluşu hem de Rus desteğinin onlarla olması sebebiyle iç çatışmalar Gürcistan merkezi yönetiminin aleyhine sonuçlanmıştır"(Sokoy, 2005).

Gürcistan'ın sorunlarını mümkün mertebe BM'ye ve AGİT'e taşıma ve bu yolla Rusya'nın tekelinden sıyrılmaya çalışma politikasında Türkiye'nin desteği önemliydi. Türkiye Gürcistan için Batı ittifakına açılan bir kanaldı. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve Gürcistan'ın askeri modernizasyona destekle artan ilişkilere esas ivmeyi verense Hazar petrolünün taşınmasını oldu. Bakü-Tiflis-Ceyhan Hazar-Akdeniz ham petrol boru hattı projesi, Hazar petrol kaynaklarına koridor vazifesi görece ve kaynaklar Gürcistan ve Türkiye üzerinden dünya pazarlarına akacaktır. Bu proje 1990'lı yıllarda ilk gündeme geldiğinde, politik tercihlerin de izdüşümünü yansıtmıştır. Soğuk savaş yaşamış ve yeni döneme entegre olmuş siyasi kadrolar, projenin 3 ülkesindeki Demirel-Şevardnadze-Aliyev liderlikleri ABD'nin adlandırdığı Yeni Dünya Düzeni'ne uyumlu siyasetler gütmüştür.

"Statükonun değişime uğradığı ve yeni düzenin kurulduğu bir dönemdir. Bu yüzden diğer devletler de çok korkutulmamalıdır. Hasmane bir tavra girmeden mevcut politik pozisyon bir realite, bir mecburiyet şeklinde masaya konuldu. Hattın Ermenistan'dan geçebilmesi için olmazsa olmaz koşulun Ermenistan'ın işgal ettiği Azeri topraklarından çekilmesi ve bu çekilmenin yeterliliğinin de Azerbaycan tarafından kabul edilmesi olduğu Türk tarafınca projenin tanıtımının yapıldığı her ortamda ve öncelikle dile getirilmiştir"(Pamir 1999: 19).

Böylelikle Güney Kafkaslarda Gürcistan-Türkiye-Azerbaycan ortaklığı oluşmuştur. Bu ortaklık Rusya-Ermenistan-İran çizgisine karşı bu bölgedeki denge unsurudur ve ABD tarafından desteklenmesi bu sebepten anlamlıdır. Hazar petrolü Yeni Büyük Oyunun bir parçası olarak ele alınabilir. Hammaddenin kaynağı olan ülkeler, bir de bu hammaddenin taşınacağı koridor ülkeler olarak iki ayaklıdır. Koridor olarak Kafkasya da böylece oyuna dahil olur. Böylelikle uluslararası siyasette ve ticarete Orta Asya ve Kafkasya tanımı oluşmuştur. Türkiye, Yeni Dünya Düzeni içinde yer bulan bu tanımlamaya ilk andan itibaren dahil olup kendine alan açmaya çalışmıştır. Soğuk savaşın iki kutuplu dünyası

sona erince piyasa ekonomisinin zaferi ilan edilir. Bu liberal paradigmada ilk önce demokrasi ardı sıra istikrar temel değerdir.

“Sovyetler Birliği’nin dağılması, Hazar’daki devasa enerji kaynaklarının açığa çıkması en başta ABD’nin dikkatini bu bölgeye çevirmesine yol açmıştır. ABD tek hegemon güç olacağını düşündüğü dönemin resmi başlangıcı olarak gördüğü Sovyetlerin yıkılışını dünyanın yeniden şekillendirilmesi ve kıt kaynakların Batıya transferi gibi faaliyetler için bulunmaz bir fırsat olarak görür. Havzanın (Hazar denizi) petrol kaynaklarına ABD’nin ilk ulaşma denemeleri Clinton döneminde olur. O zamana kadar Hazar Devletleri Sovyet bloğunun içinde olduklarından rezervlere ulaşmak sıkı biçimde denetlenirdi. Bağımsızlarını kazanmaları ile birlikte Washington yönetimi bu ülkelerdeki rezervleri batılı petrol şirketlerinin yatırımına açmak ve boru hatları inşa edilmesini sağlamak için yoğun bir diplomatik kampanya başlattı” (Klare 2004: 184).

ABD’nin Sovyetler Birliğinden arda kalan ülkeleri Rusya’nın etkisinden izole etmek için ortaya attığı doğu-batı enerji koridoru projesini Türkiye de kendisi için bir fırsat olarak görür. Bu proje Türkiye’ye önemli bir misyon yükler. Avrasya ülkelerinin petrol ve doğal gaz kaynakları Türkiye üzerinden akacak ve böylece Rusya ve İran devreden çıkarılacaktır. Bu koridor projesinde Türkiye ABD’nin stratejik ortağı olacaktır. “Yeni büyük oyunun enerji boyutunda iki temel hareket noktası vardır: Birincisi kaynakların batıya taşınmasıyla birlikte batılı şirketler aracılığıyla doğudaki dev pazarlara ulaştırılması; ikincisi dev enerji kaynaklarına sahip olmalarına rağmen çok zayıf durumda bulunan ülkelerin güçlendirilerek Rusya’dan kopmaları sağlanacaktır” (Gazel 2004: 284).

2000’li Yıllardaki Gelişmeler

Gürcistan-Türkiye ilişkileri 2000’li yıllarda artacak, yine zamanın ruhu denebilecek bir söylemle açıklanacaktır. 1990’lar Yeni Dünya Düzeni ile, 2000’lerde Genişletilmiş Ortadoğu Projesi ile anılır. Ortadoğu, Kafkasya ve Balkanlar bu paradigmanın tam odağındadır. Fakat 2000’li yıllar Rusya’nın geri dönüşünü de gösterecektir. Balkanlar’da 1990’larda tek başına düzen kuran Amerikan hegemonyası (pax-Americana) 2000’lerde Ortadoğu ve Kafkasya’da sert bir direnişle karşılaşacaktır. Kafkasya’da ABD’ye bölgesel zeminde açık bir rakip olacak İran ve Rusya gibi iki aktör vardır.

2000’lerde Türkiye-Gürcistan ilişkisinin üst üste 3 düzlemi vardır:

1. Küresel: NATO- Gürcistan’a doğru Genişleme Hedefi ve Türkiye’ye Yeni Sistemlerin Yerleştirilmesi
2. Bölgesel: Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı; Azerbaycanı da içine katan Güney Kafkasya ortaklığının devamı
3. İkili İlişkiler: Vize ve pasaport muafiyeti-Batum ortak havalimanı; iki ülkenin kendi inisiyatifinde oluşan tüm olumlu gelişmeler

“ABD’nin II. Dünya Savaşından itibaren Ortadoğu ve Orta Asya üzerinde hakim olmak istemesinin nedenlerinden birisi de bu bölgelerin sahip olduğu petrol ve doğalgazın güvenli bir şekilde batıya aktarılma meselesidir.” ... “11 Eylül ABD için Yeni Büyük Oyun sahasına sert ve derinden müdahale etmenin sebebi kılınmıştır. Enerji Amerikan politikasında 1990’lara göre daha da merkezi bir konum alacaktır. ABD’nin ‘enerji kaynaklarını ve ulaşım yollarını kontrol eden dünyayı kontrol eder jeopolitik görüşü doğrultusunda faaliyet gösterdiği açıktır” (Bozkurt 2006: 124, 123).

Yeni Dünya Düzeninde demokrasi olan Amerikan paradigması, 11 Eylül'den sonra güvenlik olmuştur. Bu güvenlikte en baş yeri enerji güvenliği alır. Eski Sovyet Cumhuriyetlerinde Rusya etkisinden kurtulmak isteyen siyasetçilere büyük imkanlar sunulacaktır. Şevardnadze de 2000'li yıllara 2005'de Nato üyeliği hedefini koyarak girer. Enerjide; Orta Asya'da Afganistan, Kafkasya'da Gürcistan koridor ülkeler şeklinde tarif edilen geçiş ülkeleridir. Buralar hammaddenin olduğu Kazakistan, Azerbaycan gibi ülkelerden gelecek olan enerjiyi taşıma ve uygun limanlara aktarmada düşünülecektir. 2000'li yıllarda Genişletilmiş Ortadoğu Projesi, Türkiye'yi ve Gürcistan'ı etkileyecek bir başlıktır. Bu manada Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan İlişkileri Genişletilmiş Ortadoğu olarak anılan planın hedef alanına girmiş olur. İlk ismi yerleştiği için BOP denilen, Genişletilmiş Orta Doğu olarak revize edilen bu bölge Fas'tan Orta Asya'ya kadar geniş bir bölgeyi ifade eder. Ağırlıklı olarak Müslüman ülkelere dönük bir projeksiyon olsa da coğrafi olarak onların arasında kalan Gürcistan'ı da kapsar. Petrol boru hatları, enerji güvenliği, radikal İslami hareketlerle mücadele ve demokratikleşme başlıkları üzerinden Gürcistan da Amerika'nın odağına girer.

Gürcistan'da Gül devrimiyle birlikte 2003'de Şevardnadze iktidardan düşer, yerine Batı yanlısı olarak görülen Şaakaşvili gelir. Gürcistan'ın açık hedefi ABD ile daha da sıkı ilişkiler kurmak olur. Bu, Karadeniz'in doğusuna ABD'nin girmesi demektir. 1990'lı yıllarda Türkiye'nin Gürcistan'a yaptığı yardımlardan önemli bir kısmı Nato standardına ulaştırma adınadır. Gürcistan'ı Rusya'nın askeri kuşatmasından kurtarmak gibi nihai bir hedefi taşır. "Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye bir çatı oluşturup ABD'nin etkin desteğini alır. Bu, Amerika'nın bölgedeki iki hedefi için anahtardır: İran'ın izole edilmesi ve Rusya'nın bölgedeki tekelinin kırılması." (Papava, 2004) Nato ve ABD 2000'lerde bölgede etkinliği ele almaya çalışmıştır. Rusya ise kendini hegemon gördüğü bu coğrafyada Nato'ya karşı durmayı temel strateji yapar. "Rusya tüm bölge aktörlerine hükmedebileceği ve onların Avrupa-Atlantik eksenine kaymalarını önleyebilecek stratejik bir ortam yaratarak etki alanını genişletmeyi hedeflemektedir" (Hatipoğlu 2008: 6). 2004'de Gürcistan iç sorunlarını çözmek için atılım başlatır. Kademeli olarak Acara, Abhazya ve Osetya sorunlarını çözmek, Batı desteğini arkasında hisseden Şaakaşvili'nin esas amacıdır. Acara'da Türkiye'nin 1921 Kars Antlaşmasında yatan garantörlük hakkı vardır. Hakkına rağmen Türkiye müdahil olmaz tamamen Gürcistan merkezi yönetiminin iradesine saygı gösterir.

"Türkiye'nin, Kafkas ülkelerinin toprak bütünlüğü ve bağımsızlıklarını desteklemesi Soğuk Savaş sonrasında bölgede Rus etkisini dengeleme çabasından da etkilenmiştir. Buna göre bu devletler bağımsızlıklarını ve siyasi istikrarlarını koruyabildikleri sürece, Rusya Federasyonu'nun Türkiye sınırlarında bu ülkeler üzerinde baskın bir etkiye sahip olması zor olacaktı." ... "Hükümetin Kafkasya politikasını etkileyen bir başka düşünce de Türkiye'nin, diğer ülkeler gibi, temelde "komşularla sıfır sorun" ve "bölge merkezli dış politika" prensiplerine dayanan bir "komşuluk politikasına" sahip olması gerektiği anlayışı olmuştur. Bu prensipler AKP hükümetinin ilk döneminin ortalarına doğru geliştirilmiş ve zamanla hükümetin dış politika anlayışını anlatır hale gelmiştir" (Aydın 2013: 206-210). Türkiye-Gürcistan ilişkilerindeki Bakü-Tiflis-Ceyhan haricinde diğer bir önemli proje de Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu projesidir. "Transit demiryolu projesinin temeli Mayıs 2005 tarihinde Azerbaycan ve Türk temsilcilerin Bakü'de açıkladıkları ortak bir bildirgeye dayanmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan'ın neticesinde Bakü'den çıkarılan petrol yine Mayıs 2005 tarihinde ilk kez pompalanmıştır" (Yıldırım, 2013). 1990'lar boyunca Güney Kafkasya boru hattı diye de

geçen Bakü-Tiflis-Ceyhan, Sovyet dönemindeki altyapıdan çıkışın sembol ifadesi gibi kullanılabilir. “Bakü Tiflis Ceyhan, Hazar kaynakları-küresel pazar başının altyapı sembolü gibidir. Ayrıca bağımsızlığın, alternatif oluşun, komşular arası işbirliğinin ve bu yolla ekonomik kalkınma hedefinin nişanesidir” (Elkind, 2007). Sadece ABD değil, Avrupa Birliği de Güney Kafkasya’ya önem atfetmiştir. “1990’lı yıllardaki eski İpek Yolu’nun canlandırılması söylemi, Türkiye ve Gürcistan için zamanın ruhunu arkasına almak gibi olmuştur. Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaşım Koridoru ve Avrupa’ya Doğal Gaz ve Petrol Taşınması bölgeyi de içine alan iki temel Avrupa Birliği projesidir” (Papava, 2005).

Hem NATO, hem AB, hem ABD desteği Gürcistan’daki Şaakaşvili yönetimine özgüven aşılarda Acara’dan sonra Abhazya ve Osetya sorunlarını da çözeceğini düşündürdü. 2008’deki savaşın görünen sebebi Gürcistan’ın bunu başarmak için Osetya’da harekete geçmesidir. Fakat bu savaş Rusya’nın nihai müdahalesiyle sonuçlanır ve Gürcistan geri adım atar. Batıdan beklediği destek de gelmez. 2008 Osetya Savaşı Rusya’nın geri dönüşünün açık ilanıdır. Bu tarihten önce de Putin yönetimi eski nüfuz alanlarına döneceğine dair Rusça konuşanların hakları, Rusya pasaportu dağıtılan eski Sovyet vatandaşları şeklinde nüfuz siyasetleri uyguluyordu. Fakat 2008’deki askeri müdahale ile açık şekilde NATO’yu Karadeniz’in doğusuna sokmayacağını ilan eder.

“Batı desteğini aldığı düşünün Şaakaşvili 2008’de Osetya’ya nihai çözüm düşünür fakat Rus duvarına çarpar. Putin liderliği artık Karadeniz’de ve Kafkaslar’da gerilememek üzere askeri müdahaleciliği ele alır. ABD ve AB de buna karşı duramaz. Bu bölgeler benim bölgem buralarda Amerikan hegemonyasına izin vermem felsefesi Rusya’nın Gürcistan’a yönelik 20 yıllık siyasetinin özeti olmuştur” (Bozkurt, 2008).

Ağır yenilginin faturası hemen olmasa da birkaç sene sonrasında Şaakaşvili’yi siyaset sahnesinin dışına iter. 2008 savaşından sonra Gürcü-Türk ilişkileri daha çok iyi komşuluk düzleminde kendini göstermeye ve geliştirmeye devam eder. Önce vizenin sonra pasaportun iptaliyle geçişler tamamen serbestleşir. Ortak havalimanı olarak kullanılan Batum cazibe merkezi haline gelmiştir. Turizmde en yakın dönemden 2018 rakamlarına göre Gürcistan ilk ondadır. “Bakanlığın Ocak-Aralık 2018 dönemi yıllık verilerine göre Bulgaristan üçüncü sırada yer aldı. Bulgaristan’ı sırasıyla İngiltere ve Gürcistan izledi” (T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı 2019). Gürcistan’dan gelen turist rakamlarının, havayolu ulaşımından ziyade serbest geçişle iki taraf için de tam bir komşu kapısı haline gelen Sarp sınır kapısı üzerinden oluştuğu açıktır. Yatırım alanında da istikrar devam edebilir. Türk-Gürcü ilişkilerinde ikinci 10 yıllık dönemin sembollerinden olan ve inşası 2007’de başlayan Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun açılışı 2017 Ekiminde gerçekleşir. Hat başlangıçta taşımacılık merkezli işleyecektir. “Kamuoyunda Demir İpek Yolu olarak bilinen Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu hattı ile Türkiye ve bölge ülkeleri arasındaki yük taşımacılığının hızlanması ve ticaret potansiyelinin artması sağlanacak.” (Müsiad, 2019).

Gürcistan’da 2011’de Şaakaşvili’nin iktidarı devretmesi ilişkilerdeki sabiteleri yerinden oynatmamıştır. Türkiye’deyse iktidar el değiştirmemiş, fakat belli yaklaşımlarını revize etmiştir. Bugün Türkiye, Rusya realitesini daha çok kabullenmiş bir politika izlemektedir. Ulusal güvenlik merkezli güvenlikçi dış politika söylemi özellikle 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında yeni paradigma olmuştur.

Sonuç

Sovyetler'in yıkılmasıyla Kafkasya'da siyasal paradigma tamamıyla değişmiştir. Yeni ulus devletler ortaya çıkmış ve uzun savaş süreçleri yaşanmıştır. Bu ülkelerden biri olan Gürcistan, Türkiye'nin yeni komşularından biri olmuştur. Türkiye, Gürcistanla ilişkilerinde ilk on yıllık dönemde istikrarı; ikinci on yıllık dönemde iyi komşuluğu, sıfır sorunu esas almıştır. Türkiye açısından ikili ilişkiler farklı dönemlerde ilgili döneme ait söylemlerle geliştirilmiştir. 1990'lardaki ve 2000'lerdeki Türk dış politik söyleminin sağlaması Gürcistanla ilişkiler üzerinden yapılabilir. İlişkiler olumlu yönünü hep korumuştur. Dönemin ruhuna uygun olarak farklı zamanlarda farklı yönler öne çıkmıştır. 3.tarafların pozitif etkisinin ikili ilişkilere ivme kazandırdığı olmuştur. Örneğin Avrupa Birliği'nin ve ABD'nin planlarını arkasında hissetmek hem Türkiye'yi hem Gürcistan'ı 2000'lerin ortalarında çok iyimser senaryolara taşımıştır. Dış politik hedeflerini yükseltmiştir. Türkiye'nin komşularla sıfır sorun çizgisi, Gürcistan'ın Nato hedefi buna örnektir. Bugünse her iki ülkenin bu politikaları tıkanmıştır. Fakat iki komşu 20 yıl önce iyi komşuluk zemininde başlattıkları ilişkilerini devam ettirmektedir. Turizmde ve ticaretle Gürcü-Türk ilişkileri zaten dolaylı olmayan bir doğaya sahiptir ve hep gelişmektedir.

KAYNAKÇA

- AYDIN, Mustafa (2013). "Kafkasya'da Türk Dış ve Güvenlik Politikalarının Değişen Dinamikleri". *Kafkasya'da Değişim Dönüşüm (Avrasya Üçlemesi III)*. (der. Mustafa Aydın). Ankara: Nobel Yayınları: 203-227.
- BOZKURT, G. Saynur (2006) "ABD'nin Ortadoğu Politikası". *Büyük Ortadoğu Projesi*. (ed. Atilla Sandıklı-Kenan Dağcı). İstanbul: Tasam Yayınları: 117-149.
- GAZEL, Fırat (2004). *Mavi Akım*. İstanbul: Metis Yayınları.
- HASANOĞLU, Mürteza - Elnur CEMİLLİ (2006). *Güney Kafkasya'da ABD Politikası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- HATİPOĞLU, Esra (2008) "Güney Kafkasya ve Orta Asya'da Büyük Güçler Arasındaki Oyun: Bölgesel Örgüt ve Oluşumların Rolü". *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası*. (der. Mehmet Turgut Deniztepe). Ankara: USAK Yayınları: 1-29.
- KLARE, Michael T. (2004). "Petrol İçin Kan: Bush-Cheney Enerji Stratejisi". *Socialist Register 2004 Türkçe Baskısı*. İstanbul: Alaz Yayıncılık: 166-185.
- PAMİR, A. Necdet (1999). *Bakü-Ceyhan Boru Hattı: Orta Asya ve Kafkasya'da Bitmeyen Oyun*. Ankara: Asam Yayınları.
- WRİGHT, John (1996) "The Geopolitics of Georgia". *Transcaucasian Boundaries* (ed. John Wright vd.). London: SOAS Series, UCL Press: 133-150.

İnternet Kaynakları

- BOZKURT, Giray Saynur (2008). "Gürcistan'daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiye ve Rusya'nın Tutumu". Erişim Tarihi: 03.05.2019.
http://www.karam.org.tr/Makaleler/1409568390_bozkurt.pdf
- ELKİND, Jonathan (2006). "Economic Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline". Erişim Tarihi: 08.05.2019. <https://www.ogel.org/article.asp?key=2308>

Müsiad (2019). "Bakü Tiflis Kars Demiryolu Projesinde Yeni Dönem". Erişim Tarihi: 17.09.2019.

<http://www.musiad.org.tr/tr-tr/haberler/baku-tiflis-kars-demiryolu-projesinde-yeni-donem-ilk-ihracat-treni-bugun-erzurumdan-yola-cikiyor>

PAPAVA, Vladimer (2005) "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Georgia". Erişim Tarihi: 03.05.2019.

https://www.researchgate.net/publication/242560310_The_Baku-Tbilisi-Ceyhan_Pipeline_Implications_for_Georgia

SOKOY, Nikolai (2005). "The Withdrawal of Russian Military Bases from Georgia: Not Solving Anything". Erişim Tarihi: 01.05.2019.

http://ponarseurasia.com/sites/default/files/policy-memos-pdf/pm_0363.pdf

GÜRCİSTAN'DA YENİ BİR KAOS ÇIKAR MI?

Buket ELMAS*

ÖZET

Etnik çeşitliliğe sahip bir ülke olan Gürcistan bağımsızlığını ilan ettiği günden bugüne iç istikrarını tam anlamıyla sağlayamamış ve tarihi boyunca merkezi otoriteyi sarsan olaylar yaşamıştır. Özellikle Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlık talepleri ülkeye çok kan kaybettirmiştir. Gül Devrimi ile başa gelen lider Mikheil Saakashvili, merkezi otoriteyi yeniden sağlamak adına adımlar atmış, Batı ve ABD yanlısı politikaları neticesinde Rusya'nın büyük tepkisini çekmiştir. Saakashvili'nin merkezi otoriteyi sağlamak adına ayrılıkçı bölgeler sorununu, bu bölgeleri kontrol altına almakla çözmeye çalışması da söz konusu gerginliği iyice arttırmış ve netice olarak 2008 yılında başlayan Gürcüler ile Güney Osetyalılar arasındaki çatışma zamanla Rus-Gürcü savaşına dönüşmüştür. NATO'nun bölgeye yönelik yoğun ilgisi de Rusya'yı iyice tedirgin etmiş ve Karadeniz'in bir NATO gölü olması ihtimali Rusya'yı bölgeye yönelik agresif politikalar izlemeye sevk etmiştir. 2008 yılında gerçekleşen ve Gürcistan için büyük yıkımlara sebep olan Rus-Gürcü Savaşı, sonuçlanmış olsa da iki taraf arasındaki çekişme ve gerginlik soğuk bir şekilde devam etmektedir. Özellikle Gürcistan'a AB tarafından vize serbestisi verilmesi, Almanya Başbakanı Merkel'in bölgeyi ziyaret ederek Gürcülerin AB yolundaki tutumuna destek olduğunu açıklaması, NATO'nun Gürcistan'ın da katılımıyla Gürcistan'da gerçekleştirdiği ortak tatbikatlar, Rusya'nın Abhazya ve Güney Osetya'yı destekleyici açıklamaları, "Bölgede yeni bir kaos mu tırmanıyor? Suriye'de kazanan Rusya, Güney Kafkasya'dan mı çevrelenmek isteniyor?" sorularını gündeme getirmektedir. Bu makalede tüm bu süreç tarihi perspektifte ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Gül Devrimi, NATO, Rusya, Savaş.

IS GEORGIA TO WAIT FOR A NEW CHAOS?

ABSTRACT

Georgia which has an ethnic diversity, has not been able to provide its full stability since it has declared its independence and has experienced events that have shaken central authority throughout history. In particular, the independence demands of Abkhazia and South Ossetia have lost much blood to the country. Saakashvili, the leader that came to governance after the Rose Revolution, took steps to restore the central authority and attracted Russia's reaction with the pro-Western and US pro-politics. The fact that Saakashvili tried to solve the problem of separatist territories in order to secure the central authority by controlling them tightly reinforced this tension and consequently the conflict between Georgia and the South Ossetians started in 2008 and eventually became a Russian-Georgian war. The NATO's intense interest in the region has made Russia very uneasy, and the possibility that the Black Sea is a NATO lake has led Russia to follow aggressive policies towards the region. Although the Russian-Georgian war that took place in 2008 and caused great devastation for Georgia has been concluded, the strife and tensions between the two sides continue to be cold. In particular, the EU is giving visa liberalization to Georgia, German Prime Minister Merkel's visit to the region reveals that the Georgian support for the EU-led way, NATO's joint exercises in Georgia with the participation of Georgia, Russia's Abkhazia and South Ossetia supporting statements, "Is climbing a new chaos in the region? Is Russia, the winner in Syria, wanted to be besieged in the South Caucasus?" In this article, all this process will be discussed in historical perspective.

Keywords: Georgia, Rose Revolution, NATO, Russia, War.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 28.06.2019; Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2019

* Doktora Öğrencisi, Bahçeşehir Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İSTANBUL,
ORCID: 0000-0001-6075-868, E-posta: buket.elmas@rc.bau.edu.tr,

Giriş

Gürcistan, içinde barındırdığı çeşitli etnik unsurlar neticesinde karmaşık bir siyasi yapıya sahip olmuş, Sovyetler'in yıkılmasının ardından bağımsızlığını kazansa da iç istikrarına bir türlü kavuşamamıştır. Bu iç istikrarsızlığın en büyük sebebi de özerk cumhuriyetler meselesi olmuştur. Özellikle bu çeşitli etnik unsurlar içerisinde Abhazlar ve Osetler, bağımsızlıklarını kazanmak adına hem SSCB döneminde hem de SSCB'nin dağılmasının ardından çeşitli adımlar atmışlardır. Rusya'nın da desteğini alan Abhazlar ve Osetler, Gürcistan'ın önündeki en büyük engellerden birini teşkil etmiştir. Gürcistan'ın bağımsızlığının ardından devletin ilk başkanı olan Zviad Gamsahurdiya'nın milliyetçi tutumu ve sert politikaları bu meselenin daha da derinleşmesine sebep olmuştur. Gamsahurdiya'nın "Gürcistan Gürcüler içindir." söylemine karşı çıkan Abhaz ve Osetler Gürcüleştirme politikaları karşısında kendi varlıklarını sürdürme mücadelesi vermiş, bu mücadelelerinde de Rusların büyük desteğini almışlardır.

2008 yılına gelindiğinde ise Batı ve ABD'nin desteğiyle hareket eden Mikheil Saakashvili, Gül Devrimi ile iktidara gelerek Gamsahurdiya'nın söylemlerine benzer milliyetçi söylemler kullanmış ve etnik unsurların tepkisini çekmiştir. Özerk bölgelerde merkezi otoritenin sağlanması için askeri yöntemlere başvuran Saakashvili, Rusya'yı karşısında bulmuş ve 2008'de büyük bir hezimete uğramıştır. Savaşın günümüze tam on yıl geçmiş olmasına rağmen bölgede hala özerk cumhuriyetler sorunu gündemdedir. Özellikle Suriye Krizi'nde Rusya'nın oyun kurucu bir rol üstlenerek bölge siyasetinde aktif bir pozisyon alması, ABD ve Batı'nın Rusya'nın arka bahçesi olan Kafkasya'ya yönelik politikalarında atağa geçmelerine sebep olmuştur. NATO'nun Gürcistan ile gerçekleştirdiği ortak askeri tatbikatlar, NATO genel sekreterinin açıklamaları, Angela Merkel'in bölge ziyaretinde Gürcistan'ın AB ve NATO üyeliğine sıcak baktıklarını yinelemesi buna örnek gösterilebilir. Ayrıca Putin'in Abhazya ve Güney Osetya temaslarında bölgenin güvenliğini ve ekonomisini desteklemeye devam edeceklerini açıklaması Gürcistan'a bir uyarı niteliğinde görülebilir. Gürcistan Başbakanının ise Rusya ile ilişkilerin yumuşayabilmesi için bölgeden Rus güçlerinin çekilmesi gerektiğini söylemesi, ilişkilerin iyileşmesinin büyük ölçüde bu mevzuya bağlı olduğunu bir kez daha göstermiştir. Bölgedeki tüm bu atmosfer yeni bir krizin çıkma olasılığını sorgulatmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada Gürcüler ile Ruslar arasında yeni bir kaos mu tırmanıyor? sorusunun cevabı aranmaktadır.

Gürcistan ile Rusya arasında yaşanan siyasi atmosfer ise bu çalışmada realizm çerçevesinde ele alınacaktır. Bu bağlamda devletler arasındaki ilişkileri belirlemede oldukça önemli bir rol oynayan ve realizmin temel kavramlarından biri olan "güç dengesi" kavramından bahsetmek gerekmektedir. Güç dengesine göre, devletlerin temel odak noktası mevcut güç dengesini korumak ya da var olan dengeyi kendi lehlerine çevirmektir. Var olan denge içerisinde bir devletin gücünü arttırarak güç dengesini bozacak bir hamle yapması diğer devletleri de harekete geçiren önemli bir dürtüdür. Bu anlamda sistem içindeki bir devletin var olan düzenin aleyhine güç arttırımı karşı taraf için istenmeyen bir durumdur ve düzenin devamı için sözkonusu devletin dizginleri ele alınmalıdır. Rusya ile Gürcistan arasındaki ilişkiyi göz önünde bulundurduğumuzda bölgedeki ilişkilerin hassas bir güç dengesi üzerine kurulu olduğunu görmek mümkün. SSCB sonrası arka bahçesi olarak gördüğü Kafkasya'daki faaliyetlerine devam etmek isteyen ve politik anlamda bölgede hala önemli bir etkiye sahip olan Rusya'ya karşı var olabilmek adına Gürcistan, Batı ve ABD ile önemli ittifaklara girişmekte ve bir denge oluşturmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda Batı ve ABD de güçlenen bir Rusya'yı dengelemek adına stratejik bir öneme sahip olan Gürcistan'ı kendi safhında tutarak bölgedeki güç dengesini kendi lehine çevirmek

istemektedir. Devletlerin uluslararası sistemdeki aksiyonlarının tek motivasyonunun hayatta kalma ve var olma isteği olduğu (Waltz 1979: 91) düşüncesi çerçevesinde Gürcistan, büyük bir güce karşı hayatta kalabilme dürtüsünü güç dengelemesi ile sürdürmeye çalışmaktadır.

Burada "dışarıdan dengeleme"den de bahsetmek gerekmektedir. Kendi bölgelerinde hegemon olmak isteyen büyük güçler bunu sürdürebilmek adına dünyanın diğer bölgelerinde başka bir hegemon gücün ortaya çıkmasını istemezler. Aksi halde kendi bölgesel hegemonyası tehlikeye girecektir (Mearsheimer 2001: 20). Ayrıca hegemon güçler bölgedeki hakimiyetlerini sürdürebilmek adına söz konusu bölgedeki potansiyel güçleri, kendisine rakip gördüğü hegemon gücü zayıflatmak adına kullanabilmektedir. Bu doğrultuda Gürcistan önemli bir örnektir. Özellikle ABD ile iyi ilişkiler kurmaya önem veren ve Rusya ile olan ilişkilerinde daha temkinli adımlar atan, yönünü Batı'ya dönen Gürcistan, ABD için Rusya'nın hakimiyet alanını daraltmak adına önemli bir bölgedir. Rusya'nın arka bahçesi olarak nitelendirdiği ve bölgesel gücü adına önemli gördüğü Gürcistan'ı Rusya yanlısı bir politikadan uzak tutmaya çalışarak ABD, Rus nüfuz alanına daraltmayı düşünmektedir. NATO ve AB da bölgeye yönelik politikalarında Gürcistan'ı desteklemekte ve Rusya'nın ayrılıkçı bölgelere yönelik faaliyetlerini her seferinde eleştirmektedir. İttifaklar yoluyla bölgenin hegemon gücü Rusya'yı dengelemeye çalışan Gürcistan, AB ve ABD ile geliştirdiği ilişkiler yoluyla kendini bölgede güvence altına almaya çalışmaktadır. Bu anlamda tarihi kaygıları olmakla birlikte Batı için önemli bir çıkış noktası olarak gördükleri Türkiye ile de ilişkilerini geliştirmeye önem veren Gürcüler, çıkarlar dengesi minvalinde hareket ederek dengelemeyi hem güç ekseninde hem de çıkarlar ekseninde sağlamaya çalışmaktadır.

1. Gürcistan'daki İhtilafli Bölgeler

1.1 Abhazya Meselesi

Gürcistan'a bağlı Abhazya Özerk Cumhuriyeti, SSCB'nin dağılmasından beri fiili olarak bağımsız bir ülke konumundadır. Diğer Kafkas halkları gibi müstakil beylikler şeklinde yaşayan Abhazlar, 6. yy itibarıyla Bizans İmparatorluğu'nun nüfuz alanına girmiş ve nüfusun önemli bir kısmı Hristiyanlığı kabul etmiştir. 8. yy.'da ise Abhazlar bağımsızlıklarını ilan ederek Abhaz Krallığı haline gelmiştir. Gürcistan Krallığı'nın güçlü dönemlerinde Gürcü nüfuzuna giren Abhazlar 15. yy'da bağımsızlıklarını tekrar kazanmışlardır. 16. yüzyılda ise Abhazya büyük ölçüde bir Osmanlı ülkesi durumuna gelmiş ve halkın büyük çoğunluğu Osmanlı'nın bölgede artan etkisiyle Müslümanlığı seçmiştir. Osmanlı'nın ardından 1810'da Çarlık Rusyası'nın nüfuzu altına giren Abhazlar, 1860'larda Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Bu ilhaka direnen Abhazlar Rus direnişiyle karşılaşmış ve tutunamayarak Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Takip eden yıllarda da bölge nüfusu azaltılmış ve bölgeye Gürcü, Rus ve Ermeni nüfusunun yerleşimi desteklenmiştir. Çarlık Rusyası'nın ardından Kafkaslar'da yaşanan bağımsızlık hareketlerinin ardından Abhazlar da bölgedeki Kuzey Kafkasya halkları ile bir araya gelmiş ve milli bir devlet kurma kararı vermişlerdir (Yalçınkaya 2006: 183). Netice olarak da Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Birleşik Cumhuriyeti kurulmuştur. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından Abhazya, Abhazya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla bağımsız bir Sovyet cumhuriyeti haline geldi. 1922'de Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti içinde yer alan Abhazya'nın egemenliğine 1931'de Stalin rejimi tarafından son verilmiş ve Abhazya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla Moskova'ya bağlı bir birlik cumhuriyeti olan Gürcistan'a bağlanmıştır.

Sovyetler'in dağılma sürecinde milliyetçi söylemler iyice ön plana çıkmış ve aşırı milliyetçi söylemlere sahip liderler ortaya çıkmıştır. Özellikle, 1990'da Gürcistan'da başa gelen Gamsahurdiya, katı milliyetçi söylemlerle başa geçen liderlere örnek gösterilebilir. Bu dönemde Gürcü yönetimi, "Gürcistan Gürcüler içindir." söylemi ile azınlıkların büyük tepkisine neden olmuştur. Uygulanan politikalar neticesinde de 1990 yılında Sovyetler henüz dağılmadan Abhazya, Gürcistan'dan ayrıldığını ilan etmiştir. Gürcistan bu ayrılığı askeri yöntemlerle çözmeye çalışmış ancak Rusya'nın desteği ile Abhazlar Gürcüleri yenilgiye uğratmıştır. Ancak Abhazya'nın bağımsızlığı o dönemde ne Gürcistan tarafından ne de başka bir ülke tarafından kabul edilmemiştir. Rusya devam eden süreçte Abhazya'nın ayrılıkçı talepleri neticesinde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) aracılığıyla bir barış gücü ile bölgede kontrol kurmanın yollarını aramış netice olarak da 2002'de Abhazya'ya asker sevkiyatında bulunmuştur. Gürcistan bu hamleye tepki gösterse de engel olamamış, Rusya da herhangi bir askeri operasyon amacıyla olmadığını, Tiflis yönetimi ile yapılan anlaşma gereğince bölgeye barış gücü konuşlandırdığını açıklamıştır. Esasen Gürcistan, Abhazlar'ın taleplerine karşı Rusya'dan yardım istemiş ancak Ruslar böyle bir hamle yapmışlardır. Gürcistan'da meydana gelen Gül Devrimi ile başa gelen Saakaşvili ise Batı'dan da aldığı destekle ayrılıkçı bölgelerde merkezi otoriteyi sağlayacağını her fırsatta belirtmiş ve Moskova yanlısı Acara Özerk Bölgesi'nin yönetimine son vermiştir. Ayrıca Saakashvili, Abhazya'ya uygulanan ambargoyu sertleştireceğini söylemlerine taşımış, Ruslar ile Abhazya konusunda devamlı atışmıştır. 2004 yılının Ekim ayında ise Abhazya'daki seçimleri Rus destekli Rauf Hacimba değil de Sergey Bagapş kazanmıştır. Böylece Abhazya'da, Gürcistan'daki Kadife Devrim ile Ukrayna'daki Turuncu Devrim'in bir benzeri olarak görebileceğimiz "sessiz devrim" gerçekleşmiştir. Bölgede yaşanan gerginlikler 2008 Rus-Gürcü savaşına dek sıcaklığını korumuş ve netice olarak 2008'de Ruslar Abhazya'nın bağımsızlığını kabul etmişlerdir (Yalçınkaya 2006: 187-189).

İki taraf arasındaki gerginlik 2008'den bu yana devam etmekle birlikte bölge, Salome Zurabişvili'nin Cumhurbaşkanlığı koltuna oturmasının ardından da odak noktası olmaya devam etmiştir. Ülkesinin parçalanmasına müsaade etmeyeceklerini belirten Zurabişvili bölgede bir Ruslaştırma politikasının sürdürüldüğünden bahsederek yakın zamanda Gürcistan'ın birleşmesi için çaba göstereceğini belirtmiştir (Anadolu Ajansı 2019). Ayrıca, Abhazya'da gerçekleşen devlet başkanlığı seçimleri Gürcü Dış İşleri Bakanlığı bu durumu kınayarak yapılan seçimleri Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne ve egemenliğine karşı atılmış bir adım olarak değerlendirmiştir.

1.2. Güney Osetya Meselesi

Hint-Avrupa dil ailesinin İran kolundan olan Osetler, 18. yy itibarıyla Kafkaslar'da etkinliğini artıran Ruslar ile yakınlaşmışlardır. İran ve Osmanlı savaşları neticesinde Gürcü toprakları taraflar arasında paylaşılmış ancak Osetlerin yaşadığı bölgeler coğrafi şartlar sebebiyle bu iki gücün nüfuzuna girmediği gibi Rus nüfuzuna da girmemiştir. Gürcüler ise Türkler ve İranlılar bu bölgeyi ele geçirmeden önce Osetlerin kendi nüfuzları altında olduğunu savunmaktadırlar. Rus hakimiyetinin Kafkasya'da yayılmaya başlaması itibarıyla Osetler içerisinde de Rus nüfuzu altına girme niyetleri yeşermeye başlamıştır. Hatta 1749-1752 yıllarında Osetler, St. Petersburg'da, Rusya'nın Osetya'yı himayesi altına alması amacıyla devamlı bir elçilik faaliyetinde bulunmuşlardır. Osetlerin adımları Ruslar tarafından karşılıksız bırakılmamış ve Osetlere ticari imtiyazlar ve serbest dolaşım hakkı verilmiştir. 1843 yılında ise Ruslar tarafından Tiflis eyaleti kurulmuş ve Osetler Tiflis'e bağlı bir idari birim haline getirilmiştir. Osetler, 1917 Ekim Devrimi sırasında da Ruslar'a bağlı kalmak istediklerini belirtmişlerdir. Gürcistan ise bu karışıklık sırasında bağımsızlığını ilan edip Osetler'i nüfuzları altına almıştır. Ancak 1921'de Kızılordu'nun

bölgeye girmesiyle Gürcülerin bu hakimiyeti son bulmuştur. Netice olarak da Rusya, Osetya'ya Kuzey ve Güney olmak üzere iki ayrı statü vermiş, Kuzey Osetya Rusya sınırlarında kalmış, Güney Osetya ise Gürcistan Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. SSCB'nin dağılmasına kadar bu statüde devam eden ilişkiler SSCB'nin yıkılmasıyla başlayan bağımsızlık hareketleri neticesinde değişmiş ve Gürcistan bağımsızlığın ardından Osetler üzerinde bir Gürcüleştirme politikası izlemeye başlamıştır. Gürcistan Devlet Başkanı Gamsahurdiya'nın milliyetçi söylemleri, "Gürcistan Gürcüler içindir." söylemi ve sert tutumları ilişkileri daha da germetmiştir. Bu gerginlikler baş gösterirken Güney Osetya otonom cumhuriyet talebinde bulunmuş ve bu talep üzerine Gürcistan bölgenin otonomi statüsünü tamamen kaldırmıştır. (Bezhanishvili 2009: 20) Güney Osetya tarafı bu kararı tanımayınca Gürcistan bölgeye kuvvet göndermiş ve çatışmalar başlamıştır. Çatışmalardan kısa bir süre sonra Abhazya ve Güney Osetya'da bağımsızlık referandumu yapılmıştır. Bunun sonucunda da Güney Osetya artık Demokratik Güney Osetya Sovyet Cumhuriyeti olarak varlığına devam edeceğini açıklamıştır (Özbay, 2008).

Netice olarak Güney Osetya bir deklarasyon yayımlayarak referandumda bağımsızlık kararını açıklamış, bu kararın ardından ise Gürcistan, meselelerinin çözümünü askeri yollara başvurarak çözmeye çalışmış ve Güney Osetya'ya geniş çaplı bir müdahale kararı almıştır (Hafkin 2010: 222). Bu kararın neticesinde Abhazya ve Güney Osetya'da çatışmalar yeniden başlamıştır. Bu çatışmalarda Rusya'ya bağlı birlikler de Gürcülere karşı cephede yer almış ve Gürcistan aradığını bulamamıştır. Savaşta umduğunu bulamayan Gürcistan'da iç karışıklıklar da artmış ve Devlet Başkanı Gamshakurdiya'ya karşı muhalefet artmıştır. Yaşanan istikrarsızlık iç savaşa dönüşmüş ve neticesinde Gamshakurdiya ülkeyi terk etmiş yerine ise Eduard Şevardnadze geçmiştir (Topal 2015: 760). Şevardnadze ile birlikte Güney Osetya ve Abhazya'ya yönelik politikalar değişmeye başlamış ve Şevardnadze ile Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin bir araya gelerek bölgedeki çatışmalara Rusya'nın aracılığı ile çözüm bulunması konusunda anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşmaya ek olarak Karma Kontrol Komisyonu kurulmuş ve Güney Osetya'daki çatışmasızlık durumunun sürdürülmesi ve ateşkesin devamı hedeflenmiştir. Komisyon denetiminde Rusya, Gürcistan, Kuzey Osetya ve Güney Osetya askerlerinden oluşan bir barış gücü bulundurulmasına da karar verilmiştir. Bu anlaşma neticesinde de ateşkes imzalanarak Gürcistan-Güney Osetya ve Tshinvali çevresinde güvenlik koridoru oluşturulmuştur (Muzalevsky 2009: 31).

Güney Osetya ile Gürcistan arasındaki resmi görüşmeler ise 1995'te başlamış, 16 Mayıs 1996'da ise iki taraf arasında karşılıklı güven anlaşması imzalanmıştır. Böylece taraflar birbirlerine karşı güç kullanmayacaklarının güvencesini vermişlerdir. Bu gelişmelerin ardından 10 Kasım 1996'da ise Güney Osetya'da cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimleri gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde ilişkiler tarafların diplomatik diyalog sürecini önemseydiği ve gerginliklerin sakinlik sürecine evrildiği bir dönemdir.

23 Mayıs 2004'te gerçekleşen parlamento seçimleri ise gerginliklerin fitilinin yeniden ateşlenmesine sebep olmuş, Gürcüler oy kullanmayarak seçimi boykot etmişlerdir. Bu tarihten itibaren Güney Osetyalılar Rusya ile birleşmekten söz etmeye başlamışlardır. Güney Osetya Devlet Başkanı Eduard Kokoev'in parlamento seçimlerinin ardından yaptığı açıklamalar taraflar arasındaki gerginliği arttırır nitelikte olmuştur. Kokoev, Güney Osetya'nın tarihi ve kültürel anlamda Kuzey Osetya ile aynı özellikleri taşıdığını ve birlikte Rusya sınırları içerisinde bulunmaları gerektiğini dile getirmiştir. Bu açıklamanın ardından Gürcü tarafı bölgede görev yapan barış gücünü takviye etmiş ve Güney Osetya sınırına da asker konuşlandırmıştır. Gürcü tarafında tüm bu önlemler alınırken Güney Osetya parlamentosu ise Duma'ya bir mektup göndermiş ve kendilerini

Rusya'nın bir parçası olarak gördüklerini ve Rus topraklarına katılmak istediklerini belirtmişlerdir. Bu mektubun ardından Haziran 2004'te Güney Osetya Özerk Bölgesi Parlamentosu Rusya ile birleştiklerini açıklamıştır. Bu süreçte Gürcistan'da meydana gelen Gül Devrimi ile birlikte Saakashvili iktidara gelmiş ve Güney Osetya ile Abhazya'ya yönelik söylemler sertleşmiştir. Saakashvili iktidara geldiği gibi özerk cumhuriyetler üzerine odaklanmış ve söz konusu bölgeler ile yaşanan problemleri çözeceklerini dile getirmiştir. Gürcü ordusunda reformlar yapan Saakashvili, bu süreçte ABD ve NATO'nun da desteğini almıştır (Yılmaz vd. 2017: 139). Özerk bölgelerle olan sorunları askeri yollarla çözmeye çalışan Saakashvili'nin adımları sonuçsuz kalmış, iktidar değişikliği karşısında endişeleri artan Rusya ise Güney Osetya'ya destek vermeye devam etmiştir. Rusya'nın bu adımından rahatsızlık duyan Gürcistan bölgedeki gerginliğin yeniden tırmanmasının sorumlusu olarak Rusya'yı görmüş, Acara Özerk bölgesine karşı takındığı sert tutumu bu bölge için takınmamıştır. Netice olarak 12 Kasım 2006'da yapılan referandumda ise Güney Osetya'dan %99'luk bir oranla bağımsızlık sonucu çıkmıştır (Özbay, 2008).

Tarafları önemli bir eşiğe sürükleyen asıl süreç, Saakashvili döneminde, 2008 yılında patlak veren Güney Osetya Savaşı olmuş ve bu savaş Rusya'nın Osetler'e verdiği destek sonucunda Gürcüler'in yenilgisiyle sonuçlanmıştır.

2. 2008 Güney Osetya Savaşı

1917 Ekim devriminden bu yana istikrarsız bir ilişki süreci yaşayan Osetler ile Gürcüler arasındaki ilişkiler, 2008'in Mayıs ayında Gürcistan'ın, Ruslar tarafından insansız bir hava araçlarının vurulduğunu açıklamasıyla yeni bir dönemece girmiştir. Haziran 2008'de ise Güney Osetya ve Gürcü kuvvetleri arasında çatışmalar yaşanmış, yaşanan çatışmalar sonucunda Gürcü kuvvetleri Güney Osetya'ya saldırılarda bulunmuştur. Ancak Gürcüler bu hamlelerinin sonucunda Rus saldırısıyla karşılaşmıştır. Güney Osetya'nın başkenti Tshinvali'ye Gürcistan tarafından geniş kapsamlı bir saldırının düzenlenmesi savaşın fitilini ateşlemiş, Gürcistan'ın bu hamlesine Rusya'nın, Kuzey Osetya üzerinden karşılık vermesiyle savaş başlamıştır. Rusya, savaş süresince Güney Osetya'ya girdiği gibi Abhazya'ya da kuvvetlerini sokmuştur. Ruslar tarafından askeri üsleri işgal edilen ve alt yapıları imha edilen Gürcüler büyük kayıplar verniştir. Aynı zamanda çatışma bölgelerinde yaşanan yağmular ve halkın yaşadığı alanlara verilen zararlar Gürcüleri daha da zor durumda bırakmıştır. Sonuç olarak Rus ordusu Gürcüleri yenilgiye uğratarak Abhazya ve Güney Osetya topraklarını işgal etmişlerdir (Meydan 2017: 423-424). Savaşın ardından Rusya, Venezuela ve Nikaragua; Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlıklarını tanımıştır.

3. Gürcistan-Batı İlişkileri Ne Durumda?

Gürcüler, AB reform taahhütlerine uyum ve entegrasyonu ilerletme çabaları neticesinde, Şubat 2017'de Schengen Bölgesi'ne vizesiz seyahat etme şansını elde etmiştir (European Commission 2017). Aynı zamanda Temmuz 2018'de gerçekleşen NATO zirvesinde NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg, Gürcistan'ın NATO üyeliğine destek olduklarını belirtmiş ve Gürcü yönetiminin üyelik için önemli reformlar yaptığını vurgulamıştır. NATO'nun bu desteğine paralel bir açıklama da Almanya Başbakanı Angela Merkel'in Gürcistan'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında gelmiştir. Merkel, Gürcistan başbakanı ile gerçekleştirdiği görüşmede Gürcistan'ın AB ve NATO üyeliğine destek olduklarını belirtmiştir (Deutsche Welle, 2018). Ayrıca Noble Partner 2018 ve Agile Spirit 2018 çok uluslu NATO askeri tatbikatları, Gürcistan'da gerçekleştirilmiştir (Sputniknews 2018).

NATO üyesi ülkeler arasındaki iş birliğinin ve Gürcistan'ın NATO için önemini vurgulandığı dönemde böyle askeri tatbikatların Gürcistan'da gerçekleştirilmesi hem Gürcüler'e yönelik bir jest hem de Rusya'ya bir gözdağı olarak algılanabilmektedir.

Gürcistan Başbakanı Mamuka Bakhtadze'nin Davos'ta düzenlenen 49. Dünya Ekonomik Forumu'nda CBNC'ye verdiği röportajda Rusya'nın topraklarının %20'sini işgal etmeye devam ettiği yönündeki söylemi (Timetürk 2019) ise aslında ikili ilişkilerin son durumunu gösterir niteliktedir. Yatırımcıların bir ülkeye girmesi için bölgenin istikrar ve güvenliğinin sağlanmış olmasının şart olduğunu belirten Bakhtadze, Gürcistan'ın NATO'ya üye olması halinde daha güvenli bir ülke olacağını dile getirmiştir. Aynı zamanda, Gürcistan Cumhurbaşkanı Salome Zurbishvili de Karadeniz'in güvenliği konusunda NATO ile ilişkilerini geliştirmek istediklerini ve hatta bölgedeki tansiyonu yönetebilmek için bir strateji ve eğitim merkezine ev sahipliği yapabileceklerini belirtmiştir. Ayrıca Rusya ile yaşadıkları gerilimleri azaltmak istediklerini belirten Zurbishvili, Batı'dan siber savunma gibi alanlarda daha fazla destek istediklerini de vurgulamış ve NATO ile yapılacak siber güvenlik alanındaki işbirliğinin Karadeniz'de Avrupa ile geliştirilmeye çalışan ilişkilerin de pekişmesi için önemli olduğuna değinmiştir. Gazetecilere Trump yönetimine, kendileriyle görüşmek için bir nota gönderdiklerini belirten Zurbishvili, Trump ile Putin'in olası görüşmesi öncesinde kendilerinin Trump ile görüşmelerine önem verdiklerine değinerek ülkeleriyle ilgili acı veren durumları Amerikan başkanı ile paylaşma niyetlerini belirtmiştir. Açılması muhtemel olan NATO kapısının önünde durduklarını belirten Zurbishvili, şu ana kadar Üyelik Eylem Planı'nı almadıklarını ancak planı beklerken pasif kalamacayaklarını belirtmiştir. Bunun için Gürcistan'da NATO varlığına, güvenliğe ve işbirliğine daha çok ihtiyaç duyduklarını dile getirmiştir (Financial Times 2019).

Öte yandan, 11 Haziran 2019'da ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo ile Gürcistan Başbakanı Mamuka Bakhtadze Amerika'da bir araya gelerek "stratejik ortaklık" konusunda taahhütlerini yinelemiş ve Gürcistan'ın iç reformları ile bölgesel iş birliğini tartışmışlardır. Ayrıca Pompeo Gürcistan'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne desteklerini yineleyerek Rusya'nın bölgedeki politikalarını saldırgan olarak nitelmiş ve Gürcistan'ın kendi savunmasını sağlayabilecek bir gücü eğitmeye ve donatmaya devam ettiklerini belirtmiştir. Başbakan Bakhtadze ise Gürcistan'ın Amerika'nın küresel sahnede sadık ortağı olduğunu vurgulamıştır (EurasiaView 2019).

4. Rus-Gürcü İlişkilerinde Güncel Durum

Gürcistan ile Rusya arasındaki gergin durum Abhazya ve Güney Osetya nezdinde devam etmektedir. Ancak Rusya Dışişleri Bakanlığı savaşın 10. yıl dönümünde Gürcistan'a Abhazya ve Güney Osetya ile saldırmazlık anlaşması imzalamaya çağrısı yaparak bölgedeki tansiyonu düşürmek adına önemli bir adım atmıştır (Sputniknews 2018). Fakat Gürcüler bu adıma kesinlikle yanaşmamış ve Gürcistan Başbakanı Mamuka Bakhtadze, Gürcü topraklarının %20'sinin hala Rusya tarafından işgal edildiğini söyleyerek taraflar arasında herhangi bir çözümün veya saldırmazlık anlaşmasının yakın gelecekte pek de mümkün görünmediğini göstermiştir (Anadolu Ajansı 2019).

Ayrıca 9 Haziran 2019'da Güney Osetya'da düzenlenen parlamento seçimleri, Gürcistan tarafından tepkiyle karşılanmış ve bakanlık yapılan yazılı açıklama ile bölgedeki faaliyetlerin Rus işgalinin bir devamı niteliğinde olduğunu belirtmiştir (Kachkachishvili, 2019). Gürcistan ile Rusya arasında esas gerginlik yaratan gelişme, Ortodoks Parlamentolararası Genel Asamblesi konuşmacısı olarak Tiflis'te bulunan Rus milletvekili Sergey Gavrilov'un Gürcistan parlamentosunda, parlamento başkanının koltuğunda Rusça konuşma yapması oldu (Antidze vd., 2019). Bu konuşmanın üzerine muhalefet partileri

protesto çağrısı yaparak on binlerce göstericinin Gürcistan parlamentosunu kuşatmasına sebep olmuştur. 21 Haziran'dan bu yana devam eden protesto gösterileri sonucunda Gürcistan Parlamentosu Başkanı Irakli Kobakhidze istifa etmiş ve protestocuların talebi olan parlamento seçim sisteminde değişiklik yapılması Gürcü Hükümeti tarafından kabul edilmiştir (BBC Türkçe 2019). Gürcü tarafında bu gelişmeler yaşanırken Rusya atılan bu adımı cevapsız bırakmayarak Gürcistan'a yönelik kısıtlamalar uygulamaya başlayarak yaşanan gerginliğin daha da artmasına sebep olmaktadır. Gerginliğin ardından Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Rus hava yolu şirketlerinin 8 Temmuz itibarıyla Gürcistan'a uçuşunu geçici olarak yasaklayan kararnameyi imzaladı. Gürcistan ise alternatif bir rota bularak Moskova uçuşlarını Erivan üzerinden yapacaklarını açıklamıştır (Türkrus 2019). Ayrıca Gürcistan ekonomisi için oldukça önemli olan ve Gürcistan'a her yıl ithalatından milyonlarca dolar kazandıran şarap ile ilgili de bir Rus kısıtlamasının gelmesi gündemde. Rus devlet tüketici denetleme kurumu Rospotrebnadzor Gürcistan'dan yapılan şarap ithalatına sıkı kontroller getirileceğini açıklayarak Gürcü mallarına yönelik endişeyi belirtmiştir (Euronews 2019). Öte yandan, Rusya, devlet tarafından fonlanan medya ve kültür örgütleri ile eski Sovyet cumhuriyetlerini etkilemeye çalışmaktadır. Böylece kültürel anlamda Rus etkisi altında kalan eski Sovyet cumhuriyetleri ve uydu devletlerinden politik kazançlar da elde edilmesi amaçlanmaktadır. Bu durum, Batı yanlısı Gürcüleri endişelendirmektedir (Trippe, 2019).

Sonuç ve Değerlendirme

Netice olarak Gürcistan, Batı ile ilişkilerinin gelişmesine oldukça önem vermektedir. Özellikle 2008'den bu yana Batı ile entegrasyonu önemli bir hedef haline getiren Gürcüler için Batı hem bir medeniyet kapısı hem de Rus hegemonyasına karşı önemli bir kalkandır.

Ancak Gürcistan'ın son dönemde AB ve NATO ile yakınlaşması Saakashvili dönemini anımsatmaktadır. Saakashvili ülkesinin yönünü Batı'ya çevirerek Batı'nın desteğini almış, merkezi otoriteyi güçlendirmek adına sorunlu bölgelerin üzerine gitmiş, NATO ve AB yanlısı politikalar gütmüştür. Netice olarak da Rusya'nın tepkisi sonucu 2008'de Güney Osetya Savaşı patlak vermiştir. Bu savaşla Rusya, bölgenin kendi nüfuz alanı olduğunu Batı'ya ve ABD'ye somut bir şekilde göstermiş ve kendi nüfuz alanına dış bir gücün müdahale imkanı bulamayacağını göstermiştir.

2008 Savaşı sonrasında bölgede ciddi anlamda bir hareketlilik yaşanmamış ve Rusya bölgedeki söz sahibi konumunu korumuştur. Ancak benzer bir hadise 2014-2016 yılları arasında Ukrayna'da yaşanmış, Batı'nın Ukrayna'daki faaliyetleri ve Rus yanlısı lider Viktor Yanukovych'in Euromaidan olaylarının ardından düşürülmesine karşılık Rusya 2014'te Kırım'ı ilhak etmiştir. Rusya bu hamle ile Ukrayna ve Güney Kafkasya'daki Batı yayılmasına karşı durarak aynı zamanda Karadeniz'deki üstünlüğünü de perçinlemiştir. Batı'nın yoğun desteğini alan Ukrayna ise hem Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı konusunda hem de Donetsk ve Lugansk bölgelerinin Rus kontrolüne girmesi sürecinde Batıdan fiili bir destek görememiştir.

Ukrayna'da yaşanan bu siyasal atmosfer henüz çok yeniyken ve Batı ile entegrasyon çabaları trajik bir şekilde sonuçlanırken Güney Kafkasya'da benzer bir yakınlaşma yaşanmaktadır. Rusya'nın hem Ukrayna'da kazançlı çıkması hem de Suriye krizindeki oyun kurucu rolü, Batı'yı harekete geçirmiş; Kafkaslar ve Orta Asya için stratejik öneme sahip, Batı'nın desteğini almaya her dönem meyilli olan Gürcistan'a yönlendirmiştir. AB, NATO ve ABD'nin Gürcistan'ın NATO ve AB üyeliğine destek veren açıklamaları, Gürcistan Cumhurbaşkanı Salome Zurbishvili'nin Batı liderleri ile olan temaslara oldukça önem vermesi ve hem Gürcü cumhurbaşkanı hem de başbakanı

tarafından yapılan Rusya karşıtı açıklamalar; açık bir şekilde görülmektedir. Ancak Rusya henüz temkinli bir politika izlerken aslında olabileceklere karşı uyarı niteliğinde bir açıklama yapmış ve Gürcistan'ın NATO üyeliğinin bölgeye yıkım getireceğini ifade etmiştir. Rusya'nın, arka bahçesi olarak gördüğü Gürcistan'a, kendisi dışında bir gücün hakim olmasına kesinlikle müsaade etmeyeceği uzak olmayan bir dönemde, 2008'de net bir şekilde görülmüştür. Yine o dönemde Batı'nın sıcak yaklaşımları ve diyalogları ile cesaretli bir politika izleyen Saakashvili, savaşın patlak vermesiyle adeta yalnız bırakılmış ve Batı'dan beklediği desteği görememiştir.

Diğer yandan, Batı ile entegrasyonu 2008'den bu yana önemli bir hedef olarak uygulamaya çalışan Gürcistan, hala toprak bütünlüğü konusunda sıkıntılar yaşamaktadır. Güney Osetya ve Abhazy meselesi gündeminde olduğu müddetçe Rus etkisinden uzak bir politika izleme hedefi, Gürcistan için ulaşılması zor bir hedef olarak görünmektedir. Ayrıca, toprak bütünlüğü ve istikrarlı bir yönetim açısından pek çok dezavantajı içerisinde barındıran Gürcistan, Batı'nın tam anlamıyla entegre olabileceği stratejik bir ortak olmaktan uzak bir durumdadır. Rus milletvekilinin Gürcü parlamentosunda konuşma yapmasına tepki olarak 21 Haziran'da başlayan ve günlerdir süren protestolar da Rus-Gürcü ilişkilerinin pamuk ipliğine bağlı olduğunu bir kez daha göstermiştir. Batı ile bütünleşme politikasına odaklanmış ve Rusya'yı bir tehdit olarak görmekte olan Gürcü halkı egemenliklerini tehdit altında bırakacağını düşündükleri herhangi bir Rusya hamlesine karşı oldukça duyarlı bir durumdadır. Yaşanan son gelişmeler bir Rus-Gürcü anlaşmazlığı olarak görülse de Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un Rusya ve Gürcistan arasındaki normalleşme sürecinin ABD'yi rahatsız ettiğine değinmiştir. Lavrov aslında bu açıklamasıyla bölgedeki gerginliğin kaynağının yine ABD ve Batı ekseninde düşünülmesi gerektiğini ima etmiştir.

Öte yandan, Gürcistan'da yaşanan bu gelişmeler AB tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Doğu Ortaklığı Zirvesi'nin onuncu yıl dönümü kapsamında Gürcistan'a ziyarette bulunan Avrupa Konseyi Başkanı Donald Tusk, Rusya'nın Gürcistan'a olan direkt uçuşları yasaklamasını haksız ve orantısız olarak değerlendirmiş, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü desteklerini belirterek AB ile Gürcistan'ın dayanışma içinde olduğunu altını çizmiştir. Protestoların ardından bölgeye giden Tusk'ın açıklamaları yaşanan gerginliğin sadece Rus-Gürcü mücadelesi olmadığını bir kez daha göstermiş, bölgenin Rusya ile Batı arasında bir mücadele alanı olmaya devam ettiğini sergilemiştir. Ülkenin kalkınması ve güçlenmesi için çalışmalarına devam edeceklerini belirten Tusk, Gürcistan'ın AB için oldukça önemli bir partner olduğunu belirtmiştir. Gürcistan Devlet Başkanı Salome Zurbuşvili de Tusk'ı destekleyici açıklamalarda bulunmuş ve en büyük hedeflerinin Gürcistan topraklarında hiçbir Rus üssünün kalmamasını sağlamak olduğunu ifade etmiştir. Toprak bütünlüğünün önemine de değinen Zurbuşvili işgal altındaki topraklara yönelik Avrupalı ortakları ile çözüm arayışı içerisinde olduklarını da belirtmiştir. Rusya ile restleşmenin yaşandığı böylesi bir dönemde verilen bu mesajlar, Rusya'nın bölgedeki adımlarına karşı Gürcistan'ın Batı'yı arkasına aldığı göstermeye yönelik bir adım olarak görülebilir. Bölgede Türk-Rus askeri ve siyasi ortaklığı, Ermenistan'ın Rusya ile yıllardır süregelen iyi ilişkileri düşünüldüğünde Gürcistan gibi stratejik bir partnerin Rusya'dan uzaklaştırılması ve Batı çıkarlarına yönelik hareket etmesi elbette Avrupa'nın istediği bir sonuçtur. Gürcistan için de Rusya'ya karşı Batı'nın desteğini alarak hareket etmek oldukça önemli görülmektedir. Bu minvalde bölge iki taraf için önemli bir mücadele alanı olmaya devam etmektedir. Avrupa'nın yaşanan gerginliğe tepkisi bu şekildeyken ABD yaşanan gelişmelere karşı soğukkanlı bir tutum takınmaktadır. Rusya ile yaşadıkları gerginliklere karşı ABD'nin desteğine her daim ihtiyaç duyan Gürcü yönetimi, yaşanan son gelişmelerde

ABD'nin tepkisiz kalışı karşısında izole olmuş hissetmektedir. Gürcistan'ın NATO'ya üyeliği konusunda destek mesajlarını ileten ve Gürcistan'a anti-tank füze sistemi satışı gerçekleştiren Trump yönetimi bir yandan da Rusya ile ilişkilerini düzenlemek istemektedir. Bu nedenle Gürcistan'da yaşanan gergin atmosferden dolayı Rusları açık bir şekilde eleştirmekten kaçınan bir profil çizmektedirler. Ayrıca Amerika perspektifinden bakıldığında Gürcistan şu anda ABD'nin önceliği olarak görülmemektedir. Amerika, Gürcistan'ı NATO üyeliği ve toprak bütünlüğü konusunda desteklemekle birlikte şu anki dış politika önceliği daha çok Suriye, Ukrayna, Venezuela, Kuzey Kore ve Çin'dir.

Netice olarak Rusya bölgede hakim bir güçtür ve bölgeyi coğrafi, sosyolojik ve siyasi anlamda iyi tanımaktadır. Tüm bu etkenleri düşündüğümüzde Gürcistan'ın Batı ile ilişkileri ilerletme çabaları, ayrılıkçı bölgelerle olan ilişkileri ve özellikle NATO yanlısı tutumları yeni bir çatışmayı beraberinde getirme riskini fazlasıyla taşımaktadır. Gürcistan Batı için önemli bir koz durumundadır ve bölgedeki Rus yayılmacılığına karşı Batı yanlısı bir Gürcistan'ın varlığı Batı için oldukça önemli bir faktördür. Gürcistan Batı ile entegre olma ideallerini AB komşuluk politikası kapsamındaki uygulamaları ve şartları hayata geçirerek, NATO tatbikatlarına ev sahipliği yaparak ve diplomatik ziyaretlerde Batı liderlerine öncelik vererek göstermektedir. Saakashvili'nin başlattığı Batı ile bütünleşme politikası elbette geçmişe kıyasla daha oturmuş ve işler durumdadır. Ancak Rusya'nın, arka bahçesinde AB ve NATO politikalarının derinleşmesine izin vermeyeceği tartışmasız bir gerçek olarak görülmektedir. 2016'da Ukrayna'da yaşanan Euromaidan olayları neticesinde bölgenin toprak bütünlüğünü tehdit eden gelişmeler, Batı ile entegrasyon sürecinde olan ve Rusya karşıtı bir yönetime evrilen Gürcistan'da da yeni bir kaosun çıkma ihtimalini akıllara getirmektedir ve yaşanan son gelişmeler bu ihtimali güçlendirmektedir.

KAYNAKÇA

- BEZHANISHVILI, Zurab (2009). "Between Conflict and Partnership, Contemporary Developments in Russian-Georgian Relations". *Russian Politics&Law*. III/47: 19-35.
- HAFKIN, G. (2010). "The Russo-Georgian War of 2008: Developing the Law of Unauthorized Humanitarian Intervention after Kosovo". *Boston University International Law Journal*. XXVIII/1: 219-240.
- MEARSHEIMER, J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton.
- MEYDAN, V. (2017). "Rusya-Gürcistan Savaşı'nın Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma Yasağı Çerçevesinde Analizi." *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. II/2: 417-429.
- MUZALEVSKY, R. (2009). "The Russian-Georgian War: Implications for the UN And Collective Security". *OAKA*. IV/7: 29-43.
- TOPAL, Coşkun (2015). "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası ve Gürcistan". *Turkish Studies*. X/1: 753-770.
- YALÇINKAYA, Alaeddin (2006). *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler, Etnik Düğümden Küresel Kördüğümüne*. Ankara: LALEZAR Kitabevi.
- YILMAZ, Salih - Evgeniy BAHREVSKIY (2017). *Rusya&Türkiye Avrasya Paktı Mümkün mü?*. Ankara: SRT Yayınları.
- WALTZ, K. (1979). *Theory of International Politics*. London-Amsterdam: Addison-Wesley Publishing Company.

İnternet Kaynakları

- Anadolu Ajansı (2019). "Avrupa'da Sürdürebilir Güvenlik Karadeniz'in Güvenliğe Bağlı". Erişim Tarihi: 16.09.2019.
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/avrupada-surdurebilir-guvenlik-karadenizin-guvenlige-bagli/1395313>.
- Anadolu Ajansı (2019). "Gürcistan Abhazya ve Güney Osetya'yla Birleşmek İstiyor". Erişim Tarihi: 16.09.2019.
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/gurcistan-abhazya-ve-guney-osetyayla-birlesmek-istiyor/1565218>
- ANTIDZE, M. - M. KISELYOVA (2019). "Russia Threatens More Economic Pain in Standoff with Georgia". Erişim Tarihi: 25.06.2019.
<https://www.reuters.com/article/us-georgia-protests/russia-threatens-more-economic-pain-in-standoff-with-georgia-idUSKCN1TP1MJ>
- BBC Türkçe (2019). "Gürcistan Parlamentosu Başkanı, 200'den Fazla Kişinin Yaralandığı Protestolar Sonrası İstifa Etti". Erişim Tarihi: 25.06.2019.
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48714637>.
- Deutsche Welle (2018). "Merkel'den Gürcistan'a AB ve NATO Desteği". Erişim Tarihi: 23.08.2018.
<https://www.dw.com/tr/merkelden-g%C3%BCrcistana-ab-ve-nato-deste%C4%9Fi/a-45201160>
- Eurasiaview (2019). "Pompeo Reaffirms Strategic Partnership in Meeting with Georgia's PM Bakhtadze". Erişim Tarihi: 12.01.2019.
<https://www.eurasiareview.com/12062019-pompeo-reaffirms-strategic-partnership-in-meeting-with-georgias-pm-bakhtadze/>
- Euronews (2019). "Rusya'dan Şarap İthalatını Sınırlayarak Gürcistan'a Ekonomik Yaptırımları Arttırma Tehdidi". Erişim Tarihi: 25.06.2019.
<https://tr.euronews.com/2019/06/24/rusyadan-sarap-ithalatini-sinirleyarak-gurcistana-ekonomik-yaptirimlari-arttirma-tehdidi>
- European Comission (2017). "Georgia". Erişim Tarihi: 25.08.2019.
https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/neighbourhood/countries/georgia_en
- Financial Times (2019). "Georgia's President Aims to Deepen NATO Ties on Black Sea Security." Erişim Tarihi: 24.01.2019.
<https://www.ft.com/content/58432dc0-1f3f-11e9-b126-46fc3ad87c65>
- KACHKACHISHVILI, D. (2019). "Gürcistan'dan Güney Osetya'ya Seçim Tepkisi". Erişim Tarihi: 07.02.2019.
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/gurcistandan-guney-osetyaya-secim-tepkisi-/1499550>.

- ÖZBAY, F. (2008). "Tarihsel Süreç İçerisinde Güney Osetya Sorunu". Erişim Tarihi: 03.09.2019.
<http://www.bilgesam.org/incele/999/-tarihsel-surec-icerisinde-guney-osetya-sorunu/#.Xd-Afegzbct>
- Sputniknews (2018). "Gürcistan'da Agile Spirit 2018 Askeri Tatbikatı Başladı: NATO Üyesi Ülkeler ile Artan İşbirliğinin Örneği". Erişim Tarihi: 07.02.2019.
<https://tr.sputniknews.com/dunya/201809011035005206-gurcistan-agile-spirit-askeri-tatbikat-nato/>
- Sputniknews (2018). "Rusya'dan Gürcistan'a Abhazya ve Güney Osetya ile Saldırmazlık Anlaşması İmzalama Çağrısı". Erişim Tarihi: 07.02.2019.
<https://tr.sputniknews.com/rusya/201808071034651364-rusyadan-gurcistana-abhazya-osetya-cagrisi/>
- Timeturk (2019). "49. Dünya Ekonomik Formu". Erişim Tarihi: 23.01. 2019.
<https://www.timeturk.com/49-dunya-ekonomik-forumu/haber-1028958>
- TRIPPE, C. (2019). "Opinion: Georgia Caught Up in Russia's Geopolitical Power Struggle". Erişim Tarihi: 25.06.2019.
<https://www.dw.com/en/opinion-georgia-caught-up-in-russias-geopolitical-power-struggle/a-49316846>
- Türkrus (2019). "Rusya-Gürcistan Krizinde Son Durum: Uçaklar Erivan Üstü Gidecek". Erişim Tarihi: 25.06.2019.
<http://turkrus.com/796259-rusya-gurcistan-krizinde-son-durum-ucaklar-erivan-ustu-gidecek-xh.aspx>

ORTA ÇAĞDA KIRIM VE ÇEVRESİNİN ÖNEMİ ÜZERİNE

Ayşegül ÖZTÜRK ÇİLİNGİR*

ÖZET

Karadeniz havzasının tarih boyunca pek çok millet açısından büyük öneme sahip olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Kırım, Eski Çağdan beri Karadeniz havzasının en stratejik yerlerinden birisidir. Havzanın siyasî, askerî, ticarî açılardan öneminden dolayı, Kimmerlerden Kırım Hanları'na kadar pek çok topluluk ve devlet burayı yurt tutmak istemiştir. Özellikle kolonileşme döneminde yörede kurulan alışveriş merkezleriyle birlikte Kırım'ın ticarî önemi de artmaya başlamıştır. Romalılar Karadeniz havzasına yayılmaya başladıklarında en önem verdikleri yerlerden birisi, Kırım ve çevresi olmuştur. Ardından Ceneviz ve Venedikliler bu bölgede ticaret merkezleri kurarak faaliyet göstermeye başlamışlardır ki Orta Çağ boyunca Kırım, bu iki Latin şehir devletinin çatışmalarına sahne olmuştur. Kırım'daki Türk varlığının yoğunluğu Kıpçakların bölgeyi yurt tutmasıyla yeniden artmıştır. Codex Cumanicus'un burada yazılmış olması, Kırım'da ticaret yapmak isteyen Latinlerin Kıpçakları göz ardı ederek bir şey yapamayacaklarının göstergesidir. Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerin Arap coğrafyacıları tarafından XI. yüzyıldan itibaren Kıpçak Bozkırı diye anılmaya başlaması da bu gerçeğin tarihi bir vesikasıdır. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Türkiye Selçukluları da Kırım ticaretiyle yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Kırım Hanlığı, Altın Orda Devleti'nin dağılmasından sonra bölgedeki Türk varlığının temsilcisi olmuştur. Bölgede Keefe, Suğdak, Kerç gibi şehirler ticarî bakımdan büyük önem kazanırken çeşitli uluslardan tüccarların varlığı sebebiyle Kırım ve çevresi çok kültürlü bir yapıya bürünmüştür.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Karadeniz, Kırım, Romalılar, Türkler.

ON THE IMPORTANCE OF THE CRIMEA AND AROUNDS IN THE MIDDLE AGE

ABSTRACT

It has been known that the Black Sea Basin had got very important for a lot of nation throughout the history. In this connection Crimea one of the most strategic place of the Black Sea Basin from Ancient Ages. A lot of community and state from Cimmerians to Crimean Khans had wanted to settled in the basin due to the political, military and commercial impotence of the basin. When the Romans began to expand on the Black Sea Basin they given a lot of importance to Crimea and arounds. Subsequently Genoese and Venice had established trade centers in the region. and started to their activities, so as Crimea has been a witness to the conflict of these two Latin city-states. When the Kipchaks settled in Crimea population of the Turk had risen there again. Codex Cumanicus had written there and this has been a sign that the Latins who wants to do business in Crimea has to consider the Kipchaks in there. One of the historical document of this reality is that Arabian geographers had referred to steppes of North Black Sea as Kipchak Steppe since XIth century. From first quarter of XIIIth century Anatolian Seljuqs had started to interested at Crimean trade too. After the fall of Golden Horde Crimean Khanate has been represented the Turks in the region. While the cities such as Keefe, Suğdak, Kerç were gaining commercial importance, Crimea and arounds had transformed into a multicultural structure.

Keywords: Middle Age, Black Sea, Crimea, Romans, Turks.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 05.11.2019; Yayıma Kabul Tarihi: 21.11.2019

Bu makale, 3-5 Mayıs 2018 tarihleri arasında V. Genç Tarihçiler Çalıştayı'nda sunulan fakat yayınlanmayan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

* Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, SAMSUN,

ORCID: 0000-0002-7266-8873, E-posta: aysegulozturkcilingir@gmail.com

Giriş

Karadeniz'in kuzeyi, Eski Çağdan itibaren çeşitli topluluklara yurt olmuştur. Bunlardan bazılarının orada bulunduğu dair çok az bilgi yer alırken bir kısmının bölgeye yerleşmesiyle birlikte tarihçilerin ilgisi Kırım'a yönelmiştir. Kimmerlerin yöreye yerleşmesi bu bakımdan çok önemlidir. Zira MÖ. II. bin yılın başlarından MÖ. VIII. yüzyıla kadar, merkezi Kırım olmak üzere, Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya'da yaşamış olan Kimmerler sayesinde tarihçiler Kırım'dan sıkça bahseder olmuştur. Onların buralardaki kalıcı etkisi, bölgeye isimlerini bırakmalarıyla sonuçlanmıştır. Eski Çağdaki Kerç Boğazı, *Bosporus Kimmerius (Kimmer Boğazı)* adını almış, Kırım'da *Kimmerikum, Kimmeris, Kimmerike* gibi adlarla Grek kolonileri kurulmuştur. Bu adlandırmalar Kimmerlerin bir zamanlar bölgeye hâkim olduklarını ispat etmektedir. Nitekim *Kırım* adının da Kimmer'den türediği rivayet edilmektedir (Tarhan 2002: 912; Herodotos 2007: 299).

Kimmerlerin ardından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda varlığını sürdüren kavimler arasında İskitler ve Sarmatlar önemli bir yere sahip olmuşlardır. Her iki kavim de Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hâkimiyet sağladıktan ve Kırım başta olmak üzere, Güney Karadeniz sahillerine yöneldikten sonra yerleşik kültür merkezlerine doğru da harekete geçmişlerdir (Durmuş 2009: 12). İskitler, MÖ. IV. yüzyılda doğudan gelen ve Hazar çevresiyle Don Nehri civarlarında oturan Sarmatların taarruzlarıyla büyük bir sarsıntı yaşamışlardır. İskitlerin son zamanlarında sayıca kalabalık olan bu kavim, Türkistan'ın kuzey taraflarında da etkili olmuşlardır. Böylece Kırım çevresi, belki de IV. yüzyılın başlarına kadar onların hâkimiyetinde kalmıştır (Gömeç 2009: 1016).

Koloniciler ise, MÖ. VI. yüzyıldan itibaren bölgede ticaret merkezleri açmaya çalışmışlardır. Bu amaçla onlar, yeni yerler kurmak yerine, İskitlerin Kırım ve çevresinde kurmuş oldukları ticaret merkezlerine yerleşmişlerdir. Berezan, Olbia, Histria, Phanagoria gibi şehirler buna örnektir. Bununla birlikte koloniciler Kırım'ın bozkır kesiminde etkili olamamışlardır. İskit kimliği ise burada varlığını uzun bir süre daha korumuştur (Telliöğlü 2016: 3-4). Kırım Karadeniz'in güneyi ile de bağlantılıdır. Kırım'da kurulan eski Yunan kolonisi Kersonesos'da Trabzon'dan gelen koloniciler ikamet etmişlerdir (Fallmerayer 2011: 5).

Kırım Attila zamanında Avrupa Hunlarının sınırlarına katılmıştır. Onların dağılmasından sonra ise Bulgarlara yurt olmuştur (Gömeç 2009: 1019-1020). Batı Hunları Kırım'ı elde ettikleri zaman, orada Suğdak adı ile kurulan şehrin, Orta Asya'dan gelen Soğdlarla ilgisinin olduğu ve Kırım ile Türkistan ve Çin arasında ticarî bağlantıların olduğu tespit edilmiştir (Kurat 1992: 204).

Batı Gök Türkleri zamanında Kırım üzerine çeşitli akınlar yapılmıştır. Kırım'da Doğu Roma'ya ait Kerç Kalesi 576 yılında Batı Gök Türk Devleti tarafından ele geçirilmiştir. Böylece Gök Türkler, batı yönünde en geniş sınırlarına ulaşmışlar (Kafesoğlu 2005: 104) ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım'a kadar olan yerler Gök Türk hâkimiyetine geçmiştir (Taşağıl 2018: 227). Gök Türkler 581'de Kersonesos surları önünde de gözükmüşler ancak 590'da Kırım'ı terk etmişlerdir (Grousset 1980: 97). Batı Gök Türk hâkimiyetinin sonlanmasını takiben, Hazarlar müstakil bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır. Hazar Kağanlığı 630'lardan sonra Doğu Avrupa'da önemli bir siyasî güç olmuş ve Doğu Roma İmparatorluğu ile irtibata geçmiştir. Karadeniz'in kuzeyi, Kafkaslar'ın Karadeniz sahilleri, Kuban nehri ve Kırım'ın Hazarların eline geçmesiyle Doğu Roma-Hazar ilişkileri sıklaşmıştır (Kurat 1992: 30, 32). Hazarlar Doğu Avrupa'nın ilk modern devlet yapısını kurmuşlardır. Ancak iç çekişmeler, Peçenek saldırıları ve batıdan gelen Slav baskıları gibi

sebeplerle XI. yüzyılın başlarında güçlerini kaybetmişlerdir. Bununla birlikte Hazar ve Karadeniz çevresinde kalıcı izler bırakmışlardır. Nitekim Kırım'ın etnik teşekkülünde Hazarların etkisi büyük bir rol oynamıştır (Gömeç 2009: 1020-1021). İslâm orduları Hazar direnişi sebebiyle bölgeye ulaşamadığı için Kırım ve çevresinde İslâmiyet'in yayılması da gecikmiştir. İdil'de X. yüzyılda bir İslâm topluluğu oluşmasına rağmen aynı tür gelişme Kırım'da olmamıştır. Kırım'ın İslâmiyet'e dâhil olması, Selçuklu Türklerinin bölgeye yaptıkları akınlar sonucunda gerçekleşmiştir. Hazarların ardından Peçenekler 860 yılından sonra Macarlardan Kıpçak bozkırını alarak bölgeye yayılmışlardır (Tellioglu 2016: 5-6). Onlar Hazarlar ve Oğuzların baskılarına maruz kaldıklarından İdil'in batısına göç etmek zorunda kalmışlardır (Gömeç 2009: 1022). Peçenekler Kıpçak Bozkırları ile birlikte Kırım'ı da ele geçirmişler ancak şehirlere girmemişlerdir. Ticaret merkezleri doğu Roma'nın elinde kalmıştır. Peçeneklerle Doğu Roma arasında ticaret anlaşmaları yapılmıştır. Deşt-i Kıpçak, XI. yüzyılın ortalarından sonra Kıpçakların eline geçince, Kırım'da Kıpçakların yurdu olmuş ve buralarda Doğu Roma etkisi giderek azalmıştır (Kurat 1992: 204). X. yüzyıldan itibaren Kersonesos'un düşüşüne geçmesi, Rus limanı Tmutorokan'ın da XI. yüzyılda ortadan kalkmasıyla, Suğdak ön plana çıkmıştır. Suğdak XI. yüzyıla kadar Doğu Roma'ya vergi ödemiştir ve burada Kıpçak Türkleri yaşamıştır. Kırım kolonileri üzerinde Doğu Roma hâkimiyeti zayıflamaya başlayınca Suğdak, Güney Rusya bozkırlarında yaşayan Kıpçaklara vergi ödemiştir. O yüzden Kıpçaklar, Ruslar ile yapılan ticarete kullanılan yolların açık tutulmasına büyük önem vermişlerdir. Bölgenin başlıca ihraç ürünleri ise kürk ve köledir (Peacock 2007: 69). Böylece Kıpçak Hanlığı Suğdak, Azak, Kefe gibi Kırım'ın çevresindeki şehirleri egemenliğine dâhil etmiştir (Ömerî 2014: 122).

Orta Çağda Kırım Çevresindeki Bazı Önemli Şehirler: Kerç, Azak, Suğdak ve Kefe

Stratejik önemi bakımından pek çok topluluğun elde tutmaya çalıştığı Kırım, Karadeniz Havzası'nın önemli bir ticaret merkezidir. Orta Çağ boyunca Güney Karadeniz liman kentleriyle ve Azak Denizi'ne kıyısı olan kentlerle güçlü bir ticarî bağlantısı olmuştur. Azak Denizi eski kitaplarda *Buhayratü Manîtiş* diye kaydedilmiştir (Géographie D'Aboulféda 1860: 64, 217, 389).¹ Kırım Yarımadası ile Azak Denizi arasında da bazı şehirler mevcuttur. Bunlardan birisi küçük bir şehir olan Kerç'dir. Bu şehir Kırım'a daha yakın olup, halkını Kıpçaklar oluşturmuştur (Géographie D'Aboulféda 1860: 217). Kerç, Azak'a giden gemilerin geçtiği bir noktada kurulmuş bir şehirdir (Bıjışkyan 1998: 175). Bu denize kıyısı olan Azak şehri ise Don Nehrinin Azak Denizi'ne döküldüğü yerde düz bir arazi üzerinde kurulmuştur ve ticaretle uğraşanların ziyaret ettiği bir liman özelliğini taşımıştır (Géographie D'Aboulféda 1860: 33, 64). Cenevizliler ve onlardan başka çeşitli milletlerden tacirler buraya gelmişlerdir (Battûta 2004: 468). Cenevizliler zamanında Azak Denizi kıyısında on iki kale inşa edilmiştir (Bıjışkyan 1998: 168, 170). Burada yetiştirilen atların şöhreti sayesinde at ticareti önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Geniş ve verimli Deşt-i Kıpçak sahası, Türklere yük hayvanı yetiştirmelerinde avantaj sağlamıştır (Battûta 2004: 466, 469). Ceneviz ve Venediklilerin bölgeden temin ettikleri balık diğer bir önemli ticaret kalemidir (Schiltberger 1995:118).

Suğdak ve Kefe XIII. yüzyılda Kırım Yarımadası'nın en meşhur şehirleri haline gelmiştir (Géographie D'Aboulféda 1860: 200, 215). Aynı zamanda birer liman şehirleri olan bu yerler Orta Çağ boyunca önemlerini korumuşlardır. Deşt-i Kıpçak'ın denize ulaştığı

¹ Ramazan Şeşen tarafından *Pontus Gölü* şeklinde tercüme edilmiştir. Arapça orijinal metinde ise بحيرة مانيطش şeklinde yazılmıştır. Bk. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası* 2017: 192.

verde olan Suğdak limanında Türkler ve Türk hâkimiyeti altında olan Rumlar yaşamıştır (Battûta 2004: 20, 498). Ayrıca burada yaşayan Ermeniler de vardır. Onlar, Ani şehri tahrip edildikten sonra bu taraflara göç edip, yerleşmişlerdir (Bijişkyan 1998: 185). Suğdak, Kırım'ın Güney Karadeniz ile bağlantısını sağlayan şehirlerden biridir. Bu bağlantı, Sinop vasıtasıyla sağlanmıştır. Nitekim İbn Battûta da, Sinop'tan Kırım'a bir Rum gemisiyle ulaşmıştır (Battûta 2004: 462). Çünkü Sinop ile Suğdak arasındaki mesafe kısadır (Ömerî 2014: 163). Aynı zamanda Suğdak, İstanbul Boğazı'na gitmek isteyenlerin hareket noktası olmuştur. Şehirde farklı ırktan ve dinden insanlar yaşamış olmakla birlikte idare Hıristiyanların elindedir. Diğer şehirlerin aksine Suğdak taşlık bir dağın eteğinde kurulmuştur ve Kırım Denizi² kıyısındadır (Géographie D'Aboulféda 1860: 215). Türkiye sahilinden de tacirler Suğdak'a gelmişler ve buradan daha kuzeye doğru gitmişlerdir. Keten ve pamuklu eşyalar, ipek mendiller ve baharat, ticaretini yaptıkları ürünlerdendir. Rus topraklarından ve kuzey ülkelerinden Türkiye'ye gitmek isteyenler ise çeşitli türden değerli kürkler getirmişlerdir (Rubruk 2001: 28). Kıpçaklar, limana gelen gemiler vasıtasıyla ihtiyaç duydukları ürünleri satın alırken karşılığı olarak cariyeler, esirler, hayvan kürkleri, sincap derisi ve memleketlerinde bulunan başka eşyaları satmışlardır. Moğollar Suğdak'ı ele geçirince, halk çeşitli yerlere kaçmak, sığınmak zorunda kalmıştır. Bu yerlerden birisi, Selçuklu hâkimiyetindeki Anadolu'dur. Bir kısım Kıpçaklar ise Rus topraklarına sığınmıştır. Ruslar ile Kıpçaklar arasında Moğollara karşı askerî ittifak kurulmuştur. 1223 yılında Rus topraklarına yönelen Moğol ordusuna karşı harekete geçmişlerdir. Meydana gelen çarpışmada Kıpçak hanı Kotan Han (Kafalı 1970: 59) büyük bir yenilgiye uğrarken, büyük bir dehşet saçan Moğollar, galip çıkmışlardır. Bu savaş sonucunda Rus ileri gelen tüccar ve zenginleri, denizyolunu kullanarak İslâm memleketlerine gitmişlerdir. Moğolların Deşt-i Kıpçak'a girmesi yolların ıssız hâle gelmesine, tüccarın azalmasına, önemli ticaret ürünleri olan her türlü kürk, samur ve sincap derisinin yok olmasına neden olmuştur (İbnü'l-Esîr 1989:341-344). 1229-1242 yılları arasında süren Batı Seferi'nde Kıpçak Hanlığı ve Kırım'ı işgal eden (Kafalı 1970: 60) Moğollar yüzünden Kıpçakların Kırım'daki hâkimiyeti büyük darbe almıştır. Moğollar geldiğinde Kıpçaklardan sahile kaçanlar olduğu gibi (Rubruk 2001: 31) kalanların bir kısmı esir edilmiş, bazıları da Moğol hâkimiyetine girmek zorunda kalmışlardır (Carpini 2000: 114).

Moğolların bölgeye yöneldiği dönemde Kırım, Türkiye Selçuklularının ilgi alanına girmiş bir yerdi. Devletin en güçlü çağlarını yaşadığı bir zamanda, Kırım'da, Türkiye Selçukluları vasıtasıyla Türk hâkimiyeti sağlanmıştır. Sultan Alaeddin Keykubad, Moğol istilası ile Suğdak şehrinin perişan olması, kendi tebaası Rumların bu büyük ticaret limanına yerleşmeye çalışmaları ve yağmaya girişmeleri üzerine deniz aşırı sefere çıkma kararını vermiştir (Turan 2004: 379). Ayrıca, Selçukluların bölgeye girişi, bir tacirin mallarının gasp edilmesi sonucu Türkiye Selçuklu Sultanından yardım istemesi üzerine olmuştur. Böylece Sultan Alaeddin Keykubad (1219-1236) Emir Hüsameddin Çoban komutasında orduyu 1227³ (Heyd 2000: 329; Turan 2004: 381) yılında Suğdak seferine çıkmakla görevlendirmiştir. Böylece Kıpçak, Rus ve Soğdluların yol açtığı karışıklıklar giderilmiştir ve zarara uğrayan tüccarın zararı karşılanmıştır. Alaeddin Keykubad döneminde başka birçok yerde olduğu gibi Deşt-i Kıpçak'ta da egemenlik tesis edilmiştir. Ayrıca bu dönemde Selçuklular, Suğdak'ta İslâmiyet'in yerleşmesi için girişimlerde

² Kırım Denizi'nden kasıt Karadeniz'dir. Bk. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası* 2017: 191.

³ Yakubovski, seferin 1221 veya 1222 yıllarından birinde yapıldığını ileri sürmüştür. Bk. Yakubovski 1954: 212.

bulunmuşlar, cami inşasına girişmişlerdir (İbn Bibi 1996: 315-345, 453). Hüsameddin Çoban Suğdak'ta koloniciler de bırakmıştır. Onlar Kırım'ın her yerine dağılmış, Anadolu Türk lehçesini buralarda yaşatmışlardır (Gordlevskiy 2015: 66). Bundan otuz altı yıl sonra, 1263 yılında ise, İslâmiyet'i yaymak amacıyla çoğu Çepnilerden olduğu düşünülen Türkmenler Kırım'da iskân edilmişlerdir (Togan 1981: 268). Bu durum XIV.-XV. yüzyıl seyahatnamelerine de yansımıştır. Müslümanlar kendilerine ait mabetlerde (Schiltberger 1995: 119) ezan ve Kur'an-ı Kerim okumuşlardır (Battûta 2004: 463-464). Ayrıca Selçuklu seferlerinin başka bir neticesi olarak, Ahiliğin Kırım'a kadar yayıldığı düşünülmüştür (Gordlevskiy 2015: 177). Nitekim İbn Battûta, Azak'ta nüfuz sahibi bir kişi olan Bıçakçı Ahı'dan bahseder (Battûta 2004: 468). Böylece Türkiye Selçukluları zamanında Kırım ve çevresindeki Türk hâkimiyeti farklı bir boyut kazanmıştır. Selçukluların Suğdak hâkimiyetinin ne kadar sürdüğü tespit edilememiş olmakla birlikte, 1239'da Moğolların ikinci kez gelişine kadar sürdüğü tahmin edilmiştir. Bununla birlikte bu denizaşırı Suğdak seferi Selçukluların Sinop'un fethinin üzerinden kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen, Türk donanmasının Kırım sahillerine sefer düzenleyebilecek güce ulaştığını göstermesi bakımından dikkate değerdir (Turan 2004: 380). Ayrıca, bu gelişmeler Selçuklu Türklerinin Kırım vasıtasıyla Kıpçak ve Ruslarla ticarî münasebetlerde bulunmaları bakımından önemli gelişmelerdir (Bedirhan 2012: 42).

İzzeddin Keykavus dönemi Kırım'da idarî karışıklıkların yaşandığı bir dönem olmuştur (Aksarayî 2000: 27-57). Altın Orda ve Memlûk Devletleri Anadolu Türklerinin Moğollara karşı nefretlerini bildikleri için Türkiye'de Moğollarla mücadelenin sembolü olan İzzeddin Keykavus'tan yana olmuşlardır. Altın Orda Devleti'nin Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'un Doğu Roma tarafından 1262'de hapsedildiği Enez Kalesi'nden kurtarılması, hangi tarafta olduğunu gösterir niteliktedir. Berke, İzzeddin Keykavus'u kurtarmış ve onu çok iyi ağırlamıştır. Suğdak ve Sulhad (ikisi de Kırım'da) vilayetlerini ona ikta olarak vermiştir (İbn Bibi II 1996: 162; Aksarayî 2000: 57). Sultan İzzeddin Keykavus, 1279 yılında ölünceye kadar, Kırım sahilinde, oğullarıyla birlikte rahat bir yaşam sürmüştür (Aksarayî 2000: 57, 104-105; Turan 2004: 515-522; Kazvînî 2015: 120). XIV. yüzyıl başlarına ait bir Ceneviz vesikasında ise, Kefe'de Sultana ait bir sarayın bulunduğunu kaydedilmiştir (Turan 2004: 518).

Kefe, Suğdak'tan sonra Kırım'ın diğer önemli bir şehridir. Eski Çağdaki bolluğuna binaen, Grekler tarafından *buğday ambarı* diye anılmıştır (Bijışkyan 1998: 184). Kefe Karadeniz'in kuzeyi ile güneyini birbirine bağlayan olma özelliğini XIII. yüzyılda da korumuştur. Trabzon vasıtasıyla Karadeniz'in karşılıklı iki kıyısı arasında seyahat edenler için avantaj sunmuştur (Géographie D'Aboulféda 1860: 33, 215). Düzlük bir arazi üzerinde inşa edilen şehrin kuzeydoğusunda Deşt-i Kıpçak vardır (Géographie D'Aboulféda 1860: 215). Bir XV. yüzyıl kaynağına göre, Kefe'yi çevreleyen iki tane sur vardır. Surlardan birinin içinde Cenevizli tacirler, Rumlar ve Ermenilere ait toplam altı bin ev vardır. Dışta kalan diğer surda ise Katolik, Ortodoks Rum, Ermeni ve Suriyeli farklı mezheplerden insanların oturduğu on bir bin ev vardır. Ayrıca Kefe'de Katolik, Ortodoks ve Ermenilere ait olmak üzere üç adet piskoposluk vardır. Yahudileri ise iki ayrı grup temsil etmektedir ve her ikisinin de kendilerine ait sinagogları vardır. Surların dışında dört bin hane daha yaşamaktadır. Bunların yanı sıra deniz kenarında dört şehir daha Kefe'ye bağlıdır (Schiltberger 1995: 118-119). Ancak bu şehirlerin hangileri olduğu belirtilmemiştir. Aynı zamanda Kefe limanı düzenli olmasıyla, çok sayıda yük ve savaş gemisini barındırabilecek genişliğe sahip olmasıyla dünyanın en ünlü limanlarından birisi olarak değerlendirilmiştir (Battûta 2004: 464). Kefe, orayı ziyaret edenlerde *muhteşem bir şehir* olduğu izlenimini bırakmıştır. Çok kültürlü bu şehirde altı farklı dinden insanlar bir arada yaşamaktadır

(Schiltberger 1995: 211). Kefe ile bağlantısı olan bir diğer şehir, Anadolu sahil şeridindeki Ceneviz kolonilerinden birisi olan Samsun (Simisso)'dur. Samsun, Karadeniz'in kuzeyiyle özellikle de Kefe ile ticarî irtibatı sağlayan bir merkez olması sebebiyle önemlidir. 1290'da Cenevizli Symon Bragatad d'Arenzano isimli bir Cenevizli tacirle iki Müslüman tüccar arasında imzalanan kontrattan anlaşıldığı kadarıyla Kefe'den kalkan bir gemi beş günde Samsun'a ulaşabilmiştir (Tellioglu 2012: 144).

Doğu Roma İmparatorluğu, Karadeniz tarafından gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı başkenti Konstantinopolis'i korumak için Kırım'daki Kersonesos şehrini tahkim etmiştir (King 2008: 86). Ayrıca Kuzey ve Güney Asya ürünlerini çeşitli yollardan temin etmişlerdir. Bu ticarî yollardan birini, Asya'nın ortasından başlayıp, Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarını izleyerek, gerek Azak Denizi'nde, gerek Kırım'daki Doğu Roma'nın ileri karakol olarak kurduğu, Bosporus ve Kersonesos noktalarında sona eren yol teşkil etmiştir (Heyd II 2000: 13). Bununla birlikte Karadeniz'in kuzeyinde yapılan ticarî faaliyetlere dâhil olmuş ve bölgedeki halkları vergiye bağlamıştır. Orta Çağ Karadeniz ticaretinde Ceneviz ve Venedik üstünlüğü başladığında ise Doğu Roma, ticarî haklarını bu iki Latin şehir devletine devretmiştir. Doğu Roma'nın siyasî etkisinin zayıflamasına rağmen dinî etkisi varlığını korumuştur. Gerek Anadolu kıyılarında gerekse Kersonesos'ta Ortodoks tacir ve denizciler var olmuşlardır (King 2008: 86-87). Bölgenin stratejik önemi Romalıların bölgedeki etkinliğinin azaldığı zamanlarda da sürmüştür. Ceneviz Devlet Arşivi'ndeki *Diversorum Filze* belgeleri, XIV.-XV. yüzyılda Cenevizlilerin bölgedeki faaliyetlerini anlatmakla birlikte, onların Romalılar ve Trabzon Rumları ile olan ilişkilerinin boyutlarını da anlatmaktadır. Seksen yedi doküman Kefe'deki Ceneviz merkezi *Gazaria*'dan bahsederken, beş doküman Suğdak'tan bahseder. Bu belgelerden Venedik ile Ceneviz'in Karadeniz'de hâkimiyet kurma mücadeleleri de takip edilebilir. Ayrıca Kefe'de yaşanan kıtlık dönemleri ve Kırım'da vebanın yayılması sonucunda meydana gelen gelişmeler hakkında da bilgi sahibi olabiliriz. Orta Çağ'ın en önemli ticarî emtialarından ikisi olan hububat ve köle ticaretlerini Ceneviz ekseninden takip edebiliriz. Ayrıca, Kefe'nin Hıristiyanlık açısından dinî statüsünün yükseltilmesi talebine de rastlarız. Bu belgeler, Karadeniz'de, dolayısıyla Kırım Yarımadasındaki İtalyan faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler içermektedirler (Karpov 1995: 33-41). Kırım ve çevresindeki Türkleri yakından ilgilendiren bir diğer gelişme Cenevizlilerin ve Venediklilerin bölgeye koloniler kurmaya başlamalarıdır. Hem Karadeniz hem de Azak Denizi'ndeki limanlar onlar için büyük önem taşımıştır (Tellioglu 2016: 6). Cenevizliler ve Venedikliler bölgeye ulaştıklarında, buradaki Türk nüfusun yoğunluğunu görmüş ve onlarla iyi geçinmenin yollarını aramışlardır. Cenevizliler, Doğu Roma İmparatorluğu ile iyi ilişkiler kurarak Karadeniz Havzası'na açılmış ve 1201'de Kefe'de ilk kolonilerini kurmuşlardır. Ancak 1204'te Haçlılar Doğu Roma İmparatorluğu'na el koyunca Venedik, Cenevizlileri saf dışı bırakarak Karadeniz ticaretini tekeline almayı başarmıştır. İstanbul'daki Haçlı hâkimiyeti sona erdiğinde, Cenevizliler tekrar Karadeniz Havzası'na yayılmaya başlamışlardır. 13 Mart 1261'de imzalanan Nymphion (Nymfe, Nif, Kemalpaşa) Antlaşmasına göre Cenevizliler Venedik'e karşı Doğu Roma'ya silahlı yardımda bulunacaklar, karşılık olarak da imparatorluk arazisinde vergi ve gümrük muafiyetine sahip olmak şartıyla, Cenevizlilere kendilerine ait pazar yerleri tahsis edilecektir. Bu gelişmenin bir neticesi olarak Cenevizliler, 1269'da Kırım'da koloni kurmuşlardır. Ancak elde edilen imtiyazlara rağmen Kırım'ın nüfusunun büyük kısmını oluşturan Türklerle iyi geçinmeleri gerekirdi. Bu arayışın bir neticesi olarak Kırım'da 1303'te Codex Cumanicus adı verilen Latince-Kıpçak Türkçesi sözlük ortaya çıkmıştır. Böylece Cenevizli tacirler Kırım'ın yerlilerinin dilini öğrenmek suretiyle bölgede ticarî menfaatlerini koruyabileceklerini anlamışlardır (Tellioglu 2016: 6-7).

Cenevizlilerin Komnenoslarla temasa geçmesi, 1261'den sonra olmuştur. 1261'den sonra Venedik ve Ceneviz İstanbul merkezli olarak Karadeniz Havzasına yayılırken birbirinin sahasına girmemeye çalışmışlardır. Venedikliler Girit, İstanbul ve Tana üzerinden doğuyla ticaret yaparken Cenevizliler de Galata üzerinden Kefe'yle ilişkilerini yoğunlaştırmışlardır. 1296'da başlayan temaslar neticesinde 1307'de Moğollardan alınan izinle kurulan Ceneviz kolonisinin gelişmeye başlaması, Kefe'nin hemen güneyinde bulunan Trabzon'la bağlantının artmasını sağlamıştır (Tellioğlu 2009: 79-80, 82). Komnenosların Venedikliler ve Cenevizliler ile ilişkileri önemlidir. Orada yerleşmeye başladıkları sırada bu iki millet daima mücadele etmişlerdir. Ancak, Venediklilerin Tana'sına karşılık Kefe çok daha önceden kurulmuş ve Ceneviz, Venedik'ten daha önce İmparator Alexis'le ticaret anlaşması yapmıştır. Venedikliler ise Trabzon'da ilk kez 1319 yılında, benzer ticaret haklarını elde etmişlerdir (Fallmerayer 2011: 293-294). XIV. yüzyıl kaynağına göre, Trabzon Kıpçak topraklarına gitmek isteyen gemicilerin yelken açtığı bir liman olmuştur (Ömerî 2014: 163). Kırım, Altın Orda döneminde önemini koruyan bir yerdir. Batu ve Sertak dönemlerinde, Rus topraklarından Kırım'a tuz almak için gelenler, vergiye tâbi tutulmuşlardır (Rubruk 2001: 31). Altın Orda hanlarından Berke Müslüman olunca (Müverrih Vardan 2017: 121), *Deşt-i Kıpçak*, *Deşt-i Bereke* olarak da anılmaya başlanmıştır (İbn Arabşah 2012: 131, 136). Timur 1395 yılında Altın Orda hükümdarı Tohtamış Han ile yaptığı savaşı kazanarak, *Deşt-i Kıpçak*'a hâkim olmuştur. Savaşın ardından Timur, Azak Denizi'ne ve Kırım'a kadar ilerlemiştir (Nizamüddin Şâmî 1987: 206; İbn Arabşah 2012: 140-142). Timur'un 1395'te Azak şehrini tahrip etmesi sonucunda Azak'taki ticarî faaliyet Kefe'ye kaymıştır. Kefe'de Cenevizlilerin idaresinde, Karadeniz'den ve Akdeniz'den tacirler ve ticaret emtiası ile Kırım'da, *Deşt-i Kıpçak*, Moskova Rusyası, İdil Boyu, Kafkas sahilleri ve daha uzaklardan gelen her türlü eşya, esirler ve özellikle balık ticareti gelişmiştir. Kefe'nin statüsü Altın Orda Hanları tarafından tanınan belli şartlara bağlı olmakla beraber, Cenevizliler burayı muhkem bir kale haline getirmişlerdir (Kurat 1992: 206). Öyle ki, Cenevizliler Kefe'yi iki yüz sene işgal etmişler ve meşhur limanlar, kiliseler inşa etmişlerdir (Bijışkyan 1998: 183-184).

Altın Orda Hanlarının güçleri azalınca, Kefe'deki Cenevizliler Kırım'daki siyasî gelişmelerde de etkili olmaya başlamışlardır. Cenevizlilerin Karadeniz'deki hâkimiyetleri, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından zaptından sonra giderek azalmakla beraber, Kefe ve diğer Ceneviz kolonilerinin 1475'te Karadeniz'in kuzeyinin Osmanlı hâkimiyetine geçişine kadar sürmüştür. Kefe'nin Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçmesinden çok önce Karadeniz'in kuzeyinde, bir zamanlar muazzam bir devlet olan Altın Orda, artık iyice zayıflamıştır. Özellikle Timur'un darbeleri altında askerî ve ekonomik gücünü kaybetmiş olan Altın Orda Devleti'nin parçalanmaya başladığı bu dönemlerde, yeni hanlıklar da kurulmaya başlanmıştır. Bunlardan biri Kırım Hanlığı'dır. Böylece XV. yüzyılın ortalarından itibaren Karadeniz'in kuzeyindeki geniş Kıpçak bozkırları ve Azak Denizi çevresinde yeni bir siyasî yapılanma başlamıştır (Kurat 1992: 206-207; İnalçık I 2009: 331-332). Karadeniz'in kuzeyindeki Türk devletleri arasında Kırım Hanlığı tarihinin önemi ayrıca büyüktür. Bu devlet Altın Orda kalıntısı diğer Türk devletleri ve zümrelerinden en büyüğü ve devamlısı ve en son olarak Ruslar tarafından ortadan kaldırılanıdır. Diğer yandan Kırım Hanlığı birçok bakımdan Altın Orda'nın devamı niteliğinde olup, eski Türk ve Moğol teşkilât ve etnik özelliklerini de yaşatmıştır. Nihayet bu Türk Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin himayesinde olması ve Türkiye'ye coğrafi yakınlığı sebebiyle, İdil boyundaki Türk kavimlerine nispetle Osmanlı-Türk tesirine daha fazla maruz kalmıştır. Kırım Hanlığı'nın dayanak noktası Kırım Yarımadası olmakla beraber, Azak Denizi çevresinden Tuna boylarına, Aşağı Don'dan Özü Nehri'ne kadar uzanan ve *Kıpçak Bozkırı* olarak adlandırılan geniş stepler de hanlık sahasına girmiştir (Kurat 1992: 203).

Sonuç

Sonuç itibariyle, tarihî mekânların her birinin kendine has nitelikleri vardır. Kırım, büyük ticarî öneme sahip bir yarımadadır. Eski Çağ toplulukları ve devletleri için olduğu gibi, Orta Çağ boyunca da stratejik bir yer olmuştur. Uluslararası ticaret yapan tacirler için dönemin vazgeçilmezleri denebilecek özelliğe sahip ticarî emtialar, Kırım limanlarında pazarlanmıştır. Haliyle bu durum, farklı kültürlerle mensup milletlerin bir araya gelmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca ticarî faaliyetlerin hangi seviyede olduğu, devletlerin de bir meselesi olmuştur ve bu yüzden devletlerarası ilişkilerin seyrinin belirlenmesi açısından, ticaret politikaları önemli hale gelmiştir. Genel olarak Orta Çağ Karadeniz ticaretinde belirleyici unsurlar olarak karşımıza çıkan Ceneviz ve Venedik, Kırım ve çevresinde geniş ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır. XIII. yüzyılda Türkiye Selçuklularının da bölgeye giriş yapmasıyla, Kırım'daki Türk hâkimiyeti yeni bir boyut kazanmıştır. Bu yeni dönemin en önemli özelliklerinden birisi, İslâmiyet'in bu topraklara da tanıtılmış olmasıdır. Farklı türden kaynaklardan edinilen bilgiler sonucunda, Kırım'ın Orta Çağda kültürel çeşitliliğe sahip bir yer olduğu anlaşılmıştır. Bu kozmopolit yapı, Moğol istilası sürecinde olduğu gibi zarar görse de, niteliğini kaybetmemiştir. Ancak ilk olarak İstanbul'un fethinden sonra, ikinci olarak Kırım'ın 1475'te Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra, ticarete bazı kısıtlamalar yapılmıştır. Bu gelişmelerin neticesinde ise Kırım'daki ticarî faaliyetler azalmaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

- AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BEDİRHAN, Yaşar (2012). "Anadolu Ticaretinin Gelişmesi Bağlamında Selçukluların Kırım/Suğdak Politikası". *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*. V/6: 39-50.
- BIJIŞKYAN, Per. Minas (1998). *Pontos Tarihi*. (çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul: Çiviyazıları.
- CARPINI, Johann de Plano (2000). *Moğol Tarihi ve Seyahatname (1245-1247)*. (çev. Ergin Ayan). Trabzon: Derya Kitabevi.
- DURMUŞ, İlhami (2009). "Tuna Nehri Çevresinde İskitler ve Sarmatlar". *Gazi Türkiyat*. 4: 11-19.
- Ebü'l-Fidâ Coğrafyası* (2017). (çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- FALLMERAYER, Jakob Philipp (2011). *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*. (çev. Ahmet Cevat Eren). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebu'l-Fidâ (1840). *Géographie D'Aboulféda*. (nşr. Par M. Reinaud). Paris.
- GORDLEVSKIY, Vladimir Aleksandroviç (2015). *Küçük Asya'da Selçuklular*. (çev. Abdülkadir İnan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÖMEÇ, Saadettin (2009). "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri". *Turkish Studies*. IV/3: 1013-1023.
- GROUSSET, René (1980). *Bozkır İmparatorluğu*. (çev. M. Reşat Uzmen). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Herodotos (2007). *Tarih*. (çev. Müntekim Ökmen). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- HEYD, W. (2000). *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*. (çev. Enver Ziya Karal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Arabşah (2012). *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*. (çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Battutâ - Ebû Abdullah Muhammed Tancî (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*. (çev. A. Said Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Bibi, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi (1996). *El-Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name) I-II*. (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbnü'l-Esîr (1989). *El-Kâmil fi't-tarih XII*. (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İNALCIK, Halil (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I (1300-1600)*. (çev. Halil Berktaş). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- KAFALI, Mustafa (1970). "Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları". *Tarih Dergisi*. 24: 59-68.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2005). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KARPOV, S. P. (1995). "New Documents on the Relations Between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392-1462)". *Dumbarton Oaks Papers, Symposium on Byzantium and the Italians, XIIIth-XVth Centuries*. 49: 33-41.
- KAZVÎNÎ, Hamdullâh Müstevfî-i (2015). *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*. (ed. Erkan Göksu). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- KING, Charles (2008). *Karadeniz*. (çev. Zülal Kılıç). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- KURAT, Akdes Nimet (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.
- Müverrih Vardan (2017). *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*. (çev. Hrant D. Andreasyan). İstanbul: Post.
- Nizamüddin Şâmî (1987). *Zafernâme*. (çev. Necati Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-epsâr)*. (çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Selenge Yayınları.
- PEACOCK, Andrew C. S. (2007). "Black Sea Trade and the Islamic World Down to the Mongol Period". *The Black Sea: Past, Present and the Future, Proceedings of the International, Interdisciplinary Conference Istanbul (14-16 October 2004)*. (ed. Gül den Erkut-Stephen Mitchell). British Institute at Ankara and The Faculty of Architecture, Istanbul Technical University: 65-72.
- RUBRUK, Wilhelm von (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*. (çev. Ergin Ayan). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- SCHILTBERGER, Johannes (1995). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*. (çev. Turgut Akpınar). İstanbul: İletişim Yayınları.

- TARHAN, M. Taner (2002). "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler*. I: 904-921.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2018). *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TELLİOĞLU, İbrahim (2009). *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*. Trabzon: Serander Yayınları.
- TELLİOĞLU, İbrahim (2012). *İlk Çağdan Osmanlılara Samsun*. Samsun: İlkadım Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü.
- TELLİOĞLU, İbrahim (2016). "Kırım'daki Türk Varlığının Tarihî Gelişimi". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 51: 1-14.
- TOGAN, A. Zeki Velîdi (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TURAN, Osman (2004). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YAKUBOVSKİ, A. (1954). "İbn-i Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Suğdak, Plovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi". (çev. İsmail Kaynak). *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. XII/1-2: 207-226.

RUS KİŞİADBİLİMİNDE YENİ BİR ADLANDIRMA SİSTEMİ: SOVYET EKOLÜ*

Şekip AKTAY*

ÖZET

Kişi adları, halkların geleneklerini, millî-kültürel değerlerini yansıtan, kadim dönemde ortaya çıkmış önemli kültürel kodlardır. Bunlar, bir milletin yaşam biçiminden ipuçları vererek, o toplumun dinî ve siyasi görüşü hakkında fikir edinmemizi sağlar. Her milletin kendine özgü ad verme geleneği vardır. Bu geleneğin Ruslarda, Türk geleneklerine nispeten farklı düzlemlerde geliştiği gözlenir. Münferit istisnalar dışında, tüm resmî Rus kişi adları kilise Slavcası kaynaklı, dolayısıyla Bizans-Yunan kökenlidir. XIX. yüzyılın sonlarına kadar yeni doğan çocuklara verilecek isimler, Ortodoks kilisesi kanonları çerçevesinde belirlenmiştir. 1905 yılında kilise bu ayrıcalığını yitirmeye başlar. Ekim Devrimi'yle (1917) birlikte çocuğa ad verme konusundaki kısıtlama kaldırılır. Ülkede sosyalist rejim hayata geçirildikten sonra yeni Sovyet insanının taşıyacağı adların da tamamen yeni ve devlet ideolojisine uygun olması istenerek, bu doğrultuda girişimlerde bulunulur. İhtilali müteakip, özellikle 1920'li ve 30'lu yıllar, Rusça söz varlığına devrimi yansıtan çok sayıda yeni türetilmiş ve/veya yabancı dillerden ödünçlenen şahıs adlarının girdiği yeni bir dönemdir. Bu çalışmada Sovyetlere özgü bu yeni kişi adlarının tarihsel, tematik, semantik ve morfolojik açıdan incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rus Antroponimleri, Sovyet Dönemi Kişi Adları, Kişiadbilim, Ruslarda Ad Verme.

A NEW NAMING SYSTEM IN RUSSIAN ANTROPONYMY: THE SOVIET ECOLE

ABSTRACT

Having appeared in ancient eras, personal names are significant cultural codes which reflect the traditions and national-cultural values of the communities. These names, giving some clues about the life style of a nation, provide us with an idea about religious and political views of that community. Each nation has its own typical naming tradition. This tradition has developed in a different direction in Russia in comparison with Turkic customs. Except individual exceptions, all official Russian personal names are based on church Slavic canon, so they have Byzantium-Ancient Greek origins. Till the end of the 19th century, given names to the new-born babies were determined within the frame of Orthodox church canon. In 1905 the church started to lose its privilege. Limitation for name-giving was removed with the October Revolution (1917). Right after socialist regime was actualized in the country, the names to be given to the Soviet citizens were requested to be exactly new and convenient to the official ideology, so the government took important steps in this direction. Following the revolution, the duration between 1920s and 1930s was a new period in which a great number of newly-derived and lexically-borrowed personal names entered Russian vocabulary. In this paper, it is aimed to study historical, thematic, semantical and morphological aspects of these new personal names specific to the Soviets.

Keywords: Russian antroponyms, Soviet Period personal names, Antroponymy, Name-giving in Russian.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 29.11.2019; Yayıma Kabul Tarihi: 10.12.2019

* Bu çalışma Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında tamamlanmış "Rus Antroponimisi: Kuramlar ve Uygulamalar" başlıklı doktora tezi çerçevesinde üretilmiştir.

* Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, GİRESUN,

ORCID: 0000-0001-8663-9080, E-posta: sekip.aktay@gmail.com

Adbilimin (onomastik), yeradbilim (toponimi) ile birlikte önemli alt dallarından biri olan kişiadbilimin (antroponimi) inceleme alanına şahıs adları, soyadları, göbek adları, takma adlar (lakap, mahlas, rumuz), unvanlar, sülale adları gibi ad türleri girmektedir. Her milletin kendine özgü bir ad verme geleneği vardır ve bu geleneğin Ruslarda kendine özgü bir özellik kazandığı görülmektedir.

Kişiadbilim uzmanları Sovyet dönemi öncesi Rus kişiadbilim tarihini iki dönem şeklinde tasnif etmişlerdir. Bunlardan birincisi Pagan, Slav ve İskandinav adlarının yaygın olarak kullanıldığı Hristiyanlık öncesi dönem, ikincisi ise Hristiyanlık sonrası dönemdir. Bu dönemleri ayıran tarih, Kiev Rusyası'nın Hristiyanlığı kabul ettiği ve resmî Hristiyanlık diniyle (Ortodoksluk) birlikte Yunan-Bizans adlarının da kabul edildiği 988 yılıdır. İkinci dönemde ad verme hakkı kiliseye ait olmaya başladığında, adların ezici bir çoğunluğunu kutsal eserler bazında kilise tarafından kabul görmüş kişi adları oluşturmaktadır. Dolayısıyla, kilisenin etkisiyle dinî kurallara ve kilise takvimlerine göre verilen Hristiyan adlar yaygınlaşmıştır. Nitekim Ortodoks kilise takvimine derin saygı gösterilir, yazılan kurallar kanun niteliğindedir ve bunlar Ruslar için güvenilir bir kaynak görevi görmektedir. Takvimlerin bu özelliği ülkenin farklı bölgelerinde ad verme eylemi konusunda benzer bir kullanışlılık sağlayacaktır.

Bin yılı aşkın süre önce *Cılız Ayak, Sulu Gözlü, Kara Sakal, Kurt* veya *Akağaç* gibi kadim Rus adlarını (Pagan) kullanan Ruslar, kendileri için tamamen yeni olan *İvan, Andrey, Vasiliy* gibi Hristiyan kaynaklı adlarla tanışmıştır. Bunlar, Rusça sözcüklerden türetilen adlardan farklı olarak Rus topraklarından uzak ülkelerde oluşturulmuştur. Bu adların Rusçanın söz varlığına girmesi, aralarında çok sayıda Güney Slav'ın da bulunduğu misyonerler aracılığıyla Doğu Hristiyanlığın merkezlerinden biri olan İstanbul üzerinden olmuştur. Hristiyan kaynaklı ad listesine, Bizans'ta yaygın konuşulan diller olan Yunanca ve Latince'nin yanı sıra Suriye, Mısır, İran, Kadim Yahudi ve Roma dillerinden ve Aramiceden de birçok ad girmiştir. Bu adlar Yunancanın kurallarına uyararak biraz biçim değiştirmiş, Bizans ve Rusya toprakları arasında yaşayan ve Hristiyanlığı Ruslardan daha önce kabul eden Güney Slavlar tarafından kendi dillerine göre uyarlanmıştır. Hristiyan kaynaklı adların tümü birden benimsenirse de birçok ad Rusçaya Slavlaşmış bir şekilde girebilmiştir (Aktay 2019: 97).

Çarlık dönemine gelindiğinde XVII. yüzyıldaki kilise reformlarına ve toplumsal dönüşümlere bağlı olarak kadim Rusça adlarda ciddi bir azalma; Hristiyan kaynaklı adlarda ise ani bir artış görülmektedir. Rus antroponimisinin XVIII. yüzyılın başından 1917 yılına kadar olan dönemdeki gelişim sürecinde; kilise kanonlarıyla uyuşmayan kadim Slav kişi adlarının resmî yazışmalardan tamamen kaybolduğunu, dinî takvimlere göre ad verme geleneğinin öne çıktığını, üç ögeli adlandırma (ad, baba adı, soyad) düzeneğinin toplumun tüm katmanlarında yaygınlaştığını, tekli ve çok ögeli adların çeşitli işlevsel ve stilistik özellikler kazandığını ve ayrıca yeni bir onomastik kategori olarak takma adların belirerek gelişim gösterdiğini söyleyebiliriz.

Rusya ve insanlık tarihinde yeni bir devir açan Ekim Devrimi (1917), Rus antroponimisi tarihinde de dönüm noktası olmuştur ve yeni bir dönemi beraberinde getirmiştir. Halk, geçmişten bu yana kullanılagelen tek ögeli, iki ögeli ve üç ögeli adlandırma biçimlerini devam ettirmekle beraber dünya tarihinde ilk olma özelliği taşıyan sosyalist düzende ad verme biçimlerini de yaşamın her alanına dâhil ederek yenilikler getirmiştir. 20 Ocak 1918'de RSFSC Halk Komiserleri Konseyi'nin vicdan özgürlüğü hakkındaki kararnameyle ad konusunda seçim özgürlüğü gelmiş ve dinî vaftiz olgusu yerine nüfus dairesi yürürlüğe girmiştir. Bir başka deyişle, Sovyet İktidarının çıkardığı bir

kararname ile kiliseler devlet bünyesinden ayrılmış ve kilisenin öngördüğü ad listesinden ad seçme zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Bu noktada, öncelikle mevcut hükümet rejimi çerçevesinde din kavramına yönelik sergilenen yaklaşıma değinmek yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi devrimden sonra Rusya’da tüm dinleri reddetmek suretiyle ateizm ilan edilmiştir. Ülkede sosyalist yaşam tarzının benimsenmesi veya kurumsallaşması için halkın yeniden şekillenmesi gerektiği düşünülerek okullarda materyalist dünya görüşünü yerleştirmeye yönelik eğitim verilmeye başlanmış ve 1930’larda bu görüş neticesinde din karşıtı propaganda yapan ders kitapları yayımlanmıştır. Emekçilerin sınıf bilincine ideolojik baskılar uygulanmış ve çok geçmeden sözü geçen bu felsefi düşünce akımı işçi sınıfının ideolojisi haline gelmiştir. Sonraki faaliyetlerde ise bir ‘Ateizm’ derneği kurulmuş, 1932 yılına gelindiğinde ise Sovyetler Birliği’nde din karşıtı 10 gazete ve 23 dergi yayın hayatına girmiştir. Rejim değişikliği sonrası günlük “*Bezbojnik*” (*Tanrısız*) gazetesini çıkaran ‘Militan Tanrıtanımazlar Birliği’ kurulur. Bununla birlikte “*Antireligioznik*” (*Din Karşıtı*), “*Bezbojnik U Stanka*” (*Tanrısız İşinin Başında*), “*Derevenskiy Bezbojnik*” (*Kırsaldaki Tanrısız*), “*Yunıy Bezbojnik*” (*Genç Tanrısız*) adlarında dergiler faaliyete geçmiştir (Superanskaya 2012: 41). Durum öyle bir hâl alır ki fabrikalarda veya büyük işçi topluluklarında yeni doğan çocuklara eski usullere göre yani Hristiyanlık kökenli adlar vermenin artık mümkün olmadığı dile getirilir. Kadın örgütleri ve sendikalar kamuoyu oluşturarak bebeklerin doğumundan kısa bir süre önce annelere yeni kişi adlarına yönelmenin gerekliliği fikrini aşlar. II. Dünya Savaşı ve savaş sonrası yaşanan sıkıntılardan ötürü, din karşıtı propagandalarda kesinti yaşansa da Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi 1954 yılında bu propagandaları artırma kararı alır. Nitekim ülkede dini hassasiyetlerin söz konusu olmadığı bir çevrede büyüyen çoğu insan ne dindar ne de ateist olabilmıştır. Toplumun dinî kökleri zedelense de 1990’lı yıllarda dine karşı gösterilen eğilim zararı telafi etmiştir (Superanskaya 2012: 41).

Sovyetler iktidara geçince topluma dayatılan resmî ideoloji gereği, geleneksel adların reddine ilişkin propagandalar baş göstermiştir. İktidarın bu tutumu Rus halkını ***Elektrofikatsiya*** (*Elektriklendirme*), ***İndustriy***, ***İndustriya*** (*Endüstri*), ***Şesteronka*** (*Dişli, çark*), ***Vagon*** (*Vagon*), ***Geniy*** (*Deha*), ***Portfel*** (*Evrak çantası*) ve hatta ***Pyatçet***¹ gibi birtakım yeni şahıs adları türetmeye itmiştir. Adı geçen dönemin genel iklimini işaret eden yüzlerce yeni kişi adı ortaya çıkmıştır. Aralarında ***Barikada*** (*Barikat*) ve ***Geroy*** (*Kahraman*) gibi devrim mücadelesini; ***Akadema*** (*Akademi*) ve ***Ritmina*** (*Ritim*) gibi bilim ve sanatın gelişmesini yansıtan adlarla; ***Ernst***, ***Eduard***, ***Albert***, ***Klara*** ve ***Luiza*** gibi diğer ülkelerin halklarıyla dayanışmayı sembolize ettiği düşünülen adlar da vardır. Bu yasa tasarısıyla vatandaşlara ad seçimi konusunda özgürlük tanınması ve Rus kişi adlarının Hristiyanlık ekseninden uzaklaştırılarak tamamen demokratikleşmesi planlanmıştır. Kiev Rusyası’nın X. yüzyılda Hristiyanlaştırılmasından bu yana Ruslarla birlikte ülkedeki Hristiyanlaştırılmış diğer halklara ilk defa adlarının gerçek sahipleri oldukları hissettirilmiştir. Mevcut şahıs adlarında yeni ideolojiyle uyuşmayan birtakım eksiklikler tespit edilmiş, yenilikler üretilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Sovyet dönemi, yapı ve dil açısından daha önceki kişiadbilim alanından ayrılır ve ilkesel bakımdan yeni bir evre olarak ele alınır.

¹ ***Pyatçet***: (***Pyatiletku v Çetire Goda***. Rus.: Пятилетку в четыре года) 1930’lu yılların başında Sovyet hükümetinin beş yıllık kalkınma planını ifade eden bir slogandır. Bu ifadeyle sözü edilen beş yıllık kalkınma planının, vatandaşların olağanüstü bir çaba sarfetmesiyle dört yılda tamamlanması öngörülmüştür. Daha sonra bu sloganın ilk hecelerinden ***Pyatçet*** şeklinde bir kısaltma oluşturulmuş ve erkek ismi olarak kullanılmıştır.

1920'li ve 30'lu yılların modası, *Tit, Fyodor, Makar, Akulina, Matryona, Fyokla, Malanya* gibi sıradan köylü emekçileri anımsatan alışılmış Rus kişi adlarından vazgeçmeyi ve yeni Sovyet adlarına yönelmeyi gerektirmiştir. Örneğin, o yıllarda "Era Stalina (Stalin Çağı)" biçiminde söz öbeği oluşturmak için ikiz kızların birine **Era** (Çağ), diğerine **Stalina** adlarının verildiği görülmüştür. Benzer şekilde ikiz çocuklardan erkek olana **Revo**, kız olana ise **Lyutsiya** adları verilerek "Revo-Lyutsiya: Devrim" sözcüğü oluşturulmuştur. Ayrıca düşünce ve faaliyetleriyle devrime doğrudan katkıda bulunan siyasi kişiliklerin adlarını yaşatmak için verilen kişi adlarının sayısı da oldukça fazladır. Örneğin, Clara Zetkin'den **Klara**, Rosa Luxemburg'tan **Roza**, Ernst Thälmann'dan **Ernst**, Friedrich Engels'ten **Engelsina** adları türetilmiştir. Bu adların benimsenmesi elbette birdenbire olmamıştır. Örneğin, Ortodoks kesimden bazı ebeveynler çocuklarına *Ernst, Erik, Alfred, Rudolf, Emma, Liliana, Elza* gibi Katoliklere özgü ad verdikleri takdirde onların ateist olacakları düşüncesine kapılmıştır. Bu tür adların yanı sıra **Jeldora** (**Jeleznaya Doroga: Demir yolları**), **Komunella** (**Komün- Ella**), **Krasarma** (**Krasnaya Armiya: Kızıl Ordu**), **Elita** (**Seçkin zümre**), **Partsezd** (**Partiyniy Sezd: Parti Kongresi**) gibi dönemin ruhuna uygun düşmesi tasarlanan adlar da uydurulmuştur (Petrovski 1980: 7-8).

Sovyetler iktidara geldikten sonra güdülen siyaset, inşa edilen yeni toplumun yeni adlar kullanması gerektiği yönündedir. Herhangi bir dine mensup olmadan, dolayısıyla dinî adlara yer vermeden sürülen sosyalist bir yaşam tarzı için mücadele eden, işçi toplantılarında ateşli konuşmalar yaparak halk yığınlarını esinlendiren ve yeni adlar kullanmaya özendiren ilk şahsiyetlerden biri Lev Troçki² olmuştur. Bir konuşmasında karşısındaki kalabalığa; "... Bu meselede de devrim yapacağız ve çocuklarımıza bize yakışan adlar vereceğiz. Onlara hiçbir anlamı olmayan adlar vermeyi bırakmak zorundayız" şeklinde seslenmiştir. Bu ve benzeri gelişmelerle yeni adlarda anlam arayışı süreci başlamıştır. Örneğin; **Kommunar** (**Komüncü**), **Revdit** (**Revolyutsionnoye Ditya: Devrim Çocuğu**), **Revмира** (**Revolyutsiya Mirovaya: Dünya Devrimi**), **İdeya** (**Fikir**), **İskra** (**Kıvılcım**), **Dekreta** (**Kararname**), **Purpur** (**Erguvan rengi. Bu rengin devrimin rengi olduğuna inanılırdı**) (Petrovski 1980: 11). Superanskaya (2012) bu tür adları tematik olarak birkaç kategoriye ayırmıştır:

- Sanayileşme ve kolektifleşme sayesinde elde edilen ilk kazanımların betimlendiği adlar: **Podyom** (**Kalkınma, yükseliş**), **Gorn** (**Demirci ocağı**), **Marten** (**Metalürji uzmanı Pierre-Emile Martin anısına verilen ad. Marten fırını**), **Traktor** (**Traktör**), **Elektrostantsiya** (**Elektrik santrali**), **Energiya**, **Energina** (**Enerji**) vb.
- Kimyasal element, metal ve alaşım adlarından türetilen erkek adları: **Radiy** (**Radyum**), **Geliy** (**Helyum**), **Nikel**, **Toriy** (**Toryum**) vb. Ağaç ve çiçek isimlerinden kadın adları **Olha** (**Kızılağaç**), **Dub** (**Meşe ağacı**), **Beryoza** (**Akağaç**), **Astra** (**Yıldız çiçeği**), **Gvozdika** (**Karanfil**), **Liliya** (**Zambak**), **Gortenziya** (**Ortanca**) vb.
- Hem kadın hem erken için **Stal** (**Çelik**), **Siren** (**Leylak**) vb.

Aileler çocuklarına verecekleri isimlerin daha fazla anlam içermesi için eskiden kullanılan bazı kişi adlarını hecelere bölerek onları devrimle özdeşleştirmiş ve anlamlarına derinlik katmıştır. Örneğin; **İzolda** (**İzo-İda: Buzdan yapılmış. Bu ad özellikle Kuzey bölgelerde yaygınlık kazanmıştır**), **Renata** (**Revolyutsiya, Nauka, Trud: Devrim, Bilim, Emek**), **Gertruda** (**Geroy Truda: Emek Kahramanı**) vb. Edebiyat eserleri ve

² **Lev Troçki (1879-1940)**: Bolşevik siyasetçi, devrimci ve Marksist teorisyen. Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında etkili bir siyasetçidir. Dışişlerinden Sorumlu Halk Komiseri görevini alan ilk kişi, Kızıl Ordu'nun kurucusu ve komutanıdır. Bolşevik Parti'nin Politbüro üyesidir.

operalara yönelerek ad arayışı içine giren aileler, Shakespeare'in eserlerinden **Djulyetta** (*Jülyet*) ve **Ofeliya** (*Ofelya*); E. L. Voyniç'in "Atsineği" eserinden **Djemma** (*Jemma*); Oscar Wilde'nin "Dorian Grey'in Portresi" romanından **Dorian** ve G. Verdi'nin "La traviata" adlı operasından **Violetta** ve **Traviata** adlarını tercih etmiştir. Çocuklarına *Traviata* ismini koyan Rus aileler, muhtemelen, İtalyanca 'traviata' sözcüğünün 'yoldan çıkan, yolunu sapıtan' anlamlarına geldiğini bilmemektedir. Çocuğuna **Aelita** adını verenler, Sovyet edebiyatından A. N. Tolstoy'un "Aelita" adlı eserinden kurgulanan, 1924 yapımı Y. Protazanov yönetmenliğinde aynı isimle çekilen ilk Sovyet bilim kurgu filminden esinlenmişlerdir. *Aelita* adı, aslına bakarsak eserin yazarı tarafından uydurulma bir isimdir. **Timur**³ adı, tarihteki büyük askeri ve siyasi dehalardan biri kabul edilen Türk komutan Aksak Timur'un adının olmasının dışında, çocuk edebiyatı yazarı Arkadiy Gaydar'ın "Timur ve Ekibi" (*Тимур и его Команда*) adlı hikâyesinde geçmektedir. Sovyetler Birliği'nde çocuğuna bu adı ilk veren kişi Bolşevik önder Mihail Frunze'dir. A. Gaydar'ın bahsi geçen kitabı, *Timur* adının Ruslar arasında yaygınlık kazanmasına katkı sağlamıştır.

Sovyet hükümetinin kişi adları üzerinden uyguladığı dil politikası, yeni bir ad sisteminin doğmasına sebep olmuştur. Yeni türetilen kişi adlarının bazılarında gerek biçim gerek anlam açısından birtakım karmaşık durumlar ortaya çıkmış ve bu türemiş adların bazıları telaffuzu zorlaştırırken bazılarında da gereğinden fazla anlam yüklenmiştir. Bu duruma örnek olarak şu adlar verilebilir: **Ottoşminalda** (**Otto Şmidt Na Ldine**: Otto Şmidt⁴ Buz Parçasında), **Lagşmivara** (**Lager Şmidt v Arktike**: Arktika'da Şmidt Kampı), **Disizara** (**Ditya, smelo idi za revolyutsiyey!**: Yılmadan devrimin peşinden git, evlat!), **Virakl** (**Veryu İdeyam Raboçego Klassa**: İşçi Sınıfının fikirlerine inanıyorum), **Esenka** (**SNK – Sovyet Narodnih Komissarov**: Halk Komiserleri Konseyi) vb. (Aktay 2019: 223).

Adres rehberlerine bakıldığında **Ural** (*Ural dağları*), **Gibraltar** (Cebelitarık), **Neva** (Neva nehri), **Kair** (Kahire), **Parij** (Paris), **Altay** (*Dağlık Altay bölgesi*), **Angara** (Angara nehri) hatta **Avksoma** ('Moskva' adının tersten okunuşu) gibi şehir isimlerinin ve coğrafi adlandırmaların kişi adlarına yansıdığı görülmektedir. Örneğin; 1920 yılında çok sayıda kız çocuğunun adı **Evraziya** (*Avrasya*). Günümüzde de **Rossiya** (*Rusya*) bir kız adı olarak karşımıza çıkar. *Evraziya Grigorevna* ve *Rossiya Petrovna Kotova* biçimindeki ad-soyad kombinasyonu toplum içinde ilginç, hatta gülünç karşılanmakta ve bu kişiler, ebeveynlerinin bu tavrından ötürü, ömürleri boyunca birtakım olumlu veya olumsuz yorumlara maruz kalmaktadırlar. Kayıtlara geçen bir diğer ilginç olay da ressam bir babanın bebeğine bir ad vermeyi reddedip, **BOÇ 26.06.02.rBF**⁵ şeklinde bir kısaltma koymak istemesidir. Ressamın talebi Moskova Nüfus Müdürlüğü tarafından reddedilmiş ve aile Strazburg mahkemesine başvurmuştur. Oradan da beklediği cevabı alamayan baba, çocuğunu yedi yaşına kadar kimlik belgesi olmadan yetiştirmiş, ardından Rus hükümeti çocuğa uluslararası bir pasaport vermiştir (Superanskaya 2012: 19-20). Yaşanan bu tür olaylara yönelik Rusya devlet başkanı V. Putin 2017 yılında çocuklara, içinde sayı, sembol ve harf kısaltması geçen isimlerin yasaklanmasına hükmeden bir kararname imzalamıştır. Nitekim bunun gibi adlar Rus toplumu tarafından da kabul görmemiştir.

³ Timur, Türk kökenli bir isim olup 'demir' sözcüğünden ileri gelir, sağlamlığın ve erkek gücünün simgesi olduğu düşünülür.

⁴ **Otto Yulyeviç Şmidt (1891-1956)**: Dünyaca ünlü Sovyet coğrafyacı, jeofizikçi ve gökbilimci. SSCB'de Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki kaynakların keşfedilmesi ve işletilmesi amacıyla hazırlanan programı yürütmüştür. Ayrıca, Güneş sistemi üzerinde çalışmaları da bulunmaktadır.

⁵ **BOÇ 26.06.02.rBF**: Biologičeskiy Obyekt Çeloveka, Roda Voroninih- Frolovih, 26.06.2002, Voronin ve Frolov soyundan gelen, 26.06.2002 yılında doğan biyolojik nesne – insan.

Bunların yanı sıra, bazı erkek adları dişil adlardan⁶ (**Nov**: Ham toprak, **Siren**: Leylak) oluşurken, bazı kadın adları da (**Jasmin**: Yasemin, **Brilliant**: Pırlanta) erildir. Bu isimleri taşıyan şahısların yaşadıkları anlam karmaşası, vatandaşları bu adlardan uzaklaştırmıştır. Yeni adların uygulanma sürecinde yaşanan talihsizlikler, savaş sonrası yıllarda bunların bütünüyle yeniden gözden geçirilmesini gündeme getirmiştir. Nitekim 1950'li ve 60'lı yıllarda eski adlara dönülmesi yönünde söylemler dile getirilir; fakat hükümet kanadından konuya ilişkin ciddi adımlar atılmadığı için girişimler sonuçsuz kalır. Nesiller değişince, yaşlılarla birlikte hafızalarındaki isimler de tarihe karışır. Böylece daha köklü süreçler başlar. Bu dönemdeki gelişmeler en yaygın ve sık kullanılan adların yenileşmesi, kadın adlarının erkek adlarına nispeten daha çeşitli, özgür ve geniş bir yelpazeye dönüşmesi, adlar konusunda istatistiksel verilerin değişmesi ve yenileşme hızının artış göstermesi gibi adların daha çok nitelik yönüyle ilgilidir. Sovyetler Birliği'nde adların yenileştirilmesi ve 'Kızıl takvimler'in⁷ oluşturulması gibi çarpıcı gelişmeler II. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede yaşanırken, adbilim açısından dilsel süreçler ise II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan ve günümüze kadar devam eden dönemde gelişme göstermiştir.

Sovyet antroponimlerinin uygulama aşamasında karşılaşılan bir diğer problem ise bunlarda sabit, oturmuş bir yazım biçiminin olmamasıdır. Henüz yeterince bilinmedikleri için sık sık çarpıtılarak değiştirilmiştir. Sovyet kamuoyu bu durumdan rahatsız olduğu için kişi adlarını bir düzene sokma konusunda kararlar alınır. İnsanlara kişi adlarını hatırlatmak ve ad seçimini kolaylaştırmak için, eskiden olduğu gibi adların takvimlere basılması uygun görülür. Azizlerin anıldıkları günlere göre verilen adların yazılı olduğu devrim öncesi takvimlerden farklı olarak Sovyet takvimlerinde kişi adları tarih sahnesinde yaşanmış olaylarla ilişkilendirilmiştir. Örneğin; takvim yaprağında 23 Eylül günü, 1865 yılında Birinci Enternasyonal konferansının düzenlendiği gün olmasından ötürü kişi adı olarak **İnterna**, 22 Mayıs'ı gösteren sayfada da 1885 yılında o gün Victor Hugo öldüğü için **Viktor** adı teklif edilmiştir. 1920'li ve 30'lu yıllarda **Viktor** adının tercih edilmesi bu duruma bağlanabilir. **Viktor**, aslında yeni bir isim değildir, kilise takvimlerinde de geçmektedir, ancak pek kullanılmamıştır. Bu isim Sovyet takvimlerinde yer almasının hemen ardından yeni adlarla birlikte anılmaya başlamıştır. Benzer takvimler 1924 yılından 1930 yılına kadar basılır ve ülkenin dört bir köşesine gönderilir. Ancak ne yazık ki takvimlerde yer alan adları kimin veya kimlerin kaleme aldığı belirtilmemiştir. Bu adların çoğu yazılı belgelerde yer almadıkları için de çarpıtılmaya ve unutulmaya yüz tutmuştur.

Rus adbilimini Sovyet toplumunun taleplerini karşılayacak düzeye taşıyan benzer süreçler baş göstermiştir. Dünya halkları Rusça aracılığıyla Rus ve Sovyet adbilimiyle, özellikle de Rus antroponimisiyle tanışmıştır. Diğer yandan Rusçada, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Türkçe gibi diğer dünya dillerinde kabul görmüş iki ögeli (ad-soyad) adlandırmaların da geniş ölçüde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu durum en çok, olimpiyatlar gibi uluslararası kültürel olayların basına yansımalarında görülür. Örneğin; *Yuriy Kovşov*, *Viktor Ugryumov*, *Sergey Beloglazov*, *Saypulla Absaidov*, *İsmail Abilov*, *Yuriy Sedih*, *Tatyana Kolpakova* gibi Batılı tarzda yazılan ad-soyadların Sovyetler Birliği'nin son yıllarında yayımlanan gazetelerde görüldüğü kayda geçmiştir.

⁶ Rusçada isimler eril, dişil ve nötr olmak üzere üç kategoriye ayrılır. İsimlerin cinsiyetleri son harflerine göre tayin edilir. Bu hususta genelleyici bir kural bütünlüğünden ve birliğinden söz etmek güçtür. Örneğin, sonu sessiz harfle biten isimler genellikle eril, 'a' ile bitenler çoğunlukla dişil, 'o' veya 'e' harfleri ile bitenler ise büyük oranda nötrdür. Yumuşatma harfiyle (ь) bitenler ise bazen eril, bazen ise dişildir.

⁷ **Kızıl Takvimler (Красные святцы)**: 1920'li ve 30'lu yıllarda Hristiyanlık kökenli adların yerini alan ve içinde sanayi ve tarım aletlerinin yanı sıra 'elektrikleşme, poligraf (müstensih, teksir makinesi)' gibi devrimi çağrıştıran yeni kişi adlarının bulunduğu Sovyetlere özgü masa takvimi.

1966 yılında Sovyetler Birliği'nde ilk "Rus Kişi Adları Sözlüğü"nü hazırlayan N. A. Petrovski yeni adları sözlüğünde büyük bir titizlikle incelemiştir. Bu sözlükte 66 adet (23 erkek, 43 kadın) yeni sözcüklerle türetilmiş kişi adıyla birlikte, 116 adet (34 erkek, 84 kadın) Batı dillerinden alınma kişi adına yer verilmiştir. Bu adlar incelendiğinde sözcük yapımı yöntemleri, ad oluşturma türleri ve çoğu Sovyetlerin ilk yıllarında dile giren yabancı sözcüklerin kaynakları hakkında çıkarımlar yapılabilir. Yeni sözcüklerle türetilmiş kişi adlarında semantik ve çeşitli sözcük yapımı süreçleri yoluyla yeni adlar türetildiği görülmektedir. Semantik açıdan bakıldığında daha çok ideolojik konular içeren kelimelerden yararlanılmıştır. Örneğin; **Svoboda** (özgürlük), **Volya** (irade, özgürlük), **Zarya** (şafak vakti, emekleme çağı), **Zvezda** (yıldız), **İdeya** (fikir), **Pobeda** (zafer), **İskra** (kıvılcım), **May** (Mayıs), **Dekabrist** (Aralıkçı)⁸, **Geniy** (dâhi), **Era** (çağ), **Lira** (Lir, Kuzey yarımkürede bir takımyıldız), **Radiy** (radyum), **Stal** (çelik), **Ateist** (Tanrıtanımaz), **Agitprop** (**Agitatsiya** i **Propaganda**: ajitasyon ve propaganda), **Borets** (savaşçı, mücadeleci), **Buntar** (isyan), **Vojd** (lider) ve **Serp i Molot** (orak ve çekiç) vb.

Biçimbilimsel açıdan bakıldığında yeni adların türetilmesinin eklemeli ve eklemesiz yöntemle; türetme⁹ (derivation), kısaltma¹⁰ (initialism), karıştırma¹¹ (blending) gibi çeşitli süreçler yoluyla oluştuğu görülmektedir (Brinton-Traugott 2005:33-43; Uzun 2006: 35-47). Örneğin; Lenin soyadından **Lenina**, Mir (barış) sözcüğünden **Mira**, Geniy (dâhi) sözcüğünden **Geniya**, May (Mayıs) ayından **Maya**, Oktyabr (Ekim) ayından **Oktyabrin** ve **Oktyabrina**, Noyabr (Kasım) ayından **Noyabrina**, Dekabr (Aralık) ayından **Dekabrin** ve **Dekabrina**, Krasa (güzellik) ve Slava (şan, şöhret) kelimelerinden **Krasnoslav**, **Kommunističeskiy İnternatsional Molodeji** (Uluslararası Komünist Gençlik) söz grubunun kısaltmasından **Kim** veya **Kima**, **Marks** ve **Lenin** adlarının ilk hecelerinden **Marlen** ve **Marlena**, **Oktyabrskaya Revolyutsiya** (Ekim Devrimi) söz grubunun ilk harflerinden **Or**, **Soyuz Raboçih i Krestyan** (İşçi - köylü ittifakı) ifadesinin kısaltmasından **Riks**, **Revolyutsya Mirovaya** (Dünya Devrimi) sözünden **Rem** ve **Rema**, **Revolyutsya, Nauka, Trud** (Devrim, bilim, emek) sözlerinin baş harflerinden **Renat** ve **Renata**, **Revolyutsya** (Devrim) sözcüğünden **Rev** ve **Reva**, **Revolyutsya Mirovaya** (Dünya Devrimi) ifadesinden **Revmir** ve **Revmira**, **Vladimir İlyiç Lenin** adından **Vilen** ve **Vilena**, **Vladilen** ve **Vladilena**, **Vladlen** ve **Vladlena**, **Geroinya Truda** (Emekçi kadın) tamlamasından **Gertruda**, **Krasnaya Armiya** (Kızıl Ordu) sözünden **Krasarma**, **Krasa Mira** (Dünya güzelliği) tamlamasından **Krasnomira**, **Raboçaya Demokratiya** (İşçi Demokrasisi) ifadesinden **Rada**, **Vladimir İlyiç Lenin - Organizator Revolyutsii** (Devrimin Düzenleyicisi Vladimir İlyiç Lenin) adından **Vilora** ve Lenin adının tersten okunuşundan **Ninel** gibi yeni adlar türemiştir (Danilina 1972: 17). Aşağıda örnek teşkil etmesi açısından bir liste oluşturulmuştur, bunlar gibi onlarca daha kişi adı mevcuttur. Nitekim bunlar Sovyet insanının yaratıcılık yetisine bırakılmıştır. Bu ideolojik kişi adlarının genellikle dönemin ruhunu yansıtan terimlerin, slogan veya propaganda ifadelerinin ilk harfleri ve/veya heceleri baz alınarak kısaltma ve karıştırma gibi çeşitli süreçler yoluyla türetildiği görülmektedir. Bu adlardan bazılarıyla günümüzde dahi karşılaşmak mümkündür:

⁸ **Aralıkçı (Dekabrist)**: Çarlık Rusyası'nda 26 Aralık 1825 tarihinde çıkan askeri ihtilali gerçekleştiren subay veya aydınların her birine verilen ad.

⁹ **Türetme**: Mevcut sözcüklerden başka sözcükler yaratma işidir. Türetmede sözcüklerin iki unsurundan biri kök veya gövde, diğeri ise türetme ekidir.

¹⁰ **Kısaltma**: Birleşik sözcük ya da karmaşık sözcük öbeğindeki sözcüklerin baş harflerinin alınarak birleştirilmesiyle oluşturulan sözcüklerdir.

¹¹ **Karıştırma**: Birleştirme ve kırpma işlemi yoluyla iki sözcüğü tek bir sözcük içinde eriterek yeni bir sözcük oluşturmaktır.

Arvil:	Armiya V. İ. Lenina (V. İ. Lenin'in Ordusu)
Artaka:	Artilleriyskaya Akademiya (Topçu Akademisi)
Bestreva:	Beriya – Straj Revolyutsii (Beriya – Devrimin Muhafızı)
Çelnaldin(a):	Çelyuskin Na Ldine (Çelyuskin ¹² Buz Parçasında)
Dazvsemir:	Da Zdravstvuyet Vsemirnaya Revolyutsiya (Yaşasın Dünya Devrimi)
Dazdrasen:	Da Zdravstvuyet Sedmoye Noyabrya (Yaşasın 7 Kasım)
Dazdrasmırğa:	Da Zdravstvuyet Smıçka Goroda i Derevni (Yaşasın Şehir ve Köy Birliği)
Dazdraperma:	Da Zdravstvuyet Pervoye Maya (Yaşasın Bir Mayıs)
Dalis:	Da Zdravstvuyet Lenin i Stalin (Yaşasın Lenin ve Stalin)
Delej:	Delo Lenina Jivyot (Lenin'in Davası Yaşıyor)
Diner(a):	Ditya Novoy Erı (Yeni Çağ Çocuğu)
Donera:	Doç Novoy Erı (Yeni Çağ Kızı)
Dotnara:	Doç Trudovogo Naroda (Emekçi Halkın Kızı)
Erlen:	Era Lenina (Lenin Çağı)
Fed:	Feliks Edmundoviç Dzerjinski¹³
Gertruda:	Geroinya Truda (Emek Kahramanı)
İdlen:	İdei Lenina (Lenin'in Fikirleri)
İzaida:	İdi Za İliçem, Detka! (İliç'in Peşinden Git, Evlat!)
İzili:	İspolnitel Zavyetov İliça (İliç'in Vasiyetlerini Yerine Getiren)
İzil:	İspolnyay Zavyeti İliça (İliç'in Vasiyetlerini Yerine Getir)
Kid:	Kommunističeskiy İdeal (Komünist Ülkü)
Kim:	Kommunističeskiy İnternatsional Molodyeji

¹² **Semen İvanoviç Çelyuskin (1700-1764):** Rus kutup araştırmacısı. Avrasya'nın en kuzeyindeki noktaları keşfeden bilim insanıdır. Sibiry'a'nın Taymır Yarımadası'nın kuzey ucundaki dağlık buruna Çelyuskin Burnu adı verilmiştir.

¹³ **Feliks Edmundoviç Dzerjinski (1877-1926):** Bolşevik devrimci ve 1917-1926 arasında Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi üyesidir. *Demir Feliks* lakabıyla bilinir. Sovyetler Birliği'nin ilk istihbarat ve gizli servisi Çeka'nın kurucusu ve ilk önderidir.

Krarmiya:	(Uluslararası Komünist Gençlik) Krasnaya Armiya (Kızıl Ordu)
Kukutsapol:	Kukuruza – Tsaritsa Poley (Mısır – Tarlaların Kraliçesi)
Lagşmivara:	Lager Şmidta v Arktike (Arktika'da Şmidt ¹⁴ Kampı)
Last:	Latışskiy Strelok (Letonya Silahlı Kuvvetleri)
Lapanalda:	Lager Papanintsev¹⁵ Na Ldine (Papanin ve Ekibinin Buz Parçasına Kurduğu Kamp).
Ledat:	Lev Davidoviç Trotskiy (Lev Davidoviç Troçki)
Ledrud:	Lenin – Drug Detey (Çocukların Arkadaşı Lenin)
Lelyud:	Lenin Lyubit Detey (Lenin Çocukları Seviyor)
Lenara:	Leninskaya Armiya (Lenin'in Ordusu)
Lengenmir:	Lenin – Geniy Mira (Dünya dehası Lenin)
Leninid:	Leninskiye İdei (Lenin'in Fikirleri)
Leninir:	Lenin i Revolyutsiya (Lenin ve Devrim)
Lenior:	Lenin i Oktyabrskaya Revolyutsiya (Lenin ve Ekim Devrimi)
Lenora:	Lenin – Naşe Orujiye (Lenin Silahımızdır)
Lenta:	Leninskaya Trudovaya Armiya (Lenin'in Emekçi Ordusu)
Lentroş:	Lenin, Trotskiy, Şaumyan¹⁶
Les:	Lenin, Stalin.
Lestak:	Lenin, Stalin, Kommunizm
Leundej:	Lenin Umer, No Delo Ego Jivyot (Lenin öldü, ancak davası yaşıyor).
List:	Lenin i Stalin (Lenin ve Stalin)
Lorierik:	Lenin, Oktyabrskaya Revolyutsiya, İndustrializatsiya, Elektrifikatsiya, Radiofikatsiya i Kommunizm

¹⁴ **Otto Yulyeviç Şmidt (1891-1956):** Dünyaca ünlü Sovyet coğrafyacı, jeofizikçi ve gökbilimci. SSCB'de Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki kaynakların keşfedilmesi ve işletilmesi amacıyla hazırlanan programı yürütmüştür. Ayrıca, Güneş sistemi üzerinde çalışmaları da bulunmaktadır.

¹⁵ **İvan Dimitriyeviç Papanin (1894-1986):** Coğrafi Bilimler Uzmanı ve Tümamiral. Papaninti: İvan Papanin önderliğinde Arktika açınınsama gezisi ekibine verilen ad. Papanin, E. T. Krenkel, P. P. Şirşov, E. F. Fedorov ile birlikte 1937-38 yıllarında dünyada ilk olan hareketli istasyon inşası çalışmalarında yer almış ve Sovyetlere ait bu istasyon ile Kuzey Kutbu'nda araştırmalarda bulunmuştur.

¹⁶ **Stepan Georgiyeviç Şaumyan (1878 – 1918):** Ermeni asıllı Rus komünist ve Bolşevik. 1917 Ekim Devrimi sırasında Kafkaslarda önde gelen Bolşevik önderlerdendir, en çok Bakü Komünü lideri olarak tanınır.

	(Lenin, Ekim Devrimi, Sanayileşme, Elektriklendirme, Radyo Merkezleri Ağı Kurma ve Komünizm)
Luidji(a):	Lenin Umer, No İdei Jivı (Lenin öldü, ancak fikirleri yaşıyor.)
Lunio:	Lenin Umer, No İdei Ostalis (Lenin öldü, ancak fikirleri kaldı.)
Lyublen:	Lyubi Lenina (Lenin'i Sev!)
Marlen:	Marks, Lenin.
Maels:	Marks, Engels, Lenin, Stalin.
Maenlest:	Marks, Engels, Lenin, Stalin.
Mejenda:	Mejdunarodny Jenskiy Den (Uluslararası Kadınlar Günü)
Melor:	Marks, Engels, Lenin, Okyabrskaya Revolyutsiya (Marks, Engels, Lenin, Ekim Devrimi)
Myund:	Mejdunarodny Yunoşeskiy Den (Uluslararası Gençlik Günü)
Ninel:	(Lenin adının tersten okunuşu)
Niserha:	Nikita Sergeyeviç Hruşçov
Odvar:	Osobaya Dalnevostoçnaya Armiya (Özel Uzakdoğu Ordusu)
Orletos:	Oktyabrskaya Revolyutsiya, Lenin, Trud – Osnova Sotsializma (Ekim Devrimi, Lenin ve Emek Sosyalizmin Temelidir)
Oyuşminald(a):	O. Yu. Şmidt Na Ldine (Otto Şmidt Buz Parçasında)
Papir:	Partiynaya Piramida (Parti Piramidi)
Persovstrat:	Perviy Sovyetskiy Stratostat (İlk Sovyet Stratosfer Balonu)
Polza:	Pomni Leninskiye Zavyeti (Lenin'in Vasiyetlerini Hatırla)
Pores:	Pomni Reşeniye Syezdov (Kongre Kararını Hatırla)
Pofistal:	Pobeditel Faşizma İosif Stalin (Faşizmin Galibi Josef Stalin)
Pravlen:	Pravda Lenina (Lenin Gerçeği)
Pridespar:	Privet Delegatam Syezda Partii (Partinin Kongre Delegatesine Selam Olsun)
Pyatçet:	Pyatiletku v Çetire Goda
Raytiya:	Rayonnaya Tipografiya (İlçe Basımevi)
Remo:	Revolyutsiya, Elektrifikatsiya, Mirovoy Oktyabr (Devrim, Elektriklendirme, Dünya Devrimi) veya Revolyutsiya, Elektrifikatsiya, Mobilizatsiya (Devrim, Elektriklendirme, Mobilizasyon-Seferberlik)
Revdit:	Revolyutsionnoye Ditya

Revmark:	(Devrim çocuğu) Revolyutsionniy Marksizm (Devrimci Marksizm)
Revmira:	Revolyutsiya Mira (Dünya Devrimi)
Rem:	Revolyutsiya Mirovaya (Dünya Devrimi)
Rim:	Revolyutsiya i Mir (Devrim ve Barış)
Roblen:	Rodilsya Bıt Lenintsem (Leninist Olmak İçin Doğdu)
Rosik:	Rossiyskiy İspolnitelny Komitet (Rusya Yürütme Kurulu)
Rem:	Revolyutsiya, Engels, Marks (Devrim, Engels, Marks)
Silen:	Sila Lenina (Lenin'in Gücü)
Stalen:	Stalin, Lenin
Stator:	Stalin Torjestvuyet (Stalin zafer elde ediyor.)
Taklis:	Taktika Lenina i Stalina (Lenin ve Stalin'in Taktiği)
Tomik:	Torjestvuyut Marksizm i Kommunizm (Marksizm ve Kommunizm zafer elde ediyor)
Tomil:	Torjestvo Marksa i Lenina (Marks ve Lenin'in Zaferi)
Trikom, Tri 'K':	Komsomol¹⁷, Komintern¹⁸, Kommunizm (Üç 'Kom' veya Üç 'K', Komsomol, Komünist Enternasyonal, Komünizm)
Trolebuzina:	Trotsky, Lenin, Buharin, Zinovye
Trolen:	Trotsky, Lenin
Uryurvkos:	Ura, Yura v Kosmose (Yaşasın, Yuri Gagarin Uzayda)
Vaterpejekosma:	Valentina Tereşkova – Pervaya Jenşina – Kosmonavt (Valentina Tereşkova – ilk kadın astronot)
Vektor:	Velikiy Kommunizm Torjestvuyet (Büyük Komünizm üstün gelmiştir)
Velior:	Velikaya Oktyabrskaya Revolyutsiya (Büyük Ekim Devrimi)
Velira:	Velikiy Raboçiy (Büyük İşçi)
Veor:	Velikaya Oktyabrskaya Revolyutsiya (Büyük Ekim Devrimi)
Vidlen:	Velikiye İdei Lenina

¹⁷ **Komsomol:** Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin gençlik yapılanması.

¹⁸ **Komintern:** Komünist Enternasyonal ya da Üçüncü Enternasyonal olarak da bilinir. 1919 yılında, V. Lenin ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi tarafından kurulan, silahlı kuvvetler de dâhil tüm mümkün araçlarla uluslararası burjuvaziyle mücadele etme amacı güden uluslararası bir komünist örgüt.

Vilan:	(Lenin'in Büyük Fikirleri) V. İ. Lenin i Akademiya Nauk (V. İ. Lenin ve Bilimler Akademisi)
Vilen:	V. İ. Lenin
Vilenor:	Vladimir İlyiç Lenin – Otets Revolyutsii (V. İ. Lenin – Devrimin Babası)
Vilor(a):	V. İ. Lenin – Organizator Revolyutsii (V. İ. Lenin – Devrimin Düzenleyicisi)
Vilord:	V. İ. Lenin – Organizator Raboçego Dvijeniya (V. İ. Lenin – İşçi Hareketinin Düzenleyicisi)
Vilorik:	V. İ. Lenin – Osvoboditel Raboçih i Krestyan (V. İ. Lenin – İşçi ve Köylülerin Kurtarıcısı)
Vilyur:	Vladimir İliç Lyubit Rodinu (Vladimir İliç Vatanını Seviyor)
Vil:	V. İ. Lenin
Vinun:	Vladimir İliç Ne Umryot Nikogda (Vladimir İliç Asla Ölmez)
Vist:	Velikaya İstoriçeskaya Sila Truda (Büyük Tarihsel Emek Gücü)
Vladilen:	Vladimir İliç Lenin
Vladlen:	Vladimir Lenin
Volen:	Volya Lenina (Lenin'in İradesi)
Yuralga:	Yuriy Alekseeviç Gagarin
Yaslenik:	Ya s Leninim i Krupskoy (Lenin ve Krupskaya'nın yanındayım) (Aktay 2019: 244-250).

Siyasî şahsiyetleri, Sovyetlere özgü terimleri veya propaganda ifadelerini yansıtan bu ideolojik kişi adlarıyla, devletin özellikle ilk otuz yılında sıkça karşılaşmaktadır. Bunlar daha sonra Rusçanın dil yapısına aykırı olması ve patronimle (baba adı) hitap aşamasında kullanışsız olmaları gibi sebeplerden dolayı gitgide tarih sahnesinden silinerek unutulmaya yüz tutmuştur. Günümüzde nadiren de olsa kullanıldıkları görülmektedir.

Yeni sözcükler türeterek dile sokmak o dönemde yaygın bir eğilim olsa da bu tür adlardan çok zaman geçmeden vazgeçilmiştir, çünkü bunlar fiilen kişi adı değildirler. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kişi adları meselesine ilişkin sözcük yaratıcılığında gerileme görülmüş, ancak bu gelenek savaş sonrasında da devam etmiştir. **Avrora** (*Tan vakti, gün ağarması*), **Novomir** (*Noviy: Yeni, Mir: Dünya, barış*), **Krasnoslav** (*Krasa: Güzellik, Slava: şan, şöhrət*) gibi kişi adlarını şanslı sayabiliriz, çünkü bunlar halen varlıklarını sürdürmektedir. Örneğin; **Maya** ve **Mayya** adı üç kuşaktır devam ederek en şanslı yeni adlar listesinde ön sıralarda yer almaktadır.

Semantik açıdan yeni ad üretme yöntemi ülkede yaşayan bazı milletler arasında hâlâ güncelliğini korumaktadır. Örneğin Altay bölgesinde **Oktyabr** (Ekim), **Pioner** (öncü), **Tovarişç** (yoldaş), **Komandir** (Komutan), **Oktyabryat** (Ekim)¹⁹, **Tankist** (tankçı), **Kapitan** (yüzbaşı), **Doç** (halk kadını), **Soyuza** (ittifak), **Plakata** (afiş) ve **Stolitsa** (başkent) gibi

¹⁹ **Oktyabryatskiy (oktyabryonok)**: SSCB'de 7 ila 10 yaş arası Piyonerler Birliği'ne girmeye hazırlanan ilkokul öğrencilerine verilen ad.

adlar kullanılmaktadır (Şatinova 1976: 139). V. A. Nikonov'un (1971) ifadesine göre yeni adlar arasında sayıca en fazla olanı yabancı dillerden alınan adlardır. Bu adlar birçok Avrupa halkında da kullanıldığı için, çoğunun alındığı dili kesin olarak saptamak çok zordur. **Argentina, Beatrisa, Venedikt, Venedikta, Valensiya, Viola, Virginiya, Gloriya, Goratsiy, Gortenziya, Diana, Dominik, Kamill, Kamilla, Karina, Klara, Klarisa, Korneliy, Laura, Liliana, Oktavian, Rem ve Rema** (Romulus'un kardeşi Remus), **Renat ve Renata** (Renatus - yeniden doğan), **Roza, Rozaliya, Sabina, Spartak, Stella, Ursula, Faust, Tsezar, Tselestin, Tselestina** gibi adlar Latinceye; **Agata, Angela, Velezariy, Gektor, İnessa, Mayya, Mirra, Monika, Palmira, Roksana** (Büyük İskender'in eşinin adı), **Selina, Ellada** gibi adların kökeni Antik Yunan'a kadar uzanır.

Sovyet döneminde antik mitolojiden de adlar belirmiştir. Örneğin, **Avrora** (Roma Şafak Tanrıçası Aurora), **Adonis** (Afrodit'in âşık olduğu ölümlü), **Amur** (Roma mitolojisinde Aşk Tanrısı Eros), **Artemida** (Avcılık ve Kır Tanrıçası Artemis), **Galateya** (Yunan mitolojisinde bir deniz kızı), **Gera** (Kadınların ve evliliklerin koruyucusu Hera), **Danaya** (Danae), **Dionis** (Şarap Tanrısı Dionysos), **İzida** (Eski Mısır'da Bereket Tanrıçası İsis), **İfigeniya** (İphigeniya), **Leda** (Yunan mitolojisinde Zeus'un eşlerinden biri), **Flora** (Roma Mitolojisinde Çiçek ve Bahar Tanrıçası), **Yunona** (Roma Tanrıçalarının Kraliçesi Juno) ve **Vesta** (Roma mitolojisinde aile ocağının koruyucusu) vb. Eski Cermen dilinden **Genrih** (Heinrich), Kelt dilinden **Artur** (Arthur), Aramiceden **Marta** (Martha) ve Ahit İbranicesinden **Natan** (Nathan) gibi kadim dillerden izler taşıyan adlardan da söz etmek mümkündür (Bondaletov 2012: 133).

Sanayileşme süreciyle birlikte tarım aletlerinin, hayvan ve bitki adlarının kişi adlarına etkisine de değinilmiştir. A.V. Suslova ve A.V. Superanskaya antroponimlerde geçen bitki adlarından örnekler sunmuştur: **Beryoza** (akağaç): **Berezin**; **Bob** (bakla): **Bobov**; **Buk** (kayın): **Bukov**; **Buryan** (yapraklı ot): **Buryanov**; **Vinograd** (üzüm): **Vinogradov**; **Vişnya** (vişne): **Vişnev**; **Goroh** (bezelye): **Gorohov**; **Grib** (mantar): **Gribov**; **Dub** (meşe): **Dubov**; **Kapusta** (lahana): **Kapustin**; **Kartoşka** (patates): **Kartoşkin**; **Koren** (kök): **Korenev**; **Kukuruzov** (mısır): **Limon**: **Limonov**; **List** (yaprak): **Listov**; **Loza** (asma, sarmaşık): **Lozin**; **Luk** (soğan): **Lukov**; **Lyutik** (düğün çiçeği): **Lyutikov**; **Mak** (gelincikgiller familyasından papaver cinsini oluşturan bitki türlerinin ortak adı): **Makov**; **Oreh** (ceviz): **Orehov**; **Plyuşç** (orman sarmaşığı): **Plyuşçev**; **Rakita** (söğüt): **Rakitin**; **Repa** (şalgam): **Repin**; **Redka** (turpgiller familyasından raphanus bitkisi): **Redkin**; **Sliva** (erik): **Slivin**; **Sosna** (çam): **Sosnin**; **Çesnok** (sarımsak): **Çesnokov**; **Yagodka** (taneli ufak meyve): **Yagodkin**; **Yabloko** (elma): **Yablokov, Yabloçkin** vb. (Suslova vd. 1981: 92).

Çağdaş Rus kişiadbiliminde Slav adları da oldukça önemli bir yer kaplamaktadır. Bunlar ortak Slavca adlar olabildikleri gibi, farklı Slav dillerinde görülen adlar da olabilirler. Örneğin; **Boris, Vladimir, Vladislav, Mstislav, Rostislav, Yaroslav, Bogolep, Milovan, Yaropolk, Lyubov, Lyudmila, Milita, Nadejda, Svetlana** gibi. Bu tarz adlar erken dönemde kilisenin himayesine girerek kutsallaştırılmıştır. Ancak geriye kalan büyük bir bölümü kutsal sayılmamaktadır. Ruslar, kişi adlarının Hristiyanlaştırılmasıyla birlikte **Borimir, Borislav, Bratislav, Bronislav, Budimir, Vatslav, Velimir, Ventseslav, Vitold, Gorislav, Zvezdan, Kazimir, Ladimir, Ladislav, Luçezar, Lyubomir, Lyudmil, Meçislav, Stanislav, Bogadana, Borislava, Bratislava, Bronislava, Vanda, Vatslava, Velimira, Ventseslava, Vitolda, Vlada, Vladimira, Gorislava, Zara, Kazimira, Lyubomila, Lyubomira, Miroslava, Mstislava, Rada, Stanislava, Yaroslava** gibi adlara erişim sağlar. Yani, Sovyet insanı, İskandinav dillerinden giren **İgor, Oleg, Olga, Askold, Rogvolod** ve **Rogneda** ile birlikte **Beloslav, Boleslav, Boyan, Bryaçislav, Voislav, Vsemil, Vseslav, Vişeslav, Gradislav, Gremislav, Dobromil, Dobromir, Dobroslav, Dragomir,**

İstislav, Milan, Milen, Miloslav, Milorad, Milyutin, Mir, Miroljub, Miroslav, Radim, Radimir, Radislav, Radomir, Razumnik, Ratibor, Ratmir, Rodislav, Svetislav, Svetlan; Beloslava, Vseslava, Gradislava, Dennitsa, Dobrogrneva, Dobromila, Dobromira, Dobroslava, Milana, Milena, Miloslava, Milyutina, Mira, Radislava, Radmila, Radmira, Radost, Rostislava, Svetislava gibi kilise kanonlarıyla uyuşmayan Slav adlarına yönelmeye başlamıştır (Bondaletov 2012: 136). Sovyet döneminde kişi adları konusundaki tüm bu dönüşümlere karşın, kilise adlarından türetilmiş çeşitli şahıs isimlerinin de kullanıldığı görülmüştür. Bunları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

- Kilise adlarına **-a ve -ya** eklerinin eklenmesiyle türetilen dişi adlar: *Avenir* adından *Avenira; Aventina, Aviva, Aglaya, Alfiya, Apreliya, Arkadiya, Arseniya, Viviana, Vitaliya, Geliya, Gennadiya, Daniila, Deya, Lavra, Leontiya, Loliya, Lolla, Longina, Marianna, Martiniana, Narkissa, Nila, Olimpiya, Petra, Toma, Fantina, Filareta, Emiliana, Aleksandrina, Antigona, Anfima, Dosifeya, Evmeniya, Zenona, İvanna, İliya, Paisiya, Rafaila, Savella, Samsona ve Severina* vb.
- Erkek adlarına **-in, -ina** son eki getirilmesi suretiyle türetilen adlar: *Adelfiy* adından *Adelfina; Aleksina, Vitalina, Deina, Leonina, Leontina, Mihaylina, Petrina* vb.
- Dinî erkek adların kadın adı olarak kullanılmasıyla türeyen adlar: *Aza, Zina, İva, İnna, Mina, Pinna, Rimma, Feona* vb. (Nikonov 1971: 26).

Öte yandan, Sovyet Hükümeti'nin iktidara geldikten sonra yer adlarında Sovyet düşünce biçimini ya da komünist lider, devlet adamı, asker ve devlet için çalışmış şahısların adlarını kullandığı görülmektedir. Bu dönemde siyasi nedenler çerçevesinde Rus yer adlarında *Svoboda* (özgürlük), *Ravenstvo* (eşitlik), *Bratstvo* (kardeşlik), *Revolutsiya* (devrim) ile **Lenin, Trotskiy, Zinovyev, Rikov, Dzerjinskiy, Kuybişev, Kirov, Sverdlovsk** gibi şahsiyetlerin adları kullanılmış ve Rusya'nın hemen bütün şehirlerine kasaba, köy, sokak, cadde ve meydanlara bu adlar verilmiştir. Böylece zamanla eski geleneksel yer adları yenileriyle değiştirilmeye başlanmıştır. Devrimin ilk yıllarında 1924'te *Petrograd Leningrad'a*, *Tsaritsin Stalingrad'a* (1925), *Yekaterinburg* ise **Sverdlovsk'a** (1925) dönüştürülür. Halka istenen fikri aşlamak, Bolşevik yanlısı askerleri kahraman olarak göstermek için toponimler bir araç işlevi görür. Rusya'nın Penza bölgesinde bulunan *Spassk* şehri 1925 yılında Sovyet yazar Demyan Bedniy'in adını alarak **Bednodenyansovsk** olarak değiştirilmiştir. Bedniy dışında adı yer adlarında kullanılan diğer bir yazar Maksim Gorki'dir. *Nijniy Novgorod* şehri 1932'den 1990'a kadar **Gorkiy** adıyla kullanılmıştır. Ayrıca, halk düşmanı olarak nitelendirilen *İ. Blyuher, A. Kosarev, A. Krilenko, R. Eyhe* gibi Çarlık hanedanlığında çalışan şahısların adlarının kaldırılarak yerine **Stalin, Vorosilov, Kalinin, Kaganoviç, Molotov, Ruhimoviç** adları getirilmiştir. Halkın gözünde bu şahısları kahraman olarak göstermek ve devrimin sembolü olarak nitelemek için toponimlerden istifade edilmiştir (Aktay 2018: 167-168). Bu şekilde toplumun Sovyet siyasetçilerine saygı duyması öngörülmüş, siyasî şahsiyetlerin halk arasındaki tanınırlığı artırılmaya çalışılmış ve benimsedikleri ideolojinin halkın bilincine işlenmesi amaçlanmıştır. Hatta daha da ileri gidilerek bu ünlü isimler birer marka olarak sıradan eşyalara verilmiştir. Örneğin; Rus yönetmen ve oyuncu V.E. Meyerhold'un adının *tarağa*, Sovyet devlet adamı N.A. Semaşko'nun adının *pantolon askısına*, Rus komünist diplomat, Sovyetler Birliği Norveç Elçisi, Sovyet Hükümeti'ndeki ilk kadın bakan Aleksandra Mihayilovna Kollontay adının *kreme*, Sovyet aktör Vasiliy İvanoviç Kaçalov adının ise *life* verildiği görülmektedir (Aktay 2018: 49-50). Ayrıca II. Dünya Savaşı'nda kullanılan çok namlulu roketatarlara *Yekaterina, Andrey* ve *İvan* adlarından türetilen *Katyuşa, Andryuşa*

ve *Vanyuşa* isimleri verilmiş, bu antroponimler Sovyetlerin elde ettiği zaferin birer simgesi haline getirilmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarında Rus aydınları kilise takvimlerinde yer alan eski knez adlarını canlandırmak istemiş ve *Vladimir, İgor, Gleb, Oleg, Boris, Vsevolod, Vyaçeslav, Yaroslav, Svyatoslav, Yuriy (Georgiy)* gibi kişi adlarını yeniden gündeme getirselere de bu isimler beklenen ilgiyi görmemiştir. Örneğin; XIX. yüzyılda *Vladimir* adı pek nadir kullanılmaktaydı, ancak Vladimir İliç Lenin'in ölümünden sonra yeniden yaygınlık kazanmıştır. 1950'lilere doğru *İgor* adının en popüler kişi adlarından biri haline geldiği görülmektedir. *Vladimir* ve *Yuriy* adlarının kullanım sıklığında ise azalma göze çarpmaktadır. Uzaya çıkan ilk insan olarak tarihe geçen Yuriy Gagarin'in bile bu hususta etkili olduğu söylenemez. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında en yaygın kişi adı *İvan*'dır. Her bin kişiden 245'ine *İvan* adı verilmiştir. *İvan*, sonraki yıllarda Ekim Devrimi'yle birlikte neredeyse hiç verilmemiştir, onun yerine *Viktor, Anatoliy* ve *Valentin* adları popülerlik kazanır. *İvan* adına 1950 ve 60'lı yıllarda çoğunlukla patronimlerde (baba adı) rastlıyoruz. *Albert İvanoviç, Anatoliy İvanoviç, Viktor İvanoviç, Valeriy İvanoviç, İgor İvanoviç, Albina İvanovna, Roksana İvanovna, Svetlana İvanovna, Esmeralda İvanovna* vb. (Superanskaya 2012: 75). 1991 yılından sonra vatandaşların ad verme konusundaki tercihleri değişkenlik gösterir. Bazıları, adların *Arina* (İrina), *Alyona* (Yelena), *Egor* (Georgiy) gibi halk ağzındaki eski söyleniş biçimlerini tercih etmiş, bazıları ise çocuklarını eğitim için Avrupa'ya göndermeyi planlayarak, gidilecek ülkenin dil yapısını göz önünde bulundurmışlardır. Örneğin; *Yevgeniy* yerine *Eugene* gibi.

Devrim sonrasında Rus antroponimisinde görülen bu tür köklü değişimler, resmî ideolojinin etkisiyle ülke sınırlarında yaşayan diğer halkları da etkisi altına alır ve gayrî Rus halklar da bu adlardan istifade etmek durumunda kalırlar. Örneğin, Tatar Türklerinde Ekim Devrimi'nden sonra Rusçadan ve Batı dillerinden alınan adlar iki yöntemle dile geçmiştir. Birincisi *Ayda, Albert, Albina, Venera, İdeal, Klara, Landış, Liliye, Robert, Edvard, Emil, Engel* gibi ödünçlenen isimler; ikincisi ise, sözcüklerin kısaltma ve karıştırma süreçleri yoluyla türetildiği adlardır. Yani resmî devlet ideolojisini yansıtan sözlerle dönemin önemli şahsiyetlerinin ad ve soyadlarının kısaltılmasından oluşan adlardır. Örneğin; *Vil* (Vladimir İlyiç Lenin), *Vladlen-Vladlena* (Vladimir Lenin), *İzil* (İspolnitel Zavetov İliça – İliç'in vasiyetini gerçekleştiren), *Kim* (Kommunističeskiy İnternatsional Molodeji – Uluslararası Komünist Gençlik), *Lenuza* (Lenina Ulyanova Zaveti- Lenin Ulyanov'un Vasiyeti), *Leniz-Leniza* (Leninskiye Zaveti- Lenin'in vasiyetleri), *Lenar-Lenara* (Leninskaya Armiya – Lenin'in Ordusu), *Marlen-Marlena* (Marks-Lenin), *Yunir* (Yunıy Revolyutsioner – Genç Devrimci) gibi adlar 1930-1940'lı yıllarda bir hayli yayılmıştır (Alkaya 2001: 5). Bugün de Tatar Türkleri arasında en yaygın adlar, yukarıda adı geçen Rusçadan ve Batı dillerinden ödünçlenen adlardır.

Post-Sovyet döneminde *Bogdan, Vsevolod, Stanislav, Yaroslav* gibi Sovyet döneminde nadir kullanılan isimlere yönelik yoğun talebin olduğundan bahsedilebilir. Bu eğilimin Slav kültürüne duyulan ilgideki artıştan kaynaklandığı ve Rusların milli benliklerine karşı bağlılıklarını ifade etme biçimi şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan, unutulmuş adlara dönüş olgusu, görsel medyada aktif rol alan ünlülerin benimsedikleri *Timofey Bajenov, Lada Dens, Fyokla Tolstaya* gibi adlarla akılda kalıcı bir etki yaratmak ve oluşturdukları imgeleri eşsiz kılmak amacıyla başvurdukları bir eğilimdir.

Son yıllarda Rus toplumunda kişi adları kısmen Batı Avrupa'nın etkisi altına girmiştir. Üç ögeli resmî Rus adlandırma sistemi yerine resmî olmayan kısa biçimler yaygınlaşmıştır. Bu durumun telaffuzdaki güçlükleri kolaylaştırmak için ortaya çıktığı

söylenebilir. *Dima Bilan, Katya Lel, Maks Fadeyev, Goşa Kutsenko vb.* eğlence sektöründe çalışan sanatçı ve sporcuların kullandıkları isimler bunlara örnektir. Ad ve soyad kullanımı şeklinde kendini gösteren bu eğilim *Vladimir Putin, Yuriy Lujkov* gibi siyasî kişiliklerin adlarına da yansımıştır. Bunların yanı sıra, özellikle Amerikan kültüründen Rusçaya geçen lakap / takma ad kullanımı dikkat çekmektedir. Bu durum adların *Denis – Den, Nikita – Nik, Aleksandr – Aleks, Mariya – Meri, Yekaterina – Ket* gibi kısa biçimini kullanma şeklinde tezahür edebilir. Ayrıca Rus gençlerin internet ortamında *Hell (cehennem), Kinder (Çocuk), Shark (Köpek Balığı), Killer (Katil)* gibi bazı İngilizce sözcüklerden rumuz olarak istifade ettikleri görülmektedir. Kullanılan rumuzların *Süper Jenya, Mac-Kolya, Big-Marina vb.* yarı İngilizce yarı Rusça oluşu da dikkat çekmektedir. İsimler rumuz oluşturmak için kısaltılırken *Ksyu – Oksana, Dron – Andrey* gibi formlarla karşılaşıldığından Amerikan modelinin etkisi altında kalındığı aşikârdır (Varaçina 2009: 21). Bu bakımdan popüler kültürün, dolayısıyla Amerikan İngilizcesinin Rusçada sadece sıradan sözcüklere değil özel isimlere ve kişi adlarına da etki ettiği gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, Sovyet dönemi, üç ögeli adlandırma formülünün bir bütün olarak zorunlu hale gelerek, hukukî açıdan yerleşip temelleştiği ve adların dinden uzaklaşma (Hristiyanlaştırma) evresidir. Bu dönemde Hristiyan adları konusunda revizyon hareketi hayata geçirilmiştir. Bu hareket çerçevesinde, eskiyle bağlantısı olmayan birçok yeni ad oluşturulmuş, Batı Avrupa dillerinden adlar cesurca alınmış, kilise kökenli olmayan Rus ve Slav adları yeniden gündeme gelmiş, popülerliğini yitiren eski adların çoğundan vazgeçilmiş, kilisenin öngördüğü adların yerini milli adlar almıştır. Bu bakımdan, Rus antropomimlerinde görülen değişimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Adlar hem ideolojik eğilimine, hem de ad seçimi bazında dildeki somut kullanımına göre Hristiyanlaştırılmıştır (dinsizleştirilmiştir).
- Adlar arasındaki sınıfsal fark ortadan kalkmıştır, yani artık herhangi bir sınıfa ait değildir.
- Şehirli ve köylü adlarındaki fark en aza indirgenmiştir.
- Kişi adlarındaki yenilikler ülkenin her bölgesinde yaygın hale getirilmiştir.
- Rus kişi adları ülkede yaşayan diğer halkların kişi adlarıyla aktif bir şekilde etkileşime girmiş, bu etkileşim sonucu her ikisi de zenginleşmiştir.
- Üç ögeli resmî adlandırma formülü ülkedeki tüm halklar arasında yaygınlaştırılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKTAY, Sonnur (2018). *Sovyet Döneminde Yeradbilim: Kuramlar ve Alan Örneklemeleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AKTAY, Şekip (2019). *Rus Antroponimisi: Kuramlar ve Uygulamalar*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- ALKAYA, Ercan (2001). "Tatar Türklerinin Kullandığı Türkçe Kişi Adları Üzerine bir Değerlendirme". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XI/1: 115-136.
- BONDALETOV, Vasiliy. D. (2012). *Russkaya Onomastika*. Moskva: Librokom.
- BRINTON, Laurel J. - Elizabeth C. TRAUGOTT (2005). *Lexicalization and Language Change*. Cambridge University Press.

- DANİLİNA, Yevgeniya F. (1972). "İmena-neologizmi (Slovoobrazovaniye)". *Leksika i Slovoobrazovaniye Russkogo Yazıkıa*. Penza: 16-24.
- NİKONOV, Vladimir A. (1971). "Etnografiya i Onomastika (na Materiyale Ukrainı)". *Sovyetskaya Etnografiya*. 5: 25-36.
- PETROVSKİ, Nikandr A. (1980). *Slovar Russkih Liçnih İmen. Okolo 2600 İmen*, izd. Vtoroye, Stereotipnoye. Moskva: Russkiy Yazık.
- SUPERANSKAYA, Aleksandra V. (2012), *Kak Nazvat Tebya, Malış? Kajdomu, Kto hot Raz Zadumıvalsya o Svoem İmeni*. Moskva: Editoryal URSS.
- SUPERANSKAYA, Aleksandra V. - A. V. SUSLOVA (1981) *Sovremenniye Russkiye Familii*. Moskva: Nauka.
- ŞATİNOVA, Nina İ. (1976). "Liçnoye İmya u Altaytsev". *Voprosı Altayskogo Yazıkoznaniya*. Gorno-Altaysk: 138-155.
- UZUN, Nadir Engin (2006). *Biçimbilim Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- VARAÇİNA, Yu. V. (2009). "Russkaya Antroponimiçeskaya Sistema na Rubeje XX-XXI Vekov: Osnovniye Tendentsii i Puti Razvitiya". *Vestnik VGU. Seriya Filologiya. Jurnalistika*. No: 1.

SÖZLÜK BİRİM BİR UNSUR OLARAK TÜRKÇEDE ORGAN ADLARINA DAYALI ÖLÇÜ ADLARI

Salim KÜÇÜK *

ÖZET

Sözlük biliminde 'madde başı' olarak da tanımlanan ve leksik bir unsur olan sözlük birimler her dilde farklı bir yapı ve nitelik taşır. Sözlük birimler, isim, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç, ünlem ve fillerden veya kelime gruplarından yani söz ve söz öbeklerinden oluşur. Akralılık adları, renk adları, atasözleri, kalıp sözler, ad aktarmaları, çeviri unsurlar, alıntı sözcükler, terimler, atasözleri ve deyimler gibi söz varlığını zenginleştirici unsurlardan biri de o dildeki ölçü adlarıdır. Tarihî Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağız sözlüklerindeki ölçü adlarını sözlük birim olarak incelemeyi, yapı, anlam, köken ve kültürel özelliklerini belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada geçmişten günümüze kültürel bir unsur olan ve zaman içerisinde değişime uğrayan miktar, ağırlık, uzunluk ve alan ölçü adları üzerinde durulmuştur. Tarihî Türk lehçelerine ait söz varlığının da dikkate alındığı çalışmada belirlenen söz varlığı organ adlarına göre gruplandırılmış, söz konusu organla ilgili söz varlığı kendi içerisinde isim ve fiil başlığı altında incelenmiştir. Çalışmada özellikle Türkiye Türkçesi ağızlarının organ adlarına dayalı ölçü birimleri yönünden son derece zengin ve ağızların ölçü adlarına dayalı terimler üretmede oldukça başarılı olduğu görülmüştür. Türkçedeki organ adlarına dayalı ölçü adlarının önemli bir kısmı Türkçe kökenlidir.

Anahtar Kelimeler: Ağız Sözlükleri, Sözlük, Sözlük Birim, Ölçü Adları, Organ Adları.

GLOSSARY UNIT NAMES BASED ON ORGAN NAMES IN TURKISH AS AN ELEMENT OF METER

ABSTRACT

Lexical units, also known as "lexical entries" in lexicography, are lexical elements, and have different structures and qualities in each language. Dictionary entries include either include nouns, adjectives, adverbs, pronouns, prepositions, conjunctions, exclamations, verbs, or phrases. Elements that enhance these may include kinship terms, colour terms, proverbs, stereotypes, name transfers, translation elements, quotations, or idioms. This study aims to examine the names of such units in historical Turkic languages and their respective dictionaries, as well as to develop a deeper understanding of their structure, meaning, origin and cultural characteristics spanning Old Turkic to the into the present day –with a particular focus on measurement terms (i.e. quantity, weight, length and area) and how dey have evolved over time. This study also takes the vocabulary of older Turkic languages through the lens of organ terms, including nouns and verbs related to those terms. Our findings reveal that Anatolian Turkish is particularly fruitful in this area of study, as the reader shall see.

Keywords: Dialect Dictionaries, Dictionary, Dictionary Unit, Meter Names, Organ Names.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 05.09.2019; Yayına Kabul Tarihi: 26.10.2019

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU,
ORCID: 0000-0003-3582-2576, E-posta: sakucuk@hotmail.com

Giriş

Türkçe Sözlük'te (2011: 1844) 1. Bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme, mizan. 2. Bu değerlendirmede kullanılan birim, ölçme birimi. 3. Ölçme sonucu bulunan rakam. 4. Belirlenmiş boyut. 5. Ölçüt vb. olarak tanımlanan ölçü somut bir kavram olup ölçü adları o dili konuşan toplumun ortak anlaşma araçlarından biridir. Renkler, atasözleri, deyimler gibi Türkçede ölçü adlarının önemli bir kısmı somutlaştırmaya dayalı üretilmiş olup somutlaştırma unsuru olarak organ adları kullanılmıştır.

Eski dönemlerden itibaren ürünlerin nasıl ölçüleceği konusunda bir uzlaşmaya varılmıştır (Şenel 2011: 81). "Örneğin bir tas sütün karşılığının kaç tane elma ya da kaç avuç buğday olacağı üzerinde anlaşılmıştır. Eğer arazi değiş tokuşunda bulunulacaksa, bu kez satıcılar tarlalarını ya adımlayarak ya da uzunluğu belli bir çubuğun yardımıyla ölçerek pay ederler. Ancak böyle bir ölçüden sonra iki tarlanın büyüklüğü karşılaştırılabilecektir. Bütün bu durumlarda tas, avuç büyüklüğü, adım ya da çubuk uzunluğu şekliyle ifade edilecektir." (Şenel 2011: 81)

Eski Mısır ve Babil'de de *kol*, *el* ve *parmak* uzunlukları bir ölçü birimi olarak kullanılmış, vücudun *kol*, *ayak*, *parmak*, *karış* gibi parçaları ölçüt alınmıştır (Sarıca 2010: 794). Türkçede ise *göz*, *ağız*, *kol*, *dirsek*, *el*, *avuç*, *parmak*, *tırnak*, *kucak*, *ayak*, *boy* ve *vücut*'un kendisinin bir ölçü birimi olarak kullanıldığı görülmektedir.

İnsanlar tarafından ölçünün algılanmasında ve somutlaştırılmasında bütün dillerde ve kültürlerde ortak olan ölçü birimleri antropometrik bir sisteme yani insanın vücut organlarından yararlanarak doğal yollarla oluşturduğu birtakım ölçeklere dayalıdır (Özyetgin 2003: 196; Özyetgin 2007: 1413). "Örneğin mesafe için uzunluk ve genişlik ölçümünde parmak, karış, ayak, adım; kütle ve ağırlık ölçümünde avuç, parmak ucu, tutam, yudum gibi birimler bu türden kullanımlar olarak sayılabilir." (Özyetgin 2003: 196)

"İnsanoğlu, metrik ölçü sistemini bilmediği zamanlarda herhangi bir nesnenin hacmi, büyüklüğü, küçüklüğü, uzunluğu, yakınlığı, ağırlığı ve hafifliğini ölçmek için günlük hayatta kullandığı eşyalardan veya kendi uzuvlarından yararlanmıştır. Ölçü birimlerinin insan ve hayvan uzuvlarından oluşması, birçok millette ortaklığı beraberinde getirmiştir." (Atmaca 2009: 22) Örneğin Eski Uygur Türkleri organ adlarına dayalı olarak uzunluk için *karı* yani kumaş gibi nesnelere ölçmek için *karı* ve *kulaç*'ı, uzunluk ölçüsü olarak yine *adak*, *mañ* (adım), *erñek* (parmak), *çigin* (dirsek) ve *karış*'ı kullanmıştır (Atmaca 2009: 23). Eski Türkçe metinlerde *adak* ~ *ayak* (ED 45a-b), *kol* (ED 614b-615a), *mañ* (ED 766b), *erñek* (ED 234b), *çigin* (ED 415b), *kulaç* (ED 618a-b), *karı* (ED 644b-645a), *tiz* ~ *diz* mesafe veya uzunluk ölçmede antropometrik unsurlar olarak kullanılmıştır (Özyetgin 2007: 1413; Clauson 1972).

Dil içi dünya görüşünün, anlatım yolunun ya da dil ve gerçek sorununun ilgili dile yansımaları olan ölçü adları aynı zamanda o dilin kavramlaştırma ve terimleştirme mantığını ve gücünü ortaya koymasından önemlidir. Eski Türkçeden günümüze ölçü adları Türkçede betimleyici bir yapı taşımaktadır. Türkiye Türkçesinde ölçü adlarındaki betimleyicilik ya sözcük birimin kendisinde organ adına yer verilerek yani madde başında ya da sözcük birimin açıklanmasında, tanımında bir organ adına gönderme yapılarak sağlanmıştır.

Mevcut sözlüklerde organ adları ile ilişkili ölçü adları bağımsız sözlük birimlerde isme ve fiile bağlı olarak *ölçü* ve *ölçme* olmak üzere iki yapıda yer alır:

1. Sözlük birim unsuru: *awuçam* 'el içi, avuç içi', *barmakça* 'çok küçük, parmak kadar', *boyunsıra* 'boyu kadar', *bi çeynemlik* 'bir kez çiğnenecek büyüklükte, çiğnemlik', *dırnak kadar* 'çok az', *ele girinçesi* 'ele geçen miktarı', *göz erimi* 'gözün alabileceği kadar mesafe', *kolaç* 'iki yana açılmış kollar arasındaki mesafe'; *adımlamak* 'adım atmak, yürümek, adımla ölçmek', *ayaklamak* 'uzunluğu ayakla ölçmek' vb.,

2. Sözlük birimin açıklamasında ölçüt olarak yer alan unsurlar: Bunlar, söz konusu vücut organının görme, işitme, tatma, çiğneme, içme, yalama, yumulma gibi bir özelliğine dayalı olarak sözlük birim içerisinde açıklanması ile oluşturulmuş sözlük birimlerdir.

siyirdim: Düz çizgi doğrultusunda gözün alabileceği ölçüde toprak parçası. (*Akseki -Ant.) (DS/VI 4695),

ölşülemek: Kolla ve ölçekle ölçmek. (İML s.126) (KTS 459)

Ölçüt Alınan Organ Adları

1. Başta Ölçüt Alınan Unsurlar

Vücudun bir organı olan *baş* ile ilgili olarak sözlüklerde ölçü bildiren bir maddeye yer verilmemekle birlikte halk ağzında sayılabilen canlı (on baş sığır) veya cansız nesnelere (bir baş soğan) için baş bir ölçü birimi olarak kullanılmaktadır (Gökyay 1981: 46). Yine başla ilgili olarak saç için sayı bildiren *tel* (Başında bir tel ak saç yok) sözcüğü de ölçüt bildiren sayılı sözlerimizdendir (Gökyay 1981: 54).

1.1. Göz

Türkçe kökenli bir sözcük olan *erim* 'erecek uzaklık, varış, ulaşma: Göz erimi' manasına kullanılır (Gökyay 1981: 56). Bunun yanı sıra "bir gözün görebileceği uzaklık; gözle görülebilecek mesafe. Ufuk. Ali buradan *göz erimi* uzaklaştı.' manasına *göz alımı* ifadesi kullanılır (Gökyay 1981: 56). Duyu organı olan göz, *göz erimi* (*göz irimi*), *ırım* (*I*), *siyirdim* ve *yordam* sözcüklerinde uzunluk; Kıpçak Türkçesinde *ağır* (*VI*) sözcüğünde ağırlık, *göz yumup açkunça* (göz yumup açıncaya kadar) kullanımında zaman ölçüsü birimi olarak karşımıza çıkar. Türkiye Türkçesinde kullanılan *göz açıp kapayıncaya kadar*, *gözle kaş arasında*, *göz yumup açıncaya dek* deyimleri kısa bir zaman aralığına işaret eden ve ölçü bildiren kullanımlardır. Türkçede *göz ölçüsü* tabiri tahmini bir değer bildirir (Şemsettin Sami 2010: 946). Göze dayalı olarak kullanılan ölçü birimleri genellikle Türkçe kökenlidir.

***ağır* (*VI*)**: Ağırlık, göz kararı kabul edilen bir ağırlık ölçüsü birimi. CC, İN, RH (KTS 3)

göz yumup açgınça: *közüg yumup açgınça közüntüngüz* (Göz yumup açıncaya kadar göründünüz) (ETS) ***köz yumup açmak teg*** (Kök, 2004; Şen, 2017); ***göz yumup açkunça***: *Her palnıñ mıkdarını altmış katla gözni yumup açkunça bolgay* (Göz yumup açıncaya kadar). (Şen 1993: 211)

***göz erimi* (*göz irimi*) (< *er-(i)m*)**: Bir şeyin ulaşabileceği uzaklık, menzil, Gülensoy 2007a: 337); Gözün alabileceği kadar mesafe.

Ş *Hak Süphanehu ve Taâlâ ol mü'minin kabrini göz erimi* كزایرمی yer gen idivere. (Rahat. XVI.332) (TAS/III 1817)

Ş *Kaçan Musa dünin yazıya girse ve ay karanu olsa anın ol iki budağı meş'ale gibi göz irimi* كزارم yer aydın verirdi. (Enb.XIV.368) (TAS/III 1817)

ırım* (*I*) (< *er-(i)m*)**: Gözün görebildiği kadar uzaklık. (Süzey *Araç -Ks.; -Çr.; *Merzifon -Ama.; Boyalık *Ermenek -Kn.) [irim* (*IV*) -2**] (*Bornova -İz.) (DS/IV 2487)

sıyrdım (< *sıyr-*): Düz çizgi doğrultusunda gözün alabileceği ölçüde toprak parçası. (*Akseki –Ant.) (DS/VI 4695)

yordam (< *yō-r* ‘uz olmak’ +-dam, Gülensoy 2007b: 1162; < yorda(?)): 1. Gözle ölçme, oranlama. (*Susurluk –Ba.) (DS/VI 4825)

1.2. Kulak

Duyu organı olan kulak Çağatay Türkçesinde Türkçe kökenli *yığaç* örneğinde uzunluk ölçü birimi olarak kullanılmıştır.

yığaç (2): Ortada duran kişi seslendiğinde uçtakilerin sesini işittiği mesafenin üç katı kadar olan malum uzaklık, bir günlük yol. ŞSL (ÇTS 1250)

yığaç (2): Ortada duran kişi seslendiğinde uçtakilerin sesini işittiği mesafenin üç katı kadar olan malum uzaklık, bir günlük yol. AL, TMA, TEH (ÇTS 1250)

1.3. Ağız

Duyu ve sindirim organı olan ağız yalnızca miktar bildiren ölçü birimlik Türkçe sözcüklerde kullanılmıştır. Ağızla ilgili olarak kullanılan *ağız dolusu* (Ağzın kolayca kapanamayacak denli dolu olması; ağzın alabildiği kadar, ağızdan çıkabildiği kadar: *Ağız dolusu kusmak*; *ağız dolusu söymek* Gökyay 1981: 45; Ağzın alabileceği ya da ağızdan çıkabileceği kadar; ardi arkası kesilmeden sarf edilen, Yurtbaşı 2012: 189) deyimi de yine ölçü bildiren bir kullanımdır. Yine *ağız ölçüsü* ‘herkesin hâl ve haddine göre söylemesi lâzım gelen söz’ manasınadır (Şemseddin Sami 2010: 946).

Ağız ile ilişkili olan ve “Yanakla çene arasındaki boşluk” manasına gelen *avurt* sözcüğü de *avurtlarını doldura doldura yedi* ve *avurt dolusu* kullanımında ölçü bildirir (Gökyay 1981: 46). Yine miktar bildiren ‘bir seferde içilecek miktar, yudum’ manasına gelen *içim*, ‘bir defada içilecek nesne’ manasına kullanılan *içimlik*, ‘bir seferde yutulacak miktarda yiyecek; ağız dolusu yiyecek; genel olarak yiyecek: *Gel de bir lokma bir şey yiyelim.*’ karşılığı kullanılan *lokma*, ‘bir yiyeceğin tadına bakacak kadar küçük miktar’ manasına kullanılan *tadımlik*, ‘Tadacak miktar, yudum: Bir çeşni olarak yetecekleyin küçük bir miktar; yemeğin bakıp tadını anlayacak kadar alınan küçük miktar’ karşılığı kullanılan *tatık* sözcüğü ile zaman bildiren ‘bir sigara içinceye dek geçen zaman’ karşılığı kullanılan *sigara içimi* de Türk kültüründe kullanılan ölçü sözlerindedir (Gökyay 1981: 49, 51, 52, 53).

banam (< *ba-n- ‘(suya) Batırmak, daldırmak’, Gülensoy 2007a: 111) : Bir banımlık yemek. (*Alaşehir –Mn.; Yeniköy –Ba.) (DS/I 516)

banım: Bir lokmalık. (Dereçine *Sultandağı –Af.) (DS/VI 4445)

bi çeynemnik (< *çik-ne-*, Gülensoy 2007a: 241): Bir kez çiğnenecek büyüklükte, çiğnemlik. (Dereçine *Sultandağı –Af.) (DS/VI 4460)

bi dıkım (tık-(ı)m, Gülensoy 2007a: 281): Küçük parça, bir lokmalık. (Dereçine *Sultandağı – Af.) (DS/VI 4460)

bir damzın (< tam- ‘damlamak’ +-a-z, Gülensoy 2007b: 855) : Bir yudum, bir parça. (Salucuz *Tavas –Dz.) [**bir kanım**]: (Salucuz *Tavas –Dz.) [**bir zamzam**]: (Salucuz *Tavas –Dz.) (DS/I 698)

bir sokum (< *sok- u-m*): Bir lokma. (Hisar *Sarayköy –Dz.) (DS/I 70)

bir yalamlık (<yā-l+a-ma, Gülensoy 2007b: 1041): Bir yalayışta bitecek kadar az. (*Lapseki -Çkl.) (DS/I 703)

bir yiyim (<ye-): Bir defa yenilecek miktar.

§ Bir tiryâki şerbeti bir yiyimi برییمی bir denkten buçuk dirheme değindir. (M.Na.XV.6-2) (TAS/I 609)

çeynem, (çiğnem, çiyнем): 1. Bir kere çiğnenecek kadar.

§ *Gözlerüm Ceyhun-ı hûn olup aharlar her yüze*

Bu yürek bir çeynem چینم et ortada suzandır neden (Kadı.XIV.525) (TAS/II 883)

§ Mudga مضغه [Ar.]: Bir çeynem چینم miktarı et parçasına denir. (Nuhbe.Ş.XVIII-XIX.90) (TAS/II 883)

§ Kurayz قریض [Ar.]: Deve ağzına cevfinden çıkardığı çiyنemi چیمنی ve gevişi. (Bab.XVI.2, 202) (TAS/II 882)

çéyнем: Bir ağız dolusu. (*Zile -To.; *Erciş -Vn.; -Dy; Gündüzbey *Yeşilyurt -Ml.; -Gaz.) (DS/II 1156)

çiğnem [çiğneyim]: 1. Bir parça, bir lokma: *Ramazan çiğnemi büyüktür.* (Başpınar, Karamanlı *Tefenni, Kozluca, Çebiş -Brd.; *Tire, *Ödemiş ve köyleri -İz.; *Edremit -Ba.; *Mustafa Kemal Paşa -Brs.; -Kc.; *Bor -Nğ.) (DS/II 1211)

dadak (I) (< tad-ak): 2. Bir yiyeceğin tadına bakmak için yenilen parçası, tadımlık. (-To.; Çavuşköy *Babaeski -Krk.) **[dadamık]**: (*Gürün, *Kangal -Sv.) **[dadımlık]**: (*Düzce -Bo.; *Sod -Nğ.) (DS/II 1317)

dadak sadak: Birkaç kişi arasında paylaşılan bir yiyeceğin herkese düşen kısmı, bir parça. (Hacıkebir *Emet -Kü.) (DS/II 1318)

damlam (< tam-la-; damla): 1. Yudum: *Bir damlam su içtim.* (*Tefenni -Brd.) [damzım]: (*Tavvas -Dz.; Hisarcık *Yayladağı -Hat.) (sayfa numarası yok!)

dıkım (< tık-): 2. Lokma : *Bir dıkım yemek yedim.* (*Eşme çevresi -Uş.; Örkenez *Yalvaç, Yassıviran *Senirkent, Yılanlı, *Eğridir -İsp.; Yayla, *Tefenni, Kozluca, Çebiş -Brd.; *Sarayköy köyleri -Dz.; Sürez, Hamzabali *Bozdoğan -Ay.; *Ödemiş ve köyleri, *Kiraz -İz.; *Alaşehir -Mn.; Yeniköy -Ba.; *Emet, -Kü.; Bozan, -Es.; Tavşancıl *Gebze, *Kandıra -Kc.; İğneciler *Mudurnu -Bo.; *Taşköprü -Ks.; *İskilip -Çr.; Zana, *Merzifon köyleri -Ama.; Ladik, *Niksar, *Zile -To.; *Koyulhisar -Sv.; Çanıllı *Ayaş, Nallıhan -Ank.; Bahçeli, *Bor -Nğ.; *Ermenek Köyleri, Kavak -Kn.; İncirgediği *Karaisalı -Ada.; *Anamur, *Mersin, Namrun, *Tarsus -İç.; *Korkuteli, *Manavgat, Sidek *Kaş, Çandır *Serik, Kışla *Elmalı -Ant.; *Fethiye ve köyleri, *Milas -Mğ.) **[dihım]**: (*Bor -Nğ.) **[dıkın]**: (-Brd.) **[dıkı (II)]**: (Çiftepınar *Mersin -İç.) (DS/II 1455-1456)

firt: Yudum, bir içim. (*Refahiye -Ezc.; -Dy.; *Nizip -Gaz.; Kesme *Divriği -Sv.; Erez *Keşan -Ed.) (DS/III 1856)

karım (< kar-): Bir parça, bir çiğnem (sakız için). (Kumdanlı *Yalvaç -İsp.) (DS/IV 2663)

öpüm (< öp-): *Bir öpüm mü.n* = Bir yudum çorba. (Ercilasun vd. 2014: 35)

tadak madak: Miktarı az olan yiyecek tadımlık.

Ş (Arıların balını) Ve zâd-ı şita ve tadak madak طذقمدق için tertibedüp sakladıkları zevâdeyi zûlm ü bîdâd ve hayf-ı ibâd ile almaktır. (Şeref.XVI.311) (TAS/V 3696)

tike (< ti:k+ü, Gülensoy 2007b: 898): 1. Parça, lokma, dilim (genellikle et, ekmek, peynir vb. için). (Tokat -Es.; *Merzifon -Ama.; *Ünye -Or.; *Şebinkarahisar, *Tirebolu -Gr.; Pekün *Kelkit -Gm.; *Şavşat -Ar.; İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kr.; -Ezm.; *Kemah, *Kemaliye -Ezc.; *Erciş -Vn.; -Bt.; Sasun -Sv.; Harput -El.; *Nizip, *Kilis, -Gaz.; -Mr.; *Koyulhisar -Sv.; -Yz.; Köşker -Krş.; *Pınarbaşı -Ky.; -Ng.; -Ada.) **[tığım]** : (-Kn.) **[tıhım]** : (Uluşiran *Şiran -Gm.) **[tıkı (II)]** : (*Seydişehir -Kn.; Işıklar *Manavgat -Ant.) **[tıkırcık]** : (Rumeli göçmenleri, Emeşe, *Biga -Çkl.) **[tıkım -1]** : (Homa *Çivril -Dz.; *Kula -Mn. ve çevresi; Tokat -Es.; İmrâlı *Şile, Yakacık -İst.; *Sungurlu -Çr.; Yavuz *Şavşat -Ar.; -Yz.; Manastır *Beyşehir, *Bozkır -Kn.; Akşahap, İbradı *Akseki -Ant.; Dont *Fethiye -Mğ.) **[tıkım]** : (*Gebze -Kc.) **[tıkna (III)]** : (Yavuz *Şavşat -Ar.) **[tiğ]** : (-Sm.) **[tiği (I)]** : (*Kilis -Gaz.; -Mr.; *Osmaniye -Ada.) **[tika]** : (Çavdarlı *Şavşat -Ar.) **[tiki]** : (-Sm.) **[tille (VI)]** : (*Ermenek -Kn.) **[tiyi]** : (*Merzifon -Ama.) (DS/V 3931-3932)

yalamık (VII): Bir tadımlık. (-Çr.) (DS/VI 4140)

yalamtık: Az bir parça (yemek için). (*Lapseki -Çk.) (DS/VI 4140)

yalamtık: Yalayacak kadar, pek az.

Ş *El-lemâk* اللماك [Ar.]: Cüz'ice taama denir ki yalamtık يلامتق ta'bir olunur. (Kam.XVIII-XIX.3,112) (TAS/VI 4227)

2. Gövde'de Ölçüt Alınan Unsurlar

2.1. Kucak

Vücutta açık kollarla göğüs arasındaki boşluk manasına gelen *kucak* sözcüğü Türkçede ölçü olarak miktar bildirir.

gereme kucak (< kuç-(a)k, Gülensoy 2007a: 562): Bir kucak dolusu anlamında da kullanılır: *Bir gereme kucak odun yaktım.* (Sarıkavak *Merzifon -Ama.) (DS/III 1998)

koçam 1. [→koşam -1] 2. [→koçam -2] 3. İki kolun sarabildiği kadar bir kucak (çalı vb. şeyler için). (*Maçka -Tr.) (DS/IV 2894)

kuçam: *Bir kuçam nêñ* bir kucak şey. (Ercilasun vd. 2014: 171)

3. Kolda Ölçüt Alınan Unsurlar

3.1. Kol

Omuzdan parmakların ucuna değin olan organ adı kol sözcüğü ile ilgili olarak üretilmiş Ermenice kökenli *arış* (اریش) '1. Dokuma tezgâhındaki ip, argaç, 2. Kolun dirsekten aşağı kısmı. 3. Öküz arabasının oku' manalarına gelir (Parlatır 2014: 98). Türkçede *arış* (*arış*) sözcüğü '1) Kolun dirsekten bilek arasındaki bölümü, uzunluğu. 2. Dirsekten parmakların ucuna değin olan açıklık. 3) Kol boyu. 4) Açılmış iki kolun arasındaki uzunluk. 5) On iki karışa eşit uzunluk. 6) Kırk santimetrelik bir uzunluk. 7. İki ayak, ya da yirmi dört parmak uzunluğundaki bir ölçü. 8) Gez, bir kumaş ölçüsü, Türk arşını.' olmak üzere birden fazla şekilde tanımlanmıştır (Gökyay 1981: 55). Organ isimlerinden dirsek, orta parmak ve parmağın ölçüt alındığı uzunluk ölçü birimi *arşın* Türkiye Türkçesinde 'yaklaşık 68 santimetreye eşit olan bir uzunluk ölçü birimi' (Türkçe Sözlük 2011: 157) olarak tanımlanmıştır. Gökyay (1981: 56) ise kelimeyi şöyle tanımlamaktadır:

“Dirsekten ortaparmağın ucuna kadar olan uzunluk. Arşının ölçüsü kesin olmayıp çeşitlerine göre değişmektedir. Çarşı arşını. – altmış sekiz santimetredir. Melik arşını (gez-i melik ya da gez-i şâhi) doksan beş santim uzunluğundadır. Mimar arşını. – Yaklaşık olarak yetmiş beş santimetre kadardır. Terzi arşını.- Halı, ipek ve ince kumaşları ölçmek için kullanılan bir ölçü olup genel olarak Halep Arşını diye bilinmektedir ve altmış sekiz santimdir. Çukacı arşını.- Bir yönlü kumaş ölçüsüdür. Urup denilen sekiz parçaya ve kırat (halk dilinde: Kırak) denilen on altı parçaya bölünmüştür. Kumaş arşını, yirmi iki parmak gelir. Sekiz urup ve on altı kiraha bölünmüştür.” (Gökyay 1981: 57)

Yine Türkçede *kol* sözcüğü ile ilişkili olarak ‘1. Kolun dirsekten omuza kadar olan yanı. 2. Arşın, kolaç, mimar arşını.’ manasına *karuça* sözcüğü de kullanılmıştır (Gökyay 1981: 57).

Uzunluk ölçü birimi olan *kolaç* Türkçede 1. Gerilerek açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki açıklık ve 2. Denizcilikte 1.66 metre uzunlukta bir ölçü olup derinlikleri ölçmekte kullanılmıştır (Gökyay 1981: 57).

2.1.1 İsimler

Eskicil bir yapı olan *arşın* hariç ‘kol’ sözcüğüne dayalı türetilen uzunluk ölçü adları isim ve fiil yapısında genellikle Türkçedir.

arşın (I): 2. Açılmış iki kol arasındaki uzunluk. (İshaklı *Bolvadin –Af.) (DS/I 333)

kolaç (II): İki yana açılmış kollar arasındaki uzaklık. (Kerkük) (DS/VI 4565)

kula (III): İki kol arasındaki mesafe. Kİ (KTS 162)

kulaç (< * kol aç ‘bir kol açımı ölçümü’ Gülensoy 2007a: 565): İki kol arasındaki mesafe. BM, Kİ, TA (KTS s.162)

kulaç: İki kolu açmaktan hâsil olan uzunluk ölçüsü. İML 141 (HATS s.352)

kulaç (İnsan iki kolunu açtığı vakit birinin ucundan diğerinin ucuna dek olan, mesafe ölçüsü ki iki mimar arşını itibar olunur, bâ’:*Bu kuyunun sekiz kulaç derinliği vardır.* Şemseddin Sami 2010: 680): İki kolun yanlara uzatılmasıyla oluşan uzunluk. (-Kr. ve köyleri) (DS/VI 4573)

kulaç: Kulaç, uzunluk ölçü birimi. ŞSL, NH, LD, ŞT, FK (ÇTS 665)

2.1.2. Fiiller

kulaçlamak: Kulaçla ölçmek, misâha etmek. [Ekseriya amk hakkında müstameldir:] *Bu kuyuyu kulaçladınız mı?* Şemseddin Sami 2010: 680)

ölşülemek (<ölç-): Kolla ve ölçükle ölçmek. İML 126 (HATS 459)

3.2. Dirsek

Uzunluk ölçü birimi *arşın* sözcüğünün açıklamasında organ adlarından dirsek ölçü alınmıştır. Şemseddin Sami (2010: 67) *arşın* sözcüğünü 1. Parmaklar ucundan omuza kadar olan kol boyundan me’hûz maruf ölçü, zirâ’. 2. Bacak arası, adım: **arşını büyük** = Açık adımlar atan uzun bacaklı; **arşınları açmak**= Açık adımlarla çabuk yürümek. şeklinde daha geniş olarak örneklerle açıklamıştır.

arşın / arşun: Bir dirsek uzunluğu. TZ (KTS 12); BM, BV, CC, DM, GT, İM, İN, KF, KFT, KK, MG, TA) (KTS 12).

3.3. El

El sözcüğü ile ilgili sözcükler ölçü olarak miktar bildirmektedir.

dutam (<tut-): Elle tutulan miktar, tutam. (Kumdanlı *Yalvaç –Isp.) (DS/II 1612)

ele girincesi: Ele geçen miktarı.

§ Dilenciligi çün taz'if ekerüz

Ele girincesi المكينجس *tasnif ederüz* (Lârendi.XVI.119) (TAS/III 1428)

elçim (I) (<*él + çi, Gülensoy 2007a: 327): 1. Az, bir kerede ele alınabilecek kadar az olan nesne. (Karkıncık *Artova –To.; Salman *Akkuş –Or.; -Gm.; -Kr. ve köyleri; Keçek *Oltu –Ezm; Aşudu *Darende –Ml.; Bozöyük *Göksun –Mr.; Hisarcık *Yayladağı –Hat.; -Sv.; Kortulu –Krs.; Bahçeli *Bor –Nğ.; -Ada.; *Mut köyleri –İç.; Çavuşköy *Babaeski –Krk.) 2. Tutam, bir avucun alabileceği miktar, bir demet, bir parça. (Gündüzbey *Sandıklı –Af.; *Sungurlu –Çr.; *Merzifon, -Ama. ve köyleri; Uluşiran *Şiran –Gm.; Tepeköy, Ciritdüzü *Şavşat –Ar.; Yeniköy *Aşkale –Ezm.; *Ahlat –Bt.; Lohan –Gaz.; Türkçayırı *Afşin –Mr.; Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri *Reyhanlı –Hat.; *Gürün, Kesme *Divriği –Sv.; -Yz.; Metdanlı *Saideli –Kn.; Çavuşköy *Babaeski –Krk.) **[elçin (I)]** : (-İç.) (DS/III 1706)

sapla (<çap +la): El genişliğinde. (-Kn.) (DS/V 3746)

3.4. Avuç

Türkçede *avuç* sözcüğünün ölçü birimi olarak kullanıldığı sözcükler uzunluk ölçmek için kullanılan *tutamlamak* fiili dışında genellikle isim ve fiil yapısında miktar bildirir. Gülensoy'a (2007a: 89) göre *avuç* 'Elin iç tarafı; elin yarı yumulmuş durumu' demek olup sözcük Eski Türkçede Uygur Türkçesinde *adut*, *ätudh*, Eski Kıpçak Türkçesinde *awuç*, Karahanlı Türkçesinde Divanü Lûgati't-Türk'te *awuç*, *avuç*, *avut*, *adüt* (*ad-ut), Kutadgu Bilig'de *awut* şeklindedir (Gülensoy 2007a: 89). Sözcük çağdaş Türk lehçelerinde Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *avuç*, Tuva Türkçesinde *adış*, Kazan Tatarcasında *auç*, Tarançi ve Yeni Uygur Türkçesinde *oç*, Yeni Uygur Türkçesinde *oçum*, Sagay ve Koybal Türkçesinde *ös*, Şor Türkçesinde *ös*, Kazan Tatarcasında ve Kırgızcada *üç*, Başkurt Türkçesinde *us*, Kazak Türkçesinde *üş*, Altay Türkçesinde ve Teleütcede *uş*, Nogay Türkçesinde *uvıs*, Karakalpak Türkçesinde *uwıs*, Yakut Türkçesinde *ıtıs*, Özbek Türkçesinde *hovuç* (<h + ovuç) şeklinde ses bilgisi yönünden değişime uğramakla birlikte anlam yönünden herhangi bir değişime uğramaksızın bugün de kullanılmaktadır (Gülensoy 2007a: 89-90).

Şemsettin Sami (2010: 82) *avuç* sözcüğünü 1. El ayasıyla parmakların içi mecmuu, kef, muşt. 2. Avucun istiap ettiği miktar: *Bir avuç buğday*. || **avuç avuç**= Avuç dolusuyla, bol bol, || **avuç içi**= El ayası, râha, olarak açıklamıştır.

"Elin ayası, ya da çukuru" ve "avucun alabileceği kadar nesne" anlamına gelen *avuç* (Gökyay 1981: 46) eskicil bir yapıdır. Yine *avuç dolusu* (iki el birleşince onu dolduracaklayın, Gökyay 1981: 46; pek çok; ziyadesiyle, bol bol (para), Yurtbaşı 2012: 212) deyimini de Türkçede ölçü bildiren bir kullanımdır.

3.4.1. İsimler

adut/avut: *Bir adut nēη* 'bir avuç şey' demektir; yani avuç dolusu. (Ercilasun vd. 2014: 24, 40)

apas ([Galatı: hapaz] 1. Kapalı avuç, müşt. 2. Kapalı avuca sığan miktar: *Bir apaz buğday*, Şemsettin Sami 2010: 60; < ap'a +-s Dankoff 1995: 37, Erm.): Avuç, avuç dolusu:

Bir apas şeker verdi. (Anbarcık *Göhlisar, Tefenni –Brd.; Aliköy –Isp.; Ekse *Çal, Beylerli –Dz.; Abana *İnebolu –Ks.; Gulâm –Sm.; *Kaş köyleri –Ant.; Yakabağ *Fethiye –Mğ.) [apaz (II)-1]: (Sandal *kula, *Alaşehir –Mn.; -Sn. ve çevresi.; *Merzifon, -Ama.; *Karaman –Kn.; Dont *Fethiye –Mğ.) (DS/I 285)

avkam: İnsanın iki eli ile hayvanın da ağızına alabildiği miktar. (İğneciler *Mudurnu –Bo.) (DS/I s.386)

awuçam: El içi, avuç içi (ölçü birimi). AKT 39/28 (DBTKTS 87)

ayada ukmış kirçâ: Kıl kadar, zerre kadar, en ufak, azlık küçüklüğü ifade eder. TIEM 73 64v/5 (DBTKTS 88)

bi paça (< pârçe, T. + Far.) : Bir parça, bir avuç. (Yayla *Tefenni –Brd.) **[bi pataz]:** (Uğurlu *Ermenek –Kn.) **[bi pırtık -1]** : (Ezc.) **[bi pürtük]:** (-Nğ.) (DS/I 697)

bir hapaz (< ap'a +-s. T. +Erm.): Bir avuç. (Salur –Kn.) (DS/I 701)

bir koşum hapaz (< ap'a +-s T.+Erm.): Yan yana iki avuç dolusu. (Yenisu *Şarkikaraağaç –Isp.) (DS/VI 4462)

bisihım, bisıkım: Bir avuç. (*Silifke –İç.) (DS/I 704)

çatal pençe (< pençe, T. + Far.): İki avuç. (-Gaz.) (DS/II 1088)

çenge (< çengâl, Far. Şemsettin Sami 2010: 203): Parmaklar aşağı doğru olarak elin alabileceği ölçüde, avuç dolusu. (Kerkük) (DS/VI 4479)

çelim avuç (< çal-ım, Gülensoy 2007a: 229): Bir avuç dolusu: *Daha çelim avuç ceviz topladım.* (Kuşbaba *Bucak –Brd.) (DS/II 1124)

elmek (I) (< el): 1. Bir tutam, bir avucun aldığı kadar. (*Taşköprü –Ks.; *Terme –Sm.) 2. Bir avuç. (Ağrakos *Suşehri –Sv.) (DS/III 1725)

fasdak (I): İki avuç dolusu. (-Uş.; -Kü.) (DS/III 1837)

gaşam (< koş 'çift, çifte' Gülensoy 2007a: 544): Yarı yumulmuş elin alabileceği miktar, avuç. (Zana –Ama.; Uluşiran *Şiran –Gm.) (DS/III 1934)

goşam (< koş): Bir ya da iki avuç dolusu. (Yaka *Gelendost, Sofular *Eğridir –Isp.; Çilehane *Reşadiye *Zile –To.; *Arapkir –Ml.; Karaözü, Çepni *Gemerek, Hacılyas *Koyulhisar, Eskihöyük *Şarkışla –Sv.; Gökdere *Akdağmadeni –Yz.) **[goçam]:** (Kumarlar *Bayramiç –Çkl.; -Kr. ve köyleri; -Ezm.; *Gürün –Sv.; *Bor –Nğ.; *Mut ve köyleri –İç.) **[goç avuç]:** (*Ağın –El.) **[goşa (I)-1]:** (*Marmaris –Mğ.) (DS/III 2107)

hapaz (I) (< ap'a +-s, Erm.): Avuç dolusu: *Hayvana bir hapaz yem verdim.* (Çığırı *Dinar, *Sandıklı –Af.; Gölkonak *Şarkikaraağaç, *Eğridir ve köyleri, Uluğbey, Yassıören *Senirkent, Yarıkkaya, *Yalvaç, -Isp.; Başpınar *Tefenni, -Brd.; Darıveren *Acıpayam, Honaz ve çevresi, -Dz.; Tepeköy *Torbalı, *Kula –İz.; *Eşme ve köyleri, *Alaşehir, -Mn.; Çağlayan –Brs.; -Kü.; Tokat –Es.; *İzmit –Kc.; *Göynük, *Gerede, -Bo.; *Safranbolu –Zn.; *İnebolu, Karbüzey *Araç, Kayı *Tosya, -Ks.; Saray *Kurşunlu, -Çkr.; *İskilip, Kavşit *Sungurlu, Tanrıvermiş *Mecitözü –Çr.; -Sn.; Ladik *Merzifon, -Ama.; *Niksar, -To.; Uluşiran *Şiran –Gm.; Voryanlı –Mr.; Saray –Yz.; -Nş.; *Bor –Nğ.; *Beyşehir, Yediğin *İlgin, -Kn.; Höketçe *Saimbeyli –Ada.; *Silifke, *Anamur –İç.; Erenkavak, Bağyaka *Finike, Güzelsu *Akseki, -Ant.; *Fethiye ve köyleri –Mğ.) **[hapan (I)]:** (-Mn.; Süksün *İncesu –Ky.; Kayapınar –Kn.) **[hapar (II)]:** (*Çal –Dz.) **[hapas (I)]:** (Akse –Uş.; Kuşbaba *Bucak –Brd.;

Homa *Çivril -Dz.; -Bo.; *İnebolu ve köyleri -Ks.; Çr.; Karaviran *Akşehir -Kn.) [**hopaz**] : (-İz. ve köyleri; -Ks.; -Yz.) (DS/III 2278)

hapaz hapaz (< *ap'a +-s, Erm.*): Avuç avuç. *Hapaz hapaz üzüm aldım.* (-İsp.) [**hapas hapas**] : (*Bolvadin -Af.) (DS/III 2278)

hışma: Avuç: *Kuru üzümü hışma hışma dağıttı.* (*İğdır -Kr. *Refahiye -Ezc.; *Erciş -Vn.; *Ahlat -Bt.) (DS/III 2379)

hışma: Bir avuç dolusu. (Kösekaş *Hacıbekaş -Nş.) (DS/VI 4520)

kabza (Ar.): Avuç, bir avuç, bir avuç dolusu, bir şeyin tutulacak sapı. NF 277/9, KE 211v/7, HKT 444b/7 (HATS s.277)

kaçam (< *koş 'çift, çifte'*): Bir avuç: *Bir kaçam üzüm.* (-Gr.) (DS/IV 2587)

kavram (I) (< *kavra-m*): 1. Tutam, avuç dolusu. (*Yalvaç, Bağlılı *Gelendost, *Eğridir -İsp.; Ekse *Çal -Dz.; *Tire -İz.; *Alaşehir -Mn.; *Emet -Kü.; Tokat -Es.; Kuz *Ünye -Or.; *Şebinkarahisar -Gr.; Cenciğe -Ezc.; Maksutlu *Şarkışla, Ağrakos *Suşehri, *Koyulhisar -Sv.; *Pınarbaşı -Ky.; *Bor -Nğ.; *Korkuteli -Ant. *Milas, Yerkesik -Mğ.) (DS/IV 2691)

kısım (< *kism, Ar.*): Avuç : *Bir kısım arpa.* (-Dz.; Zeytinli *Edremit -Ba.; *Düzce -Bo.) (DS/IV 2842)

kitleme (II): Bir avuç: *Bir kitleme un.* (-Rz.) (DS/IV 2849)

koşam (< *koş*): 1. Avuç. (-Çkl.; Tokat -Es.; -Çr.; *Merzifon -Ama.; -To.; Hacılyas. *Koyulhisar -Sv.; Pazar *Kızılcahamam -Ank.; Afşar aşireti *Pınarbaşı -Ky.) [**koçam -1**] : (*Maçka -Tr.; Cenciğe -Ezc.; Çöplü *Gürün -Sv.) 2. İki avuç dolusu (-Çkl.; Tokat -Es.; -İst.; -Çr.; Tekke *Erbaa -To.; Sıyrınlık *Suşehri -Sv.; *Nor -Nğ.; -Yz.; Pazar *Kızılcahamam -Ank.; Genezin *Avanos -Nş.) [**koçam -2**] : (*Maçka -Tr.; Cenciğe -Ezm.; Çöplü *Gürün -Sv.) (DS/IV 2933)

koşam: İki elin yan yana gelmesiyle oluşan avuç: *Beş koşam fasulye aldım.* (-Or.; -Gr.; -Tr.; Kösekaş *Hacıbekaş -Uş.) [**koçam**] (-Kr.) (DS/IV 4568)

paça (I) (< *pāçe, Far.*): Avuç, avuç dolusu: *Paça paça şeker yediler.* (Darıveren *Acıpayam -Dz.) (DS/V s.3377)

paça (I) (Far.): Avuç. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS/VI 4634)

pança (I): 1. Avuç. (Babik *Pötürge Ml.; -Mr.; Kümbet -Ada.; *Mersin köyleri -Krk.) [**pançak (I) -1**] (Yukarıseyit, Bekilli *Çal -Dz.) 2. Avuç dolusu. (Haruniye -Ada.) (DS/V 3392)

pataz (I): 1. Avuç. (*Ermenek -Kn.; *Alanya -Ant.; Ferizler *Anamur -İç.) [**panaz (II)**] : (*İlgın -Kn.) [**patas**] : Bağtepe *Kozan -Ada.) 2. Avuç dolusu : *Patazla leblebi verdim.* (Kaşoba *Karaman -Kn.; *Silifke, *Tarsus -İç.) (DS/V 3411)

pırnat (III): 1. Bir avuçla tutulacak kadar ekin sapı. (Pekün *Kelkit -Gm.; Büyükyapalak -Mr.; Bahçeli *Bor -Nğ.) [**pırnas**] : (Karahoca *Haymana -Ank.) [**pırnaz**] : (Uzuncaburç, Taşucu *Silifke, *Mut köyleri -İç.) (DS/V 3445)

ponçağ (I) 1. [**ponçak (III)**] (Far.): 2. Bir avuç. (*Ağın -El.) (DS/V 3470)

ponçağ (III) [**ponçak (I) -1**] (Far.): Bir tutam. (Ömerhacılı *Kaman -Krş.) [**ponçak (I) -1**] : (*Ağın -El.) (DS/V 3470)

sıkım (< sık-ı-m): 1. Tutam. (*Akyazı -Sk.; -Ezc.; -Ur.; -Sv.; *Ermenek -Kn.) [**sıkmık (II)**]: (*Kandıra -Kc.) 2. Bir avuç dolusu şeyin sıkılmış durumu (helva, köfte vb.) (-Mr.; Ur.; -Gaz.; *Antakya -Hat.; *Muş köyleri-İç.) [**sıhım**]: (*Gürün -Sv.) [**sıkmaç -2**]: (Amik Ovası *Reyhanlı -Hat.) 3. Avuç içi uzunluğu : *Bu değnek on sıkımdır.* (-Nğ.; *Mut -İç.) (DS/V 3607-3608)

sıkım: 1. El dolusu, bir avuç. (Karamanlı *Tefenni -Brd.; Darıveren *Acıpayam -Dz.) 2. Tutam. (*Bor -Nğ.) (DS/VI 4690)

tekem (< ? tekim): Avuç: *Bir tekem leblebi ver.* (-Ezc.) (DS/V 3865)

tombuy (< ? tombu (hlk.) 'küçük tepe, tümsek' < * to-[m]+-p+u (Gülensoy 2007b: 908): Bir avuç, bir tutam. (Kerkük) [**tombuz (I)**]: (Kerkük) (DS/V 3958)

tutam (<tut-am): Tutam, avuç dolusu. BM, İM, Kİ (KTS s.285); 3. Bir avuç içi olan: *Bir tutam sakal.* (Şemseddin Sami 2010: 1246).

tutam (I): Bir avuçluk (ot, ekin vb. şeyler) (-Kü.; Peşman *Daday -Ks.; *Sungurlu -Çr.; *Çarşamba -Sm.; *Merzifon -Ama.; *Alucra -Gr.; -Gm.; Gözene -Ml.; *Antakya -Hat.; -Sv.; -Ky.) [**tutum**]: (Zencidere -Ky.) (DS/V 4000)

yalımparça (T.+Far.): Bir avuç. (Kümbet -Kr.) (DS/VI 4147)

yarım avuç: Avucu doldurmayacak kadar az. (Ekse *Çal -Dz.; Eymir *Bozdoğan -Ay.; Yeniköy -Ba.; -Çk.; -Tr.; -Rz.; Bağlıca *Ardanuç -Ar.; Hacılyas *Koyulhisar, *Gürün -Sv.; *Tarsus -İç.) [**yarım avuç**]: (*Mut ve köyleri -İç.) (DS/VI 4186)

3.4.2. Fiiller

avuç avuçlamak (çekmek maddesi içerisinde): İki avucun alacağı kadar miktarda bir şeyi tutmak (Sözlükteki kullanımı).

Ş ... *Zer-i Nişabûrî var mıdır didi. Sarraf: Vardır didi. Hurasanî: Getir görelim didi. Sarraf kiseyi açtı Hurasanî iki eliyle bir avuç avuçladı kendi bezine bağladı, mührünü urdu önüne kodu. Sarraf eyitti: Çekmeden چکمدن, saymadan niçin mühürledin.* (Ferah.XV.477) (TAS/II 852)

avhalamak 1. [→avkalamak]: 2. Avuç dolusu almak. (*Afşin, *Elbistan -Mr.) [avhınlamak]: (-Mr.) (DS/I 381-382)

avuçlamak: 1. Avucun içine almak, avuçla kavramak. 2. Bol bol almak. (Şemseddin Sami 2010: 82).

avsınlamak (II): 1. Avuç dolusu almak. (Kösten, Honaz -Dz.) [avsunlamak (II) -3]: (Çöplü *Çivril -Dz.) (DS/I 392)

awurtlamak (< Eski Türkçe adurt [>ayurt > awurt 'Yanağın ağız boşluğu hizasına gelen bölümü'] Gülensoy 2007a, s.90): Avuç dolusu içmek, ağzına almak. TİEM 73 31v/12 (DBTKTS 87)

fasdaklamak (I): Herhangi bir şeyden iki avuç dolusu almak. (-Uş.; -Kü.) (DS/III 1837)

hapazlamak: Avucunu doldurarak almak. İH (KTS 91)

hapazlamak (I) (< ap'a +-s, Erm.): Avuçlamak. (Çığırı, Eber *Dinar, İshaklı, *Bolvadin, *Emirdağ -Af.; Bağlılı *Şarkîkaraağaç, Yassıören, Uluğbey *Senirkent, *Yalvaç, *Uluborlu -Isp.; Başpınar *Tefenni -Brd.; Hınaz ve köyleri -Dz.; Tokat -Es.; -Bo.; Ağlı *Küre

-Ks.; Saray *Kursunlu -Çkr.; *İskilip -Çr.; -Sm.; *Merzifon ve köyleri -Ama.; *Artova -To.; *Bor, -Nğ.; *Ermenek -Kn.; *Silifke ve köyleri, *Anamur -İç.; Güzelsu *Akseki, -Ant.; Kayaören *Fethiye -Mğ.) [**hapanlamak (I)**]: (Darıveren *Acıpayam -Dz.; Hamurcu *İncesu -Ky.) [**haparlamak**]: (Dont *Fethiye -Mğ.) [**hapazlamağ**]: (-Brd.) (DS/III 2278-2279)

hışmalamak: Avuçlamak. (*Ahlat -Bt.) (DS/III 2379)

kısımlamak (Ar.): Avuçlamak: (*Düzce -Bo.) (DS/IV 2842)

koşamlamak: İki elin yan yana gelmesiyle oluşan avuçla ölçmek: *Buğdayı koşamladım, on koşam geldi.* (-Çr.) (DS/VI 4568)

okkalamak (Ar.): Ağırlığını kestirmek üzere elle tartmak. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS/VI 4613)

paçılmak: Avuçlamak. (Karamanlı *Tefenni -Brd.) (DS/VI 4634)

patazlamak (I): Avuçlamak. (*Ermenek -Kn.; *Mut köyleri -İç.) (DS/V 3410)

tutamlamak (> tut-): Avuç ile ölçmek, arşunlamak. ŞSL (ÇTS 1165); Avuçla tutarak ölçmek, kaç tutam olduğunu ölçmek, Şemseddin Sami 2010: 1246).

3.5. Karış

Sözcük Türkçe Sözlük'te (2011) "Parmaklar birbirinden uzak duracak biçimde gergin duran elde, başparmak ile serçe parmağın uçları arasındaki açıklık." olarak tanımlanmıştır.

3.5.1. İsimler

Karış sözcüğünün ölçü alındığı isim ve fiil yapısındaki sözcükler miktar bildiren *kumbik* sözcüğü dışında Türkçede genellikle uzunluk ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Eskicil *arşın* sözcüğü Karahanlı Türkçesinde *karı ~ karış, karış(la-)* (< *karı (-la-)*) şeklindedir (Gülensoy 2007a: 69-70). Eski Uygur Türkçesinde *karış* 'mekik ipliği, atki, argaç' manasında olup sözcük Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *garış*, Başkurt, Kırgız, Özbek Türkçesi ve Kazan Tatarcasında *karış*, Kazak Türkçesinde *karış*, Özbek Türkçesinde *karıç* ve Yeni Uygur Türkçesinde *ğeriç* şekillerinde kullanılır (Gülensoy 2007a: 70).

Şemseddin Sami (2010: 594) *karış* sözcüğünü şöyle açıklamıştır: "Açık elin baş parmağı ucundan serçe parmağı ucuna kadar olan mesafe ki ölçü gibi kullanılır, şibr: *Üç karış bir arşın itibar olunur.* ||**bir karış**= Kısaldıktan kinaye: Bir karış boyuyla. ||**karış karış**= Karışla ölçer gibi her tarafı tafsilen: *Ben Anadolu'yu karış karış bilirim, karış karış gezdim.*"

araş: Bir karış, kol. CD (ÇTS 47)

arş (1): Bir karış. ŞSL, NH (ÇTS 53)

arşun: Üç karış, arşın. ŞSL ÇFK (ÇTS 53)

gez (7) (> kez, 'okun kirişe geçen ucundaki kertik' Gülensoy 2007a: 369. Far.): Arşın, dört karışlık ölçü birimi. ŞSL (ÇTS 394); [Aslı Fârisî olup ma'nâ-yı aslîsi arşın ve oktur] Şemseddin Sami 2010: 378)

karı (1): 1.Kolun (parmaklardan dirseğe kadar olan) bölümü. AKT 1b/10, 2. Karış (uzunluk ölçüsü) AKT 38b/13 (DBTKTS 388)

karı (1): Uzunluk birimi, karış, bir kulaçlık uzunluk ölçüsü. AL, ŞSL, BV, TEH (ÇTS 585)

karı (Ar.): *Erne.n er:* bekâr adam. Şu atasözünde geçer: *erne.nke elig karı bö.zün üm tüke.mes.* Anlamı şudur: Bekâr adamın şalvarı için elli arşın kumaş yetmez. Çünkü ona yabancı öğüt vermez. Evlenmesi istenen kişi için söylenir (Ercilasun vd. 2014: 57)

karı (Ar.): Kumaşı ölçmek için kullanılan arşın. Bu da birinciden (önceki *karı* kelimesinden) alınmadır. Bu kelime anlamca Arapçaya uygun düşmektedir. Çünkü elin kolu ile elbiseninki, iki dilde de aynı kelimeyle ifade edilir (Ercilasun vd. 2014: 444)

karış (Ar.): Karış, uzunluk birimi. ŞSL, NH, ÇFK, TMA, Sİ (ÇTS 586)

karış (1): Karış, baş parmak ile serçe parmakların uçları arasındaki açıklık, hayvanın ön ayağı. KE 4v/4, HKT 283b/3, İML 141 (HATS 291)

karış (I): 5. 12 karış. (İskele Bigadiç –Ba.) (DS/I 333)

süyem (< sū-y-+üm ‘uzamak’ Gülensoy 2007b: 831): El ölçüsü, karış. (Bahçeliyurt *Kangal –Sv.) [**süyüm (I)-1**] (Bahçeliyurt *Kangal –Sv.) (DS/VI 4717)

3.5.2. Fiiller

arşunlamak: Karışlamak, ölçmek, karışla ölçmek. ŞSL (ÇTS 53)

enlemek: Karışlamak, ölçmek. (Dallica *Nazilli –Ay.) (DS/III 1759)

karılatmak: Boylatmak, karışlatmak, ölçmek. KB 2595 (KaTS 363)

karşamak: Karışlamak, ölçmek. DLT C.III/286-28 (KaTS 365)

karşatmak: Ölçtürmek, karışlatmak. DLT C.II/337-10 (KaTS 365)

karışlamak (Ar.): Karışla ölçmek, karışlamak. İML 110 (HATS 291)

karışlamak (Ar.): Karış ile ölçmek. ŞSL (ÇTS 586)

3.6. Yumruk

kumbik: Ufacık, yumruk kadar. (-Gm.) (DS/IV 3000)

3.7. Parmak

Parmağın ölçüt alındığı sözcükler isim olarak *barmakça*, *bicimcik*, *cimcim (II)*, *elikçe* yapılarında miktar; *sele (I)*, *sere*, *semenk*, *simiş*, *siyem*, *sumuç*, *sunus*, *süglüç*, *sümüç*, *süyem*, *şanus* ve *yagum* kullanımlarında uzunluk; *boğumlamak* ve *parmaklamak* fiillerinde uzunluk ölçüsü görevindedir. Türkçede *sere* ‘küçük karış’ olarak da tanımlanmıştır (Gökyay 1981: 57).

“Başparmakla işaret parmağının ucu arasına alınan miktarda olan” manasına *çimdik* sözcüğü de bir ölçü birimidir (Gökyay 1981: 47; Türkçe Sözlük 2011: 548). Bunun gibi ‘1)Parmakla alınan miktar: *Bir parmak bal.* 2) Kolun on ikide bir bölümü’ manasına kullanılan miktar ve uzunluk bildiren *parmak* ile ‘iki parmağın tutabileceği kadar, kısım’ manasına kullanılan *parmak tutamı*, ‘tutam, iki parmak ucuyla tutulacak miktar: *Bir püskü tuz*’ karşılığı kullanılan *püskü* halk arasında kullanılan diğer ölçü sözcükleridir (Gökyay 1981: 51, 52).

Sümüç sözcüğü günümüzde ağızlarda ‘karıştan ufak el, parmak ölçüsü’ karşılığı kullanılmaktadır. Fethiye’de bu ölçüye *sele* de denilmektedir (eksisozluk.com/sunbuc--811850?nr=true&rf=sümüç). Ağızlardaki *bir sele*, *sele (I)*, *sere* gibi kullanımlar da bu

görüşü desteklemektedir. Erzurum ağzında *sümüş* sözcüğü -ç > -ş değişimi ile *sumuş* 'karış' şeklinde kullanılmaktadır (Gemalmaz 1995: 285). Aynı şekilde *süyem* sözcüğü de ağızlarda *bir süyem, iki süyem* şeklinde kullanılmaktadır (eksisozluk.com/suyem—1687817).

2.7.1. İsimler

barmağça: Çok küçük, parmak kadar. KE 124r/20 (HATS 79)

bicimcik (< bir çimdik/çemdik 1. Parmak uçlarıyla sıkma. Şemseddin Sami 2010: 214): Ufacık, bir parçacık, bir tutam. (*Eşme -Uş.; -Brd.; *Susurluk -Ba.; -Kü.; *Düzce -Bo.; *Safranbolu -Zn.; Ovasaray, Çıkrık *Mecitözü -Çr.; -Sm.; *Erbaa, *Zile, *Artova, -To.; Süle -Gm.; -Ezm.; Lök, -Yz.; Çayırılı *Haymana, Çanıllı *Ayaş -Ank.; *Mucur, -Krş.; Bahçeli *Bor -Nğ.; Çukurbağ, Uğurlu *Ermenek -Kn.) [**bicimik**]: (Bağyaka, Çadır *Finike -Ant.) (DS/I 682)

bir sele: Gerilmiş durumdaki başparmakla gösterme parmağı arasındaki uzaklık. (Gölkonak, Yenişar *Şarkikaraağaç -Isp.) (DS/VI 4462)

cimcik (II): İki parmak ucuyla alınan miktar, tutam (toz, şeyler hk.). (Sirge *Eşme -Uş.; Yakaköy *Gelendost -Isp.; Yayla *Tefenni -Brd.; Ortaköy *Çal -Dz.; *Alaşehir -Mn.; Susurluk -Ba.; -Kü.; Tokat *Sivrihisar -Es.; *Akyazı -Sk.; İğneciler *Mudurnu, *Düzce -Bo.; *Sungurlu -Çr.; -Sm.; Mürüs *Erbaa, *Artova, *Zile -To.; Uzunmusa -Or.; Düzköy *Keşap -Gr.; -Gm.; -Rz.; *Elbistan, *Afşin -Mr.; Çepni *Gemerek -Sv.; Karanidere *Şereflikoşhisar -Ank.; -Krş.; *Bor -Nğ.; Uğurlu, Çukurbağ *Ermenek -Kn.; Karaisalı -Ada.; Yerkesik -Mğ.; Limasol -Kıbrıs) [**cimicak**]: (*Fethiye -Mğ.) [**cimicik**]: (*Dinar ve köyleri -Af.; *Keçiborlu ve köyleri -Isp.; -Brd.; -Dz. ve ilçeleri; Şerefli, *Fethiye -Mğ.) [**cimidik**]: (Körküler, Kumdanlı, Sücüllü *Yalvaç -Isp.) [**cimik (I)**]: (Yassıvıran *Senirkent -Isp.; *Tefenni, *Göhlisar, *Yeşilova ve köyleri -Brd.; -Dz. ve ilçeleri; -Bo.; -Ant.; Karaçulha *Fethiye -Mğ.) [**cincik (V)**]: (*Erciş -Vn.; *Serik -Ant.) [**cinnacik**]: (*Ermenek -Kn.; *Silifke -İç.) [**cimcil**]: (*Savaştepe -Ba.) [**cimicih**]: (*Mucur -Krş.) [**cimicik**]: (Kozan *Eşme -Uş.; Tahtacı -Isp.; Kavakköy *Çivril, Çal -Dz.; *Torbalı köyleri -İz.; *Zile -To.; Bağyaka *Finike -Ant.; Dont *Fethiye -Mğ.) [**cinecik**]: (Doğanbey *Beyşehir -Kn.) [**cinicik**]: (Yayla *Tefenni -Brd.) [**çinnacik**]: (*Ereğli -Kn.) [**çimcik (I)**]: (-Bil.; -Nğ.) [**çimdik (I)**]: (*Edremit -Ba.; Tokat -Es.; *Erciş -Vn.; -Dy.; *Kilis -Gaz.; *Divriği -Sv.; *Afşin, *Elbistan -Mr.; Bahçeli *Bor -Nğ.; -Kn.; Çavuşköy *Babaeski, *Lüleburgaz -Krk.) [**çimke (III)**]: (Koçhisar -Çkr.) [**çimkem (I)**]: (-Yz.) [**çimtik**]: (-Ky.; -Nş.) [**çindik (I)**]: (-Sn.; Aşudu *Darendede -Ml.; *Afşin -Mr.) [**çinicik**]: (Güvere *Silifke -İç.) [**çinke (II) -1**]: (Yarıkkaya *Yalvaç -Isp.; -Mr.; Mustafabeyli *Ceyhan -Ada.) [**çinkem**]: (-Krş.) [**çintem**]: (-Yz.) (DS/I 970)

çiplik (III): Baş ve işaret parmaklarının arasındaki açıklıktan ibaret olan bir ölçü. (Ayşepinar Ky.-) (DS/II 1234)

elikçe: İki parmak kadar: *Kalınlığı iki elikçe bolgay.* (Şen 1993: 211)

esnek (III): Baş ve işaret parmaklarının açılmasıyla iki parmak ucu arasında kalan uzunluk. (*Ermenek -Kn.; *Bor -Nğ.) (DS/III 1786)

sele (I) (< * ser-e, Gülensoy 2007b: 751): El gergin durumdayken başparmakla işaret parmağı arasındaki uzaklık. (Karamanlı *Tefenni -Brd.; Yörükler, Çaypınar *Salihli -Mn.; *Gülнар, *Silifke -İç.) (DS/VI s.4683)

sere (Büyük parmağın ucundan şahadet parmağı ucuna dek olan mesafe ve ölçü ki karıştan büyüktür: *Bir arşın dört seredir.* Şemseddin Sami 2010: 1057): Baş parmakla

işaret parmağı arasındaki uzaklık (ölçü için). (-Isp.; *Bergama -İz.; Fili *Biga *Lapseki -Çkl.; *Tosya, Kargı -Ks.; Erkinis *Yusufeli -Ar.; Karaköy -Mğ.) (DS/V 3588)

semink (Ar.): El gergin durumdayken başparmakla işaret parmağı arasındaki uzaklık. (Kozlu *Seydişehir -Kn.) (DS/VI 4684)

simiş: Baş parmakla işaret parmak arasındaki uzaklık (el açık durumdayken). (-Tr.) [simiç -2] (-Ba.) (DS/V 3639)

siyem (< sū-y-em, Gülensoy 2007: 831): Başparmakla gösterme parmağı arasındaki uzaklık (el gergin durumdayken). (Bölceağaç *Manyas -Ba.) [siyam]: (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS/VI 4701)

sumuc: El gergin durumdayken başparmakla gösterme parmağı arasındaki uzaklık. (Güneyce *İkizdere -Rz.) (DS/VI 4710)

sunus: Bir genişlik ölçüsü, başparmakla işaret parmak arasındaki mesafe. (BM) (KTS 243)

süglüç [süğüş (II), sümgüç, sümüç, sümüş] (< süyüm, Gülensoy 2007b: 818): Baş ve işaret parmaklarının gergin açılmasıyla oluşan ölçü. (Çakallı *Kavak -Sm.) (DS/VI 3707)

sümüç: El gergin durumdayken başparmakla gösterme parmağı arasındaki uzaklık. (Yörükler, Çaypınar *Salihli -Mn.; -Or.; -Gr.; -Tr.) (DS/VI 4714)

süyem (< sū-y-em, Gülensoy 2007b: 831): El ölçüsü, karış. (Bahçeliyurt *Kangal -Sv.) [süyüm (I)-1] (Bahçeliyurt *Kangal -Sv.) (DS/VI 4717)

şanus: Başparmakla işaret parmağı arasındaki mesafe. Kİ (KTS 250)

yağum: Şehadet parmağı ile ölçülen bir uzunluk ölçüsü. BM (KTS 306)

2.7.2. Fiiller

boğumlamak (I) (< boğ-um 'boğulmuş, sıkılmış yer' Gülensoy 2007a: 157): Herhangi yuvarlak bir şeyin çevresini, başka bir şeyle karşılaştırmak amacıyla, sağ elin baş ve orta parmaklarıyla kavrayarak ölçmek. (*Mesudiye -Or.) (DS/I 730)

parmaklamak: Parmakla ölçmek: *Çapıtı parmakladı.* (Ülkü -Brs.) (DS/V 3400)

3.8. Tırnak

Organ adlarından miktar bildiren tırnağın ölçü alındığı ölçü adları genellikle Türkçe kökenlidir.

bi cırnıh (<* tırnak, Gülensoy 2007a: 204): Tırnak kadar. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS/I 698)

dırnak kadar: Çok az: *Dırnak kadar ekmek verdi.* (Güney *Yeşiova -Brd.) (DS/II 1472)

sınlık (< sın-, Gülensoy 2007b: 768): Tırnak kadar, küçük parça. (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı -Ky.) (DS/VI 4692)

3. Bacakta Ölçüt Alınan Unsurlar

3.1. Ayak

Türkçede *ayak* sözcüğü uzunluk ve zaman ölçü birimi olarak şöyle kullanılmıştır: 1) Bir insan ayağı boyu. 2) On iki parmaktan ibaret Osmanlı kademi (ayağı) ki yarım arşındır.

3) Kısa zaman. *Bir ayak önce bu iş bitsin* (Gökyay 1981: 56). Sözcük Türkçe Sözlük'te ise (2011: 195) "Yarım arşın veya 30,5 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi, kadem, fit, fut" olarak tanımlanmıştır.

3.1.1. Adım

Türkçede *adımlamak* (Adımla ölçmek; Türkçe Sözlük, 2011: 29) fiilinin yanı sıra *adım* (Bir adıma eşit açıklık: *Ballıbadra.- Fırdolayı hendeği kıyısınca çevresi bin beş yüz hatve (adım) dir* (Evliya Çelebi, VIII, 288)) sözcüğü de bir ölçü birimi olarak kullanılmıştır (Gökyay 1981: 55). Sözcük, Türkçe Sözlük'te ise "Bir ayak atışıyla alınan ve uzunluğu yaklaşık 75 santimetre olan mesafe" şeklinde daha açık olarak tanımlanmıştır.

Ayak sözcüğüne bağlı olarak açıklamasında *adım* sözcüğüne yer verilerek oluşturulmuş ölçü adlarında *ağak ukmış kirça* ve onun Arapçadaki karşılığı olan *zerre-i ĥāk-pāy* miktar bildiren ölçü adı olup bunun dışındaki isim ve fiil yapısındaki ölçü adları uzunluk bildirir. Fransızca *mil (II)* ile Arapça *zerre-i ĥāk-pāy* ve Arapça + Türkçe yapısındaki *mesāhat kılmak* dışındaki kullanımlar Türkçedir.

3.1.1.1 İsimler

ağak ukmış kirça: Ufacık, zerre kadar. TİEM 73 211v/4 (DBTKTS 782)

arşın (I): 4. Büyük adım. (İncesu, Çapalı *Dinar –Af.) (DS/I 333)

arşun: Arşın, bir adım uzunluğunda bir ölçü birimi. NF 356/4, KE 62v/13, MM 255/1, HKT 546a/1, HŞ 2193 (HATS 52)

dölüm: 2.Kırk adımlık uzunluk ölçüsü. (İncekum *Silifke –İç.) (DS/III 1579)

gav (V): Adım: *Beş gavda kendimi dışarı zor attım.* (-Bt.) (DS/III 1937)

mil (II) (< mille, Fr.): 4.000 adımlık mesafe. İM (KTS 184)

yügrüm (< yüğür-üm): *Bir yügrüm yi.r* bir koşuşla koşulacak kadar yer. (Ercilasun vd. 2014: 368)

zerre-i ĥāk-pāy (Ar.): Ayak toprağının zerresi. LD (ÇTS 1278)

3.1.1.2. Fiiller

abannamak (<abanlamak 1. Büyük adım atmak. 2. Adımları ziyade açarak ölçmek. Şemseddin Sami 2010: 22): Uzun adımlarla yürümek, adımlamak. (Dereçine *Sultandağı – Af.) (DS/VI 4405)

adımlamak (Adımla ölçmek, adım saymak, Şemseddin Sami 2010: 29): Adım atmak, yürümek, adımla ölçmek" NF 149/9 (HTS 27)

ayaklamak: Uzunluğu ayakla ölçmek. (Dereçine *Sultandağı –Af.) (DS/VI 4434)

boylama: Ayakla ölçme, adımlama. (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı –Ky.) (DS/VI 4465)

gıçlamak (II): Ayakla bir yeri ölçmek. (-Çr.) (DS/III 2031)

mesāhat kılmak (Ar. + T.): Yer ölçmek, adımlamak. NH (ÇTS 744)

4. Boy

Boy sözcüğü bir organ adı olmamakla birlikte baş ile ayak arasındaki bütünlük düşünüldüğünde bir ölçüt olarak ele alınabilir. Türkçede *boy* sözcüğü 1. Derinlik, 2. Mesafe, 3. Uzunluk, 4. Yükseklik, 5. Defa, kez, sefer manalarında kullanılmıştır (Gökyay

1981: 56). Genellikle deniz, göl gibi yerlerde kullanılan ve ‘1. Bir adam boyunda derin olmak. 2. Dibine erişilemeyecek kadar derin olmamak’ manasına kullanılan *boy vermek* (Gökyay 1981: 56) ve uzunluk ölçüsü olarak kullanılan ‘bir adamın boyu kadar derinlik’ karşılığı kullanılan *adam boyu* ölçü bildiren sayılı sözlere (Gökyay 1981: 55).

Boy sözcüğüne dayalı isim ve fiil yapısındaki ölçü sözcükleri Türkçede genellikle uzunluk ölçü birimi oluştururlar.

4.1. İsimler

boyunsıra: Boyu kadar. (Hurma *Silifke –İç.) (DS/I 748)

erneyü (<ernek): Çok kısa boylu, boyu iki kol boyundaki adam (Ercilasun vd. 2014: 69).

turum (<tur-um): Bir adam boyunca. *Bir er turumu su.w* (bir adam boyu su). Diğer şeyler de bunun gibi (Ercilasun vd. 2014: 171).

4.2. Fiiller

boylamak: Boy ile ölçmek; bir boy gitmek; baştan sona kadar gitmek. ŞSL, NH, CD (ÇTS s.165); 2. Boyuna ölçmek, tülen mesaha etmek (Şemseddin Sami 2010: 145).

turumlamak (< turum-um-la-): *Ol sūwug turumla.dı* (O, suyun derinliğini boyu ile ölçtü) (Ercilasun vd. 2014: 486).

Sonuç

Tarihî Türk lehçeleri alanında organ adlarına dayalı söz varlığında sözlük birimlerin tanımlanmasında alıntı ve anıştırmalara yer verildiği ve sözlük yazarlarının birbirlerinden kısmî olarak etkilendikleri ve faydalandıkları görülmektedir (Dinçer 2011: 37-38). Örneğin *kolaç (II)*, *kula (III)*, *kulaç*, *karı (1)*, *karış (1)*, *karışlamak* gibi.

Türkiye Türkçesinde yazı dili ve ağızlarda *göz*, *kulak*, *ağız*, *kol*, *dirsek*, *el*, *avuç*, *yumruk*, *parmak*, *tırnak*, *ayak* ve *boy* sözcükleri ölçüt alınarak sözlük birimler (madde başı) oluşturulmuş veya ilgili sözlük birimler açıklanırken ölçüt olarak kullanılmıştır. Ölçü adlarından oluşan söz varlığında en fazla kullanılan organlar *avuç*, *ağız*, *el*, *parmak* ve *ayak*’tır.

Ölçüt Organ Adı	Sözlük Birimde Ele Alınmış Şekli	Madde Başı	Sözcük Türü	Ölçüm Türü	Kullanım Miktarı
	madde içi	ağır (IV)		miktar	1
	madde başı	göz yumup açkunça		zaman	1
göz	madde başı	göz erimi (göz irimi)	isim		
	madde içi	ırım (I)		uzunluk	4
	madde içi	sıyrdım			
	madde içi	yordam			
kulak	madde içi	yığac (2)	isim	uzunluk	2
	madde içi	yığaç (2)			
	madde içi	banam			
	madde içi	banım			
	madde içi	bi çeynemnik			
	madde içi	bi dıkım			

	madde içi	bir damzın			
	madde içi	bir sokum			
	madde içi	bir yalamlık			
	madde içi	bir yiyim			
	madde içi	çeynem			
	madde içi	çéynem			
ağız	madde içi	çiğnem	isim		
	madde içi	dadak (I)			23
	madde içi	dadak sadak			
	madde içi	damlam			
	madde içi	dıkım			
	madde içi	firt			
	madde içi	karım			
	madde içi	öpüm			
	madde içi	tadak madak			
	madde içi	tike			
	madde içi	yalamık (VII)			
	madde içi	yalamtık			
	madde içi	yalamtık			
	madde içi	arşın (I)			
	madde başı	kolaç (II)			
	madde başı	kula (III)			
	madde başı	kulaç			
kol	madde başı	kulaç	isim	uzunluk	9
	madde başı	kulaç			
	madde başı	kulaç			
	madde başı	kulaçlamak			
	madde içi	ölşülemek	fil		
	madde içi	arşın	isim	uzunluk	2
dirsek	madde içi	arşun			
	madde içi	dutam			
	madde içi	ele girincesi			
el	madde başı	elçim (I)	isim	miktar	4
	madde içi	şapla			
	madde başı	adut/avut			
	madde içi	apas			
	madde içi	avkam			
	madde başı	awuçam			
	madde başı	ayada ukmış kirçä			
	madde içi	bi paça			
	madde içi	bir hapaz			
	madde içi	bir koşum hapaz			
	madde içi	bisihım, bisıkım			
	madde içi	çatal pence			
	madde içi	çenge			
	madde başı	çelim avuç			
	madde içi	elmek (I)			
avuç	madde içi	fasdak (I)	isim		42
	madde içi	gaşam			

Sözlük Birim Bir Unsur Olarak Türkçede Organ Adlarına Dayalı Ölçü Adları

madde içi	goşam		
madde içi	hapaz (I)		
madde içi	hapaz hapaz		
madde içi	hışma		
madde içi	hışma		
madde içi	ķabza		
madde içi	ķaçam		
madde içi	kavram (I)		
madde içi	kısım		
madde içi	kitleme (II)		
madde içi	koşam		
madde içi	koşam		
madde içi	paça (I)		
madde içi	paça (I)		
madde içi	pança (I)		
madde içi	pataz (I)		
madde içi	pırnat (III)		
madde içi	ponçah (I)		
madde içi	ponçah (III)		
madde içi	sıkım		
madde içi	sıkım		
madde içi	tekem		
madde içi	tombuy		
madde içi	tutam		
madde içi	tutam (I)	miktar	
madde içi	yalımparça		
madde başı	yarım avuç		
madde başı	avuç avuçlamak		
madde içi	avhalamak		
madde başı	avuçlamak		
madde içi	avsınlamak (II)		
madde içi	awurtlamak		
madde içi	fasdaklamak (I)		
madde içi	hapazlamak		
madde içi	hapazlamak (I)		
madde içi	hışmalamak	fiil	15
madde içi	kısımlamak		
madde içi	koşamlamak		
madde içi	okkalamak		
madde içi	paçılmak		
madde içi	patazlamak (I)		
madde içi	tutamlamak		
madde içi	araş		
madde içi	arş (1)		
madde içi	arşun		
madde içi	gez (7)		
madde başı	ķarı (1)	isim	12
madde başı	ķarı (1)		
madde başı	ķarı		

	madde başı	karı			
	madde başı	karış			
karış	madde başı	karış (1)		uzunluk	
	madde başı	karış (I)			
	madde içi	süyem			
	madde içi	arşunlamak			
	madde içi	enlemek			
	madde içi	karılatmak			
	madde içi	karşamak	fiil		7
	madde içi	karşatmak			
	madde içi	karışlamak			
	madde içi	karışlamak			
yumruk	madde içi	kumbik	isim	miktar	1
	madde başı	barmakça		miktar	2
	madde içi	bicimcik			
	madde içi	bir sele		uzunluk	1
	madde içi	cimcik (II)		miktar	1
	madde içi	çiplik (III)			
	madde içi	elikçe			
	madde içi	esnek (III)			
	madde içi	sele (I)			
	madde içi	sere			
	madde içi	semink			
	madde içi	simiş			
	madde içi	siyem			
parmak	madde içi	sumuc	isim	uzunluk	15
	madde içi	sunus			
	madde içi	süglüç			
	madde içi	sümüç			
	madde içi	süyem			
	madde içi	şanus			
	madde içi	yağum			
	madde içi	boğumlamak (I)	fiil	uzunluk	
	madde başı	parmaklamak			2
	madde başı	bi cırnıh			
tırnak	madde başı	dırnak kadar	isim	miktar	3
	madde içi	sınlık			
	madde başı	gereme kucak			
kucak	madde başı	koçam	isim	miktar	3
	madde başı	kuçam			
	madde başı	adak ukmiş kirça		miktar	1
	madde içi	arşın (I)			
	madde içi	arşun			
	madde içi	dölüm	isim	uzunluk	6
	madde içi	gav (V)			
	madde içi	mil (II)			
ayak/adım	madde içi	yügrüm			
	madde başı	zerre-i hâk-pây		miktar	1
	madde içi	abannamak			

Sözlük Birim Bir Unsur Olarak Türkçede Organ Adlarına Dayalı Ölçü Adları

	madde başı	adımlamak			
	madde başı	ayaklamak	fiil	uzunluk	6
	madde içi	boylama			
	madde içi	gıçlamak (II)			
	madde içi	mesâhat kılmak			
	madde başı	boyunsıra			
	madde içi	erneyü	isim		3
boy	madde içi	turum		uzunluk	
	madde başı	boylamak	fiil		2
	madde içi	turumlamak			
Genel Toplam					169

Türkçede yazı dili ve ağızları konu edinen sözlüklerde yer alan organ adları ile oluşturulmuş madde başı yapısındaki toplam 169 ölçü adının değerlendirildiği ve anlamları farklı yazımları aynı madde başlarının da dikkate alındığı bu çalışmada 132 ölçü adının ilgili organlara madde içi gönderme şeklinde oluşturulduğu tespit edilmiştir. Madde başı şeklinde ölçüt alınan organ adlarının sayısı ise 37'dir. Bunlar *göz* (göz yumup açkunça, göz erimi 'göz irimi'), *kol* (kolaç (II), kula (III), kulaç, kulaçlamak), *avuç* (çelim avuç, yarım avuç), *karış* (karı (1), karış, karış (1)), *parmak* (barmakça, parmaklamak), *tırnak* (bi cırnih, dırnak kadar), *kucak* (gereme kucak, kocam, kuçam), *ayak* (zerre-i hâk-pây, adımlamak, ayaklamak) gibi organ adları ve *boy* (boyunsıra, boylamak) sözcüğü ile oluşturulmuş kullanımlardır. Yazı diline göre Türkiye Türkçesi ağızları organ adlarına dayalı ölçü adları türetme yönünden daha zengin olup üretilen sözcükler genellikle Türkçe kökenlidir. Türkçe sözcüklerin dışında ölçü adlarında Arapça kökenli *kabza*, *karı*, *karış*, *karış(lamak)*, *kısım*, *kısım(lamak)*, *okka(lamak)*, *semink*, *mesâhat (kılmak)*, *zerre-i hâk-pây*; Farsça kökenli *paça*, *paça (I)*, *pençe*, *(yalım)parça*, *ponçağ (I)*, *ponçağ (III)*; Ermenice kökenli *apas*, *(bir koşum) hapaz*, *hapaz (I)*, *hapaz hapaz*, *hapaz(lamak)* ve Fransızca kökenli *mil (II)* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

Kısaltmalar

AKT Anonim Kur'an Tefsiri; **AL** Abuşka Lügati; **Ar.** Arapça; **BM** Kitabı Bulgatü' l-Müştak Fî Lügati't-Türk Ve'l Kıfçak; **BEV** Bedayü'l-Vasat; **BV** Baytaratu'l-Vâzih; **CC** Codex Cumanicus; **CD** Cemilî Divânı; **ÇFK** Çağatayca Fıkıh Kitabı; **ÇTS** Çağatay Türkçesi Sözlüğü; **DBTKTS** Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercüme Sözlüğü; **DLT** Divânü Lügati't-Türk; **DM** Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye; **DS** Derleme Sözlüğü; **ED** An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish; **Erm.** Ermenice; **ETŞ** Eski Türk Şiiri; **Far.** Farsça; **FD** Fevâidü'l-Kiber; **Fr.** Fransızca **GT** Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't-Türkî); **HKT** Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile; **HŞ** Hüsrev-i Şirin; **HATS** Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü; **İH** El-İdrâk Haşiyesi; **İM** İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin; **İML** İbni- Mühennâ Lügati; **İN** Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb; **KaTS** Karahanlı Türkçesi Sözlüğü; **KB** Kutadgu Bilig; **KE** Kıssaşü'l-Enbiyâ; **KF** Kitâb Fî'l-Fıkh; **KFT** Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't Türkî; **Kİ** Kitâbü'l -İdrâk Li Lisâni'l Etrâk; **KK** El-Kavanînü'l Külliyye Li- Zabt'l-Lügati't-Türkiyye; **KTS** Kıpçak Türkçesi Sözlüğü; **LD** Lütfî Divanı; **MG** Münyetü'l-Guzât; **MM** Mu'inül Mürfid; **NF** Nehcü' l- Feradis; **NH** Nevâdirü'n-Nihâye; **RH** Kitâb Fî Riyâzâtî'l-Hayl; **Sİ** Sedd-i İskenderî; **SSL** Şeyh Süleyman Lügati; **ŞT** Şecere-i Terâkime; **T.** Türkçe; **TA** Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî; **TAS** Tarama Sözlüğü; **TEH** Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ; **TİEM 73** Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Satır Altı Kur'an Tercümesi 73; **TMA** Târih-i Mulûk-ı 'Acem; **TZ** Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye

KAYNAKÇA

- ATMACA, Emine (2009). "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 27: 21-48.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DANKOFF, Robert (1995). *Armenian Loanwords in Turkish*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Derleme Sözlüğü* (2009). C. I-VI. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DİNÇER, Şaziye (2011). "Sözlükbirimlerin Oluşturulmasına Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Bir Bakış Denemesi". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. Sözlük Özel Sayısı. 4: 31-39.
- ERCİLASUN, Ahmet B. - Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GEMALMAZ, Efrasiyab (1995). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*. C. III, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (1981). "Halk Dilinde Ölçü Birimleri". *Türk Folkloru Araştırmaları*. 1981/1'den Ayrıbasım: 41-58.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007a). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. A-N, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007b). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. O-Z, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖK, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Tiem73 1v-235v/2)* (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÖZYETGİN, A. Melek (2003). "Eski Türkçede 'Ölçü'". *Mustafa Canpolat Armağanı*. (Yayımlayanlar A. Ata, M. Ölmez): 195-204.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2007). "Tarihî Türk Dili Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler". *ICANAS 38* (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi):.1413-1420.
- PARLATIR, İsmail (2014). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- SARICA, Bedri (2010). "Türkçede Birim ve Ölçü Gösterme". *III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*. (16-18 Aralık 2010): 793-796.
- Şemsettin Sami (2010). *Kamus-ı Türkî*. (hızl. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞEN, Mesut (1993). *Babürnâme: Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) – Açıklamalı Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ŞEN, Serkan (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞENEL, Mustafa (2011). "Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Ölçü Birimleri". *Karadeniz*. III/12: 80-92.

- Tanıkları ile Tarama Sözlüğü* (1996). C. I-VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YURTBAŞI, Metin (2012). *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Excellence Publishing.
- ÜNLÜ, Suat (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- ÜNLÜ, Suat (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- ÜNLÜ, Suat (2013a). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- ÜNLÜ, Suat (2013b). *Doğu ve Batı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.

İnternet Kaynakları

- “Suyem” (2019). Erişim Tarihi: 05.09.2019.
www.eksisozluk.com/suyem—1687817
- “Sunbuc” (2019). Erişim Tarihi: 05.09.2019.
www.eksisozluk.com/sunbuc--811850?nr=true&rf=sümüç

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE TABU VE ÖRTMECEYE DAYALI SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

Engin GÖKÇÜR *

ÖZET

Kaynağı tarihin bilinmeyen dönemlerinde ortaya çıkan "tabu" kavramı, dile getirilmesinden sakınılan bu nedenle değişik amaçlarla yasaklanan sözcük ya da ifadeler için kullanılır. Tabu hâline gelmiş sözcük ya da ifadeyi dile getirmek için başvurulan örtmece sözcükler bütün dillerde görülen önemli bir dil olayıdır. İptidai topluluklarda çoğunlukla dini inançlar ve korkular üzerine şekillenen tabu yasakları, geçmişten günümüze doğru ilerleyen süreç içerisinde sosyal yaşamın birçok aşamasında görülmeye başlamıştır. Çeşitli inançlar ve korkular etrafında şekillenen tabuya dayalı kavramlar insanlar arasında korku, tikslenme, iğrenme, üzüntü, utanma gibi duygulara sebep olduğundan kötü ve olumsuz çağrışıma sahip kavramlar güzel ve olumlu söz ve sözcüklerle ifade edilmiştir. Örtmece sözcükler bu bağlamda iletişim anında insanların utandıkları, öğrendikleri, tiksinti duydukları, korktukları vb. durumlardan kaynaklanan olumsuz durumları örtterek daha etkili ve verimli bir iletişimin gerçekleşmesini sağlar. Bu makalede Türkmen Türkçesinde tabu ve örtmeceye dayalı söz varlığı derlenmiş, bunlar konularına göre tasnif edilerek çeşitli alt başlıklar altında incelenmiştir. Makaledeki tabu ve örtmecelere dayalı söz varlığı Türkmen Türkçesi üzerine hazırlanmış sözlüklerden derlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, tabu, örtmece, söz varlığı

ON VOCABULARY BASED ON TABOO AND EUPHEMISM IN TURKMEN TURKISH

ABSTRACT

The concept of "taboo" that has risen in the unknown period of history is used for words or expressions which are unspoken or forbidden because of various reasons. Euphemistic words used to express taboo words or statements are a significant language phenomenon in all languages. Taboos, taken a shape because of religious beliefs and fear, have been seen in many phases of social life from past to present. Because notions based on taboo formed around various beliefs and fears result in fear, antipathy, disgust, sorrow and shame among people, bad and adverse notions are expressed with pleasant and favourable words and statements. Within this context, euphemistic words provide more effective communication by covering adverse circumstances that people fear, shame, hate and detest during communication. In this study, vocabulary based on taboo and euphemism in Turkmen Turkish is collected and analysed under various subtitles by classifying by subject. Vocabularies based on taboo and euphemism are collected from vocabularies studied on Turkmen Turkish.

Keywords: Türkmen Turkish, Taboo, Euphemism, Vocabulary

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 24.09.2019; Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2019

* Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, GÜMÜŞHANE,
ORCID:0000-0002-8403-4763, E-posta: engingokcur@gumushane.edu.tr

Tabu

Tabu, bir toplumdaki etik değerlere ve dinî inanışlara ilişkin kavramların değişik nedenlerle baskılanması neticesinde oluşan toplumsal ve kültürel etmenli yasaklamalardır. Türk Dil Kurumunun hazırladığı Türkçe Sözlük'te tabu için "Kutsal sayılan bazı insanlara, hayvanlara, nesnelere dokunulmasını, kullanılmasını yasaklayan, aksi yapıldığında zararı dokunacağı düşünülen dinî inanç" tanımı kullanılır (TDK 2011: 2239). S. Freud tabuyu "İnsanlığın yazılmamış en eski yasası olarak yasaklarla ortaya çıkan, bu yasakların ihlâli ile aynı ceza sistemlerini doğuran, bu içerikle yasağın türünü, yasağın çiğnenmesi sonucu kutsallığı ya da kirliliği anlatır." şeklinde ifade eder (Freud 2002: 219).

Temel olarak iptidaî toplumlarda insanoğlunun algılayamadığı olay ya da olgulardan, korktuğu, çekindiği varlıklardan uzak durma eğilimi neticesinde ortaya çıkmıştır. İlkel toplumlarda tabuya ilişkin yasaklar çoğunlukla bir cisme ya da bedene dokunmaya yönelikken sonraları temas etmek, ilişki kurmak, tabu sayılan varlığın somut olarak adını anmak, varlığını düşünmeye yönelik zihinsel eylemler için de bu kavramın kullanıldığı görülür (Güngör 2006: 72).

Tabu yasakları dinsel ve görgü kurallarından farklıdır. Tabu yasakları kendiliğinden olan yasaklardır. Doğrulukları için akla uygun bir neden göstermez. Kökenleri de belli değildir. Dolayısıyla tabu egemenliği altında olanlar için bu yasaklar bir zorunluluk, bir gerçektir (Gungorname I, 2019).

Ölüm, cinsel ilişki, vücudun bazı bölümleri, kötü dil kullanımı gibi konular insanoğlunun ortak tabuları olarak değerlendirilir. Dinî konular, ırkçılık, cinsellik, temel beden ihtiyaçları ve hastalıklar ile ilgili kimi inanmalar kimi toplumlarda tabu olarak görülürken kimi toplumlarda dile getirilmesinde bir sakınca görülmemektedir.

Kimi araştırmacılar "rahipler, şefler ve ölümlere ilişkin kavramları sürekli tabular; kadınların âdet zamanı, loğusalık dönemleri, savaşçının savaş öncesi ve sonrası durumları vb. durumları da geçici tabular olarak değerlendirir (Güngör 2006: 74).

Tabular, dil dışı göstergelerle ortaya çıkan tabular ve dilsel (lengüistik) tabular olmak üzere iki başlık altında incelenebilir. İnsanoğlunun yapılması yasaklanan iş ve eylemleri, belirli kişiler (kral, büyücü, loğusa kadın, din adamı), yeme içme, boşaltım gibi temel ihtiyaçları ve savaş aletleri kullanmak gibi kavramlar dil dışı göstergelerle ortaya çıkan tabular olarak değerlendirilir. Dilsel tabular ise kavramın dildeki adlandırılmasına, yani söze ilişkin tabulardır (Güngör 2006: 76). Bu bağlamda tabu haline gelen davranışı ifade etmek için kullanılan dil malzemesine ilişkin gösterge de tabu olur (Oyarkılıçgil 1996: 16). Dilsel tabular toplumdaki kısıtlamalar neticesinde oluşabileceği gibi bireyin herhangi bir olay ya da olgu karşısında doğaüstü güçlerin dikkatini üzerine çekmekten kaçınması ile ilgili tutumundan da kaynaklanabilir. Ullmann tabuların arkasında yatan psikolojik amillere göre dilsel tabuları üç grupta inceler: 1. Korkuya Dayalı Tabular (Tanrı, peygamber, cin vb. gibi dinî konularla veya batıl inançlarla ilgili korkular). 2. Üzüntüye Neden Olan Tabular (hastalık ve ölüm konuları). 3. Ayıp Sayılan Tabular (cinsellik, vücut organları, işlevleri ve tuvalet terimleri) (Özyıldırım 1996: 16).

Örtmece

Dilde tabunun varlığı, yasaklanan sözcüğün / kavramın farklı ifade yöntemiyle dile getirilmesine neden olmuştur. Bu durum Türkiye Türkçesinde "güzel adlandırma, ya da örtmece olarak da adlandırılan sözcüklerin türemesine neden olmuştur. Örtmeceye dayalı sözcükler toplumsal uzlaşısı sonucu genelleşerek toplumun bilinçaltına yerleşir. Tabuların

kuşaktan kuşağa aktarılması beraberinde bunların örtmece sözcüklerle ifade edilmesini sağlamıştır. Demirci bu durumu “Kötü olarak karşılanan durumlardan bahsetme zorunluluğu olduğu takdirde onu en zararsız kelimelerle ifade etme yoluna gidilir, bu da bir tür sansürledir.” şeklinde ifade eder (Demirci 2008: 23).

Aksan, örtmece için “iyi adlandırma, “güzel adlandırma” tabirlerini kullanır. Aksan, güzel adlandırmayı “Kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayı.” şeklinde ifade eder (Aksan 2007: 98).

Türkçe Sözlük’te örtmece terimi için “Söylenmesi kaba, çirkin veya sakıncalı görülen nesnelere, kavramların, başka kelimelerle daha uygun ve edepli bir biçimde anlatılması, edebikelam.” ifadesi kullanılır (TS 2012: 1860).

Hengirmen, örtmeceyi “güzel adlandırma” terimi ile ifade eder. Güzel adlandırmayı, “Anlamı ve çağrışımı korkulan, sevilmeyen, iğrenilen öğeler taşıyan sözcükler yerine, bu çağrışımları engelleyecek başkaca sözcüklerin kullanılması.” olarak ifade eder (Hengirmen 1999: 199).

Fromkin ve Rodman örtmeceyi “Korku veren ve hoş olmayan konulardan kaçınmak için kullanılan veya tabu sayılan kelimelerin yerine kullanılan kelime veya kelime grupları” olarak ifade eder (Fromkin vd. 1993: 304).

Rus dil bilimcisi Moskvın, örtmeceleri ortaya çıkışlarına ve işlevlerine göre 6 grupta değerlendirir: 1. Korku veren nesne ya da olayların doğrudan adlarının yerine kullanılan örtmeceler. 2. İğrenç ve nahoş olan herhangi bir varlık ya da kavramın gerçek adının söylenmesinin çekinilmesi durumunda kullanılan örtmeceler. 3. Söylenmesi uygunsuz, yakışsız olan şeylerin örtmecelenmesi. (İnsan anatomisi ve fizyolojisiyle alakalı adlandırmalar.) 4. Adap kuralları çerçevesindeki örtmeceler. 5. Bir şeyin gerçek yüzünü gizleme veya tahrif etme amacıyla kullanılan örtmeceler. 6. Toplumsal bakış açısından prestijli olmayan meslekler, kuruluşlar vs. örtmece yardımıyla ifade edilir vs. (Moskvın 2001: 58-70).

Örtmeceler iletişim anında bireylerin utandıkları, tiksinti duydukları, korktukları vb. durumlardan kaynaklanacak olumsuz durumları örtterek daha etkili ve verimli bir iletişimin gerçekleşmesini sağlayan sözcüklerdir. Üstüner, örtmece sözcüklerin ahlâki ve örfî yönlerine dikkat çeker. Örtmece kavramını, “Toplumun ahlâkî, dinî ve örfî değerlerine aykırı olduğu için söylendiğinde korku, ürkme ve iğrenme gibi kötü izlenimler uyandırır. Bu sebeple söylenmesi uygun görülmeyen varlık, kavram ve davranışların, dildeki yaygın karşılıkları yerine, doğabilecek kötü izlenimleri hoş karşılanabilen aynı anlam yüklenmiş örtmece sözcüklerle anlatılarak bu kötü etkinin en aza indirilmeye çalışılır.” şeklinde ifade eder (Üstüner 2009: 167).

Türkiye Türkçesinde bu kavram için “güzel adlandırma, hüsnü tabir, güzelleme, örtmece” kavramları kullanılmaktadır. Bu kavram İngilizcede ‘euphemism’, Fransızca ‘euphémisme’, Almancada ‘euphemismus’ olarak adlandırılır. Sözcük Antik Yunan kökenli olup ‘eupme’ < eu “iyi, güzel” ve pHEME “konuşma, söz” sözcüklerinin birleşmesi neticesinde oluşmuştur (Bilginer 2011: 441).

Örtmece sözcükler zamanla örtülü ifade olmaktan çıkabilir. Zira dile getirilmesinden çekinilen varlık ya da kavramın gerçek adının yerine kullanılan örtmece sözcük zamanla o varlık ya da kavramın doğrudan adı haline gelebilir. Bu durumda yeni bir örtmece sözcüğe gereksinim duyulabilir.

Birey doğumundan ölümüne kadar sosyal bir yaşamla birlikte neyi dile getirip neyi getirmemesi, kavram ve davranışlardan hangisini doğrudan ve hangisini dolaylı olarak ifade etmesi gerektiğini öğrenir. Bu birlikte yaşamanın getirdiği sosyolojik bir gerçekliktir. Bireyin bağlı olduğu toplumun kültürel ve sosyal dokusu onun davranışlarını ve konuşma tarzını belirler. Bu bağlamda bireyi ve bireyin bağlı bulunduğu toplumu içinde bulunulan döneme, dönemin değer yargılarına ve toplumun içinde bulunduğu ve etkilendiği kültürel kodlara göre ele almak zorundayız. Bu bağlamda örtmece olarak kullanılan sözcüklerin bir kısmı toplumun gelenek ve göreneklerini, dinî inanışlarını ve bu inanışlar çerçevesinde oluşan değerleri yansıtırken kimi sözcükler edep ve nezaket anlayışı çerçevesinde oluşmuştur.

Üstüner, insan algısını olumsuz yönde etkilemek için oluşturulan “kötü adlandırma” kavramı yerine gizli örtmece tanımını kullanır. Bu tür kullanımların gizli ve aldatıcı bir amaç güttüğünü belirtir. Örtmece ifadelerin bir kısmında toplumca benimsenmeyen kavram ve davranışları karşılayan sözcüklerin yerine başka sözcükler kullanılırken insanları aldatmaca düşüncesinin ön planda olduğunu belirtir. Faiz yerine kullanılan kâr payı ya da gecikme zammı; savaş yerine kullanılan barış harekâtı gibi ifadelerin gerçek iletiyi örten ya da aldatma amacı güden sözcükler olduğunu belirtir. Bu sözcüklerin gizli euphemizm örnekleri olduğunu belirtir (Üstüner 2009: 169).

İnceleme

Uzakdoğu Asya’dan Doğu Avrupa kıyılarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada farklı medeniyetlere beşiklik eden Türk kültürü, beraberinde tarihin eski dönemlerinden günümüze kadar uzanan süreçte birçok dili meydana getirmiş, buna bağlı olarak da zengin bir söz varlığına dayalı bir dil geleneğini oluşturmuştur. Türk dili, tarihin farklı çağlarından ve coğrafyalarından edinilen yaşamsal tecrübeleri bünyesine alarak geçmişten günümüze bir nevi köprü vazifesi görmektedir. Türk dili bu bağlamda bünyesindeki uzak ve yakın birçok lehçesiyle bu zengin söz varlığını taşımaktadır. Bu yönüyle insanımızın ölüm, doğum, evlilik, cinsellik, hastalık, din vb. konularda neler düşündüğü, nasıl bir dünya görüşüne sahip olduğu vb. alanlarda önemli veriler sunmaktadır. Türkmen Türkçesinde örtmece kavramı için “evfemizm” sözcüğü kullanılır. Bu çalışmada Türkmen Türkçesinde önemli dil verileri içinde yer alan tabu ve örtmeceye dayalı söz varlığı derlenmiş, bu söz varlığı konularına göre sınıflandırılarak incelenmiştir. Bu çalışmadan elde edilen veriler diğer Çağdaş Türk dillerindeki tabu ve örtmece sözcüklerle birlikte değerlendirildiğinde ileride “Türk Dillerinde Tabu ve Örtmece” konusunun daha ayrıntılı olarak alınmasını sağlayacak, bu bağlamda söz konusu alandaki çalışmalara kaynaklık edecektir. Bu makalede Türkmen Türkçesinde tespit edilen tabu ve örtmeceye dayalı söz varlığı aşağıda belirtildiği gibi 11 başlık altında incelenmiştir.

Türkmen Türkçesindeki Tabusal Kavramlar ve Bu Kavramlar İçin Üretilmiş Örtmece Sözcükler

1. Ölümle İlgili Örtmece Sözcükler

1.1. “Ölmek” Kavramı ile İlgili Örtmece Sözcükler

Doğum, evlilik ve ölüm kavramları sosyal bir varlık olan insanoğlu için bütün uygarlıklarda önemli konular olmuştur. İnsanlar yaşamlarının bu aşamaları kapsamında çeşitli anma ve kutlama törenleri düzenlemiştir. Ölüm insanoğlu için çoğu zaman yok olma dolayısıyla korku vesilesi olmuştur. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de “ölüm” kavramını doğrudan ifade etmektense bunun farklı sözcüklerle dile getirildiği, İslamiyet’in etkisiyle de ölüm kavramının örtmece sözcüklerle daha munis ve yumuşak

ifadelerle dile getirildiği görülür “Ölmek” kavramı ile ilgili olarak “yolculuk, uyku, emanet” gibi metaforların kullanıldığı görülür (Erdem 2003: 70-71). “Ölmek” kavramı kimi zaman da umut ve mutluluk vesilesi olmuştur. Ölümün farklı boyutlarıyla algılanması beraberinde farklı duyguların yaşandığı örtmecelerin dile getirilmesine sebebiyet vermiştir. Sevilen ve saygı duyulan bir kimsenin öldüğünü belirtmek için “ölmek” sözcüğünü kullanmak söz konusu kişiye saygısızlık olacağı ya da kaba karşılanacağından söz konusu ifade daha yumuşak ve munis ifadelerle dile getirilmiştir. Bu bağlamda söz konusu kavram için aşağıdaki örtmeceler tespit edilmiştir: **acalıñ yetmek, amanadını tabşirmek, aaradan çıkmak, aayı-güni dolmak, ayrılmak, baaki uukaa / yuurda gitmek, başını goymak, caanından geçmek, caanını gurbaan etmek, çıkmak, çırağın sönmek, çöpi tükenmek, demi soğrulamak, dünyääden ötmek / gaytmak, dünyään azaabından dınmak, göç etmek, gara yanık bolmak, gara ört bolmak, gara yere gitmek / sinmek, guma garılmak, gaydış bolmak, gaytmak, gitmek, gözünü açıp gitmek, gutarmak, hak öyüne barmak, künci ekmääge gitmek, müdiimi uukaa barmak, ölüm pillesi tutmak, ömür tanapı kesilmek / üzölmek / gırılmak, ötmek, pahır bolmak, paanından geçmek / gaytmak, üytgemek, peymaanası dolmak, sanağlıñ dolmak, vepaat bolmak, yalancı bilen hoşlaşmak, yuurdunu başgalamak / tazelemek, yooğalmak, yook bolmak, yoyulmak...gibi.**

1.2. “Ölü” Kavramı ile İlgili Örtmece Sözcükler

Türkmen Türkçesinde ölüm ile ilgili örtmecelerin bir kısmı ölmüş kimselerin durumunu belirtme ile ilgilidir. Ölmüş kişiye doğrudan “ölü” ifadesini kullanmak korku verici bir durum olduğundan söz konusu kavram çeşitli örtmecelerle ifade edilmiştir: **dem-düyt yook** “ölü”, **ceset** “ölü”, **saansız beden** “ceset, ölü”, **merhuum** “ölü”, **meyit** “ceset, ölü”.

1.3. “Ölüm” Kavramı ile İlgili Örtmece Sözcükler

Ölüm sözcüğünü doğrudan dile getirmek ya da ölüm kavramını benimsemek zor olduğundan söz konusu kavramın örtmecelerle farklı şekillerde dile getirildiği görülür. Bir taraftan insanın psikolojik dünyasında aklına, hayaline getirmekten kaçındığı bir kavram olurken öte taraftan ölen kişiye karşı duyulan sevgi ve saygı. Bu nedenle ölümle ilgili örtülü kavramların ana omurgasını korku ve saygı ile ilgili sözcüklerin oluşturduğu görülür: **acal** “ölüm zamanı, ölüm”, **acal guşı** “ölüm habercisi, ölüm”, **acal doomı** “kefenlik kumaş, kefen”, **acal okı** “ölüm sebebi”, **bağrı daağlı** “bir tanıdığını kaybetmenin üzüntüsünü yaşayan, ölüm acısını çeken”, **bağır aavusı** “evlat acısı, ciğer acısı”, **kazaan doolmak** “eceli gelmek, vadesi gelmek”, **ölüm savçısı** “ölüm habercisi, ölüm”, **acacı habar** “ölüm, ayrılık ile ilgili haber, uğursuz haber”, **ayralık** “ölüm”, **hazan okı** “ölüm, ecel”, **gırgın** “ölüm”, **yürek aavusı** “en yakının ölümü ile oluşan üzüntü”.

1.4. Tabut, Mezar, Mezarlık ile İlgili Tabular Etrafında Oluşan Örtmece Sözcükler

Türk Dil Kurumu sözlüğünde ölünün gömülü olduğu yer için “gömüt, kabir, sin(I), makber, mezar, metfen” gibi sözcüklerin kullanıldığı görülür. Bu bağlamda ölüye duyulan sevgi ve saygı onun gömüldüğü yere karşı da daha itinalı ifadeler kullanılmasına sebebiyet vermiştir. Ölümün insanda oluşturacağı olumsuz duyguları ötelemek için bu tür kavramlar kimi zaman metaforik anlam taşıyan sözcüklerle ifade edilmiştir (Erdem 2003: 77). Tabut kavramının “ağaç at” metaforu ile aynı şekilde mezar kavramının “gonam” metaforu ile belirtilmesi söz konusu kavramların insan zihnindeki olumsuz imajlarını kırmaya yöneliktir. Ölümü çağrıştırdığı için Türkmen Türkçesinde mezar, tabut ve mezarlık için

aşağıdaki örtmecelerin kullanıldığı görülür: **ağaç at** “tabut”, **baaki öy** “kabir”, **gara yer** “mezar”, **gabır** “mezar”, **gonam** “mezar”, **gonamçılık** “mezarlık”, **övlüyää** “mezarlık”.

1.5. Gömmek ile İlgili Örtmece Sözcükler

Türk kültüründe değişik defin uygulamaları olmakla birlikte (Onay 2013: 1013) İslamiyet’in kabulü ile birlikte “ölüyü toprağa gömmek” en temel uygulamalardan bir olmuştur. (Osanova 2014:70). Bu bağlamda ölen kişinin edebî yolculuğa ya da sonsuzluğa uğurlandığı bağlamında ifadelerin kullanıldığı görülür: **baakaa yoollamak** “gömmek, defnetmek”, **caaylamak** “gömmek, defnetmek”, **çıkarmak** “ölen kişinin cenaze namazını kılıp gömmek”, **göölemek** “ölüyü gömmek”, **soñki yooluna uzatmak** “ölüyü gömmek, yerlemek” “gömmek”, **vere bermek** “gömmek”.

2. Hastalıklar ile İlgili Örtmece Sözcükler

İnsanoğlunun aciz ve bakıma muhtaç olduğu durumlardan bir diğeri de hastalıklar ve hastalıklar çerçevesinde oluşan inanmalardır. Bu nedenle kimi zaman halk arasında hastalığın getirmiş olduğu olumsuzluğu ve uğursuzluğu gidermek için çeşitli ifadelere başvurulur. Eski dönemlerde hastalıkları önleyici ciddi tedavi yöntemlerinin olmaması, hastalığın kaynağının bilinmemesinden dolayı hastalıkların tedavisinde farklı uygulamalar oluşmuştur. Özellikle animizmin inanç olarak kabul gördüğü dönemlerde hastalıkların doğaüstü güçlerden kaynaklandığına inanılmıştır. Bu bağlamda hastalıkların, bedensel ve zihinsel özürlerin temel sebebinin doğaüstü güçler (cin, peri, kötü ruh, şeytan) olduğu kanaati bu tür hastalıkların tedavisi için başvurulan ana referanslar olmuştur. Bu nedenle bu hastalıkların temel nedenlerin kaynağı olan bu tür varlıkların kendisi ile hastalıkların adının dahi söylenmesi kaçınılan bir durum olmuştur (Akpınar 1985: 22).

İlkel toplumlarda hastalık, ölüm gibi kötü, olumsuz ve tehlikeli kavramaları dile getirmek, kötülüğe ve tehlikeye davetiye çıkarmakla eş sayılmıştır. Bu nedenle hastalık adlarıyla ilgili tabu ve örtmecelerin doğaüstü güçlere inanmanın dışında kelimelerin sihirli gücüne inanmaktan kaynaklandığı kanaati de söz konusudur (Osanova 2014: 79). Animistik ve totemistik görüşe göre tabu olarak kabul edilen varlığın (ölüm, şeytan, hastalık vb.) canlı ya da cansız, soyut ya da somut unsurlarının tümünün ruhu/iyesi olduğu inancı vardır (Gungorname I, 2019). Adı doğrudan söylenen hastalığın insana doğrudan gelip ona musallat olacağı görüşü bu tür örtmecelerin oluşmasında temel etmen olmuştur. Bu inanç, hastalıkları canlı varlıklar ve insan şeklindeki hayvan olarak algılayan animistik anlayışa dayanır. İnsanlara korku ve derin üzüntü yaşatan hastalıklar, bedensel ve zihinsel özürülülük ile ilgili kavramlar çerçevesinde oluşan örtmecelerde yukarıda belirtilen etmenlerin tesiri söz konusudur.

Salgın ve ölümcül etkileri olan hastalık adlarının doğrudan dile getirilmesi o hastalıkların iyelerinin gazaba geleceği ve hastaya zarar vereceği endişesi oluşur (Gungorname II, 2019). Bu bağlamda hastalık adlarının tabuya dönüşmesinden dolayı uzak ve yakın Türk lehçelerinin çoğunda benzer örtmecelerin oluşmasına neden olmuştur. Türkmen Türkçesinde de veba, çiçek, kızamık, çıban, sıtma, şarbon, kanser gibi tehlikeli hastalıkların söz konusu nedenlerle çeşitli örtmecelerle ifade edilmesine neden olmuştur: **akarbaş** “yara”, **aakbaş** “küçükbaş hayvanların vücudunda çıkan yüzeyi iltihaplı şişkin yara”, **dokuzdoonlu** “çıbana benzeyen şişip beliren çok ağrılı yara”, **düvnük** “hücrelerin hızla çoğalması sonucu oluşan iyi veya kötü huylu, patolojik doku kitlesi, ur, tümör”, **düypli kesel** “iyileşmesi güç olan hastalık, tedavisi uzun süren hastalık, ağır hastalık”, **garadil** “sığırın dilinde beliren yumru hastalık”, **garahassalık** “korku veren bulaşıcı hastalıkların genel adı”, **garamık** “çocuk bedeninde oluşan küçük şişlikler halindeki beliren ateşli hastalık, suçiçeği”, **garasuv** “1. mide ekşimesi. 2. çoğunlukla gözün iç

basıncının çoğalmasıyla kendini gösteren, körlüğe sebep olabilen bir göz hastalığı, glokom”, **garahassalık** “karahumma”, **gepatit** “sarılık”, **gızırma** “sıtma”, **göökboğma** “öksürük nöbetleri şeklinde seyreden bulaşıcı salgın hastalık, boğmaca”, **göökgaabarcık** “dolama hastalığı”, **ısıtma** “tenin yüksek ateşle terlemesi neticesinde oluşan hastalık, gızırma, sıtma”, **inçekesel** “verem, tüberküloz”, **ingi** “toplardamar genişlemesi, varis”, **ittirsek** “gözkapağının kıyısında çıkan arpa tanesi büyüklüğünde çiban, arpacık”, **määzbaşı** “insanın çene altında ve boynunda çıkan irinli yara, veremin farklı bir türü”, **okuma** “genellikle parmaklarda olan, derinlere kadar işleyen dolama, etyaran”, **onkologiya** “urları inceleyen tıp dalı”, **ootbaş** “salya üretimin aşırı artması neticesinde oluşan çoğunlukla boyunda çıkan kaşıntılı yara”, **öyken keseli** “1. soğuk alma neticesinde koyun, keçi gibi hayvanların ciğerlerinde oluşan öksürüklü hastalık. 2. İnsanın ciğerlerinde oluşan ciğer hastalığı, verem, tüberküloz”, **sarıgetirme** “sarılık geçirmek, rengi sararmak neticesinde yüzde çıkan korkulu bağır hastalığı, sarılık, gepatit”, **tääcihoraz** “kızıl hastalığı, genellikle çocukların vücudunda kırmızı lekeler şeklinde türeyen bulaşıcı hastalık”, **yel keseli** “boğazlanmayan hayvanın eti yendiği zaman insanlarda beliren bir tür şişlik”

Kısa süreli beyin fonksiyonu bozukluğuna dayanan nöbetler halinde yinelenen epilepsi hastalığının halk nezdinde cin çarpmasından ya da büyüden kaynaklandığına inanılır. Bu hastalık ile ilgili olarak Türkmen Türkçesinde aşağıdaki sözcüklerin örtmeceli olarak kullanıldığı görülür: **garaguş** “beyin elektrik faaliyetinde meydana gelen anormal elektrik boşalmalarına bağlı olarak ortaya çıkan, kısa süreli ve tam şuur kaybıyla beraber titreme, kasılma, ağızdan köpük gelmesi şeklinde görülen bayılma nöbetleri, epilepsi”, **kakın** “sara hastalığı, epilepsi, **kakın-silkın** “sara hastalığı”, **tutgay** “epilepsi hastalığı”, **kakını tutmak** “epilepsi nöbetleri geçirmek”.

3. Dinî Konulara İlişkin Örtmece Sözcükler

Din insanoğlunun yaratıldığı günden güzümüze kadar yaşadığı süreçte insanoğlunun en fazla ilgilendiği alanlardan biri olmuştur. İnsanoğlunun evreni, varlığı, varlığın özünü anlama ve algılamaya yönelik girişimleri onun din karşısındaki algısını belirlemiştir. Bu nedenle insanoğlunun kendisini yaratan varlığa inanma düşüncesi onu yaratıcısına saygı duymaya, ona karşı kulluğunu korku ve saygı çerçevesinde yapma eğilimine yönlendirmiştir. Bu durum yaradıcı, günah, sevap, içinde yaşadığımız ve öldükten sonra tekrar dirilecek dünya, kutsal dinlerin kitapları, peygamberleri, melek, şeytan gibi birçok kavramın örtülü bir şekilde ifade edilmesine sebebiyet vermiştir.

Ullmann, dinî örtmecelerin temelinde korku olduğunu, bu durumun da doğaüstü güçlerden ve inanışlardan kaynaklanan çoğunlukla Tanrı, peygamber, şeytan, cin vb. dinî konularla veya boş inanışlarla ilgili olduğunu belirtir. Tabu sayılan ve korku veren bu kavramları insanların örtülü sözcüklerle ifade etmesine neden olduğunu belirtir (Ullmann 1981: 205).

Bu bağlamda insanlar korktukları, adını andıklarında ürperdikleri ve aynı zamanda saygı duyup muhabbet besledikleri dinî hususları örtülü sözcüklerle ifade etme gereği duymuşlardır: Türkmen Türkçesinde örtülü sözcüklerle ifade edilen dinî kavramlar aşağıda belirtilmiştir: **Caanalğıc** “Azrail”, **Aal** “cin”, **arvah** “cin”, **eye** “cin”, **aal-arvah** “cin”, **eyeli** “cinli, içinde hayalet bulunan (yer, harabe), **ääcit-määcit** “soyguncu, haydut, uygunsuz hareketler sergileyip insanları aldatan, hilekâr” < Ar. ye’cüc me’cüc “Kıyamete yakın bir zamanda ortaya çıkıp pek çok kötülük yapacaklarına inanılan çok kısa boylu iki kavim” **gahba pelek** “vefasız dünya”, **harteçcaal** “dini inanışa göre ahir zamanda çıkacak hayali mahluk, **caadı** “insanlara tesir eden büyü, tılsım, gözbağcılık”, **caadılamak** “büyü

yapmak, göz bağlamak”, **dem salmak** “belli bir amaç için dua okuyup tuza, toprağa vb üfleme”, **garaçavuş** “yağışın az olduğu yıllarda Burkut babanın / yağmurun piri) için verilen hayır, tabiat olaylarının çiftçiye hayır getirmesi için verilen para, sadaka”, **tersokaan** “dua okuyup büyü yapan adam”, **aal kakmak (çalmak)** “cin çarpmak, deli gibi olmak, delirmek, aptallaşmak”, **aalbasdı / albassı** “kötü düş görme neticesinde beliren hayali varlık, gulyabani” **aal gara basmak** “kötü düş görüp korkuyla bağlamak”

4. Zihinsel Kusurlara İlişkin Örtmece Sözcükler

Toplumda zihinsel kusurları olan bireyler çoğunlukla alay konusu olur. Zihinsel açıdan kusurlu olan kişileri rencide etmemek için çeşitli örtmecelerin kullanıldığı görülür. Bu örtmecelerin bir kısmı kötü adlandırma ile ifade edilmiştir: **aklı gelip-gitmelerääk** “aklı kıt, aptal”, **aklından azaşmak / aklından ayrılmak** “delirmek, deli-divane olmak”, **çöle çıkmak** “deli divane olmak, çöllere düşmek”, **dil bilmez** “akıl yönünden eksik, söz anlamaz, bön”, **guş kelle** “aklı kıt, budala, saf”, **kemakıl** “aklı kıt, bön”, **köörzehiin** “geç algılayan”, **maal yaalı** “bilgisiz, akli kıt”, **maanaa düşmez** “söyleneni anlamayan, akli kıt, bilgisiz”, **saman kelle** “ahmak, akılsız”, **yeñilkelle** “akılı az, akılsız, akli kıt”, **zıncırlaymalı bolmak** “aklımı yitirmek, delirmek”.

5. Bedensel Kusurlara İlişkin Örtmece Sözcükler

Fiziksel olarak vücudun herhangi bir uzvunun doğuştan olmaması ya da kaza neticesinde zarar görme ile sakat kalınması, uzvun kopması neticesinde oluşan kusurlar bireyin toplumdaki dışlanmasına, aşağılanmasına sebep olabilmektedir. Bu durumdaki bireyleri rencide etmemek, onları aşağılamamak için kusurlu vücut azaları için örtülü ifadeler kullanılır: **ağsak** “bir ayağı diğerinden daha kısa olan, aksak, topal”, **ayıp** “kusur, sakatlık”, **ayıplı** “1. suçlu, kusurlu. 2. engelli, bedensel özrü olan”, **çolak / çonak** “ayağı ya da eli kesik olan, ayağından özürlü”, **dürtme sağır** “hiç işitmeyen, tamamen sağır”, **golak** “elsiz”, **gulağı ağır** “sağır, işitmeyen”, **har gulak** “büyük kulaklı”, **keytik** “aksak, aksak yürüyüşlü”, **köönelişen göz** “iyi görmeyen göz”, **yarımadam** “vücudunda bir uzvu eksik olan, özürlü”, **yeke elli** “kolsuz adam”.

6. Gebelik, Adet Olma, Doğum, Doğurma, Düşük vb. Kavramlar İle İlgili Örtmece Sözcükler

Toplum yaşamında hamilelik ve doğum ile ilgili kavramların çeşitli yönleriyle ele alındığı ve adlandırıldığı görülür. Gebelik, adet, doğum, doğurma ve düşük gibi kavramların doğrudan ifade edilememesinin başlıca sebebi utanma duygusudur: **ağrayak** “hamile”, **ağralmak** “çocuğun doğum vakti yaklaşmak”, **ayağı ağır** “hamile”, **aayı-günü dolmak** “bebeğin doğum vakti gelmek”, **aayı-günü yetik** “doğum vakti gelmiş”, **aaybaşı** “ay hâli, âdet”, **ayrılmak** “çocuk düşmek, çocuk düşürmek”, **aayı-günü doolmak** “-hamile kadınlar için- çocuğun doğum vakti yaklaşmak”, **biili açılmak** “ayhâli, âdet görmek”, **bir yumruğun artmak** “ailede çocuk sayısı artmak, erkek çocuğu dünyaya gelmek”, **bolmak** “doğmak, dünyaya gelmek”, **burgı** “kadının doğuracağı sırada tutan keskin sancı”, **buşluk** “çocuk doğmadan önce gelen sıvı”, **çağa ayırmak** “daha çocuğa can gelmeden vaktinden önce gebeliği sonlandırmak, çocuğu aldırarak”, **dolup oturmak** “hamile olmak, hamile durumunda olmak, ayı ve günü tamamlanmak, doğum yapma zamanı gelmek (hamile bayanlar için)”, **döremek** “dünyää inmek, doğulmak, anadan olmak”, **dünyää inmek** “doğmak, dünyaya gelmek”, **düşük** “yaşayabilecek duruma gelmeden doğan yavru”, **düşürmek** “çocuğun yaşamını anne karnında tıbbi müdahale ile sonlandırmak, gebeliği sonlandırmak, abort etmek, kürtaj”, **düşgi** “çocuk doğduktan sonra düşen cansız parça, plasenta”, **eteği gelmek (gitmek)** “(kadın) ayda bir kez dölyatağından kan gelmek (kadınlar için), **gaabarmak** “çocuğun doğum vakti yaklaşmak, doğum zamanı yaklaşmak

(bebek için)", **gopmak** "doğmak, dünyaya gelmek", **gövrelî** "hamile", **gul tapmak** "erkek çocuğu olmak", **gul tutmak** "erkek çocuğu olmak", **ikigat**, "hamile", **öndürmek** "çocuk doğurmak", **önelge** "anne babadan doğmuş çocuk, evlat", **önmek** "doğmak", **süññünden sızan** "çocuk, döl, nesil", **yalançaa gelmek** "dünyaya gelmek, anadan doğmak", **yapışak** "anne rahmine yapışıp ölen çocuk", **yaaş üstünden ölmek (gitmek)** "çocuk doğururken ölmek", **yaaşı bolmak** "çocuğu olmak, çocuk doğurmak", **yoldaş** "çocuk doğduktan sonra düşen cansız parça".

7. Cinsellik, Cinsel Organlar ile İlgili Örtmece Sözcükler

Cinsellik ve cinsel organlarla ilgili kavramlar bütün dünya dillerinde tabu olarak görülür. Toplumda bireyler arası iletişimde tabu olan ve çoğunlukla gizli tutulan bu konular örtülü ifadelerle dile getirilir. İnsanlarla ilgili cinsel konuların yanında hayvanların birleşmesi ile ilgili kavramların da örtmece sözcüklerle ifade edildiği görülür: **ağta** "erkeklik bezleri çıkarılmış, iğdiş edilmiş (hayvan ve özellikle at), biçilen", **ağtalamak** "erkeklik bezlerini ayırmak, iğdiş etmek, kısırlandırmak", **biçmek** "erkeklik bezini almak, hadım etmek, iğdiş etmek", **biçilmek** "erkeklik bezi alınmak, hadım edilmek", **buğadan çıkmak** "öküzün ineğe yanaşma, çiftleşme zamanının geçmesi", **buğaa gelmek** "öküzün ineğe yanaşması, çiftleşme zamanının gelmesi", **çakışdırmak** "daha iyi bir cins almak için koyunu koçla ya da dişi hayvanı erkek bir hayvanla çiftleştirmek", **çekmek** "döl almak amacıyla hayvanları çiftleştirmek", **deme gelmek** "hayvan, eş isteme zamanı gelmek, kösnümek, kızışmak", **gaymak** "dişi hayvanlar için çiftleşme zamanı geçmek, hamile olmak", **gövüs** "kadınların yavrularını emzirme organı, meme", **hövre gelmek** "hayvanların çiftleşme zamanı gelmek", **hövre goymak** "dişi hayvanı erkek hayvanın yanına çiftleşmesi için bırakmak", **hövre gıslamak** "dişi deve için erkek deveyle çiftleşmek", **hövründen çıkmak** "çiftleşme zamanı sonlanmak -hayvanlar için-", **hunsa** "çift cinsiyetli", **tohum** "1. döl, 2. nesil", **tohumluk** "erkeklik cinsi, canlı organizmayı meydana getiren spermin bulunduğu yer, testis," **ıız** "döl, tohum"

8. Boşaltım ile İlgili Örtmece Sözcükler

Tuvalet bir kültür unsuru olarak kötü ruhların çevresinde dolaştığı bir mekân olarak bilindiği için ihtiyaç giderildikten sonra mümkün olduğunca orada kalmamaya özen gösterilir. (Gungorname I, 2019). Türk lehçelerinde tuvalet ile ilgili oluşan örtmecelerin büyük bir kısmı bu tür inanışlar doğrultusunda oluşmuştur. Boşaltım ile ilgili kavramların örtülü kullanılmasında toplumun etik değerlerinin, bireyler arası sosyal ilişkilerin de etkisi vardır. Vücudun doğal bir ihtiyacı olan ve sindirim sonunda anüs yoluyla dışarıya atılan besin artığı, dışkı kavramı ile idrar, sidik kavramları çoğunlukla örtmece sözcüklerle ifade edilir. Yine aynı şekilde boşaltımın yapıldığı yer kavramı ile boşaltım eyleminin kendisi çoğunlukla örtülü ifade edilir: **aartbuucak** "tuvalet", **tääret yeri** "tuvalet", **ayak yooluna gitmek** "tuvalet gitmek", **gabız bolmak** "kabız olmak", **dıkın olmak** "kabız olmak", **dolmak** "kabız olmak", **haacathaana** "tuvalet", **içgeçme** "ishal", **meydaana gitmek (çıkma)** "tuvalet gitmek", **buşukmağa gitmek** "tuvalet gitmek", **tääret etmeğe gitmek** "tuvalet gitmek", **meydaan etmek** "tuvaletini etmek", **tääret etmek** "tuvaletini etmek", **necaasat** "insan ya da hayvan pisliği, tezek", **peşev** "idrar", **peşev etmek** "siymek, işemek", **peşevhalta** "idrar torbası, mesane", **siydikhalta** "idrar torbası", **siydiklik** "idrar torbası" **siymek** "işemek", **tezek** "hayvan pisliği", **tääret** "necaset, dışkı", **siydik** "idrar", **yazınmağa gitmek** "tuvalet gitmek", **yazılmak / yazınmak** "tuvalet gitmek, ayak yoluna gitmek", **yeñläp gelmek** "tuvalet gitmek".

9. Uyuşturucu ve Uyuşturucu Kullanımı İle İlgili Örtmece Sözcükler

Uyuşturucu, uyuşturucu kullanımı bireylere zarar verdiği ve yasaklandığı için bu kavramların çoğu zaman örtmecelerle ifade edildiği görülür: **aacı / aacı zaat** “uyuşturucu, afyon”, **ağzı aacaa değmek** “uyuşturucu kullanmaya başlamak, afyon çekmek”, **neşe** “afyon, uyuşturucu”, **neşekeş, neşebent** “uyuşturucu bağımlısı”, **tiryekkeş** “uyuşturucu bağımlısı”, **sermest** “sarhoş”, **zääher goşulan yaalı** “uyuşturucu”.

10. Evlenme ve Evlilik Dışı İlişkiler ile İlgili Örtmece Sözcükler

Evlilik konusu da Türk topluluklarında çoğunlukla örtülü olarak ifade edilen konular arasında yer alır. Evlenmek, evlilik ve özellikle kız çocuğunu evlendirmek ile ilgili uygulamalar Türkmen Türklerinde gelenek, görenekler ve toplumsal ilişkilerin belirlediği normlar çerçevesinde gerçekleştirilmiş, bu normların dil göstergeleriyle ifade edilmesi ise birtakım örtmeceli ifadelerin doğmasına sebebiyet vermiştir. Bunun dışında evlilik ile ilgili bazı geleneklerin uygulanmasında ve evlilik dışı ilişkilerin ifadesinde de bazı örtmecelerin kullanıldığı görülür: **ayağını baaglamak (duşaklamak)** “evli barklı etmek, evlendirmek”, **ayırmaq** “nikâhı bozmak”, **talagını bermek** “boşamak”, **baadamak/badaglamak** “evlendirmek, birbirine bağlamak”, **barmak** “kocaya gitmek, bir erkekle evlenmek”, **başdaş** “bir erkeğin evlendiği ilk eşi ya da bir kadının evlendiği ilk erkek”, **başı birirmek** “karı-koca olup birlikte yaşamak”, **başını boğmak** “kız çocuğunu evlendirmek”, **bir caan (gövre), bir ten bolmak** “karı-koca olup birlikte yaşamak”, **çaagalar öyi** “anne ve babasız çocukların bakıldığı yer, yetiştirme yurdu”, **çaakılık hatı** “evlenme, oğul düğününe çağırmaq amacıyla verilen davetiye”, **çatmaq** “kız ile erkeği evlendirmek, nikâhlamak”, **çatınca** “yeni evlenmiş gelinle damat”, **çıkmaq** “bir erkekle evlenmek”, **çıkmaq** (kız çocuğu için) evlenmek”, **ääre barmak**, (kız çocuğu için) evlenmek”, **çıkarmak** “evlendirmek-kız çocuğu için-”, **durmuş çıkmaq** “bir erkekle evlenmek amacıyla ev eşyası biriktirmek”, **durmuş gören** “daha önce kocaya varan, aile kuran”, **durmuş gurmak** “evlenmek, evli barkı olmak”, **el garmak** “kadına el uzatmaq, namusuna göz dikmek”, **el göstermek** “bir bayanın namusuna el uzatmaq, namusuna hâlel getirmek”, **el urmak** “kadının namusuna el uzatmaq”, **öyli-işikli etmek** “evlendirmek”, **ääre bermek** “kız çocuğunu evlendirmek”, **ääre-ayaal bolmak** “nikâhlanıp birlikte yaşamak, evli barklı olmak, aile kurmak”, **ääre barmak** “kocaya varmak, aile kurmak, evlenmek”, **gapı açmaq** “kız istemek amacıyla bir eve elçi olarak gitmek”, **gaytarmak** “kısa bir süre için babası evine gönderilen gelini sonradan tekrar kayın evine göndermek”, **gaytarma** “evlendikten sonra babası evine geri gelen kız, çuvalgız”, **goş birildirmek** “evlenip karı koca birlikte bir hayat sürmek”, **göçürmek** “evlendirmek-kız çocukları için-”, **gözli-başlı etmek** “evlendirmek”, **güz çıkarmak** “kız çocuğunu evlendirmek”, **hatını bermek** “boşamak, nikâhını bozmak, ayrılmak”, **iki gözün dört bolmak** “evlenmek, gelin getirmek”, **kör düyesi köprüden geçen** “evli”, **maşgala gurmak** “evlenmek”, **maşgalalı bolmak** “evlenmek”, **naamısına değmek** “namusuna el uzatmaq, namusuna dokunmak –bayanlar için-”, **nikaanı bozmak** “nikahı bozmak, -karı koca – ayrılmak, boşanmaq”, **öy-işik etmek** “evlendirmek”, **öy-işik bolmak** “eylenmek”, **öyermek** “evlendirmek”, **yazılışmaq** “biri ile nikâh kıymak”, **yerlemek** “evlendirmek”.

11. Cinsiyet Belirten Kavramlar İlgili Örtmece Sözcükler

Türkmen Türkçesinde de cinsiyet belirten bazı sözcüklerin örtülü olarak farklı sözcüklerle ifade edildikleri görülür. “kadın” sözcüğü sözlükte “erişkin dişi insan, erkek ya da adam karşıtı” olarak tanımlanmasına karşın kadın ile ilgili kavramlar çoğu zaman kötü adlandırmalarla birtakım olumsuz kavramları ya da durumları belirtir. Aynı şekilde “erkek” sözcüğü için de sözcükte “yetişkin adam, bay, er kişi, kadının zıddı olan kişi”

kullanılmasına karşın bu adla ilgili kavramların da aksine güzel adlandırma ile genellikle olumlu vasıfları ya da durumları belirttiği görülür: **başı baağlı** “kocası olan, evli kadın”, **başiboş** “kocasız, dul (kadınlar için)”, **başiboşluk** “dulluk, kocasızlık”, **adaglı** “kocası olan”, **gara kelle** “kadın, ailenin kadın ferdi”, **gıllı kelle** “gelin”, **gara saçlı molla** “kadın”, **tula** “1. dişi köpek 2. kötü yola düşen kadın”. **aadam yaalı** “insana has, edepli”; **beg** “yiğit, mert, cesur”; **erkeklik** “yiğitlik, kahramanlık, mertlik”; **äär** “yiğit, cesur”; **äär çıkmak** “olgunluk, ergenlik çağına gelmek; **äär ömri** “yiğitlik, gençlik dönemi”; **äärlerçe** “yiğitçe, mertçe”; **goç yiğit** “yiğit, cesur”; **kişi** “adam, insan”, **kişilik** “yiğitlik, erkeklik”.

Bunun dışında cinsiyet ve akrabalık belirten bazı sözcüklerin Türkiye Türkçesinde olduğu gibi (Demirci 2008: 29) başka sözcüklerle ifade edildiği görülür: **aaksakgal** “yaşlı, ihtiyar”, **ayaal aadam** “kadın”, **cigerbent** “çocuk”, **perzent** “çocuk”, **çal** “orta yaşlı, ihtiyar”, **çuvalguz** “babası evine ilk defa getirilen kız, gaytarma”, **doğan** “kardeş”, **garabağır** “anne”, **garabaş** “hizmetçi”, **kempir** “1. yaşlı kadın 2. kadın”, **murtı garalan** “ergen”, **garrı guz** “vaktinde evlenmeyen yaşlı olgunlaşan kız”, **gözel** “kadın, kız”, **iki ayaklı** “insan”, **ömürlük yoldaş** “karı koca”, **öydeniçer** “hizmetçi”, **sarıdiş** “yaşlı kadın”, **süñk hossarı** “yakın akraba”, **uşak** “çocuk”, **yaan-yoldaş** “karı koca”, **yassıkdaş** “karı koca, eş”, **yaaşulı** “yaşlı, ihtiyar”, **yüreğinden önen** “öz evlat”,

12. Hayvan Adları ile İlgili Örtmece Sözcükler

Animistik ve totemistik bakışa göre tabu sayılan varlığın (ölüm, şeytan, hastalık vb.) canlı ya da cansız, soyut ya da somut kavramlarının hepsinin ruhu/iyesi olduğu inancı vardır. Bir hastalığın ya da hayvanın adından bahsediliyorsa o hastalığın ya da hayvanın iyesinin gelip konuşanlara zarar vereceği düşüncesi vardır (Gungorname I, 2019).

Ceyhun Vedat Uygur “Türkler arasında bazı hayvanların tabu olarak kabul edildiğini, adlarının söylenmesi durumunda uğursuzluğa, felakete, ölüme sebep olacağını, bu yüzden adlarının doğrudan söylenmeyip örtmeceli sözcüklerle dile getirildiğini belirtir Türk dilinde “börü” adını taşıyan hayvana Türkiye Türkçesinde kurt, dik kulak gibi isim verilmesinin de bu kapsamda değerlendirildiğini belirtir (Uygur 2017: 356)

Ahmet Gecekuşu “Güzel adlandırma / Euphemism” adlı çalışmasında “Korkudan kaynaklanan güzel adlandırmaların yalnızca dinî konularla sınırlı olmadığını aynı zamanda uğursuz sayılan bazı hayvanlar için de kullanıldığını belirtir. Örneğin, ürküldüğü, uğursuz sayıldığı için “gelincik” gibi güzel bir adla alınan hayvanın Anadolu ağızlarında “gelin kadın”, “mal gelini”, “güzelce” gibi adlarının olduğunu, aynı şekilde, Türkçe’de “baykus” denilen kuşa Anadolu’da “hayırlı kuş”, “mal kadını” gibi adlar verildiğini; yılanın bazı yörelerde “şerbetli sürüngen” olarak anıldığını; öldürücü bir böcek türüne “karadul”; yırtıcı bir kuşa “akbaba” adının verilmesinin de bu türden örtmece sözcükler içinde değerlendirildiğini belirtir (Gecekuşu 2006: 30).

Adı anıldığında iyesinin gelip bireye zarar vereceği düşüncesi bazı hayvanların Türkmenlerde de uğursuz olduğu, bu nedenle uğursuzluğa maruz kalmamak için bazı hayvan adlarının örtülü sözcüklerle dile getirildiği görülür: **dazzarkel** “akbaba”, **bayhatın** “baykuş”, **gayış** “yılan”, **gündiizkör** “güvercinden küçük, kara renkli, gri-kahverengi tüyleri olan sarımsı kuyruğu olan, göçmen familyasından olup yerde yumurtlayan, büyük olmayan gagalı, böceklerle beslenen ve gece uçan bir kuş türü, baykuş”, **günegargaan** “bir tür kertenkele”, **kelpeze** “kertenkele”, **gökdamak** “bir tür kertenkele”, **günesöger** “bir tür kertenkele”, **günegargaar** “bir tür kertenkele”, **gurçuk** “kurtçuk”, **guurt** “1. yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvan, kurt 2. köpekgillerden, postu gri sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan”, **hudaayati** “uzun

ince gövdeli, uzun ayaklı, küçük kafalı, çekirge görünüşlü böcek, peygamberdevesi”, **itbalık** “kurbağa yavruları, iribaş”, **kepcebaş** “çok zehirli, kafasını kaldırdığında ses çıkarıp şişen, kalın, sırtı benekli bir kara yılan”, **kürümguradan** “tarlada, ekin içinde yaşayan kül renkli büyükçe sıçan”, **mööcek** “kurt, yırtıcı hayvan, guurt, bööri”, **mööcecik** “küçük canlı hayvan, böcek, haşerat”, **sakırtga** “hayvan vücuduna yapışıp kanlarını emen çok ayaklı böcek”, **yargaanat** “yarasa”, **körsıçan** “yarasa”, **yekegapan** “yabani erkek domuz”, **yüp** “yılan”

Sonuç

Çeşitli yasaklar neticesinde ortaya çıkan, bu yasakların ihlâl edilmesi hâlinde çeşitli müeyyideler doğuran, aynı zamanda yasağın çiğnenmesi sonucu kutsallığı ya da kirliliği ifade eden sözcüklere tabu adı verilir. Tabular toplumun etik, dinî ve örfî değerlerine aykırı olduğu için söylendiğinde korku, ürkme ve iğrenme gibi kötü izlenimler uyandıran kavram ya da olguları içerir. Bu durumda etkili ve verimli bir iletişimin sağlanması için ifade edilmesinde çekinilen varlık, kavram ve davranışların, dildeki yaygın karşılıkları yerine, doğabilecek olumsuz ve kötü izlenimleri ortadan kaldıracak ve aynı zamanda eşdeğer anlam değerlerine sahip sözcüklere ihtiyaç duyulur. Örtmece sözcükler bu bağlamda yasaklamalar neticesinde oluşan kötü izlenimi en aza indirgeyen daha etkili ve daha verimli iletişim sağlayan sözcüklerdir.

Toplumsal normlar, bireylerin birbiriyle olan iletişimlerini, davranışlarını, birbirine karşı olan örgün davranış kurallarını düzenler. Bireylerin birbirleri ile olan uyumlarının belirlenmesinde bu değerler silsilesi rol oynamaktadır. Toplumda hangi davranışın uygun olacağı, yani “iyi” ya da “kötü” olarak değerlendirileceğini bu değer yargıları ortaya koyar. Bu bağlamda, her toplumda görülen ve iletişimin vazgeçilmez unsurları içinde yer alan bir nevi sansürleme aracı olan örtmece sözcükler Türkmen Türkçesinde de toplumsal kontrolün bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Türkmen Türkçesinde çeşitli yasaklamalar neticesinde ortaya çıkan örtmece sözcüklerin bir kısmı tabuya dayalı olarak korku ve dinî inanışların etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu sözcüklerin diğer bir kısmı ise yukarıda belirtilen ve toplumsal ilişkileri belirleyen toplumsal normların zorlayıcı etkisi ile ortaya çıkmıştır. Türkmen Türkçesindeki tabu ve buna bağlı olarak ortaya çıkan örtmece söz varlığı aşağıdaki alt başlıklar altında incelenmiştir:

1. Ölümle İlgili Örtmece Sözcükler, 2. Hastalıklar ve Hastalık Adları İle İlgili Örtmece Sözcükler, 3. Dinî Konulara İlişkin Örtmece Sözcükler, 4. Zihinsel Kusurlara İlişkin Örtmece Sözcükler, 5. Bedensel Kusurlara İlişkin Örtmece Sözcükler, 6. Gebelik, Adet Olma, Doğum, Doğurma, Düşük vb. Kavramlar ile İlgili Örtmece Sözcükler, 7. Cinsellik, Cinsel Organlar ile İlgili Örtmece Sözcükler, 8. Boşaltım ile İlgili Örtmece Sözcükler, 9. Uyuşturucu ve Uyuşturucu Kullanımı ile İlgili Örtmece Sözcükler, 10. Evlenme ve Evlilik Dışı İlişkiler ile İlgili Örtmece Sözcükler, 11. Cinsiyet Belirten Kavramlar ile İlgili Örtmece Sözcükler, 12. Hayvan Adları ile İlgili Örtmece Sözcükler.

Türkmen Türkçesinde tabu ve örtmeceye dayalı söz varlığının bir kısmı Türk dillerindeki ortak sözcükler teşkil eder. Fakat Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de tabu ve örtmeceye dayalı söz varlığının büyük bir kısmı Türkmen Türklerinin geçmişten günümüze gelen yaşam serüvenlerinin, gelenek ve göreneklerinin, yaşamı algılayış biçimlerinin izlerini taşır. Bu nedenle bu söz varlığının büyük bir kısmı tamamen Türkmen Türklerinin ölüm, yaşam, din, ahlâk, cinsellik, hastalıklara bakış vb. konular hakkında kendi değer yargılarının izlerini taşır.

KAYNAKÇA

- AHMANOVA, O. S. (1990). "Tayniye Yazıki". *Lingvistiçeskiy Slovar*. Moskva: 137.
- ALTAYEV, S. vd. S. (1976). *Türkmen Diliniñ Frazеologik Sözlügi*, Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyası Magtymguly Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutu, İlim Neşiryatı.
- AKPINAR, Turgut (1985). *Dünyada ve Türklеrde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeler*. İstanbul: Folklor ve Etnografya Araştırmaları, Anadolu Sanat Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAPOVA, N. S. (1990). "Evfemizmi". *Lingvistiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar*, Moskva.
- BİLGİNER, Hayriye (2001). "Batı Dillerinde ve Türkçede Güzel Adlandırma". *Türk Dili*. 598: 441-445.
- DEMİRCİ, Kerim (2008). "Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine". *Milli Folklor Dergisi*, 77: 21-34.
- FREUD, Sigmund (1996). *Totem ve Tabu*. (çev. K. Sahir SEL), İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- FROMKİN, Victoira vd. (1993). *An Introduction to Language*. Harcourt Brace College Publishers.
- ERDEM, Melek (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*. Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı.
- GECEKUŞU, Ahmet (2006). *Güzel Adlandırma*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÜNGÖR, Ahmet (2006). "Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözcükler Üzerine". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 29: 69-93.
- HAMZAYEV, M. Y. vd. (1962). *Türkmen Diliniñ Sözlügi*. Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu.
- HENGİRMEN, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.
- KIYASOVA, G. vd. (2015). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlügi*. 2 C. Aşgabat: Türkmenistanın İlimlar Akademiyası Mağtımğuly Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutu.
- MOSKVİN, V. P. (2001). "Evfemizmi: Sistemniye Svyazi". *Funktsii i Sposobi Obrazovaniya, Voprosı Yazıkoznaniya*, Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, Otdeleniye Literaturı i Yazıka, Nauka.
- ONAY, İbrahim (2013). "İslamiyetten Önce Türklеrde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*. 7: 232-244.
- OYARKILIÇGİL Ateş A. (1996). "Dilde Tabu ve Örtmecenin Yeri Üzerine". *Dil Dergisi*. 49: 16-18.
- OSPANOVA, Gulmira (2014). *Türkiye Türkçesinde Örtmeceler*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÖZYILDIRIM, Işıl (1996). "Türkçede Örtmece Sözcükler Üzerine Bir Araştırma". *Dil Dergisi*. Aralık: 15-21.

RAYÇEVA, E. A. (2010). "Evfemiya i Disfemiya (Na Materiale Ğdiostilya A.S. Puğkina)", *Elektronny NauçnoObrazovatel"nyy Jurnal VGPU Grani Poznaniya*, 1/6.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ULLMANN, Stephen (1981). *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Basic Blackwell and Mott Ltd.

UYGUR, Ceyhun Vedat (2017). "Karakalpak Kültüründe Tabu ve Örtmeceler". 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi* (20-24 Kasım 2017). Ankara: 355-368.

ÜSTÜNER, Ahat (2009). "Örtmece Sözcüklerle İlgili Terimler". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. IV/8: 166-176.

İnternet Kaynakları

Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü (2019). Erişim Tarihi: 30.06.2019. <https://enedilim.com/>

Güncel Türkçe Sözlük (2019). Erişim Tarihi: 30.06.2019. <http://sozluk.gov.tr/>

Gungorname (2019). "41 Soruda Tabu ve Örtmece Sözcükler I". Erişim Tarihi: 30.06.2019. <http://www.gungorname.com>

Gungorname (2019). "41 Soruda Tabu ve Örtmece Sözcükler II". Erişim Tarihi: 30.06.2019. <http://www.gungorname.com>

"DELLEK" KELİMESİNİN AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDEKİ ANLAM BOYUTLARI VE ANADOLU'DAKİ KARŞILIĞI ÜZERİNE

Mahmut SARIKAYA*

ÖZET

"Dellekler" hamamlarda erkek müşterileri keseleyip yıkayan erkek hizmetçi anlamının yanında berber, sünnetçi, dişçi ve benzeri birçok mesleği karşılar halde kullanılır. Bu anlamlar dışında delleklerin kan alma, sarılık kesme, damak kesme, kulunç ve siğil tedavi etme gibi pek çok işte de söz sahibi olduğu görülür. Kelimenin tellak kelimesinden fonetik değişikliğe uğrayarak dellek biçimine geldiği ve anlam genişlemesine uğradığı açıktır. İnsan bedenine yönelik çeşitli müdahaleleri ve güzelleştirme çalışmalarını yürüten dellekler toplum içinde usta konumundadır. Delleklik mesleğini kadınlara yönelik icra eden kişiler ise natır olarak adlandırılır. Natırların hamamda kese, masaj yapma, makyaj yapma, kaş alma, ağda yapma, manikür-pedikür, dövme yapma, kulak ve burun delme, hızma ve küpe takma, düğünlerde gelin başı bezeme gibi birçok görevi vardır. Her iki kelime de kök anlamının yanında anlam genişlemesine uğrayarak pek çok meslek grubunu karşılar halde kullanılır. Bu kelimeler toplumun pek çok alanında karşımıza çıkar. Bu çalışmada dellek ve natır kelimelerinin Azerbaycan Türkçesi'ndeki kullanımları ile karşıladıkları anlamlar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dellek, Natır, Azerbaycan Türkçesi.

"DELLEK" WORD ON THE MEANING DIMENSIONS OF AZERBAIJAN TURKISH AND THE PROVISION IN ANATOLIA

ABSTRACT

The word "dellek" can mean barber, circumciser, and dentist, and can even refer to male servants who would wash and massage male customers in Turkish bath houses. Delleks would draw blood, cut for jaundice, and cut palates, as well as treat grapes and warts. The word comes to us from an earlier form, "tellak", carrying the same set of meanings. One might infer that delleks treated and beautified the human body, and were masters in their own right. Their female counterparts were referred to as "natır." Like delleks, natırs engaged in a wide range of activities, including scrubbing, massaging, make-up, eyebrow trimming, waxing, manicuring, pedicuring, tattooing, piercing, preparing nose and earrings, and assembling bridal head gear for weddings. Both terms not only are commonplace throughout many aspects of society, but they also refer to a collection of occupations whose lexical roots are self-explanatory. This study will look at their usage in the context of the Azerbaijani language, with a particular focus on their various meanings.

Keywords: Dellek, Natır, Azerbaijan Turkish.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 03.11.2019; Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2019

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KIRŞEHİR, ORCID: 0000-0002-2197-0124. E-posta: msarikaya@ahievran.edu.tr

Giriş

Tellak kelimesinin Azerbaycan Türkçesi'nin ince sıradan tercihiyle uyuma girmiş biçimi olan “dellek” kelimesi, Azerbaycan Türkçesinde çok geniş bir anlam zenginliği kazanmıştır. Kelime öncelikli olarak, meslek sahibi kişileri ifade etmekle beraber, “hamamlarda erkek müşterileri keseleyip yıkayan erkek hizmetçi” kök anlamını da korumaktadır. Tellaklık, bir yandan geçirdiği fonetik değişiklikle “delleklik” biçimine girmiş; öte yandan hamamda yıkananlara hizmet eden erkeğin mesleği anlamının yanında berberlik, sünnetchilik, dişçilik ve benzeri birçok mesleği de içine alan anlamları karşılar hâle gelmiştir. Mesleği icra eden kişi, halk arasında berber, sünnetchi ya da dişçi olarak bilinse de bu mesleklerin her üçünü de yapabilir; ayrıca kan alma, kulunç tedavisi, siğil tedavisi, dağlama, iğdiş etme (burma) ve sınıkcılık gibi işlerden birkaçında usta olabilir. Bütün bu mesleklerin insan bedenine yönelik çeşitli müdahaleleri ve güzelleştirme hizmetlerini kapsamaması sonucunda bu kelime ve türevleri halk arasında yaygın bir kullanıma ulaşmış, deyim ve atasözleri gibi kalıp sözler hâlinde kullanılarak yaygınlığı ve kullanım sıklığı daha da artmıştır.

Bu mesleği kadınlara yönelik icra eden kişilerin ise toplumda “natır” olarak adlandırıldığı görülür. Natır kelimesinde de dellek kelimesinde olduğu gibi bir anlam genişlemesi söz konusudur. Özellikle natırların toplumdaki yerleri delleklere göre daha belirgindir. Bu insan tipleri, insanların zihninde çağdaş şiirimize telmih kaynağı oluşturabilecek kadar yer etmiş ve dilimizde söz kalıbı oluşturmuştur. Bu çalışmada, bu kelimelerin ifade ettiği anlamların dile yansımaları incelenmektedir.

Dellek

Aslı Arapça *delk*'ten gelen *dellâk* kelimesi “hamamlarda müşterileri keseleyip yıkayan kimse, tellâk” anlamına gelir (Devellioğlu 1970: 206). Devellioğlu bu anlamı karşılayan kelimelerin Farsçadan gelişine de gönderme yapmış, *destvân* “hamam natırı” kelimesini vermiş (Devellioğlu 1970: 213). Tietze ise kelimenin Arapça *dalk*'tan, *dalk et-* “ovmak, ovuşturmak”; *dellâk*, *dellek*, *tellak*, *telek* biçimlerinin ise “oğuşturan” kök anlamlarından geldiğini belirtmiştir (Tietze 2002: 583).

Dellâk kelimesinin ince sıradan kullanımıyla Anadolu ağızlarında da karşılaşılır. Kelimenin bu *dellek* biçimine, Derleme Sözlüğü'nde “tellak” anlamı verilerek Samsun, Elazığ, Malatya, Urfa, Gaziantep, Hatay ve İçel'de; ünsüz teklesmesiyle oluşan *delek* biçimine ise Konya'dan yapılan derlemelerde rastlanılır. (DS IV 1969: 1414).

Tekerlemelerdeki “*deve delley_iken, bire berber_iken...*” ya da “*deve delley_iken esgi hamam içinde*” ifadelerinde, *dellek*, *berber* ve *hamam* kelimelerinin bir arada kullanılması bu ilgiyi açıkça göstermektedir. Bu tekerlemenin Azerbaycan'daki bir varyantı Ehliman Ahundov tarafından derlenmiştir:

Hamam hamam içinde,

Xelbir¹ saman içinde,

** Bu incelemede, **A. Bican Ercilasun**'un teklifi doğrultusunda (1999: 41-61.) *hırıtılı h* için *x*, *kalin k*, *art damak k'si* için *q* harfleri kullanılmıştır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde *k> yh* değişmesi sonucu oluşmuş *yh* birleşik sesi için *h* harfi; ince *k*'den sonra gelen *o* için *ô* harfi kullanılmıştır. Transkripsiyon için kullanılan diğer işaretler alışılmış işaretlerdir.

¹ *xelbir* kalbur; *éler* eyler, eder; *köhne* eski; *ğarışğa* karınca *şılğ at-hoplayıp* zıplayarak oynamak; *xalta* tasma; *memmednesir* özel isim; *tekân vër-* düzenlemek; *ğoz* ceviz; *girdekân* ceviz içi; *milçek* sinek; *yaba* demir dirgen; *dovğayoğurtlu* soğuk çorba, toyga.

Deve *delleklik* èler,
Köhne hamam içinde,
Ğarışğa şıllağ atdı,
Devenin budu batdı.
Hamamçının tası yox,
Baltaçının baltası yox.
Orda bir tazı gördüm,
Onun da xaltası yox.
Günlerin bir gününde,
Memmednesir tininde,
Göytepenin bêlinde,
Şahabbas cennetmekân,
Tereziye vèrdi tekân,
İki goz, bir girdekân.
Milçek mindik, çay keçdik,
Yabaynan dovğa içdik (Axundov 1978: 131)

Buradan açıkça anlaşılabilceği gibi, bu tekerlemenin Anadolu'ya ait varyantlarında geçen “deve tellal iken...” ifadesi yanlıştır. Halk arasında *dellek* kelimesinin bu anlamı unutulunca, yaşayan bir kelime olarak *tellal* kelimesine analogi yapılmıştır.

Dellek kelimesinin argo anlamlarının geliştiği ve deyimler oluşturduğu da görülmektedir.

Kelimenin Azerbaycan Türkçesindeki bu anlamlarından bir kısmını Seyfettin Altaylı, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'nde şöyle gösteriyor:

dellek is. ar. 1- Berber. 2- Eskiden berberlikle beraber, kafa derisini ustura vs. ile kanatıp kan almak gibi halk hekimliğini de yapan adam. 3- Hamamda kese yapan adam, tellak. 4- mec. Dalavereci, başkalarını kandırarak onların hakkını gasp eden adam, sahtekâr.

Dellek kimi baş qırıxmaq “Aldatmak, nesi var nesi yok aldatıp elinden almak” **dellekxana** is. ar. ve far. “Berber dükkânı” **delleklik** is. “1- Berber, eskiden hem berber, hem de halk hekimi vazifesi, tellak. 2- mec. Hilekârlık” (Altaylı 1994: 250).

Azerbaycan Diyalektoloji Lüğeti'nde de bu kelimenin argolaşmış biçimi tespit edilmiştir:

Delley (Xanlar) – bic, hiyleger (Şireliyev vd. 1999: 131).

Seyfettin Altaylı, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'ne aldığı **dellek kimi baş qırıxmaq** deyimine, Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü'nde bir deyim daha eklemiştir:

dellekliyi başında öyrenmek “ilk acemiliğini üzerinde öğrenmek” (Altaylı 2005: 173).

Bu deyimlerle anlam yakınlığı olan **yumurtadan yun gırxmax** “her şeyden ve her durumdan çıkar sağlamak”; **yumurtadan yun gırxan** “her şeyden ve her durumdan çıkar sağlayan”; yine aynı anlamlara gelen **ilan gırxmax ve ilan gırxan** ifadeleri de yaygın olarak kullanılan ilgi çekici sözlerdir.

Dellehliy_élemeñ deyimini “berberlik, sünnetçilik mesleğini icra etmek” anlamına geldiği gibi, argolaşmış olarak “herhangi bir işte usta olmadığı hâlde usta gibi davranmaya çalışmak” anlamına da gelir.

Ğurban_olum, here benim başımda bir dellehliy_élemesin “Lütfen, herkes benim nezdimde ustalık gösterisinde bulunmasın.” ifadesi de bu argolaşmayı gösterir.

Bütün bu ifadelerden, **delleklik** kelimesinin önce “ustalık” anlamı kazanmış olduğu, daha sonra da argolaşma süreci yaşadığı anlaşılmaktadır.

Delleklik ve Güzel Sanatlar

Dellekler içinden çeşitli çalgı aletlerini çalan müzisyenler ve halk ozanları da yetişmiştir. Bunların, Azerbaycan ve Türkiye’den yetişenlerinin Abdal/Teber kökenli olma ihtimalleri çok güçlü görünüyor. Azerbaycan’daki bu tür sanatçıların başında bir halk ozanı olan Dellek Murad gelir.

Dellek Murad

18. yüzyıl âşıklarından olduğu kabul edilse de bazı kaynaklar onu 17. yüzyılın âşığı olarak göstermektedir. Doğum ve ölüm tarihi belli değildir. Elde bulunan çok az sayıda şiirinden usta bir âşık olduğu anlaşılmaktadır. 8’li ve 11’li hece ölçüsüyle söylediği şiirleriyle tanınmaktadır. Koşmaları “vasiyetname” ve “üstadname” özelliği gösterir. Dellek Murad bir “geraylı koşma”sını şu şekilde taşımıştır:

Seher bağıın eser badı,

Dostundan iste imdadı,

Mövlam yaradıb muradı,

Hêç kes **Dellek Murad** olmaz.

Bir onbirli koşmasını ise şöyle taşırır:

Dellek Murad déyer sözün zatını,

El elden ötkündü² işin çetini,

Qurda ğuşa ğismet éle etini,

Atanı oğula möhtac éyleme. (Ahundov vd. 1985: 78-79)³.

Bu delleklerin hem saz şairi, hem de sünnetçi olabildiklerinin bir diğer örneği ise **Dellek Söyün** (1926-1988)’dür. Asıl adı Hüseyin Memmedalı Oğlu Hüseyinov’dur. El arasında eli hafif bir sünnetçi olarak bilinirdi. Çocukluğundan saz ve söz meclislerinde büyümüş ve toy meclisleri geçiren adlı sanlı bir saz şairi olmuştu. Hem şâir hem de destan koşabilen musannif ustalardandı. Onun “Kirve xoş geldin” koşması Borçalı bölgesindeki düğünlerde her âşık tarafından okunmaktadır (Kamaloğlu vd. 2005: 162-163).

² ötgün üstün, fevkinde.

³ Bu eserin sözlüğünde *dellek* kelimesi için “berber” anlamı verilmiştir (192).

Abdallarda Delleklik

Kırşehir ve çevresinden yetişmiş büyük ozanlar Muharrem Ertaş, Çekiç Ali, Hacı Taşan ve benzerleri de söz konusu bu Abdal/Teber toplumundan çıkmıştır.

Zurnacı Hüseyin Usta (Kabadayı): Kırşehir yöresi abdallarından olan Zurnacı Hüseyin Usta, Kabadayı adıyla meşhur olup, önemli bir “fıkra tipi” olarak bilinir. Onun müzisyenlik yanında berberlik yaptığı ve sünnetçi olduğu da kayıtlara geçmiştir: “Kabadayı, kemane çalmakla birlikte sünnetçilik de yapardı. Hazır cevaplı olmasının yanında nüktedan ve alçakgönüllü olan Kabadayı, Kırşehir abdallarının bütün özelliklerini üzerinde toplamıştır” (Gürses 2006: 61). Aşağıya, içinde onun sünnetçiliğinin de ifade edildiği derlenmiş bir fıkrasını alıyoruz:

Onu Yiyorsun Ama

Eski Abdallar kemane çalmak yanında bazen değişik işler de yaparlarmış. Bunlardan biri de sünnetçilikmiş.

Kabadayı adlı sünnetçi Abdal bir gün Bağbaşı’ndan çarşıya gelirken elinde horoz olan bir kadın önüne çıkmış ve Kabadayı’ya:

-Emmi ben de seni bekliyordum; bizim evin erkekleri düğün çalmaya gittiler. Sana zahmet, şu horozu bir kesiversen, demiş.

Kabadayı:

- Olur, bacım, ne demek, keseyim, demiş.

Tam bu sırada kadının kızı gelmiş, Kabadayı’ya bakarak:

-Ana bu adam pek karaymış; bunun kestiği yenir mi ki?

Kızın bu sözü üzerine Kabadayı:

-Kızım, senin kocaninkini de ben kesmişim, tama?.. demiş (Gürses 2006: 30).

Hakkı Atik ve Delleklik

Kırşehir Berberler Cemiyeti Kurucu Başkanı da olan Hakkı Atik, bu mesleğin Anadolu’daki tipik örneklerinden biridir. Ustası, Aşıkpaşalı Dişçi Memiş’tir. Bu adlandırma, Dişçi Memiş’in hem berber, hem de dişçi olduğunu göstermesi bakımından çok güzel ve ilgi çekici bir duruma işaret eder. Aslında mesleği dişçilik olan Danimarkalı bir turist de bana, kendi mesleklerinin berberlik mesleğinden çıkma olduğunu ve Danimarka’daki dişçilik eğitimi sırasında bunun vurgulandığını söylemişti. İşte, Azerbaycan’daki “delleklik” mesleğinin Anadolu’daki karşılığını bu Dişçi Memiş’in çırağı olan Berber Hakkı Atik’ten öğreniyoruz. Ona göre bu mesleğin sahipleri dişçilik, berberlik, sünnetçilik yanında başka işler de yapmışlardır. Aşağıya bunlardan bazıları alındı:

Kan Alma

Omuzla kürek arasında, enseye yakın yerde biriktiği düşünülen yararsız, hatta zararlı kanın akıtılması gerektiğine inanılır. Bu kan, damarda dolaşmamaktadır; onun için bulunduğu bölgede kesik açarak bu kanı boşaltmanın riski yoktur. Bu kan boşalmazsa yüksek tansiyon, buna bağlı baş ağrısı ve vücut kırgınlığı gibi hastalıkların insanı verimsizleştireceğine inanılır. Dellekler usturalarıyla bu bölgede bir kesik açar, kanı da boynuz dayayarak onun içinden boşaltırlardı.

Sarılık Kesme

Bu uygulamanın, sarılık olmuş hastanın kulağından kan alınarak bu kanın hastanın gözüne sürülmesi yoluyla uygulandığı görülür.

Damak Kesme

Çocuklarda görülen “kurbağacık” da denen ağız içi hastalığının tedavisidir. Çocuk, damağı kirtiş biçimde yara olduğu için ememez. Dellekler bu kirtişleri kesici aletle yüzeyden keserek “çirtmak” suretiyle kanatır, tuz ve kahve karıştırıp baş parmakla sürer, (belki de) var olan mikroplu alanı dezenfekte ederek sağaltırlardı.

Kulunç Tedavisi

Kulunç, yorgunluk ve üşütmeye bağlı olarak genellikle belin üstünde ve iki kürek arasında kasların katılaşması ve sertleşmesiyle oluşan sırt ağrısına da yol açan hastalıktır. Dellekler kulunç oluşmuş bölgeyi üç gün masaj yaparak ovar, soğuktan korurlardı. Üçüncü gün masajdan sonra kas kitleleri parmak gibi kabarıp ortaya çıkar. Usta, iyice ısıttığı parmak uzunluğundaki özel iğneleri, bu katılaşmış kitlenin uzununa batırır, 10-15 dakika sonra çıkarırdı. Böylece yumuşayan kas kitlesinin ağrısı geçer ve hasta acı çekmekten, hareketsizlikten ve verimsizlikten kurtulurdu.

Siğil Tedavisi

Siğil, bir çeşit cilt hastalığı olup, görünüş itibariyle deri üzerinde oluşmuş çirkin bir kitledir. Özellikle ellerin üstünde olmak üzere vücudun birçok yerinde oluşabilmektedir. Hatta göz kapağı, dudak, tenasül uzuvları gibi hassas bölgelerde de sık sık ortaya çıkabilir. Din adamları bunu okuyup üfürmek ya da dua yazmak yoluyla yok etmeye çalışırlardı. Dellekler, yakma ameliyatı ile tedavi ederlerdi. Usta, iki tane bakır tel alır, bunları ispirto ateşi gibi bir ateşte ısıtır, ısınan tellerin sıcak ucunu nöbetleşe siğile değdirirdi. Siğil, kabuğu kuruyup soyulan bir ceviz gibi çatlayarak gömlek gömlek soyulurdu. En sonunda dipte ortaya çıkan yumuşak doku da dağlanarak kesin tedavi gerçekleştirilmiş olurdu.

Bütün bu ve benzeri tedavilerden anlaşıldığına göre, bugünkü tıbbın cerrahi yöntemlerle beraber uyguladığı bedene müdahalelerin çoğunu dellekler yapmaktaydı. Hatta Op. Dr. Osman Memiş’in verdiği bilgiye göre, modern anlamda tıpta uzmanlık alanları belirlenirken bir cerrahi ana bilim dalının gerekip gerekmediği tartışılmış, bu işlerin berberlere bırakılması gerektiği konusunda ciddi düşünceler öne sürülmüştür. Çünkü bedene müdahalenin araç ve gereçlerinden kesici olan “ülgüç” (Altaylı 1994: 1175’te *ülgüc* “ustura”), dağlayıcı olan “dağlağı” (Sarıkaya 2001: 38’de *dağlov*; Sarı 1985: 175’te *dağlağı*; Dönmez 1985: 84’te *dağlağı*) ve delici olan iğne ve şiş gibi aletleri, dellekler büyük bir ustalıklarla kullanabilmekteydiler.

Eserlerini Türkçe yazan Fatih Sultan Mehmet devri tıp bilginlerinden olan Şerafeddin Sabuncuoğlu gibi bilginlerden de öğrenebildiğimiz üzere geleneksel tababet bilgilerine kısmen sahip olan dellek ve berberlerin, bu söz konusu tedavilerden bir kısmını uygulamaya çalışmalarından ibaret bir durumla karşı karşıya olduğumuz kabul edilmelidir. Yoksa tellakların ya da berberlerin tababeti geliştirdikleri, hatta onların, tabiplerin ataları olduğu gibi yanlış bir düşünceye kapılmamak gerekir.

Natır

Azerbaycan Türkçesinde *natır* kelimesi “hamamlarda kadın müşterileri keseleyip yıkayan kadın hizmetçi” kök anlamıyla kullanılmaktadır.

Ferit Devellioğlu **natır** kelimesinin Arapçadan gelme isim olduğunu belirterek şu bilgileri vermektedir: *nâtır* “1. bağ, bahçe bekçisi. 2. hamam natırı, hizmetçisi (Devellioğlu 1970: 969). Natırlar da hamamda keseleme, ovma ve masaj işi yapmakla kalmaz; ek olarak makyaj yapma, kaş alma, ağda yapma, bugün manikür-pedikür denen tırnak bakımı yapma, dövme yapma, kulak ve burun delme, hızma ve küpe takma, düğünlerde gelin başı bezeme gibi birçok işi yaparlardı.

Natırlar, bu hizmetleri yapmak için mahalle aralarına, hatta evlere dahi girerlerdi. Bu sırada ilk Türk romanlarında çokça karşılaşılan bohçacı kadınlar gibi söz götürüp getirme, ara yapma, ara bozma işleri de yaparlardı. İran gibi geleneksel toplum yapısını koruyan ülkelerde bu tip işleri yapan kadınlar çok fazlaydı, bugün de fazladır. Türkiye’de yaşayan birçok İranlı mülteci kadın ya kuaförde çalışmakta, ya da evinde “kaş alma” gibi hizmetler vermektedir. Geçmişte bunlar yalnız “natır” olarak değil, uğraşları olan işlerle de anılırlardı. Örneğin, **Ğaş Alan Helme**’nin tarihte gerçekten yaşamış bir tip olduğu düşünülebilir. Yaptığı olumsuz işlerden ötürü toplumun nefretini kazanmış olmalı ki onun hakkında aşağılayıcı sövgüleri de içine alan tekerlemeler günümüze kadar gelmiştir. Aşağıdaki tekerleme kııntısı Kuzeybatı Azerbaycan (Bugünkü Gürcistan ve Ermenistan)’dan gelerek Kars’a yerleşmiş Türklerden derlenmiştir:

“Ay Helme Helme,
Sen bize gelme
Bizde tiken var
Seni ..ken var!..”.

Bu Helme, Güney Azerbaycan’da da olumsuz bir tip olarak anılmaktadır. Öyle ki şairlerin kendisine telmihte bulunduğu bir mazmun durumuna gelmiştir. Şehriyâr’ın, “Döyünme-Söyünme” başlıklı şiirinden anlaşıldığına göre, bu tip, her türlü kötülüğü yapan bir düşmandır ve o kadar kötüdür ki iyi bir şeyler olduğunda sinirlenerek kendi memelerini tandırın duvarına yapıştırıp kebab edecek kadar çılgınlaşabilmektedir. Şehriyâr, Kuzey Azerbaycanlı şâir Süleyman Rüstem’in şahsında Kuzey Azerbaycanlılara seslenerek, onlarla ayrı düşmüş olmalarının düşman işi olduğunu; bir araya gelmelerinin de düşmanlarını kudurtacak kadar kışkırtılabileceğini, bu **Ğaş Alan Helme**’ye telmihte bulunarak şu dizelerle ifade ediyor:

Ğardaş! Gözüm axtarmada⁴ göy bir seni tapsın
Eşqim, tilisim dağları Ferhâd kimi çapsın
Düşmen var ise, **emceğini tendire yapsın**
Hesret galalı biz size bir ğern yarımır
Ağlar gözümün şâhidi şî’rim, setarımdır
Övreş⁵ **Ğaş Alan Helme** gözü ğaşdan ayırmış
Cellâd gemesiyle, bedeni başdan ayırmış
Candan ciyeri, ğardaşı ğardaşdan ayırmış

⁴ *axtarmada* aramaktadır; *tap*-bulmak; *eşqim* aşkı; *tilisim* tılsım, büyü; *çap*-kesici aletle vurup yaralamak; *emceg* meme; *tendire yap*- ısıtılmış tandırın duvarına yapıştırmak *bir ğern yarım* bir buçuk asır, yüz elli yıl; *setar* bir çalgı aleti.

⁵ ; *övreş* alçak; *ğeme* kama.

Bir millete dünyā boyı, bir fāci'e doğmuş

Biz ellerin o gehraman ēhsāsını boğmuş (Şehriyār 1373: 65-66).

Sonuç

Bütün bu bilgiler ışığında, *dellek* kelimesinin anlam olarak, *tellakların* beceri ve uğraş alanlarındaki genişlemeye uygun olarak genişlediğini söyleyebiliriz. Bunlar, İnan coğrafyası gibi radikal toplumsal değişmelerin yaşanmadığı yerlerde daha uzun süre yaşayabilmiş, Azerbaycan ve Türkiye gibi inkılaplarla modernleşen, bilimin daha çok hâkim olabildiği yerlerde ise giderek yaşayamaz olmuşlardır. Aslında geleneksel tababet bilgilerini edinen bu delleklerin, becerileri ölçüsünde söz konusu bu tedavilerden bir kısmını uygulamaya çalışmalarından ibaret bir durumun yaşanmış olduğunu kabul etmek gerekir. Yoksa tellakların ya da berberlerin tababeti geliştirdikleri, hatta onların, tabiplerin ataları oldukları gibi yanlış bir düşünceye kapılmamak gerekir.

Natırlara baktığımızda toplum içinde onların da dellekler gibi yer edindikleri söylenebilir. Kaş alan, ağda, manikür-pedikür yapan, gelin başını süsleyen, hamamda kese yapan tüm kadınlar genel olarak natır olarak adlandırılır. Natırların yaptıkları işe göre adlandırılması da söz konusudur.

Yukarıda tasvir edilen bu yaşanmış hayattan, Türk topluluklarında, ancak erbabının bilebileceği zengin dil ve kültür yansımalarının oluşarak günümüze kadar gelebildiği, bu yansımaların da ancak bilimsel araştırma ve incelemelerin konusu durumuna düştüğü görülmektedir. Bu durum, diyalektlerin oluşmasında kelimelerin anlam boyutunun bu kabil genişlemesinin etkili olduğu gibi, anlam darlaşması ya da anlam kaymasına uğramasının da etkili olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1999). "Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri". *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 41-61.
- AHUNDOV, Ehliman (1978). *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*. (çev. Semih Tezcan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AHUNDOV, Ehliman vd. (1985). *Azerbaycan Âşıkları ve El Şairleri*. (hzl. Saim Sakaoğlu vd.). 1. C., İstanbul: Halk Kültürü Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1969). C. IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALTAYLI, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ALTAYLI, Seyfettin (2005). *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Prestij Matbaası.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1970). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Doğu Ltd. Şirketi Matbaası.
- GÜRSES, Ramazan (2006). *Kırşehir Abdal Fıkraları-Metin Toplama*. Kırşehir: Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. (Lisans Bitirme Tezi).
- ILGAZ, Nejat Yılmaz- Melâhat DÖNMEZ (1985). "Sabuncuoğlu Şerafeddin'de Kadın Hastalıkları ve Doğum Bilgileri". *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Şerafeddin*

Sabuncuoğlu Kongresi Tebliğleri (Kayseri, 14 Mart 1985). Kayseri: Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları.

KAMALOĞLU, M. vd. (2005). *Borçalı Aşıqlar.*, Bakı “Nurlan”.

SARIKAYA, Mahmut (2001). “Eski Türkçedeki *-ğu, -gü* Fiilden İsim Yapma Ekinin Güney Azerbaycan Türkçesindeki Örnekleri Üzerine”. *Journal of Azerbaijani Studies (Azerbaycan Araştırmaları Jurnalı)*. Khazar University Press, IV/3-4: 35-46.

SARI, Nil (1985). “Cerrahiyatü'l Haniye'de Dağlama Yoluyla ‘Mal'i Hülya’ Tedavisi ve Akupunktur Yöntemiyle Karşılaştırılması”. *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Şerafeddin Sabuncuoğlu Kongresi Tebliğleri* (Kayseri, 14 Mart 1985). Kayseri: Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları.

ŞEHİRİYÂR, Mehmed Hüseyin (1373). *Dîvân-ı Şehriyâr (Türkî)*. Prof. Dr. Hemid Mehmedzâde'nin Mukaddime, Redakte ve İzahları ile. 8. baskı. Tahran: İntişarât-ı Zerîn ve İntişarât-ı Nigâh.

ŞİRELİYEV, M. - M. İSLAMOV (1999). *Azerbaycan Dialektoloji Lügeti*. 2 C., (İnc. Sefi Behbutov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TİETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. 1. C., İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.

HALAÇ TÜRKÇESİNDE SIFAT-FİİL EKİ -GXLX ~ -KXLX ÜZERİNE

Talip DOĞAN *

ÖZET

Birçok eskicil dil değerini korumasıyla bilinen Halaç Türkçesi, tarihî dönemlerde kullanılmış olan sıfat-fiil eki -(X)GII'yi, -GXIX ~ -KXLX biçimlerinde devam ettirmektedir. Halaç Türkçesindeki -GXIX ~ -KXLX eki, -(X)GII ekinde yer alan X ünlüsü ile G ünsüzünün yer değiştirmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Halaç Türkçesinde -GXIX ~ -KXLX ekiyle, daha çok, sıfat ve geçici isim türünde kelimeler teşkil edilmektedir. -GXIX ~ -KXLX ekli sıfat-fiiller geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman veya belirli durumlarda görülmek kaydıyla gelecek zaman anlamlı olabilir. -GXIX ~ -KXLX ekiyle teşkil edilen geçici isimlere, isim çekimi ekleri getirilebilir. Ayrıca bu tür kelimeler, üçüncü şahıs bildirme ekiyle yüklem görevinde bulunabilir. Bunlarla beraber -GXIX ~ -KXLX ekiyle yapılmış kalıcı isimler de yaygındır. Halaç Türkçesinde -GXIX ~ -KXLX ekli sıfat-fiilin bir başka özelliği ise "-DXK" ekli sıfat-fiill işlevinde kullanılmasıdır. -GXIX ~ -KXLX ekindeki bu özellik, sonradan Halaç Türkçesinde gelişmiştir. Bu tür kullanımlar Halaç Türkçesine, İran'da yer alan (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızları ya da Orta İran'da Halaçlarla aynı bölgelerde yaşayan Oğuzların ağızlarından geçmiş olmalıdır. -GXIX ~ -KXLX ekinin bu kullanımlarında, söz konusu ağızlarda -(y)An'lı sıfat-fiillerle yapılan gruplar model alınmıştır. Bu bağlamda (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ve Orta İran'daki Oğuz ağızlarında sıfat-fiil eki -(y)An'ın, "-DXK" işleviyle kullanımı karakteristiktir.

Anahtar Kelimeler: İran Türk ağızları, Halaç Türkçesi, sıfat-fiil eki -GXIX ~ -KXLX, dil ilişkileri.

ON PARTICIPLE SUFFIX -GXIX ~ -KXLX IN KHALAJ

ABSTRACT

Known for its preservation of many archaic language features, Khalaj, continues the participle suffix -(X)GII which was used in historical periods in -GXIX ~ -KXLX forms. The -GXIX ~ -KXLX suffix in Khalaj is the result of the replacement of X vowels and G consonants in the -(X)GII suffix. In Khalaj, -GXIX ~ -KXLX suffix is usually composed of adjective and temporary noun words. Participles formed with -GXIX ~ -KXLX suffix can be meaningful in the past, present, aorist or under certain circumstances in future. Temporary nouns formed by the suffix of -GXIX ~ -KXLX, can be given endings. Furthermore, such words may act as predicates with the suffix to the third person copula. Temporary nouns made with the -GXIX ~ -KXLX suffix are also common. Another feature of -GXIX ~ -KXLX attached participle in Khalaj that is used in "-DXK" attached participle function. This feature in the -GXIX ~ -KXLX suffix was later developed in Khalaj. Such uses must have been passed to Khalaj, by the dialects of (South) Azerbaijani in Iran or by the Oghuz dialects living in the same regions as the Khalaj Turks in Central Iran. In these uses of -GXIX ~ -KXLX, the groups made in -(y)An attached participles in the said dialects are modeled. In this context, the use of participle suffix -(y)An with "-DXK" function is characteristic in dialects of (South) Azerbaijani and Oghuz dialects in Central Iran.

Keywords: Turkic dialects of Iran, Khalaj, participle suffix -GXIX ~ -KXLX, language contacts.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 20.10.2019; Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2019

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KONYA, ORCID: 0000-0002-8216-0483, E-Posta: dogan.talip@gmail.com

Giriş

1. Türkçede Sıfat-Fiil Eki *-(X)GII* İle İlgili Gelişmeler

Birleşik bir unsur olduğu anlaşılan *-(X)GII*'yi Bang, Ramsted, Brockelmann gibi bilim adamları, *-G* (fiilden isim yapma eki) + *II* (edat) biçiminde açıklamışlardır. Brockelmann ve onun görüşünü paylaşan Räsänen'e göre *II* unsuru, *il-* 'yapışmak, asılmak' fiilinin zarf-fiili olan *ili < il-i* biçiminden kısalmıştır. Eraslan ise *II*'nin Türk dilinde bağlama işlevli bir unsur olduğunu kaydetmek suretiyle edat olarak görülemeyeceğini belirtmiştir. İlaveten de *II*'nin bağlama özelliğiyle isim-fiil işlevi kazanmasının imkânı olmadığına kanaat getirmiştir. Daha sonraki bir çalışmasında ise *-(X)GII*'nin *-G* (fiilden isim yapma eki) + *-II* (< *-IIG*) (isimden sıfat yapma eki) eklerine dayanabileceğini kaydetmiştir (1980: 38-39; 2012: 376). Aynı fikir, Hacıeminoğlu tarafından da ortaya konulmuş ve ekin yapısı *-G* (fiilden isim yapma eki) ve *-II* (isimden isim yapma eki) şeklinde açıklanmıştır (1997: 174). Türkçede ilk yazılı kaynaklardan beri *II* unsuru "ve" anlamında sıralama ve aynı zamanda pekiştirme için kullanılmaktadır. Örneğin Orhon Türkçesinde **begli budunlıĝ** 'beyleri ve milleti'; Eski Uygur Türkçesinde **othl suwlı teg** 'su ve ateş gibi', **süüli aşlı kirtgünçli** 'asker, aş ve inanç', **edgüli ayıĝlı** 'iyiler olduğu kadar kötüler de; iyiler ve kötüler' gibi (Grönbech 2011: 101-104; Gabain 1988: 107). *-(X)GII* ile benzer işlevleri paylaşan eklerin (*-GmA* ve *-GAN*) yapısı, birtakım ipuçları sunmaktadır. *-GmA* ve *-GAN* eklerinde de sırasıyla *mA* "ve, ise, bilhassa, bizzat; keza, dahi" (Caferoğlu 1968: 127) ve *-An* unsurlarının pekiştirme işlevleri¹, *II* ile birleşmektedir. Bu tanıklar ışığında *-(X)GII*'nin *-G* (fiilden isim yapma eki) + *II* (sıralama ve pekiştirme unsuru) unsurlarından oluştuğuna ulaşmak mümkündür (Ercilasun 2008: 52).

-(X)GII eki, Orhon Türkçesinde yalnızca *erkli < *er-(i)gli* kelimesinde görülmektedir. Orhon Türkçesine ait metinlerde *erkli*, sınırlı örnekte sıfat-fiil ve isim, bunun dışında ise genellikle zarf türünde bir kelime olarak kullanılmıştır. Bu unsur, sıfat-fiil olduğu birkaç örnekte *-Ur* ekli sıfat-fiile bağlanmıştır: **karluĝ bodun erür barur erkli yaĝı boltı** (KT K1) 'Karluk halkı serbestçe hareket eden bir düşman oldu'; **yuyka erkli topulĝalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz** (T 13) 'Yufka olanı delmek kolay imiş, ince olanı kırmak kolay'; **kıçe yar(u)ĝ batar erkli süñüşdüm** (MÇ D 1) 'Akşamleyin güneş batar iken savaştım' (Tekin 2003: 171-178; 2010: 37).

Eski Uygur Türkçesinde *-(X)GII* ekinin örnekleri yaygınlaşır². Örnekler, çoğunlukla Mani çevresine ait metinlerde ortaya çıkmıştır; Budist çevresinin metinlerinde ise azdır. *-(X)GII*, bu metinlerde genellikle sıfat işlevinde, az sayıda da isim olarak kullanılmıştır. Sıfat olarak bağlı olduğu ismi geçmiş zaman, şimdiki zaman ya da geniş zaman işleviyle niteler. Farklı zaman yorumları, *-(X)GII* ekinin eklendiği fiillerin kılınış özelliklerinden kaynaklanmaktadır. İsim türündeki kelimeler ise kalıcı ya da genellikle geçici bir isim biçimindedir ve fail ismi ifadesi taşır, yani işi yapanı bildirir. Eldeki örneklerde *-(X)GII*'li isimler yalın hâldedir, ayrıca iyelik ekleri ve çokluk eki almadan kullanılmıştır: **edgü öĝli** 'dost, arkadaş', **yaratıĝlı** 'yaratıcı' (Gabain 1988: 52). ... **kışi et'özin buluĝlı antaĝ ol, ĝaltı tırnaĝ özeke topraĝ teg** (TT VI: 335-336) '... kişi vücudunu bulan, tırnak üstündeki toprak gibidir'; ... **bu nomuĝ arwışıĝ nomlaĝlı nomçıĝ** ... (TT VI: 373-374) 'bu akideyi ve büyü

¹ Bu çerçevede tarihi ve çağdaş Türk dili alanında, *mA* unsuru **ançulayuma** 'tam öyle', **neme** 'ne ise' (Gabain 1988: 105) gibi örneklerde; *-An* unsuru ise *-(X)p > -(X)pAn* (Eski Türkçe) > *-UbAn* (Eski Oğuz Türkçesi), *-GII* (Eski Türkçe) > *-GIIAn* > *-GInAn* (Azerbaycan Türkçesi ağızları) gibi örneklerde de bulunmaktadır.

² Tekin, Eski Uygur Türkçesinde ekin yardımcı ünlüsünün durumunun tam olarak bilinmediğini bildirip *n* ağzında (genellikle Mani metinleri ve Köktürk harfli yazmalar) *A* olma temayülüne dikkat çekmiştir: **kin ĝalaĝlı uruĝ** (M III 13, nr. 6111, 1) 'geriye kalan tohum' (1992: 85).

formülünü vaaz eden vaizi ...'; *meniñ üzütüm arıglağlı begim* (M III: 24, 47) 'benim ruhumu arıtmış olan beyim'. Eski Uygur Türkçesinde -(X)GII, nadir de olsa yüklem ismi biçiminde kullanılmıştır: *öküş tınlıglar barıp ölügli* (Prens KP, XXV) 'Pek çok canlı varıp ölmüş(tür)'. -(X)GII eki, edilgen anlamlı sıfat-fiiller de oluşturmuştur: ... *HSİN tigli burkan* ... (KTUN VI, 65-66) '... bilinç denilen buddha ...' (Erdal 2004: 286; Eraslan 2012: 376-377).

Ek, Karahanlı Türkçesinde -(X)GII biçiminde işlektir. Ekin son ünlüsü birkaç örnekte yuvarlak ünlülü geçmiştir: *boluğlu* (TİEM 124r/9) 'olan', *uçuğlu* (TİEM 98v/5) 'uçan'. Bunlardan başka -(X)GII, genellikle dudak uyumu dışındadır: *kapuğda turuğlı tapuğda turur* (KB 100) 'kapıda duran, kulluk için durur'; *vezir ol berkütigli beglik kökin* (KB 2183) 'beyliğin temelini berkiten (sağlamlaştırın), vezirdir'. Olumsuz fiil tabanlarında da örnekler yaygınlaşmıştır: *körümegli közlerde* ... (KB 102) 'göremeyen gözlerde...', *kümüške ilinmegli* ... (KB 1726) 'gümüşe kapılmayan' gibi. Karahanlı Türkçesi metinlerinde -(X)GII ekinin sıfat ve isim işlevinde örnekleri çoktur. -(X)GII'lı isimler, yine genellikle yalın hâlde kullanılmıştır. Bunun yanında yaygın olmamak kaydıyla -(X)GII'lı isimlerin çokluk eki, iyelik ekleri ve hâl ekleri ile kullanıldığı örnekler de vardır: *tevbe kılgıhlar tapunuğlılar ögügliler* ... (TİEM 150v/7, 8, 9) 'tövbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler...'; *kutadsu okığlıka tutsu elig* (KB 350) 'okuyana kutlu olsun ve onun elinden tutsun'; *keligli kelgey kalı kelmese* ... (KB 4650) 'geleni gelecek, eğer gelmezse ...'; *biligli ukuğlı tilekke tegir* (KB 155) 'bilen (ve) anlayan, dileğine erişir'; *törütügli halik ne kolsa kılar* (KB 692) 'yaratan Halik ne isterse onu yapar'. Ayrıca, -(X)GII ekinin yüklem ismi olarak kullanımlarına sık sık rastlanmaktadır: *ol at suwğarıgli erdi* (DLT II-90) 'o atı sulamış olan idi'; *tañrı anı kim kılar siler biligli turur* (TİEM 55v/6) 'Yaradan, yaptıklarınızı bilendir'; *bütünlükin seniñ idin örtgen yarlıkağlı* (R 28/30a2) 'şüphesiz senin Rabbin bağışlayan ve esirgeyen(dir)' (Ercilasun 1984: 170; Hacıeminoğlu 1996: 166-167; Güner 2008: 573-576). -(X)GII'nin yüklem ismi işlevinde kullanımlarına Kâşgarlı Mahmud da örnekler vermektedir. Örnekler, *fiil + -(X)GII + şahıs zamiri / ol ~ turur* (3. şahıslarda) dizilişindedir. Bu da Karahanlı Türkçesinde -(X)GII'nin kip eki işlevinde bir dereceye kadar yerleştiğine işaret etmektedir. Kâşgarlı Mahmud, bu tür örnekleri sunduğu yerde -(X)GII ile teşkil edilmiş isimleri anlatırken "bir işi yapma niyetinde olup onu içinde saklayan faili niteler" demektedir: *men saña barıgli men* 'ben sana gitmekteyim ve onu içimde saklamaktayım'; *ol munda turuğlı ol* 'o burada kalmakta(dır) ve kalmayı içinden geçirmektedir' (Ercilasun vd. 2014: 248-249). -(X)GII eki, bu işlevlerle ve özelliklerle Harezmi Türkçesinde de yer tutmuştur. Harezmi Türkçesinde -(X)GII, Nehcü'l-Ferâdîs ve Muhabbetnâme dışında sıkça kullanılmış ve kimi örneklerde de dudak uyumuna uymamıştır: *maña sevâb birigli tañrı turur* (Rab 58v: 47) 'bana sevap veren, Tanrı'dır'; *yol uruğlı* (HŞ 6r: 7) 'yol kesen'; *biçigli tarıççı* (HŞ-4669) 'biçen çiftçi'. -(X)GII, Harezmi Türkçesinde ayrıca *kerek* kelimesiyle birlikte gereklilik kipi ifadesinde kullanılmıştır: *bu âlam kitâb ol, okuğlı kerek* (MM 44: 3) 'bu âlem bir kitaptır, okumak gerek (okunmalı)'; *okuğluğa kereklig* (KE 2v 18) 'okumaya (okumak) gerekli' (Hacıeminoğlu 1997: 174; Eckmann 1998: 194; Ata 2002: 88).

Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde ise -(X)GII ekinin kullanımı daralmış ve nadir örnekleri geçmiştir. Kıpçak Türkçesinde -(X)GII ekinin sıfat ve yüklem ismi türünde kullanımları tespit edilmiştir: ... *bizge bir kâmil biligli ir kerek* (SGT, 46-5) '... bize olgun, bilen adam gerek'; *tağı örtüglü turur kiçkez oğlanlar katında* (İM 498a/a) 've örtülmüştür küçük çocuklar arasında' (Toparlı 2017: 135; Bayraktar 2018: 85). Çağatay Türkçesindeki örneklerde -(X)GII eki, sıfat ve isim türünde kelimelerin teşkilinde kullanılmıştır: *biligli karılarınñ barıları* 'bilen yaşlıların hepsi', *çıkiğlı* 'çıkan', *yürügli* 'yürüyen', *okuğlı* 'okuyan'

(Argunşah 2013: 150). *-(X)GII* eki, bugünkü Türk dili alanında ise yalnızca Halaç Türkçesinde (*-GXIX ~ -KXIX* biçimleriyle) devam ettirilmektedir.

Kimi araştırmacılar, sıfat-fiil eki *-(X)GII*'yi Eski Türkçe döneminde Oğuzcaya ait bir unsur olarak değerlendirmişlerdir. Bu çerçevede Korkmaz (1972: 18) Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca için yaptığı açıklamalar arasında *-(X)GII* ekinin de olduğunu farz etmiştir. Oysa, Dîvânu Lugâti't-Türk'e dayanmak suretiyle XI. yüzyıldaki Türk lehçe bilgisinin ortaya konulduğu Karahan (2013: 179)'da *-(X)GII* ekinin herhangi bir lehçeye mal edilmediği açıkça vurgulanmıştır. Gülsevin ise, Halaç Türkçesinde kullanılan sıfat-fiili eki *-GXIX ~ -KXIX*'yi, Orhon Türkçesindeki zarf-fiil eki *-GAI'*nin devamı olarak görmüş ve buradan hareketle (*-GXIX ~ -KXIX* ekinin tanıklığıyla) Orhon Türkçesinde yer alan *-GAI'*yi Oğuzca bir unsur saymıştır (1998: 8). Tarihî lehçelerde bazı sıfat-fiil eklerinin, kullanılışları ve işlevleri bakımından *-(X)GII* ile ortaklaştığı görülmektedir. Bunlar, başlıca *-(X)GmA* ve *-GAN* ekleridir³. *-(X)GmA* ve *-GAN* ekleri, *-(X)GII* eki gibi geçmiş zaman, şimdiki zaman veya geniş zaman anlamlı sıfat-filler için kullanılmıştır.

Sıfat-fiil eki *-(X)GmA*, Orhon ve Eski Uygur Türkçelerinde yaygın olmuş; yalnızca sıfat ve isim olarak kullanılmıştır. Orhon Türkçesinde ... *ögüm katunuğ kötürügme teñri* (BK D 20-21) '... annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı'; ... *kurğaru barıgma bardıg* (BK D 19-20) 'batıya gidenleriniz (batıya) gittiniz' (Tekin 2003: 167). Eski Uygur Türkçesinde *kin keligme ödler*te ... (USt. 138) 'sonra gelen (gelecek) zamanlarda ...'; *teñri nomin todağmalar* (ETŞ, 5, 56) 'Tanrı sözünü inkâr edenler' (Eraslan 2012: 375-376). *-(X)GmA* eki, Karahanlı Türkçesinde ise geçmemiştir.

-GAN eki, Orhon ve Eski Uygur Türkçelerinde sınırlı örneklerde kalıcı isim yapmış, sıfat olarak az da olsa Eski Uygur Türkçesinde kullanılmıştır: *kapğan* 'kapan, fatih'; *yarğan* 'yaran, unvan adı'; *uğan* 'muktedir, kadir'; *törütgen* 'yaratan'; *esnegen bars* (Irqb X) 'esneyen pars' (Erdal 2004: 155-156). *-GAN*, Karahanlı Türkçesinde yaygınlaşıp sıfat ve isim yapma işlevinde kullanılmıştır: *suwka çömgên er* (DLT I-306) 'suya dalan er'; *bu körgen eşitgen saña külmesün* (AH 105) 'bu görenler (ve) işitenler sana gülmesin' (Güner 2008: 568-569). *-GAN* eki, Harezmi ve onu izleyen Çağatay Türkçesinde işlek olarak devam ettirilmiştir. Bu tablo içinde sıfat-fiil eki *-(X)GII*, özellikle Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde *-GAN* ekiyle bir arada ve eşdeğer işlevlerle kullanılmış görünmektedir⁴. Bunların devamında gelişen Çağatay Türkçesinde ise *-GAN* eki, işlevleri daha da genişletilmiş olarak hâkim unsur olmuştur. Bu bağlamda ekin geçmiş zaman kipi olarak kullanımı, Çağatay Türkçesinde (*-GAN + şahıs zamiri ~ turur / dur(ur)* biçiminde) yerleşmiş durumdadır.

-GAN eki ve değişkeleri bugün de Çağatay, Kıpçak, Güney Sibirya grubu lehçelerinde ve Çuvaş Türkçesinde işlevsel genişliğini (sıfat veya isim yapma ve geçmiş zaman kipi işlevleri) sürdürmektedir (KTLG-F: 68). Ek, Oğuz grubu lehçelerinde ise *-(y)An* biçimiyle sadece sıfat-fiil eki olarak sıfat ve isim türünde kelime teşkil eder. Ancak Türkmen Türkçesinde durum farklıdır ve burada ekin aynı zamanda geçmiş zaman kipi işlevi vardır (Doğan 2012: 355).

³ Bunun bir başka örneğine de Kâşgarlı Mahmud dikkat çekmektedir. Kâşgarlı, herhangi bir lehçe kaydı vermemekle birlikte Türklerin bir kısmının *-dAçI'*yi, diğerlerinin *-(X)GII*'yi kullandıklarını haber vermektedir. Kâşgarlı'nın verdiği iki örnekte ekler, olumsuz fiil tabanına getirilmiş ve yüklem ismi özelliğiyle kullanılmıştır: *ol er et toğramadaçı turur ~ toğramaglı ol* 'o, eti doğrayan değildir (doğramamıştır)'; *ol yük yüklemedeçi turur ~ yüklemeğli ol* 'o, yükleyen değildir (yüklememiştir)' (Ercilasun vd. 2014: 478).

⁴ Tarihî lehçelerde ağız ayrılıklarının bir yansıması olarak aynı işlev için farklı eklerin ya da kelimelerin bir arada bulunması sık rastlanan bir olgudur. Örneğin Orhon Türkçesinde gelecek zaman kipinde *-DAçI ~ -sIK* ekleri, teklik 1. şahıs zamiri için *ben ~ men*, pekiştirme-dönüştürme zamiri olarak *kentü ~ öz* (Tekin 2003: 119, 123, 185-189) unsurlarının bir arada yer alması bu çerçevede değerlendirilebilir.

2. Halaç Türkçesinde⁵ Sıfat-Fiil Eki -GXIX ~ -KXIX

Çağdaş Türk dili alanında sıfat-fiil eki *-(X)GII*, yalnızca Halaç Türkçesinde sürdürülmektedir. Ek, Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* biçimlerine dönüşmüştür. Halaç Türkçesinin incelendiği çalışmalarda ve dil malzemesinin yer aldığı metinlerde ek, birbirinden farklı biçimlerde kaydedilmiştir. Ek, Doerfer (1988: 140)'ta *-GIII ~ -ğIII*⁶, Cemrasi (2014c: 31-32)'de *-GXIX ~ -KXIX* biçimlerinde geçmektedir. Halaç Türkçesinin, Vaşkan köyü ağzı temelinde incelendiği Ferahanî (2012)'de bu sıfat-fiil ekine değinilmemiştir. Ama Doerfer ve Tezcan'ın Vaşkan köyünden derlediği metinlerde *-GXIX ~ -KXIX* eki kaydedilmiştir: *mēni kērgili ... 'beni gören ...'* (1994: 38). Doerfer ayrıca Harrab ağzında sıfat-fiil eki *-GXIX ~ -KXIX*'nın, sıfat-fiil eki *-Gan ~ -(y)An*'a göre daha çok kullanıldığına dikkat çekmiştir (1988: 140). Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* eki esas itibarıyla, tarihî lehçelerde kullanılan *-(X)GII* ekinin göçüşme olayına uğramış biçimidir. Bir başka deyişle *-GXIX ~ -KXIX* eki, *-(X)GII* ekindeki *X* ünlüsü ile *G* ünsüzünün yer değiştirmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Halaç Türkçesinde ekin, ötümlü (*-GXIX*) ve ötümsüz (*-KXIX*) ünsüzlü değişkeleri bulunmaktadır. *-GXIX ~ -KXIX* biçimlerinin eklendiği fiil tabanlarının özelliği, bir kurala bağlanır durumda değildir. Her iki biçim de ötümlü veya ötümsüz ünsüzle ya da ünlüyle biten fiillere getirilebilmektedir: *hatkulu* (TM: 86) 'atan', *yorulkulu* (HTG: 32) 'yorulan', *kirilgili* (HTG: 32) 'kırılan', *yitgili* (QBS: 88) 'yiten', *uduşulu* (QBS: 17) 'uyuyan' vb.

-GXIX ~ -KXIX eki, ünlü uyumları (artlık-önlük ve düzlük-yuvarlaklık uyumları) açısından genellikle uyumlu durumda görünmektedir. Örneğin *kērgili* (GC: 140) 'gören', *yikilgili* (QBS: 22) 'yıkılan', *vērgili* (HTG: 32) 'veren', *yatkulu* (HTG: 31) 'yatan', *satğulu* (HTG: 32) 'satan', *olşulu* (TM: 136) 'olan' gibi her iki uyuma uygun kullanımlar yaygındır. Bunun yanında *yūol vurğılı* (GC: 140) 'yol vuran (hırsız)', *satğulu* (GC: 140) 'satan, satıcı' gibi örneklerle düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı kullanımlar da vardır. Sıfat-fiil eki *-GXIX ~ -KXIX*, olumsuz fiillerden sonra da kullanılmaktadır: *içmegili* (QBS: 22) 'içmeyen'.

Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* ekinin işlevleri şunlardır:

2.1. Sıfat Olarak Kullanımı: *-GXIX ~ -KXIX* ekli geçici sıfatlar (sıfat-fiiller), bağlı buldukları isimleri çeşitli zamanlara ait bir hareketle nitelendirir. *-GXIX ~ -KXIX* ekli sıfat-fiiller geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman veya belirli kullanımlarda görülmek kaydıyla gelecek zaman anlamlı olabilir. *-GXIX ~ -KXIX* ekli sıfat-fiillerin bir kısmı, bazen iki ayrı zamanda (hem geçmiş hem de şimdiki zaman gibi) yorumlanmaya da izin verir⁷.

⁵ Halaç Türkçesi, bugün İran'da Tahran'ın 160 km. güneybatısında Save, Kum, Erak ve Tefriş illeri arasında konuşulmaktadır. Halaç Türkçesini konuşan nüfusun, 2000 yılı sayımlarına göre 42.100 civarında olduğu belirtilmektedir. Halaç Türkçesi, İran'da konuşulan diğer Türkçe değişkelerden ayrı bir gelişim çizgisine sahiptir. Birçok eskicil dil unsurunu bünyesinde barındırmasıyla da öne çıkan Halaç Türkçesi, Telhab ve Harrab ağızlarıyla iki kola ayrılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Bosnalı 2012; Gökdağ vd. 2016: 182-188.

⁶ Doerfer'in Halaç Türkçesi dil bilgisini işlediği çalışmasında ek, *-Gili* biçiminde sadece ön ünlülü verilmiştir; ancak örneklerin alındığı metinlerde ise farklı olarak artlık-önlük uyumuna uygun biçimde geçmektedir. Örneğin (GC: 140)'ta *satun alğili* 'alıcı' ama (FTC: 98-39)'da *satun alğılı* 'alıcı' gibi. Onun için çalışmada eklerin bu durumu düzeltilmiş olarak sunulmuştur.

⁷ Sıfat-fiil eklerinin bildireceği zaman, kullanılan fiillerin sınır vurgulayış açısından ne türde olduğuna bağlıdır. Örneğin Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil eki *-(y)An*, ön sınırı vurgulayan *yan-* fiiliyle kullanıldığında hem geçmiş hem de şimdiki zaman söz konusudur: *yanan odun* 'yanmış (geçmiş zaman) ve hâlâ yanmakta (şimdiki zaman) olan odun' gibi. Son sınırı vurgulayan *kırıl-* fiilinde kullanıldığında ise yalnızca geçmiş zaman vardır: *kırılan cam* 'kırılmış cam'. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Karadoğan 2009.

2.1.1. Geniş Zaman İşleviyle: -GXIX ~ -KXIX ekiyle teşkil edilmiş bu tür sıfat-fiillerde belli bir zaman diliminde değil, sürekli veya her zaman yapılan hareketler söz konusudur. Bu sıfat-fiillerle “-r ~ -Ar ~ -Xr olan” anlamı bildirilir:

(1) *hasretem u tatluğ tatluğ sözlerke,*
*tamarzusam hoş **vaḳḳulu közlerke.*** (QBS: 7)

‘Hasretim o tatlı tatlı sözlere,
Çok arzuluyum hoş bakan gözlere.’

(2) *hayın senki birçek taror tarğaklar,*
*bağurkarayn **hürkütgülü oğlaklar.*** (QBS: 9)

‘Sanırsın ki zülûf tarar taraklar,
Bıldırcını ürküten oğlaklar.’

(3) *u **külgülü eriniynçe nene can,***
dilekleriyn çiçekleri ğul haçar. (QBS: 26)

‘O gülen dudağında anne can,
Dileklerinin çiçekleri gül açar.’

2.1.2. Şimdiki Zaman İşleviyle: -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiiller, bağlandıkları isimleri kimi zaman hâlihazırda sürmekte olan bir hareketle niteleyip “-(X)yor olan, -mAKtA olan” anlamını ifade eder:

(1) *ayri ğulîç râst olmaz, kone duşman duöst olmaz, **kêrüngili tâğ hirâğ olmaz.*** (FTC: 62-26)

‘Eğri kılıç düz olmaz, eski düşman dost olmaz, görünmekte olan dağ uzak olmaz (uzağa gitmez).’

(2) *bî lur varur bî **miêva satğılı dukâniya,** dukan êydisi hâur, ...* (FTC: 88-1)

‘Bir Lur bir meyve satmakta olan dükkâncıya gider, dükkân sahibi der, ...’

(3) ***hoḳuḳulu kallariyn üstad olta,***
damaḳu çağ hevleri abad olta. (QBS: 24)

‘Okumakta olan çocukların üstat olsun,
Şad olsun, evleri abat olsun.’

2.1.3. Geçmiş Zaman İşleviyle: -GXIX ~ -KXIX ekiyle kurulmuş sıfat-fiiller, kendisinden sonra gelen isimleri zaman yönünden gerçekleşmiş ve bitmiş bir hareketle niteleyebilir ve “-mXş (olan)” anlamını sunabilir:

(1) *şeriet derdiniyn buldum davasıyn,*
keçgili ta`etiyn étem kezasıyn. (TM: 93)

‘Şeriat derdinin buldum devasını,
Geçmiş (olan) ibadetin ederim kazasını.’

(2) *men deḡ uniyn ḡarula haḡligetdim,*
buzlakulu yürekleri daḡligetdim. (QBS: 16)

'Ben de onun karıyla ağlasaydım,
Donmuş (olan) yürekleri daḡlasaydım.'

(3) **ḡalkulu umru** *men sizdile bilorum,*
hayom, külom, ṡadluḡiyzça oynorum. (QBS: 6)

'Kalmış (olan) ömrü ben sizinle biliyorum,
Konuşuyor, gülüyor, mutluluḡunuzda oynuyorum.'

2.1.4. Gelecek Zaman İşleviyle: Sıfat-fiil eki -GXIX ~ -KXIX, *gel-* fiiline getirildiḡi örneklerde bazen gelecek zaman anlamlı bir hareket özelliḡi taşır. Böyle kullanımlarda nitelenen isimler de *hay* 'ay' gibi zaman belirten kelimeler olur:

(1) *çöṡme var çay iç içe,*
ḡaldum aḡ vay iç içe,
allah muradiyn vérté,
kelgili hay *çay iç içe.* (QBS: 89)

'Çeşme var çay içinde,
Kaldım ah vah içinde,
Allah muradını versin,
Gelecek ay içinde.'

2.2. Sıfat-Fiil Eki "-DXK" İşlevinde Kullanımı: Halaç Türkçesinde -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiil, kimi örneklerde "-DXK" ekli sıfat-fiil işlevinde kullanılmıştır. Burada -GXIX ~ -KXIX ekiyle teşkil edilen gruplar, sıfat tamlaması özelliḡindedir. Tamlamalarda tamlayan unsuruna ilgi durumu eki getirilmemiştir (1) ve (2). Ayrıca, tespit edilen örneklere göre iyelik ekleri -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiile deḡil, tamlanan unsuruna eklenmiştir. Tamlanan unsurunda iyelik ekleri ise 1. ve 2. şahıslara aittir (3) ve (4):

(1) *biçinçiler holundular baluḡḡa,*
dedem vaḡdu sél yetgili haḡaçḡa. (QBS: 17)

'Ekinciler döndüler köye,
Dedem baktı selin getirdiḡi ağaca.'

(2) **giyzler yorḡulu yérçe,**
men deḡ bi taṡ olsatdum. (QBS: 85)

'Kızların oturduḡu yerde,
Ben de bir taṡ olsaydım.'

(3) **eṡgeleri niyaḡulu künlerim,**
çepiṡ vara oynaḡulu künlerim. (QBS: 20)

'Eşekleri koṡturduḡum günlerim,

Keçi yavrusu gibi oynadığım günlerim.’

(4) *yar yoldaşla oynaqulu künlerim,*

hağaç hünmüş tolğanqulu künlerim. (QBS: 17)

‘Dost ve arkadaşla oynadığım günlerim,

Ağaca binip dolandığım günlerim.’

-GXIX ~ -KXIX ekiyle teşkil edilmiş grupların diziliş özelliklerine ve işlevlerine bakıldığında Halaç Türkçesine bu kullanımların, İran’da yer alan diğer Oğuz ağızlarından geçtiği anlaşılmaktadır. Bu Oğuz ağızları, (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızları ya da Orta İran’da Halaçlarla aynı bölgelerde yaşayan Oğuzların ağızları olmalıdır. -GXIX ~ -KXIX ekinin bu türlü kullanımlarında model alınan kuruluş, bahsi geçen ağızlardaki -(y)An’lı sıfat-fiil kullanımlarıdır. Nitekim yaygınlığı ve sosyo-kültürel gücü sayesinde İran’da prestiji bulunan (Güney) Azerbaycan Türkçesinde ve aynı zamanda Orta İran’daki Oğuz ağızlarında -(y)An ekinin “-DXK” işlevinde kullanılması karakteristiktir. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında örnek olarak ... *gelin duran yér* ... (Urmiye) ‘gelinin durduğu yer’; ... *gêden gècesi* ... (Zencan) ‘(onun) gittiği gece’ gibi (Doğan 2012: 360). Orta İran’daki Oğuz ağızlarında söz gelişi, Kafkasyalı’nın (2007: 289, 292) Kum/Save muhitinden derlemiş olduğu Tilim Han ile Mihri Hanım hikâyesinde bu tür kullanımlar görülebilir: *tilim han şiraz’a gèden zaman* ‘Tilim Han’ın Şiraz’a gittiği zaman’; ... *geldiler kende çatan yerde bir dene gedik var* ‘...(onlar) geldiler, köye ulaştıkları yerde bir tane gedik var.’

Doğu Oğuz grubu lehçelerinde (Türkmen, Horasan ve Azerbaycan Türkçeleri) Çağatay Türkçesi katmanının varlığı dilsel verilerle izlenebilmektedir. Bu lehçelerde kullanımda olan belirtme durumu eki -nX, tap- ‘bulmak’ fiili gibi unsurlar; Çağatay Türkçesi katmanının örneklerindedir. Yine bu bağlamda, söz konusu Oğuz lehçelerinde -(y)An eki için geçerli olan bu özellikler de Çağatay Türkçesinden aktarılmıştır. Çağatay Türkçesinde, sıfat-fiil eki -DXK yerine daha çok -GAn ~ -KAn eki kullanılmaktadır: *zâhir ‘ulûmın tekmiî kılgan çağda* ‘(o) zahiri bilimleri tamamladığı çağda’; *mên semerkandğa këlgen fırsatta* ‘benim Semerkant’a geldiğim zamanda’ (Eckmann 2003: 100). Çağatay Türkçesindeki kullanımlarda tamlanan unsurunda iyelik ekleri kullanılmamıştır. Oysa Halaç Türkçesinde ve Oğuz ağızlarında yer alan örneklerde, -DXK ekli kuruluşlarda olduğu gibi, iyelik ekleri getirilmiştir.

Sıfat-fiil eki -(y)An’ın “-DXK” işlevli kullanımları, İran’da Oğuz grubunun bir başka üyesi olan Kaşkay Türkçesi (Güney Oğuzca) için de söz konusudur: *yadımnâdır oxçu véren péyğâmu* (Gökdağ & Doğan 2016: 92-140) ‘Hatırımdadır, davetçinin verdiği haber’; *eslim köçeyleyib men ne dahça / eslim giden uzağ yollar nic ollu* (Çelik 2014: 88) ‘Aslım göç etti, ben de arkasınca / Aslım’ın gittiği uzak yollar nice oldu.’ Ayrıca, tarihî Oğuz Türkçesinde Azerbaycan sahasının özelliklerine daha yakın olması sebebiyle Dede Korkut Hikâyelerinde sıfat-fiil eki -(y)An, “-DXK” işleviyle yaygındır: *aķlu qaralu seçilen çağ* ‘aklının karalının seçildiği zamanda’; *bigler yigitler cılasunlar birbirine koyılan çağ* ‘beylerin, yiğitlerin, kahramanların birbirine koyulduğu (baskın yaptığı) zamanda’ (Ergin 2009: 272).

Halaç Türkçesinde, sıfat-fiil eki -GXIX ~ -KXIX ile ortak işlevleri karşılayan bir sıfat-fiil eki daha bulunmaktadır: -Gan ~ -(y)An eki. İşlek olarak kullanılan bu ek de, -GXIX ~ -KXIX ekiyle benzer anlamlı sıfat-fiiller yapmaktadır. Burada -Gan ~ -(y)An ekinin, -GXIX ~ -KXIX eki gibi, “-DXK” işlevinde kullanıldığına da dikkat çekilmelidir (3). Aşağıda (4) nolu örnekte ise -gili ve bulunma durumu eki -çe ile birlikte teşkil edilen -giliçe biçimi, zarf-fiil eki -(y)Anda < -GAnDA gibi kullanılmıştır:

(1) *ğulistança ğulağ biz,*

hoğuğan bulbulağ biz. (QBS: 51)

'Gülistanda gülüz biz,

Okuyan (öten) bülbülüz biz.'

(2) *vesiyet étigem hêçkim yazan yok,*

höldük'î bî nefer kebrim kâzan yok. (TM: 107)

'Vasiyet edeceğim, yazan hiç kimse yok,

Ölünce kabrimi kazan (kazacak olan) bir kişi yok.'

(3) *yadlaru hêyr u kêçgili künlerin,*

hoğrağ çeken biçin biçen künlerin,

yayluğlarça sağun içen künlerin,

şad künlerçe buğda biçen künlerin. (QBS: 22)

'Hatıraları tatlı olsun o geçmiş olan günlerin,

Orak çektiğin (vurduğun), ekin biçtiğin günlerin,

Yayıklarda ayran içtiğin günlerin,

Güzel günlerde buğday biçtiğin günlerin.'

(4) *ğerez tülkü mağul kezdi tolkândı,*

baluğ körsengiliçe daldalandı. (TM: 97)

'Kurnaz tilki akıllıca gezdi dolaştı,

Köy görününce (göründüğünde) sığındı.'

-GXLX ~ -KXLX ve -Gan ~ -(y)An ekli sıfat-fiillerin, eş değer işlevleri yanında, ayrıca herhangi bir nüansla birbirinden ayrılıp ayrılmadıklarına karar vermek güçtür. Bu duruma işaret eden ilgi çekici kullanımlar vardır. Örneğin aşağıda (1) nolu örnekte her iki ek de aynı cümlede yer almıştır. Yine, Cemarisi'nin Azerbaycan Türkçesinden Halaç Türkçesine aktardığı metinlerinde geçen (2) nolu örnekte ekler eş değer (-GXLX ~ -KXLX = -(y)An) olarak kullanılmıştır. (3) nolu örnekte ise işlev, iki lehçede de aynı ekle karşılanmıştır:

(1) *bu zindaniyn eşikleriyn haçan yok,*

bu darluğda kurtulğulu purtan yok. (QBS: 16)

'Bu zindanın kapılarını açan yok,

Bu darlıktan bir kurtulan, kaçan yok.'

(2) *mene toğunan olmasa bir güne.* (Azerbaycan Türkçesi)

mene toğunğulu olmağa bî künçe. (Halaç Türkçesi) (SK: 8)

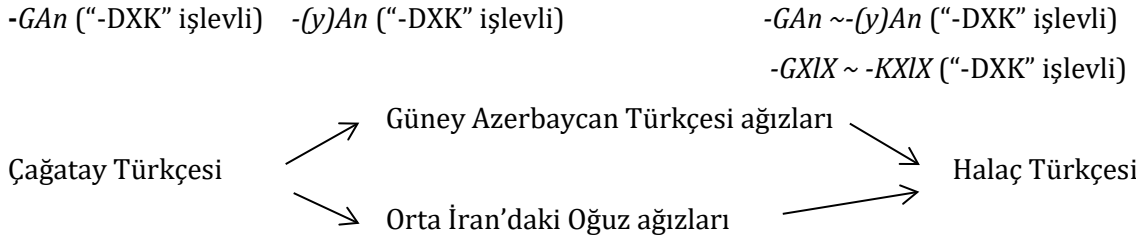
'Bana dokunan olmasa bir günde.'

(3) *ğalğanlar üst üste, ğalağ ğalağ yığılıb.* (Azerbaycan Türkçesi)

kalkğanlar üst üstke kallağ kallağ koma olmuş. (Halaç Türkçesi) (SK: 15),

'Kalkanlar üst üste yığın yığın yığılmış.'

Halaç Türkçesinde aynı zamanda sıfat-fiil eki *-DXK*'ın varlığı, onun eski dil değerlerini korumasının bir yansımasıdır⁸: *yédikim yégülük olta zehri mar* (TM: 113) 'yediğim yemek olsun yılan zehiri'; *koç oğullar öz sévdikiyn bullatdu* (QBS: 13) 'koç gibi oğlanlar kendi sevdiğini bulurdu.' Halaç Türkçesi, bu ve başka birçok yönüyle güçlü eskicilik karakteri taşımakla beraber, bölgede hâkim olan Oğuz ağzlarının etkisinde yeni alışkanlar kazanmıştır. *-GXIX* ~ *-KXIX* ve *-Gan* ~ *-(y)An* eklerine aktarılan "*-DXK*" işlevli kullanımlar bunun örneklerindedir. Bu gelişmeler, şöyle gösterilebilir:

2.3.İsim Olarak Kullanımı: *-GXIX* ~ *-KXIX* ekli sıfat-fiiller, tek başına geçici bir isim olarak kullanılabilir. Bu yolla teşkil edilmiş olan geçici isimler, isim çekimi eklerini alabilir. Ayrıca, üçüncü şahıs bildirme ekiyle yüklem görevinde bulunabilir.

2.3.1.İyelik Ekleriyle Kullanımı

(1) *hölürüm közlerimi vâkulu yok,*
ne bî heğlegilim, oğşakulum yok (TM: 106)
'Ölüyorum gözlerimi bağlayan yok,
Ne bir ağlayanım, sevenim, yok.'

2.3.2.Durum Ekleriyle Kullanımı: Taranan metinlerde *-GXIX* ~ *-KXIX* ekli geçici isimler; yalın durumda ve ayrıca ilgi durumu eki *-(I)yn* ve yönelme durumu eki *-GA* ~ *-KA* ile birlikte geçmiştir:

(1) *o'ca vurğılı holunur, tezgililer tişeler onî hârtiya.* (FTC: 81-11)
'Sonra vuran (yılan) geri döner, koşanlar onun peşinden koşarlar.'
(2) *azad yaşar yürek sende toğ omaz,*
sende savay dadka érgili es omaz. (QBS: 1)
'Özgür yaşar yürek sana doymak olmaz,
Senden başka yardıma koşan hiç olmaz.'
(3) *hayası yok yüzüyn, yüzler körgiliyn,*
seni vārā min her hölergiliyn. (TM: 132)
'Hayası yok yüzün, yüzler görenin,
Senin gibi bin kişi öldürenin.'
(4) *derman éter nasaziyn öysürmesi,*
unda içgiliyn yadi tüşer mezesi. (QBS: 6)

⁸ Halaç Türkçesinde sıfat-fiil eki *-DXK*'ın kullanımları hakkında ayrıca bk. Doğan 2016.

'Hastanın öksürüğüne iyi gelir,
Ondan içenin tadı damağında kalır.'

(5) **alķuluķa** *selam olta*,
vérgilike *selam olta*. (QBS: 60)

'Alanlara selam olsun,
Verenlere selam olsun.'

2.3.3.Çokluk Eki -IAr İle Kullanımı

(1) *düşmenim sözleri hidik olmaķulularār*. (SK: 20)

'Düşmanım, sözünde doğru olmayanlardır.'

(2) *sizke lenet olta ey hölgülüler*. (TM: 105)

'Size lanet olsun ey ölenler.'

(3) *ey bu dünyayn dört elle tutķulular*,

halkiyn maliyn öz mali katķulular,

kēşik yemiş aşikar yatķulular. (QBS: 3)

'Ey bu dünyayı dört elle tutanlar,
Halkın malını kendi malına katanlar,
Gizli yiyip, açık yatanlar.'

2.4.Yüklem İsmi Olarak Kullanımı: Halaç Türkçesinde -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiiller, yaygın olmamak kaydıyla yüklem ismi biçiminde kullanılmıştır (Doerfer 1988: 140). Bunun örnekleri 3. şahısta ortaya çıkmıştır. -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiil, (1) nolu cümlede er-fiilinin görülen geçmiş zamanı *-(A)rtl < erti* ve (2) nolu cümlede bildirme eki *-(ri)* ile birlikte yüklem ismi olarak kullanılmıştır:

(1) *bo hātum he'yli eli yireki haçuk ve bağışlağılı'rti*. (FTC: 103-3)

'Bu Hatum hayli eli, yüreği açık ve ihsan edendi (ihsan ederdi, verirdi).'

(2) ... *her bîsi îéz yêri'çe hem verziş ve hem irgetgili'ri*. (FTC: 86-24)

'Her biri kendi yerinde hem idman hem de öğretendir (öğretmektedir).'

2.5.Kalıcı İsim Yapması: Halaç Türkçesinde sıfat-fiil eki -GXIX ~ -KXIX'nın kalıplaşmak suretiyle kalıcı isim oluşturduğu hayli örnek yer almaktadır:

(1) ... *ve hemmām kiēndergili artuķ da'ğarti*. (FTC: 101-66)

'... ve hamam ısıtıcı (hamam ısıtan kişi) fazla değildi.'

(2) *satğılı nā-rāhat oldi, torbalaru yétti, kuodı satun alğılı hevi îeşki demi'çe*. (FTC: 98-42)

'Satıcı (satan) rahatsız oldu, torbaları getirdi, koydu alıcının (satın alanın) evinin kapısının yanına.'

(3) *yilķi yā yilķi otlağılı ua hısāret vurmağa*. (FTC: 85-20)

'Sürü ya da sürü çobanı (sürü otlatan) ona zarar vermesin.'

(4) *ki sözleri şiriner,*

seniyn örgengiliner. (QBS: 51)

'Ki sözleri şirindir,

Senin öğrencilerindir (öğrenenlerindir).'

Sonuç

Tarihî dönemlerde özellikle Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde çeşitli işlevlerle yaygın şekilde kullanılmış olan sıfat-fiil eki *-(X)GII*'nin, bugün yalnızca Halaç Türkçesinde devam ettirildiği görülmektedir. Bu olgu, aynı zamanda, Halaç Türkçesinin Ana Türkçe ve Eski Türkçeye ait birçok dil değerini bünyesinde barındırmasının örneklerindedir. *-(X)GII* eki, Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* biçimlerine dönüşmüştür. Halaç Türkçesindeki *-GXIX ~ -KXIX* eki, *-(X)GII* ekinin göçüşme olayına uğramasıyla ortaya çıkmıştır. Yani *-GXIX ~ -KXIX* biçimleri, *-(X)GII* ekinde yer alan *X* ile *G* ünsüzünün yer değiştirmesi sonucunda meydana gelmiştir.

Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* eki, tarihî lehçelerdeki özelliğine uygun olarak genellikle sıfat ve geçici isim türünde kelimelerin teşkilinde kullanılmaktadır. Sıfat-fiiller, *-GXIX ~ -KXIX* ekinin getirildiği fiilin kılınmış türüne göre geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman veya gelecek zaman içerikli olabilmektedir. Bunların yanında *-GXIX ~ -KXIX* ekiyle yapılmış kalıcı isimler de yaygındır.

Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* ekli sıfat-fiilin bir başka özelliği de “-DXK” ekli sıfat-fiil işlevinde kullanılmasıdır. *-GXIX ~ -KXIX* ekiyle ilgili olan bu kullanım, sonradan Halaç Türkçesinde ortaya çıkmıştır. Bu kullanımlar Halaç Türkçesine, İran’da yer alan (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızları ya da Orta İran’da Halaçlarla aynı bölgelerde yaşayan Oğuzların ağızlarından geçmiş olmalıdır. *-GXIX ~ -KXIX* ekinin bu kullanımlarında, bahsi geçen ağızlarda *-(y)An*’lı sıfat-fiillerle kurulmuş gruplar model alınmıştır. Bu bağlamda (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ve Orta İran’daki Oğuz ağızlarında sıfat-fiil eki *-(y)An*, “-DXK” işleviyle oldukça yaygın kullanılmaktadır. Ayrıca, Halaç Türkçesindeki kimi örneklerde *-GXIX ~ -KXIX* ekli sıfat-fiillerin yüklem ismi biçiminde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Çeviri Yazı İşaretleri

/ā/ uzun /a/ ünlüsü

/ǎ/ /a/ - /o/ arası ünlü

/ē/ uzun /e/ ünlüsü

/è/ kapalı /e/ ünlüsü

/ê/ uzun kapalı /e/ ünlüsü

/ī/ uzun /ı/ ünlüsü

/î/ uzun /i/ ünlüsü

/ō/ uzun /o/ ünlüsü

/ū/ uzun /u/ ünlüsü

/ğ/ art damak /g/ ünsüzü

/ħ/ art damak /h/ ünsüzü

/k/ art damak /k/ ünsüzü

/ŋ/ damak /n/’si

Diğer İşaretler

> : Bu şekle gider.

< : Bu şekilden gelir.

/A/ : /a/, /e/ değişimlerini gösterir.

/I/ : /ı/, /i/ değişimlerini gösterir.

/U/ : /u/, /ü/ değişimlerini gösterir.

/X/ : /ı/, /i/, /u/, /ü/ değişimlerini gösterir.

/D/ : /d/, /t/ değişimlerini gösterir.

/G/ : /ğ/, /g/ değişimlerini gösterir.

/K/ : /k/, /k/ değişimlerini gösterir.

Eser Kısaltmaları

FTC *Folklore-Texte der Chaladsch*, bk. Doerfer & Tezcan (1994).

GC *Grammatik des Chaladsch*, bk. Doerfer (1988).

HTG *Xelec Tili Gıramıri*, bk. Cemrasi (2014b).

KTLG-F *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim* (2006).

QBS *Qarşu Baluqqa Selam*, bk. Gökdağ (2012).

SK *Hız. Süleyman’la Karınça Hakayeti*, bk. Cemrasi (2015).

TM *Tülkü Matalı*, bk. Cemrasi (2014a).

KAYNAKÇA

ARGUNŞAH, Mustafa (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ATA, Aysu (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

BAYRAKTAR, Nesrin (2018). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BOSNALI, Sonel (2012). “Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 32: 45-67.

CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CEMRASİ, Ali Asker (2014a). *Tülkü Matalı*. Tahran: Tekderah Yayınları.

CEMRASİ, Ali Asker (2014b). *Xelec Tili Gıramıri*. Tahran: (Kişisel Yayın).

CEMRASİ, Ali Asker (2015). *Hız. Süleyman’la Karınça Hakayeti (Süleyman Şah ve Karışka)*. *Azerbaycan ve Halaç Türkçesinde Nağil*. Tahran: (Kişisel Yayın).

ÇELİK, Muhittin (2014). *Kaşkay Türkçesi Metinleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.

- DOERFER, Gerhard - Semih TEZCAN (1994). *Folklore-Texte der Chaladsch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- DOERFER, Gerhard (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DOĞAN, Talip (2012). "İran (Azerbaycan) Türk Ağızlarında -(y)An Eki". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. VII/2: 353-370.
- DOĞAN, Talip (2016). "Halaç Türkçesinde {-DXK} Ekinin Bitimsiz (Çekimsiz) Fiillerde Kullanımları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 56: 723-737.
- ECKMANN, János (1998). "Harezmi Türkçesi". *Tarihî Türk Şiveleri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TKAE Yayınları.
- ECKMANN, János (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERASLAN, Kemâl (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İÜEF Yayınları.
- ERASLAN, Kemâl (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi". *Dil Araştırmaları Dergisi*. 2: 35-56.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican - Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâti't Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı-2. İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- FERAHANÎ, Abdullah Vaşkanî (2012). *Mebâni-yi Destûr-i Xeleçî/Xeleç Tili Bilgisi Kurakı*. Tahran: Vaniyan Yayınevi.
- GABAİN, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2012). *Halaç Türkçesi Metinleri. Qarşu Baluqqa Selam*. Ankara: Vizyon Yayınevi.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız - Talip DOĞAN (2016). *İran'da Türkler ve Türkçe*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GRÖNBECH, Kaare (2011). *Türkçenin Yapısı*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (1998). "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Unsurlar". *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*. 7: 12-18.
- GÜNER, Galip (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. İstanbul: İÜEF Yayınları.
- KAFKASYALI, Ali (2007). *İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik*. Erzurum: Eser Ofset.
- KARADOĞAN, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılımsız*. Ankara: Divan Kitap.
- KARAHAN, Akartürk (2013). *Dîvânu Lugâti'it Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim* (2006). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1972). "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi". *Türk Dili. Dîvânu Lugâti'it Türk Özel Sayısı*. 253: 3-19.
- TEKİN, Şinasi (1992). "Eski Türkçe". *Türk Dünyası El Kitabı*. 2. Cilt. Ankara: TKAE Yayınları: 69-119.
- TEKİN, Talât (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- TEKİN, Talât (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, Recep (2017). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ESKİ UYGURCADA CUNDİ BUDDHA'NIN TASVİRİ

Hacer TOKYÜREK*

ÖZET

Dinler tarihi incelendiğinde ibadet şekillerinin ve bu ibadet şekillerinin çeşitli simgelerinin ortaklık gösterdiği görülecektir. İlahi olana yaklaşmak ve çeşitli kazanımlar elde etmek için dua ya da büyü sözler okumak tüm dinlerde mevcuttur. Budizm'de özellikle de Tantrik Budizm'de buna benzer ibadet şekilleri bulunmaktadır. Bunlardan biri maṅḍala töreni esnasında bir Buddha'nın dhāraṇī okunarak Buddha'nın tasvirini mantralar eşliğinde resmetmektir. Bu mantralar içten söylendiği zaman kişinin kazanımları elde etmesi daha kolay olacaktır. Uygur Türkçesinde Cuṅḍīdevīdhāraṇī 'Cuṅḍī tanrıçanın/Buddha'nın dhāraṇī'sinde Cuṅḍī Buddha'nın tasviriyle ilgili çeşitli bilgiler bulunur ve onun resminin yapılmasıyla ilgili çeşitli talimatlar verilir. Bu talimatlara göre, göl suları içerisinde iki ejderha kardeş tarafından korunan nilüfer çiçeğinin içine oturmuş şekilde Cuṅḍī Buddha resmedilir ve Cuṅḍī'nin üç gözü vardır. Bununla birlikte Cuṅḍī Buddha'nın on sekiz eli bulunmaktadır ve bu on sekiz elinde çeşitli objeler tutmaktadır. Bu çalışmada Cuṅḍī Buddha'nın tasvirinde bulunan sembolik ifadeler ve onların anlamsal değerleri üzerinde durulacaktır. Böylece bu sembolik ifadelerin Uygurcadaki yeri tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: dhāraṇī, mantra, mudra, Cuṅḍī Buddha, Eski Uygurca.

THE PORTRAIT OF CUNDĪ BUDDHA IN OLD UYGHUR

ABSTRACT

When we examine the history of religions, we see a lot of commonalities in terms of how each religion goes about practicing worship, as well as commonalities in terms of symbolism. The recitation of prayers and sacred word in order to approach the divine and in order to achieve various gains is common to all religions, for instance. Tantric Buddhism is no exception to this rule, in which monks read the Buddha's dhāraṇī during maṅḍala ceremonies and re-enact the Buddha through mantras. Reciting these mantras internally allows one to more easily reach whatever it they so seek. Numerous Old Uyghur texts, namely the 'Cuṅḍīdevīdhāraṇī/Buddha's dhāraṇī' depict the Cuṅḍī Buddha, and even instruct us on how one should paint it, citing that the Cuṅḍī Buddha should be depicted sitting in a lotus flower position, protected by two dragons in a lake, and surrounded by three-eyed of Cuṅḍī. The Cuṅḍī Buddha, moreover, has eighteen hands, each of which holds various objects. This study will focus on these symbolic expressions and their semantics in Old Uyghur within context of how the Cuṅḍī Buddha is described/depicted.

Keywords: dhāraṇī, mantra, mudra, Cuṅḍī Buddha, Old Uyghur.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 04.11.2019; Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2019

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KAYSERİ,
ORCID: 0000-0002-0008-1213; E-posta: htokyurek@hotmail.com, hacertokyurek@erciyes.edu.tr

Giriş

Her dinin kendine ait ibadetlerinin olduğu ve bu ibadetlerin de kendine has simgeler barındırdığı düşünülmeyle birlikte dinler tarihi genel olarak incelendiğinde bu düşüncenin yanlış olduğu ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda incelendiğinde 'dua okumak' ilahi olana yaklaşma ve elde edilmek istenen kazanım düşüncesinden başka bir şey değildir. Bugün hangi din olursa olsun, okunan duaların anlamları okuyan kişi tarafından tam olarak bilinmese bile ilahi olana yaklaşmak için ve elde edilmek istenen kazanımlar amacıyla bu dualar tekrarlanarak okunmaktadır. İslami açıdan düşünüldüğünde herhangi bir sure ya da dua farklı sayılarda okunduğunda onlardan elde edilebilecek kazanımlar hakkında çeşitli talimatlar verilmektedir. Bu durum diğer dinler için de geçerli olup hem ilahi olana yaklaşmak hem de elde edilmek istenen kazanımlar için uygulanır. Bu açıdan bakıldığında aynı durum Budizm için de geçerlidir. Budizm'de *mantra* okumaları eşliğinde çeşitli ibadetler bulunmaktadır ki, bu da *maṇḍala* töreni gibi 'Cundī Dhāraṇī'sinin uygulandığı Cundī Buddha'nın tasvirinin *mantralar* eşliğinde resmedilmesidir. Susiddhikara Sutra'nın anlatımına göre, Cundī Buddha'nın Dhāraṇīsi için çeşitli talimatlar verilir ve onun uygulanması sonucunda nelerin elde edileceği belirtilir. Örneğin sunak üzerine güzel kokularla kaplanmış bir kâse konduktan sonra yürekten *Dhāraṇī* okunduğunda kâse hareket ederse başarı elde edilecektir, demektir. Hareket etmemesi durumunda ise başarısızlık anlamına gelir (Phuoc 1985: 227). (Geniş bilgi için bk. Phuoc 1985: 224-232). Bu ibadet şekliyle ilgili olarak öncelikle dhāraṇī sözü açıklanmalıdır.

Dhāraṇī sözü Sanskritçe *dhṛ* 'tutmak ya da korumak' kökünden gelir ve *dhāraṇī* 'destekleyen, tutan' anlamında kullanılarak uzun metinlerin ve öğretilerin anlamını 'sakladığına' veya 'içerdiğine' inanılan sözlü bir formül, hatırlatıcı işlev olarak görülür. Bu formülleri ezberleyenlerin (semantik anlama sahip olsun ya da olmasın) dhāraṇī öğretilerini sürdürme gücünü kazandıkları söylenir. Bodhisattvabhūmisūtra ile ilgili altıncı yüzyılda açıklama yapan Jingying Huiyuan gibi Budist tefsirciler, *dhāraṇīyi* Bodhisattvaların tam aydınlanmaya ulaşmaları için ihtiyaç duydukları donanım ve birikimin bir parçası olarak tanımlarlar ve dhāraṇīyi dört kategoride sınıflandırır: Bunlar; 1. Öğretiler (dharma), 2. Anlam (artha), 3. Heceler (mantra), 4. Kabul etme, rıza (kṣānti)'dir. Bunların ilk ikisi, Budist doktrininin öğretilerini ve amacını öğrenmek ve hatırlamakla ilgili olan kodlar olarak işlev görür. Prajñāpāramitā edebiyatında, dhāraṇī anlamlı terimlerle ilişkilendirilerek alfabenin bir harfi olabilir. Örneğin 'a' harfi 'ādyanūtpannatva' terimini hatırlatan bir koddur. Üçüncüsü yani mantradhāraṇī, Bodhisattvaların sıkıntılarının üstesinden gelmelerine, zararlı şeylere karşı koymalarına ve ihsan etmelerine yardımcı olur. Dördüncü tür ise Bodhisattva'ya üretilmeyen/yaratılmayan dharmaların gerçek doğasını tanımalarına yardımcı olur ve ona tüm canlılar için dünyada kalma cesareti verir. MÖ üçüncü ve ikinci yüzyılın başlarına kadar götürülebilen Dharmaguptaka Budizm Okulu, Budist koleksiyona (tripiṭaka) karşı dhāraṇī koleksiyonunu (dhāraṇīpiṭaka) içerir ve dhāraṇī Budist geleneğin karşısındadır. Dhāraṇī Budist tantralarda sıkça ortaya çıkar ve Tantrik edebiyatın gelişmesine de kaynaklık eder. Dhāraṇī ve Tantralar arasındaki bağlantı çok hassastır ve bunlar sekizinci yüzyıldan önce bulunmuyor gibi görünür (Buswell vd. 2013: 621-622).

Mantra, 'sihir, büyü' ya da 'sihirli formül', anlamsal değeri olabileceği gibi olmayabilen hece ya da hece dizisi, tefekkür ya da tevekkülün etkili olduğu düşünülen Sanskritçe ifade şeklinde tanımlanır. Mantralar zihnin koruyucusu olup zihni sıradan görünüşlerden korumaya hizmet eder. Bir heceden yüz heceye veya daha fazlasına kadar uzanan birçok ünlü mantra vardır. Genellikle bir tanrı için okunur. Mantralar tantrik metinlerle ilişkilendirilse de Prajñāpāramitāhṛdayasūtra gibi ünlü sūtralarda da bulunur.

Mantralar çok sayıda okunur, bu yüzden tespih gerekmektedir. Tibet Budizminde matralar 'dua çarkları'nı çevirerek mekanik olarak da tekrar edilirler. Belki de en ünlü mantra, Avalokiteśvara Bodhisattva/Buddha'nın mantrası olan 'oṃ maṇi padme hūṃ'dur (Buswell vd. 2013: 1308-1309). Dhāraṇīlerde mantralar önemlidir.

Budizm'de Buddhaların sayısı ile ilgili tam bir bilgi olmamakla birlikte her bir kalpada 1000 Buddha'nın geleceğiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Budizmde önemli Buddhalarından biri de Avalokiteśvara Bodhisattva/Buddha'dır. Bu Buddha Uygur metinlerinde *Kuanṣi im pusar* olarak adlandırılırken Çince metinlerde ise Guanyin olarak adlandırılır. Avalokiteśvara'nın aslı bir erkek olmakla birlikte kadın olarak da gösterilmektedir. Avalokiteśvara'nın asıl anlamı kuşkulanmaktır. Terim, ses ve çılgınlıkla ilgili olarak gösterilse de 'görme, görmenin hükümdarlığı' fikriyle bağlantılıdır. Ayrıca Avalokiteśvara'nın farklı şekilleri vardır (Soothill vd. 1937: 489a-b; Tokyürek 2019: 105). Bunlardan biri de Cundī Bodhisattva'dır. Cundī, aynı zamanda Skr. *Saptakotibuddha-mātrī*, Çin. 七俱胝佛母尊 *qī jù zhī fú mǔ zūn* yedi koṭī sayısındaki Buddhaların muhteşem annesi olarak tanımlanırken on sekiz elli, üç gözlü ve beyazımsı olarak betimlenir ve Cundī-Guanyin olarak da adlandırılır (Soothill vd. 1937: 11b). Cundī, yukarıda da belirtildiği üzere Guanyin'in şekillerinden biridir ve Cundī adıyla anılan *dhāraṇī*leri vardır (Soothill vd. 1937: 85b). Bununla birlikte Cundī, Skr. Durgā, Bhīmā ya da Marīci adlarıyla da anılır ve Çin. 突迦 *tū jiā* 'sonbaharda yılda bir kere insan eti sunulan Maheśvara'nın eşi' olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 311a). Candī ya da Cundi, Çin. 準提 *zhǔn tí* Brahman mitolojisinde Śiva'nın eşi olan Durgā ya da Pārvatī'nin kindar bir şekli olarak tanımlanırken Çin'de cennetin kraliçesi Marīci ile gösterilir (Soothill vd. 1937: 405a). Bununla birlikte Cundī, Çin. 準提 *zhǔn tí* önceleri muhtemelen bir fahişeyi ya da düşük kastlı başka bir kadını ifade ederken sekizinci yüzyıldan sonra önemli bir Budist kültürün konusunu ifade etmeye başlamıştır. Cundī'ye yapılan ibadet önceleri Bengal ve Orissa bölgelerinde başlamış, burada Pāla hanedanlığının koruyucu tanrıçası olmuş, kısa bir süre sonra Hindistan'a, Sri Lanka, Güneydoğu Asya ve Tibet'e yayılmış ve sonunda Doğu Asya'ya doğru yol almıştır. Cundī başlangıçta 'rahim maṇḍala'yı ifade eden bir ibadetken sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Cundī kültürüyle ilgili eserlerin Çinceye çevrilmesiyle Cundī adı hem *mudrā* hem de *dhāraṇī*lerde geçmeye başlar. Cundī Buddha'nın *dhāraṇī*si 'namaḥ saptānām samyaksaṃbuddha koṭīnām tadyathā: oṃ cale cule cunde svāhā'¹dir. Cundī'ye atfedilen bu *dhāraṇī*'nin Buddhalar tarafından sürekli okunmasından dolayı sonsuz gücü aktardığı söylenir. Devam eden bu okumalara katılan bir usta pek çok faydayı elde eder ve kendini sağlıklı eylemlerden arındırır. Dhāraṇī ve beraberinde Cundī *mudrā* gerçekleştirilirken bu sırada Cundī görüntüsü de oluşturulur. Bu *dhāraṇī*, Cundī'nin 'Yetmiş Milyon Buddha'nın Annesi' olarak yorumlanır. Metinler, onun nasıl betimleneceğini ve onun imajının nasıl çizileceğine dair ayrıntılı talimatlar verir. Cundī'nin en yaygın betimlemesinde on sekiz kolu vardır ve her biri özel nesneyi/objeyi tutar, iki tanrı ona ibadet ederken, o ise bir nilüfer çiçeğinin içinde oturmaktadır (Buswell vd. 2013: 529-530).

Eski Uygurca Metinlerinde Cundī Buddha

Tantrik Budizm'de maṇḍala töreni önemli ibadetlerden biridir. Bu maṇḍala töreni esnasında çeşitli tasvirler çizilir ve rahipler de bu tasvirleri çizerken *dhāraṇī*ler ve mantralar okurlar. Maṇḍala töreni esnasında çizilen tasvirlerden biri de Cundī Buddha'nın

¹ Kusursuz Aydınlanmış Budaların Yetmiş Milyonunun Annesine sığınıyorum. Şöyle ifade edilir: Oṃ! Cale Cule Cundi. Doğru olabilir!

tasviridir. Cundī Buddha'nın tasvirinin yapılması Tantrik Budizm'de önemli ibadetlerden biri olarak kabul edilir. Skr. Cuṇḍīdevīdhāraṇī, Çin. 佛說七俱胝佛母准提大明陀羅尼經 *fú shuō qī jù zhī fú mǔ zhǔn tí dà míng tuó luó ní jīng* (Zieme 2005: 65) olarak bilinen Cundī Buddha Dhāraṇī ile ilgili bilgiler genellikle Uygurca Tantrik metinlerde bulunmaktadır. Buna göre, Cundī Buddha Dhāraṇī ile ilgili en geniş bilgi Peter Zieme'nin hazırladığı *Magische Texte des Uigurischen Buddhismus* adlı çalışmasının *Cuṇḍīdevīdhāraṇī* bölümünde bulunmaktadır (2005: 65-79). Bu bölümde bir maṇḍala töreni esnasında Cundī Buddha'nın mantralarının söylenmesiyle neler elde edilebileceği hususunda bilgiler verilmekle birlikte *om çali çuli çunti* (Zieme 2005: D53) şeklinde mantralar da belirtilmektedir. Bu çalışmada bu makalenin konusu olan Cundī Buddha'nın tasviri için çeşitli talimatlar verilmiştir. Buna göre aşağıdaki metin bizim için aydınlatıcı olacaktır:

sözlemiş kerek amtı yēti kolti burhanlarınñ ögi bolu [] y(a)rlıkamış ayagka tegimlig çunti botisvitniñ soo bezedgü nomın ayu bērelim kesmeyük yürüñ ak böz almış kerek kişi saçı ne bar erser kétermiş kerek bedizçi sekiz ç(a)hşap(a)t almış kerek bodugka yilim katmagu ol yañı çanlarta bodug urmış kerek çunti botisvitniñ körkdeşin yürüñgil sarıg öñlüg bediz(e)mış kerek inça kaltı kepez huası teg adruk adruk [étig] [yar]atıg üze etözin uz étmiş yaratmış kerek bēlikte altını yürüñ ton kılmış kerek ton üze hu[a] [çeçe]kler kılmış kerek yana bütün etözinte t(e)ñrid[em] tar yēñlig çikinlig ton kédürmiş kerek kızıl öñlüg çikin kur bilekte bap etözin yörgeyü bedizemiş kerek yana bilekinte yürüñ labay bilezük urmış kerek kolu üze yēti erdinilig bilezük yaratmış kerek bir bir eñrek üze barça üzük kılmış kerek kamıg sekiz y(é)g(i)rmi élig kılmış kerek yüzinte üç köz bolur tüz üstünki iki élig üze nom nomlayur kılmış kerek ikinti élginte at tutar üçünç élginte kılıç tutar törtünç {élginte} m[u]n[ç]u[k] tutar bēşinç [élginte] üzüm kuduruk tutar altınç élginte baltu [tutar] yētinç élginte ırñak tutar s[e]ki[zinç élginte] vaçır tutar tokzunç élginte erdinilig mumurt tutar soltınki ikinti élginte çintamani erdinilig sıruk tutar üçünç élginte lénhua tutar törtünç élginte suvluk <kerek> tutar bēşinç élginte uruk tutar altınç élginte ç(a)kir tutar yētinç élginte labay tutar sekizinç élginte kut [b]uy[an] altun ayak tutar tokzunç élginte bilge bil[ig] pramit nom p(a)tr tutar bo munı teg bedizetmiş kerek bil[ig] pramit nom p(a)tr tutar bo munı teg bedizetmiş kerek yana botisvit altın suvlug köl bedizetmiş kerek ol köl içinte lénhua kılmış kerek nanti upananti iki luu hanları lénhua [çeçe]k kötürü tutar kılmış kerek ol lénhua çunti botisv[it] [bedizet]miş kerek botisvit körkteşin tegirmi yalınlig [yaruk yaru]t[ur bediz]etmiş kerek botisvit körkdeş [inte] bedizemiş y(a)rlikançuçı [...]glemiş[...]in[...] közlüg [...] yogaçari[ka kör]ür kılmış kerek arıg (?) naivazik (?) kudı olurup élginte tütsüglük tutar üstün botisvit yüzıñerü körü olurur betizemiş kerek yana botisvit üstüninte ikitin birer şutavaz t(e)ñri urısın kılmış kerek bo erür soo bedizetmek nom tükedi 'Şimdi, Buda'nın yedi koşisinin annesi olan saygıdeğer Bodhisattva Cuṇḍī figürünü resmetme ayinini açıklayalım. Kesilmemiş beyaz pamuklu kumaş alınmalıdır. İnsan saçı ne varsa gidermelidir, kesmelidir. Ressam sekiz emri almalıdır. Boyaya herhangi bir yapıştırıcı eklememelidir. Rengi yeni kaplarda karıştırmalıdır. Bodhisattva Cuṇḍī'nin resmi tıpkı pamuk bitkisinin çiçeği gibi beyazımsı sarıya boyanmalıdır. Çeşitli süs eşyaları ile vücudu süslemelisiniz. Belin altına beyaz bir elbise giymelisin. Bu elbise beyaz çiçeklerle süslenmelidir. Ayrıca, tüm vücuda hafif tanrısal ipeksi kıyafetler giydirmelisin. Kırmızı renkli ipek bir kayış, bileğe bağlanmalı ve vücuda sarılmak üzere süslenmelidir. Ayrıca, bir tane beyaz midyeli bilezik takmalıdır. Kollarında yedi mücevherden bilezikler oluşturmalıdır. Bir seferde bir parmak, her yerde bir halka

yapmalı. Bütün on sekiz el (parmak) yapılmalıdır. Yüzünde üç göz var. Düz iki eliyle dua ediyor (gibi) durması gerek. İkinci elinde bir at tutar. Üçüncü elinde bir kılıç tutuyor. Dördüncü [elinde] bir tespih tutar. Beşinci elinde, elinde üzüm sapı var. Altıncı elinde balta var. Yedinci elinde bir kanca tutar. Sekizinci elinde bir vajra tutar. Dokuzuncu elinde mücevherli bir taç tutuyor. Sol ikinci elinde, cintāmaṇi mücevherli bir değnek tutar. Üçüncü elinde bir lotus tutar. Dördüncü elinde bir leğen tutar. Beşinci elinde bir kement tutar. Altıncı elinde bir cakra var. Yedinci elinde bir deniz kabuğu tutar. Sekizinci elinde, kutsanmış bir altın çanak tutuyor. Dokuzuncu elinde Prajñāpāramitā kitabını tutar. Böyle bir şekilde biri onu boyamalı. Bu şekilde boyamalısınız. Ayrıca Bodhisattva'nın altındaki su gölünü boyamak gerekir. O göle nilüferler yapmak gerekir. İki ejderha hanı olan Nanda ve Upananda'nın, nilüferleri taşıdığı şekilde yapılmalıdır. Bu nilüfer üzerinde Cuṇḍī Bodhisattva resmedilmelidir. Bodhisattva'nın görüntüsü etrafına parlaklık yapılarak Bodhisattva boyanmalıdır... Yogācārin'e bakılmalıdır. (Bu), saf Naivāsika'nın altında oturup Bodhisattva elinde yukarı bakacak şekilde bir buhurdan tutacak şekilde boyanmalıdır. Ayrıca, Bodhisattva'nın her iki tarafında da Śuddhāvāsa tanrıçasının oğulları olmalıdır. Resmin nasıl boyanacağına dair tören tamamlandı.' (Zieme 2005: D71-110)² bk. Şekil 1.

yüzinte üç köz bolur 'yüzünde üç göz var': Üçüncü göz, Śiva'nın ya da Buddha'nın üçüncü gözünü, 'ürñā'yı, 'parlak nokta' veya 'yanan inci'yi, alnın merkezini, birliği, dengeyi, bütün şeyleri görmeyi, düalite ve karşıt çiftlerden kurtulmayı, sonsuzluğu görmeyi, aşkın bilgeliği, ışığın kristalleşmesini, manevi bilinci, aydınlanmayı sembolize eder. Hiçbir durumda fiziksel bir nitelik taşımaz (Cooper 1987: 170). Ayrıca Hindu geleneğinde Śiva ve Buddha'nın üçüncü gözü 'inci' olarak gösterilir ve bu da ruhsal bilinci, aşkın bilgeliği, manevi aydınlanmayı, manevi bilinci, evrenin manevi gözünü temsil eder (Cooper 1987: 62). Üç göz, dharmakāya ya da manevi bedene benzer, hikmet ve nirvāṇayı elde etmektir (Soothill vd. 1937: 71b).

ikinti élginte at tutar 'ikinci elinde at tutar': Uygurca metinde at 'at' sözü yazmakla birlikte Çince metnin orijinalinde Çin. 施無畏 *shī wúwèi* 'korkusuzluk' ifadesi geçer (Taisho 0178b23). Zieme de çalışmasının 169. dipnotunda bu Çin. 施無畏 *shī wu wei* ifadesinin Skt. *abhayaḍāna* yani 'korkusuzluk' anlamında olduğunu, çevirinin yanlış anlaşıldığını ve yanlış çevrildiğini bildirmekle birlikte Hirakawa'ya atıf yaparak bu çevirinin Skr.

² Burada verilen Çince kısım Uygurca metnin 71-99 satırlarını kapsamaktadır. Diğer kısmın Çincesi tespit edilememiştir.

說七俱胝佛母准*提畫像法取不截白鬚清淨者。擇去人髮。畫師受八戒齋。不用膠和色。用新椀成綵色而用畫之。其像作黃白色。種種莊嚴其身。腰下著白衣。衣上有花又。身著輕羅綽袖天衣。以綬帶繫腰。朝霞絡身。其手腕以白螺爲釧。其臂上釧七寶莊嚴。一一手上著指環。都十八臂面有三目。上二手作說法相。右第二手施無畏。第三手把劍。第四手把數珠。第五手把微若布羅迦果漢言子滿果此間無西國有第六手把*越斧。第七手把鉤。第八手把跋折羅。第九手把寶鬘。左第二手把如意寶幢。第三手把蓮花。第四手把澡灌。第五手把索。第六手把輪。第七手把螺。第八手把賢瓶。第九手把般若波羅蜜經夾。菩薩下作水池。池中安蓮花。難陀拔難陀二龍王共扶蓮花莖。於蓮花上安准提菩薩。其像周圓安明光焰。其像作憐愍眼看行者在下坐。手執香爐。面向上看菩薩。於菩薩上畫二淨居天。像法如是佛說七俱胝佛母准提陀羅尼經并念誦觀行法 (T1075_20.0178b16-178c07).

āśvāsa 'solumak' kelimesiyle *aśva* 'at' ile bağdaştırılmış olabileceğini ifade eder (Zieme 2005: 75). Dolayısıyla burada korkusuzluk mudrâsı yer almaktadır. *Mudrâ*, Sanskritçe'de 'mühür', 'işaret' anlamında olmasıyla birlikte Budist metinlerde törenler sırasında yapılan Buddha, Bodhisattva ve Tantrik tanrıları belirten el ve kol hareketleri olarak tanımlanır. Mudrâların birçok türü olmasıyla birlikte bunlardan biri de 'korkusuzluk mudrâsı'dır (Buswell vd. 2013: 1361). Korkusuzluk mudrâsı, Skr. *abhayamudrâ* olarak gösterilir ve 'korkusuzluk hareketi' ya da 'koruma hareketi' anlamlarının yanı sıra 'sığınma hareketi' olarak da tanımlanır. Bu hareket, sağ elin avuç içi ve parmaklar omuz yüksekliğinde kaldırılarak dışa doğru bakacak şekilde oluşturulur. Bazen işaret parmağı, ikinci ya da üçüncü parmak, başparmak birbirine dokunur, kalan parmaklar yukarı doğru uzatılır. Bu hareket Śākyamuni Buddha'nın aydınlanmasıyla ilişkilidir (Buswell vd. 2013: 45). Cundī Buddha'nın tasvirinde yer alan bu mudrâ, 'korkuyu bastırmak için korkusuzluk veren elle dua etmek' şeklinde açıklanır. Mantrası ise 'An Pha Nhut-Ra Nang Da, Hong Phan Tra'dır (Phuoc 1985: 210). Bununla birlikte korkusuzluk mudrâsı, Skr. *abhayandada*, Çin. 施無畏 'korkusuzluk mudrâsı, Guanyin'in bir unvanı, Garbhadhātu'da bir Bodhisattva' olarak da tanımlanır (Soothill vd. 1937: 303b). Buddha'nın dört korkusuzluğu, onun her şeyi bilmesi, karakterinin mükemmeliyeti, muhaliflerin üstesinden gelmesi ve ızdırabın sona ermesidir. Diğer bir deyişle, Buddha'nın dört korkusuzluğu, bütün olaylardaki gerçeğin ortaya çıkması, bütün istek ve aldanmaların sönmesi, Budist uygulama ve aydınlanmayı engelleyenleri açığa çıkartması ve dünyevi ızdıraplardan kurtulma yolunu açıklaması ve canlıları özgürlüğe kavuşturması şeklindedir (Soothill vd. 1937: 178a; Gakkai 2002: four fearlessnesses mad.). Bodhisattvaların dört tür korkusuzluğu ise Budist öğretilerin tamamını hafızasında tutmak, insanlardaki ahlaki tanı ve iyileştirme yöntemlerini bilmek, sorulara cevap vermek ve insanların şüphelerini çözmek ve onları bu şüphelerinden kurtarmaktır (Soothill vd. 1937: 178a; Tokyürek 2019: 184-185).

üçünç elginte kılıç tutar 'üçüncü elinde kılıç tutar': Bu ifade, şeytanlar, tanrılar, sahte rüyalar (Musa) ve yanlış inançların üstesinden gelmek için, değerli kılıcı tutan elle dua etmek anlamındadır. Mantrası 'An De The De Nha, Do Vi Nanh, Do De Ba Da Da Hong Phan Tra'dır. (Phuoc 1985: 211). Kılıç pek çok kültürde önemli yer edinmekle birlikte dinlerde de çeşitli anlamlarda sembolize edilir. Dini bir sembol olan kılıcın birincil anlamı, özgürlük ve güçtür. Megalitik çağda hayat 'kadınsılık' olarak sembolize edilirken kılıç 'erillik' olarak kullanılır. Kılıç ve

kadınsılık sırasıyla ölüm ve doğumu temsil eder. Ayrıca daha sonra kozmik fedakârlık göz önüne alındığında kılıç fiziksel imha ve psişik kararın sembolü olarak görülür (Cirlot 2001: 324). Hint Vedic kültürde ise tahta kılıç, yıldırım sembolize eden vajra ile aynı öneme sahiptir. Kılıç aynı zamanda asurların savaşçı tabiatını temsil eder ve bu da savaşçı kastının özelliğidir. Budist düşüncede ise köklerdeki cehaleti kesen araç olarak temsil eden kılıç, düğümleri keserken Budist düşüncenin en derin yerlerine nüfuz etmelidir. Ayrıca Manjuśri'nin bilgeliğini temsil eden kılıç, onun sağ elinde ayırt edici özellik olarak gösterilir. Bilgelik kılıcı, vajranın ışığını yayar, heterodoks zihni yıkar ve Dharma düşmanlığını uzaklaştırır (Cooper 1987: 267).

törtünç {élginte} m[u]n[ç]u[k] tutar 'dördüncü elinde tespih tutar': Bu ifade, on yönün Buddhalarının daha hızlı olarak rehberlikleri ve yardımlarını sağlamak için tespih tutan elle dua etmek, anlamındadır. Mantrası 'Nang Mo Ra Dat-Nang, Dat Ra Da Da. N A Na Ba De Vi Nha Due, Tat Dia Tat Da Lat The, Tat-Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 215). Bütünlük ve zaman çemberi, daimi, sonsuz süre, sofuluk anlamlarını ifade eden tespihin pek çok inançta yeri vardır. Hint kültüründe tespih boncukları tezahürün

çokluğunu, tespihin daire şeklinde olması da zamanı ifade eder. Tespih Brahma, Śiva ve Ganeśa'nın özelliğidir. Budizm'de de Hint düşüncesinde olduğu gibi 108 boncuktan oluşan tespih vardır. 108 boncuk, Buddha'nın doğumunda bulunan 108 Brahmin'i temsil eder. Çember, öğretiyi tekerleğini ve tezahürü belirtir (Cooper 1987: 140-141). Ayrıca 108 sayısının makrokozmozoloji ve mikrokozmozoloji için önemi hakkında bk. Tokyürek 2019a: 531-540.

beşinç [élginte] üzüm kuduruk tutar 'beşinci elinde üzüm sapı tutar': Üzüm tutan elle dua ederek meyvelere ve beş tahıla sahip olmak, anlamındadır. Mantrası 'An a Ma La Kiem De Ne Nanh, Tat Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 221). Üzüm sıklıkla salkım halinde gösterilir ve hem doğurganlığı hem de kırmızı renginden dolayı kurban edilmeyi ifade eder (Cirlot 2001: 122). Bilgeliği temsil eden üzüm, özellikle Yunan mitolojisinde tarım ve doğurganlık tanrıalarının özelliğidir. Ayrıca ölümsüzlük şarabını temsil eder.

Bununla birlikte şarap ve kan arasındaki bağlantıdan dolayı kurban edilmeyi belirtir. Özellikle Hristiyanlıkta kullanılır (Cooper 1987: 76).

altınç élginte baltu [tutar] 'altıncı elinde balta tutar': Görevliler veya askerler tarafından herhangi bir zamanda veya bir yerde tutuklanmamak için balta ve çekiç tutan elle dua etmek, anlamındadır. Mantrası 'An Vi Ra Da, Vi Ra Da, Tat-Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 212). Balta genel olarak pek çok kültürde önemli sembollerden biridir. Buna göre, ışığın gücünün sembolü olan balta, savaş baltası olarak kullanıldığında kılıç ve çekiçle aynı değerdedir. Çift ağızlı balta kültürlerde daha fazla kullanılır. Bu çift kanatlı balta,

Hint kültüründe vajranın yıldırım çarpmasıyla aynıdır ve bu nedenle göksel aydınlanmanın sembolü olarak gösterilir. Balta aynı zamanda bir tanrının emrettiği ölümün de simgesidir (Cirlot 2001: 21-22). Bununla birlikte balta gökyüzünün tanrılarından biri olan Güneş'in amblemidir. Ayrıca Hint kültüründe Vişnu, Samsara ağacını kestiği balta ile resmedilirken Budizm'de de balta doğum ölüm döngüsünü kesen araç olarak simgelenir (Cooper 1987: 16).

yétinç élginte ırşak tutar 'yedinci elinde kanca tutar': Tanrıların ve ejderhaların desteğini almak için demir kancayı tutan elle dua etmek, anlamındadır. Mantrası 'An A Ro Ro, Da Ra Ca Ra, Vi Sa Due Nang Mo Tat-Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 218). Demir kanca Hint kültüründe kıyameti, ölümü ifade eder (Cooper 1987: 84). Ayrıca Çin. 不空鉤觀音 *bù kōng gōu guānyīn*, Skr. *amoghāṅkuśa* 'Guanyin'in yanılmaz kancası' anlamındadır (Soothill vd. 1937: 108b). Bunun yanı sıra Budizm'de 'arzu kancası' ifadesi vardır ki

bu arzu kancasıyla Bodhisattva insanları arzu yoluyla çeker ve onları Buddha'nın aydınlanmasına yöneltir (Soothill vd. 1937: 356a).

[se]ki[zinç élginte] vaçir tutar 'sekizinci elinde vajra tutar': Kızgın isyancıları fethetmek için Vajra'yı tutan elle dua etmek, anlamındadır. Mantrası 'An Pha Nhut-Ra Chi-Nanh, Bat-Ra Ne Bat Da Da, Tat-Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 209). Elmas olarak sertliği ve manevi gücü betimler. Çift vajra şimşek ve yıldırımdır ve evrenin tamamlayıcı güçleri olan ölümcül mücadeleyi ve hayat verenleri temsil eden yıkım ve dölleme kuvvetini temsil eder. Şefkatli davranışları belirtir. Kökü her biri diğerine benzeyen iki uç tarafından temsil edilen cennet ve dünya arasında uzanan dünya eksenidir. Dört kat veya çapraz vajra tekerleği sembolizmini paylaşır. Elmas, saf ve yok edilemez olanı ve hiçbir şeyin kesemediği veya rahatsız edemediği adamı sembolize eder. Buddha'nın vajrasana duruşu ebedî aşkınlık durumunu gösterir (Cooper 1987: 184). Budizm'de Budizm'in düşmanlarını ortadan kaldıran gök gürültüsü ve şimşeğin tanrısı olan Indra'nın asasıdır. Rahipler tarafından manevi otorite ve Buda'nın aldatıcı gücünü belirtmek için kullanılır (Soothill vd. 1937: 449b).

tokuzunç élginte erdinilig mumurt tutar 'dokuzuncu elinde mücevherli taç tutar': Taçta Buddha'nın görüntüsünü yaratan elle dua etmek, on yönün Buddhasını ve onun başındaki tümseği görmek, anlamındadır. Mantrası 'An Pha Nhut Rini Pha Nhut Lam Nghe Tat Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 220). Taç, 'egemenlik, zafer, onur, haysiyet, en yüksek kazanım, tamlık, zaman çemberi, süreklilik ve sonsuzluk' anlamlarını ifade eder. Başta bulunan taç, başta bulunan ve yaşam ruhu olarak kabul edilen enerji ve gücü temsil eder. Çeşitli şekillerde güneş tanrılarının bir niteliğidir ve güneş disklerini gösterir. Örneğin yaprak dökmeyen taç, hayatı, ölümsüzlüğü ve zaferi gösterir. Budizm'de ise Buddha'nın tacı beş dhyananın gerçekleşmesini sembolize eder ve beş yapraklı çiçek beş Dhyana Buddha'yı tasvir eder (Cooper 1987: 47).

soltıncı ikinti élginte çintamani erdinilig sıruk tutar 'sol ikinci elinde, cintāmaṇi mücevherli bir değnek tutar': Asa tutan elle dua etmek, cennetteki tüm varlıklara hükmetmektir. Mantrası 'An Ne Be Ne Be, Ne Ba Da, Ma Ha That Ri Due, Tat-Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 209). Burada öncelikle *çintamani erdini* 'cintāmaṇi cevheri' açıklanmalıdır. Buna göre, *cintāmaṇi* 'bütün istekleri yerine getiren tılsımlı inci' şeklinde yer alır (Tokyürek 2019: 193-194) ve *maṇi* dünyanın kusursuz hükümdarı olan Cakravartin'in yedi hazinesinden biri olarak kabul edilir. *Maṇi*, Buddha'nın ve onun öğretisinin temizliğine ve saflığına işaret eder (Soothill vd. 1937: 191b), canlıların isteklerini yerine getiren değerli bir taştır (Soothill vd. 1937: 435b), Śāriputra'nın da sembolüdür (Soothill vd. 1937: 477b). Ayrıca bu taşın sekiz sihirselsel gücü vardır. Bu sihirselsel güçler (1) karanlıkta etrafı aydınlatmak; (2) hava sıcaksa serin, soğuksa sıcaklaştırmak, susuz kaldığında lezzetli su temin etmek; (3) Cakravartin'in arzu ettiği her şeyi söndürmek; (4) nagaları kontrol etmek; (5) sel ve fırtına gibi felaketleri ortadan kaldırmak; (6) bütün üzüntüleri yok etmek; (7) bütün hastalıkları tedavi etmek; (8) vakitsiz ölümleri önlemek, şeklinde sıralanır (Beer 2003: 38b; Tokyürek 2019: 193). Sopa ya da asa ise 'ilahî veya kraliyet gücünü, egemenliği, otoriteyi, erilliyi, yaşam gücünün iletimini, gökyüzü tanrılarının, hükümdarlarının ve sihirbazlarının özelliğini' gösterir. Budizm'de elmas asa, en yüksek güç ve Dharma, adalet, yedi pozitif ve kalıcı erdem olarak tanımlanır (Cooper 1987: 145). Tibet Budizminde 'asil taş' anlamında olup, en yüksek güç, adalet ve otorite, erillik, pasif güç, bilgelik, yedi olumlu ve kalıcı erdem olarak ifade edilir. Vajra ile de ilişkilendirilir (Cooper 1987: 54).

üçünç elginte lénhua tutar 'üçüncü elinde bir lotus tutar'³: Budist Mudralar içinde dört farklı lotus çiçeği gösterilir. Beyaz lotus çiçeğini tutan elle dua etmek çeşitli erdemlere sahip olmak, anlamındadır. Mantrası 'An Pha Nhut-Ra, Vi Ra Da, Tat-Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 213). Mavi lotus çiçeğini tutan elle dua etmek temiz alanın on yönünde doğmak, anlamındadır. Mantrası 'An Chi Ri, Pha Nhut-Ra, Bo Ra Ban Da, Hong Phan Tra'dır (Phuoc 1985: 213). Mor lotus çiçeği tutan elle dua etmek on yöndeki tüm Buddhalarla

karşılaşmak, anlamındadır. Mantrası 'At Tat Ra Tat Ra, Pha Nhut Ra, Hong Phan Tra'dır (Phuoc 1985: 214). Pembe lotus çiçeğini tutan elle dua etmek cennet saraylarında doğmak, anlamındadır. Mantrası 'An Thuong Yet Le, Tat-Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 215). Lotus çiçekleri hayatın simgesidir ve ilahi yaşam tözü evreni doğurmak üzereyken, kozmik sulara güneş kadar parlak, som altından bin yapraklı bir nilüfer büyür. Bu, evrenin rahminin kapısı ya da geçidi, onun girişi ya da ağzıdır. Bozulmaz doğasını vurgular, bir biçimde altın olan bu nilüfer, yaratıcı ilkenin ilk ürünüdür. İlk olarak da Brahmā'yı doğurmak üzere açılır. Hindu anlayışına göre sular dışıdır, Mutlak'ın materyal, doğurgan yönüdür, kozmik nilüfer de onların üreme organıdır (Zimmer 2004: 104-105). Lotus, çamurlu sulardan ayrılmamış insanüstü veya ilahi doğumun sembolüdür. Nilüferden çıkan tanrılar, sudan doğan dünyayı ifade eder, nilüfer ile kaosun ilkel sularından ortaya çıkan güneşi betimlenir. Lotus güneş ve ay gibi kendiliğinden var olan ve kusursuz saflıktır. Nilüferden yükselen alev, ateş ve suyun düalist gücünün birleşimidir. Nilüferin çiçeği ya da yaprağı, herhangi bir varoluş düzlemi için bir destek kaynağı olabilir. Budizm'de ilkel sular, görünen dünyanın ve içindeki insanların imkânlarını, bilgeliğini ve Nirvana'yı ifade eder. Kök, nilüfer tahtının çiçeğini, manevi zirveyi destekleyen dünya eksenidir. Nilüfer, Buddha kutsallığını ve onun kalbini ifade eder. Çin Budizminde tamamen açılmış bir nilüfer, Buddha'nın sekiz işaretinden birini gösterir. Ayrıca kalbin nilüferleri güneş ateşi, zaman, görünmeyen ve her şeyi yutan, tüm varlığın ortaya çıkması, barış, uyum gibi anlamları da belirtir. Tam açılmış nilüfer, varoluş çemberini ve Amitabha, Guanyin ve Maitreya Buddha'yı gösterir. Bodhisattvalar ise henüz açmamış çiçeklerin üzerinde dururlar. Aydınlatıcı hikmet kitabı, dinî çiçeğin üzerinde dinlenme gibi özellikler bütün Buddhaların annesi, beyaz Tara'nın bir özelliğidir (Cooper 1987: 100-102).

törtünç elginte suvluk <kerek> tutar 'dördüncü elinde bir leğen tutar': Su dolu vazo tutan elle dua ederek Brahma âleminde doğmak, anlamındadır. Mantrası 'An Pha Nhut-Ra, The Ke Ra, Ro Tra Ham Tra'dır (Phuoc 1985: 215). Vazo, su kabı ve sürahi kozmik suları, doğurganlığı ve kalbi sembolize eder. Vazo, hayat ağacı sembolizmiyle ilişkilendirilir. Tüm dünyadaki yaşamın ve doğurganlığın sularını aktaran tanrıça kadını ifade eder. Bir erkeğin elindeki vazo ise özgürlüğü gösterir. Budizm'de Buddha'nın ayak

izindeki işaretlerden biri olup doğum ölüm üzerindeki manevi zafer anlamına gelir. Çin Budizminde de sürekli uyum anlamında olup çiçekli vazo ise sürekli uyumu ve uzun ömrü temsil eder. Yaşam sularını tutan vazo, Guanyin'in şefkat ve doğurganlık niteliğidir (Cooper 1987: 184).

³ Uygurca metinde ne yazık ki hangi lotus olduğuyla ilgili bilgi verilmemiştir. O yüzden burada dört lotus çiçeği hakkında da açıklama yapılacaktır.

bëşinç êlginte uruk tutar 'bëşinci elinde bir kement tutar': Başı belada olan kişinin korunmak için ip tutan eliyle dua etmesi, anlamındadır. Mantrası 'An Chi Ri La Ra, Mo Nai Ra, Hong Phan Tra'dır (Phuoc 1985: 210). İp hem bağlamak hem sınırlamak anlamında olup sonsuzluk imkânıyla birlikte cennete erişimi sağlar ve geçiş ayinleriyle ilişkilidir. İp ayrıca dünyayı çevreleyen yılan olarak gösterilir. Hint felsefesinde ip, dünyevi koşulları aşıp cennete giden sihirli yükselişi ifade eder (Cooper 1987: 140). İp, genel olarak bağ ile de ilişkilendirilir. İpler, suçluların bağlanmasını belirtmesinin yanında ölüm tanrısı olan Yama'yı da işaret eder. Hint felsefesinde ilmik, bilgiyi ve entelektüel gücü, ele geçiren ve sıkı tutan kuvveti sembolize eder, ama aynı zamanda ölümü de gösterir. 'Bağların efendisi' olan Varuna, büyülü bir bağlayıcıdır ve günahkârları bağlamak için omzunda ip taşır. İp ayrıca erkeklerin kendilerini cehalete bağladıkları düşündükleri günahları sembolize eder (Cooper 1987: 22-23).

altınç êlginte ç(a)kir tutar 'altıncı elinde bir cakra var': Elinde hep ileri doğru hareket eden bir çakra tutarak vücudunu Buddha vücudu haline getirinceye kadar dua etmek, anlamındadır. Mantrası 'An Thiet Na Di Ta, Tat Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 220). Süsleme sanatlarında ve mimarlıkta çok kullanılan, çeşitli anlam katmanlarını ifade eden geniş kapsamlı bir semboldür. Cakralar genellikle güneş tekerleği olarak temsil edilirler. Budizm'de Buddha'nın öğretisi olarak gösterilir ve bu öğretiyi dönen tekerleğe benzetilir (Cirlot 2001: 370-371). Nilüfer ve tekerlek tarafından sembolize edilen çakra, varlıktaki manevi ve psişik bir merkez olarak kabul edilir (Cooper 1987: 32).

yëtinç êlginte labay tutar 'yedinci elinde bir deniz kabuğu tutar': Deniz kabuğu tutan elle dua ederek tüm tanrıları ve cinleri davet etmek, anlamındadır. Mantrası 'An Thuong Yet-Le, Ma Ha Tham Man Diem, Tat-Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 216). Deniz kabuğu, kadınsılık, doğum, doğurganlık, hayat ve yenilenmeyi temsil eder (Cooper 1987: 151). Hint kültüründe suların efendisi olarak kutsal Vişnu'yu gösterir. Deniz kabuğu, ilken yaratıcı olan om hecesini yaratır. Buddha'nın öğretisini vaaz eden Buddha sesi, hitabet, öğrenme, ses, samsaraya karşı zafer, iyi kehanetlerin sekiz işaretinden biridir. Beyaz deniz kabuğu zamansal gücü gösterir (Cooper 1987: 42). Deniz kabuğu iblisleri öldürür, iblislere karşı zafer kazanır, hastalıkları ve fakirlikleri önler, her türlü derde deva olan ilaçtır, korkulardan kurtarır ve ömrü uzatır (Eliade 2017: 147-148). Yeşim taşı ve deniz kabukları öte dünyada mükemmel bir kader yaratma konusunda işbirliği içindedir. Yeşim taşı cesedi parçalanmaya karşı korurken, inciler ve deniz kabukları ise ölüyü yeni bir doğuma hazırlamaktadır (Eliade 2017: 154-155).

sekizinç êlginte kut [b]uy[an] altun ayak tutar 'sekizinci elinde, kutsanmış bir altın çanak tutar': Midedeki hastalıkları iyileştirmek için değerli çanağı tutan elle dua etmek, anlamındadır. Mantrası 'An Chi Ri Chi Ri, Pha Nhut-Ra, Hong Phan Tra'dır (Phuoc 1985: 208). Kâse kadınsılığı ve doğurganlığı temsil eder. Sadaka taşı hayattan uzaklaşmayı, vazgeçmeyi, benliğin teslimiyetini gösterir. Budizm'de sadaka taşı Budist rahipleri ifade eder. Bir tapınaktaki yedi küçük kâse, yedi onurlu misafire içme suyu, yıkanma suyu, çiçekler, tütsü, lamba, parfüm ve yiyecek sunusunu temsil eder (Cooper 1987: 24).

tokzunç  lginte bilge bil[ig] pramit nom p(a)tr tutar 'dokuzuncu elinde Praj ap aramit  kitabını tutar': Değerli yazıları içeren kutsal kitabı tutan elle dua etmek, geniş bilgiye sahip olmak, anlamındadır. Mantrası 'An A Ha Ra, Tat Ra Pha Ni, Ne Da Da Ra, Bo Ne De, Tat Pha Ha'dır (Phuoc 1985: 220). Praj a, bütün varlıkların esas doğasına giren bilgeliktir (Edgerton 1953: 359a). 'Bilgelik ya da bilgelik sayesinde kurtarma yahut kurtuluş' olarak tanımlanır. Bütün Buddhaların anası ya da kaynağıdır (Soothill vd. 1937: 337b).

Praj a p aramit  'bilgeliğin zirvesi, diğer kıyıya ulaşılabilmek, kurtuluş bilgisi' olarak da ifade edilir ve altı p aramit nin altıncısıdır. Nirv na'ya girmenin temelini ve bilgeliğin erdemini oluşturur. Terim, dünyevi her türlü aldanmanın, yıkıcı yanlışlıkların, cehaletin,  n yargıların, aykırılığın yok edilmesi ve tam erdeme sahip olması olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 338a). Praj a p aramit , genel olarak varoluş zincirinin on iki halkasını kontrol altına alma bilgisidir. Bodhisattva varoluş zincirinin on iki halkasının gerçeğini anlar ve hepsinden kurtulur (Dayal 1970: 238-244; Tokyürek 2019: 277-278).

suvlug k l 'g l': Su sembolü için Vedik din adamları Öyle dua ederler: 'Aslında sular tedavi edicidir, sular bütün hastalıkları bizden uzaklaştırır ve iyileştirir'. Örneğin suya dalmak (yani vaftiz) ilk Şekle dönüşü, büsbütün tekrar yaratılışı, yeniden doęuŐu simgeler. Çünkü suya dalış, cinslerin ölümünü ilk oluşun Őekilsizlięinde tekrar meydana gelişi ve hayatı simgeler (Eliade 2005: 225-226). Evrenin simgesi, her Şeyin kaynağı olan su, kutsal büyü ve tıbbın da kaynağıdır. O tedavi eder, genleştirir ve sonsuz hayat sağlar. Bütün suların kökeni, göksel soma ve haoma gibi gökyüzünde bir yerden geldiğine inanılan 'hayat suyu'dur. Bu su, her durumda her bedene girebilen bir su değildir. Ayrıca bu su, canavarlar/ ejderhalar tarafından beklenir (Eliade 2005: 231). Budist düşüncede su, okyanus ya da çamurlu su, nilüfer çiçeğinin büyüdüğü su, genellikle saŐs ra olarak düşünülür. Bu saŐs ra Uygurca metinlerde '*ajunlug taloy  g z* (Tekin 1976: 16₃) Dünyevi deniz', '*sansarlıg taloy  g z* (Kaya 1994: 433₁₁₋₁₂; Ayazlı 2012: 663-664) SaŐs ralı deniz' örneklerinde görüldüğü gibi açıkça belirtilir. Bu makalenin konusu olan metinde g l içerisinde yetişmiş bir nilüfer çiçeğinin ortasında oturmuş Cund  Buddha vardır ve bu nilüfer çiçeği de Nanda ve Upananda adlı iki ejderha tarafından korunur. Bu durum aslında saŐs radaki Buddha'nın aŐkınlıęını ve ejderhalar tarafından korunduğunu ifade eder.

nanti upananti iki luu hanları 'Nanda ve Upananda iki ejderha hanı': Skr. Nanda, Upananda, Çin. 難陀跋難陀 *n n tu  b  n n tu *, Magadha'nın koruyucusu iki ejderha kardeş olarak tanımlanır. Skr. *nanda* 'mutluluk, zevk, neşe, sadakat' anlamlarını ifade eder (Soothill vd. 1937: 475a). Skr. *upananda*, müritleri engellerden kurtardığı için Buddha'nın ölümünden zevk alan müridi anlamındadır (Soothill vd. 1937: 392a). Ejderha, Budist terimlerde *n ga* ve *n gar ja* olarak gösterilir ve bunların çeşitli sihirsizlikleri vardır. Bunlar nehirleri ve g lleri kontrol ederler (Soothill vd. 1937: 247a). Skr. *n gar ja*, denizlerin, g llerin, nehirlerin ve diğer yerlerin koruyucularıdır (Soothill vd. 1937: 455a). Ayrıca Çin. 娑伽羅 *suç ji lu *, Skr. *S gara* paha biçilmez incilere sahip olan Meru Daçı'nın kuzeyindeki okyanus sarayının kralı olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 323a). Ejderhalar bir hazinenin çevresinde nöbet tutarlar ve bu da kutsalın, mutlak gerçeğin imgesidir. Muhafız-canavara karşı zafer ölümsüzlüğün kazanılmasına eşeğerdir (Eliade 2017: 177-178). Zehirli ejderha, Őakyamuni Buddha'nın eski inkarnasyonlarından biridir (Soothill vd. 1937: 265a).

Sonuç

Eski Uygurca metinlerde yer alan Cundī Buddha'nın Dhāraṇīsi maṇḍala törenlerinde uygulanan önemli dhāraṇīlerden biridir. Bu maṇḍala töreni esnasında Cundī Buddha'nın tasvirinin yapılması söz konusudur. Buna göre, saṃsārayı ifade eden bir göl içinde iki ejderha kardeş olan Nanda ve Upananda tarafından korunan bir nilüfer çiçeğinin ortasına oturmuş, yetmiş milyon Buddha'nın annesi olan Cundī Buddha resmedilir. Metinlere göre Cundī Buddha'nın yüzünde manevi aydınlanmayı, manevi bilinci, evrenin manevi gözünü, aşkın bilgeliği ifade eden üç gözü vardır. Ayrıca bu tasvirde dokuzu sağ tarafta dokuzu da sol tarafta olmak üzere Cundī Buddha'nın on sekiz eliyle ilgili bilgiler verilir. İlk eller dua eder şekilde açık olarak yukarı bakar, sağ ikinci eliyle korkusuzluk mudrasını yapar, üçüncü elinde kılıç, dördüncü elinde tespih, beşinci elinde üzüm, altıncı elinde balta, yedinci elinde kanca, sekizinci elinde vajra, dokuzuncu elinde mücevherli bir taç tutar. Sol ikinci elinde cintāmaṇi mücevherli bir değnek, üçüncü elinde nilüfer/lotus çiçeği, dördüncü elinde vazo/leğen, beşinci elinde kement/ip, altıncı elinde çakra, yedinci elinde deniz kabuğu, sekizinci elinde altın bir kâse, dokuzuncu elinde ise Prajñāpāramitā kitabını tutar. Kişi özellikle Cundī Buddha'nın elindeki nesnelere/objeleri resmederken çeşitli mantralar söylerler ve bu mantraları içten okuduklarında çeşitli kazanımlar elde ederler. Sonuç olarak Cundī Buddha'nın Dhāraṇīsi Tantrik Budizm'de önemli bir yere sahiptir ve bu dhāraṇī Eski Uygur metinlerinde yer almaktadır.

Kısaltmalar

Çin. Çince; **Skr.** Sanskritçe

KAYNAKÇA

- AYAZLI, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BEER, Robert (2003). *The Handbook of Tibetan Buddhist Symbols*. Chicago: Serindia Publication.
- BUSWELL, Robert E. - Donald S. LOPEZ (2013). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton University Press Princeton and Oxford.
- CIRLOT, J. E. (2001). *A Dictionary of Symbols*. London: Taylor & Francis e-Library.
- COOPER, J. C. (1987). *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. London: Thames and Hudson.
- DAYAL, Har (1970). *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*. Delhi, Patna, Varanasi: Motilal Banarsidas.
- EDGERTON, Franklin (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit. Grammer and Dictionary*. Vol. 1 Grammer, Vol. 2. Dictionary, New Haven.
- ELIADE, Mircea (2017). *İmgeler ve Simgeler*. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ELIADE, Mircea (2005). *Dinler Tarihi, İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*. (çev. Mustafa Ünal). Konya: Serhat Kitabevi.

- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PHUOC, Trieu (2008). *The Quintessence of Secret (Esoteric) Buddhism*. Matgiao Friendship Association in California.
- SOOTHILL, William Edward - Lewis HODOUS (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London.
- TEKİN, Şinasi (2019). *Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burhancıların Mehdisi ile Buluşma Uygurca İbtidai Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOKYÜREK, Hacer (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOKYÜREK, Hacer (2019a). "Eski Uygur Türkçesinde 108 Sayısı". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. XVI/63: 531-540.
- ZIEME, Peter (2005). *Magische Texte des Uigurischen Buddhismus*. Berlin: Berliner Turfantexte: 23.
- ZIMMER, Heinrich (2004). *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*. (ed. Joseph Campbell). (çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

İnternet Kaynakları

GAKKAI, Soka (2002). *Dictionary of Buddhism*. Erişim Tarihi: 28.10.2019.

<https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/toc/>

Şekil 1: <https://mandalas.life/get/cundi-thangka-painting/06.10.2019>

Şekil 1

FİKİR VE SANAT ESERLERİ İLE İLGİLİ YASAL DÜZENLEMELER VE 1951 TARİHLİ "FİKİR VE SANAT ESERLERİ KANUNU" NUN KABULÜ

Mahmut BOLAT*

ÖZET

Fikir ve sanat eserleri ile bu eserlerin üreticilerini korumak adına ortaya çıkan bir kavram olan "fikri mülkiyet" haklarının gündeme gelmesindeki iki önemli etken, modern matbaanın kullanılmaya başlaması ve Sanayi Devrimi olmuştur. Bunların sonucu olarak, fikir ve sanat eserleri ile üreticilerini korumak adına günümüze değin, bir takım yasal düzenlemeler yapılmıştır. Telif, mülkiyet hakları ve yapılan sözleşmeler, kurulan örgütler vb. gibi düzenlemelerin, Türkiye'de de yansımaları olmuştur. Türkiye'de bu yasal düzenlemelerden ilkinin, "Encümen-i Danış Nizamnamesi" olmaktadır. 1857 tarihinde yayımlanan "Telif Nizamnamesi" ve diğer birtakım düzenlemelerden başka, Osmanlı Devleti'nde fikir ve sanat eserleri ile ilgili ilk kanun, 1952'ye kadar yürürlükte kalan 1910 tarihli "Hakkı Telif Kanunu" olmuştur. Cumhuriyet döneminde de devam eden bu tür girişimler yanında, fikir ve sanat eserleri alanında, uluslararası sözleşmelere mutabakat sağlamak ve uluslararası kuruluşlara katılmak girişimleri sonucu, edebiyat ve sanat eserlerini korumak için kurulan Bern Birliği'ne girilmiş ve 5.12.1951 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde "Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu" kabul edilmiştir

Anahtar Kelimeler: Bern Birliği, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu, Hakkı Telif Kanunu, TBMM

LEGISLATIVE REGULATIONS FOR INTELLECTUAL AND ARTISTIC WORKS AND ADOPTION OF THE "LAW ON INTELLECTUAL AND ARTISTIC WORKS" DATED 1951

ABSTRACT

The two important factors for bringing the "intellectual property" right, which is a concept aiming to protect intellectual and artistic works and their producers, to agenda are the use of modern press and the Industrial Revolution. As a result of these, certain legislative regulations have been made to protect intellectual and artistic works and their producers until today. Regulations such as copyrights, property rights, agreements and organizations have also affected Turkey. In Turkey, the first of these legislative regulations was the Privy Council Regulations. Apart from the "Copyright Regulations" which was published in 1857 and some other regulations; the first law concerning intellectual and artistic works in the Ottoman Empire was the "Copyright Law" dated 1910, which had remained in force until 1952. Besides such attempts which continued also in the Republic period; the country joined the Bern Union, which was established to protect literary and artistic works, as a result of their attempts of reaching an agreement in international covenants and joining international organizations in the area of intellectual and artistic works and the "Law on Intellectual and Artistic Works" was adopted in the Turkish Grand National Assembly, on 5.12.1951.

Keywords: Bern Union, Law on Intellectual and Artistic Works, Copyright Law, TBMM

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 24.11.2019; Yayına Kabul Tarihi: 10.12.2019

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KIRŞEHİR, ORCID: 0000-0003-2276-6018, E-posta: bolatmahmut@gmail.com

Giriş

Fikir ve Sanat Eserleri Kanununda (FSEK) eser kavramı şu şekilde açıklanmıştır: “Sahibinin hususiyetini taşıyan ve ilim ve edebiyat, musiki, güzel sanatlar veya sinema eserleri olarak sayılan her nevi fikir ve sanat mahsullerini, ifade eder.” Bu tanıma göre, bir fikir veya sanat ürününün eser olarak kabul edilmesi için şu iki özelliğe sahip olması gerekmektedir;

1. Üreticisinin özelliklerini taşıması,

2. FSEK’da sayılan eser türleri olan; ilim ve edebiyat eserleri, musiki eserleri, güzel sanat eserleri, sinema eserleri grubundan birine girmesi gerekmektedir (Turan, Metin 2014: 131-132).

Fikir ve sanat eserleri, medeniyetin gelişimine yaptığı katkılar nedeniyle yalnızca onu üretenin değil, insanlığın ortak bir ürünü olarak kabul edilmektedir. Fikir ve sanat eserleri, insanlığın ortak ürünü ve mirası olarak kabul edilmekle birlikte, eserin üreticisinden bağımsız olarak düşünülmemiş ve üreticisi ile üreticisinin eser üzerindeki hakları gerek İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sinin 27/1 maddesi: “Herkes, sahibi bulunduğu her türlü ilim, edebiyat veya sanat eserlerinden mütevellit manevi ve maddi menfaatlerinin korunmasına hakkı vardır” ve gerekse de T.C. Anayasasının 25. maddesindeki “düşünce ve kanaat hürriyeti”, 26. maddesindeki “düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti”, 27. maddesindeki “bilim ve sanat hürriyeti”, 64. maddesindeki “sanatın ve sanatçının korunması” hükümleri uyarınca koruma altına alınmıştır (Yaman 2012: 1551).

Çok eski bir geçmişe sahip olmayan fikri haklar, ilkçağ ve ortaçağda “bir şeyin aslına sahip olan ona da sahip olur” anlayışı nedeniyle hiç bulunmamaktaydı. Yani bu dönemlerde, herhangi bir kimse tarafından üretilen bir eser, eseri elinde bulundurana ait olarak kabul ediliyordu ve eseri üreten maddi veya manevi açıdan bir korumaya da sahip bulunmuyordu (Turan, Metin 2014: 126).

Fikri hakların gelişiminin dönüm noktası olarak, modern matbaanın 15. yüzyılda kullanılmaya başlaması kabul edilir. Matbaanın kullanılmaya başlanması ile eserler çoğaltılmaya başlanmış ve bu yolla kazanç elde eden bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bir başkası tarafından üretilen eserden, üreticisinin değil, bir başka sınıfın kazanç sağlaması, fikri haklar alanında hukuki bir düzenleme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultudaki ilk hukuki düzenlemeler basım imtiyazları şeklinde olmuştur. Fakat bu imtiyazlar, eser sahibinin haklarının korunmasından ziyade yayınevlerinin korunmasına yönelik imtiyazlardı. Eser sahiplerini koruyan ilk yasa ise 1709’da İngiliz Parlamentosu tarafından kabul edilen “Kraliçe Anne Kanunu” (The Statute of Anne) adını taşıyan ve dünya telif hakları alanında bir ilk olan kanundur. “Kraliçe Anne Kanunu”ndan sonra, eser sahibinin haklarını daha net bir şekilde ele alan ilk yasa, 1791’de kabul edilen Fransız Telif Hakları Kanunu (droit d’auteur) olmuştur. Bu yasa, eser sahibine 10 yıllık bir koruma sağlamıştır. 1883 yılında “Sınai Mülkiyetin Himayesine Mahsus Milletlerarası Birlik Oluşturulması Hakkında Paris Sözleşmesi” imzalanmış bu ilk uluslararası sözleşmeden üç yıl sonra 1886 yılında da edebi ve sanatsal eserlerin korunması hakkındaki Bern Sözleşmesi (Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works) kabul edilmiştir. Bu iki sözleşmenin yürütülebilmesi için de 1893 yılında İsviçre’nin Bern şehrinde “Fikri Mülkiyetin Korunması için Birleşik Uluslararası Büro (BIRPI)” kurulmuştur (Cebe vd. 2014: 122; Turan, Metin 2014: 126).

Edebiyat ve Sanat Eserlerinin Korunmasına İlişkin Bern Sözleşmesi ile edebiyat ve sanat eserleri içinde nelerin yer aldığı detaylı olarak belirtilmiş ve eseri üretenlerin mali ve manevi hakları ile bu hakların koruma süreleri ve kullanım koşulları belirlenmiştir. Bern sözleşmesinde var olan bu mantık diğer ülkelerin fikri mülkiyet alanında çıkardıkları yasaları etkilemiştir (Turan, Metin 2014: 131-153).

Telif hakları ile ilgili gelişmeler ise önceleri çoğaltma imkanına sahip olmayan eserlerin matbaanın kullanılmaya başlaması ile çoğaltılmaya başlanması ile önemli bir ekonomik değer ortaya çıkmış ve bu gelişme üzerine de telif hakları ile ilgili bir yasal düzenleme yapma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Telif haklarını koruyan kanun hükümleri düzenlenmiş ve böylece dünyada fikri mülkiyet haklarında, telif açısından önemli gelişmeler kaydedilmiştir (Turan, Metin 2014: 126-127).

Telif haklarının yanı sıra, sınai mülkiyet hakları (patentler, tasarımlar, markalar...) da fikri ya da entelektüel mülkiyet hakları olarak değerlendirilmektedir. Patent, marka ve tasarım gibi sınai hakların ortaya çıkışı "Sanayi Devrimi" ile ilişkilendirilmektedir. Sanayi Devrimi ile birlikte bilim ve teknoloji ön plana çıkmış ve bu devrim sonucu dünyada meydana gelen değişimler, fikri mülkiyet haklarının, sınai mülkiyet haklarını da içermesi ve böylece sınai hakların korunması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu zorunluluklar sonucu, günümüzde bir üretim faktörü ve entelektüel sermaye olarak kabul gören bilgi, bilgi ekonomisi ve bu bilgiden elde edilen iktisadi ürünlerle beraber, telif hakları ve sınai mülkiyet hakları, entelektüel ya da fikri mülkiyet haklarını oluşturmaktadır (Turan, Metin 2014: 126-128).

Bu gelişmelerle birlikte, 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 27. maddesine; "*Herkes yaratıcısı olduğu bilim, edebiyat ve sanat ürünlerinden doğan maddi ve manevi çıkarlarının korunmasına hakkı vardır*" hükmü konmuş ve bu açıdan fikri hakların korunması temel insan haklarından biri olarak kabul edilmiştir. İnsan aklının yaratmış olduğu icatları, edebi ve sanatsal çalışmaları, sembolleri, isimleri, şekilleri ve ticari amaçlı kullanılan tasarımları kapsayan fikri mülkiyet kavramı; sınai mülkiyet hakkı ve telif hakkı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Fikri mülkiyet haklarında eser üreticileri açısından telif hakları önem arz etmektedir. Bu haklar eserin üretilmesiyle birlikte başlamakta ve bu açıdan telif hakkının doğması için tescile gerek olmamaktadır (Cebe vd. 2014: 122).

Bu makalenin kaleme alınmasındaki temel amaç; bu konuda yazılmış kitap ve makalelerden farklı olarak, "Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu"na uzanan tarihsel süreci, bu konuda TBMM'deki yapılan görüşmeler ve tartışmaları yani bu konudaki kanunların kabul sürecini, telif ve tetkik eserlerin yanı sıra, özellikle TBMM tutanakları, arşiv belgeleri, dönemin gazetelerini kullanarak gözler önüne sermektir.

Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun (FSEK) Kabulünden Önce Türkiye'de Fikir ve Sanat Eserlerinin Korunmasına Yönelik Çabalar

Dünyadaki fikri mülkiyet haklarının dönüm noktası olarak nasıl ki modern matbaanın kullanılmaya başlaması gösterilmişse, Türkiye'de de fikri mülkiyet alanında meydana gelen gelişmelerin Türk-Müslümanlar arasında matbaanın kullanılmaya başlaması ve İbrahim Müteferrika'nın kısıtlı da olsa kitap basımı yapması ile başladığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nde bu konudaki ilk ciddi gelişme, eser sahiplerine telif hakkı tanıyan Encümen-i Daniş Nizamnamesi olmuştur (Turan, Metin 2014: 128).

Bu anlamda, Türkiye'deki telif hakları ile ilgili ilk yasal düzenleme, kuruluş amacı ve görevlerini; 1845'ten beri açılması düşünülen Darülfünun'da okutulacak ders kitapları ile halkın kültür seviyesini yükseltecek telif ve tercüme eserlerini hazırlama işi oluşturan ve 1851 tarihinde kurulan Encümen-i Daniş ile yapılmıştır. Encümen-i Daniş Nizamnamesinde; encümen için eser hazırlayacak olanlara telif ve tercüme hakkı olarak yapılacak olan ödeme veya mükafatlandırma şekilleri tespit edilmişti (Uçman 1995: 177).

Bu nizamnamenin 4. bölümünde ve “*Suret-i Mükafatları*” başlığı altında bu telif ve mükafatlandırma, şu şekilde açıklanmıştır:

“Eğitim ve bilim adamları hakkında olacak mükafat, eğitim ve bilime ettikleri hizmete göre olmak lazım gelip bu cihetle bu kişilerin hizmetleri üç derece kabul olunmuştur. Şöyle ki: Birisi kendiliğinden olarak bir kitap tercüme veya telif eder ve bunun gerekliliği sabit olmasa da yararı sabit olur ise üçüncü derece ve özel birisi, görevlendirilerek veya kendiliğinden olarak telif ve tercüme edip, o eserin önemli ve gerekli olduğu anlaşılır ise ikinci merteye ve olağanüstü teliflerin içinden devlet ve millete gayet menfaatli bir hizmet meydana getirilir, yani eğitim işlerine veya bir bilim dalına dair yeni bir şey yapılır ise birinci derece kabul olunacaktır. Üçüncü derecede hizmet eden olur ise yazdığı kitabın geliri kendisine ait olmak imtiyazı verilecek veyahut bu imtiyaz bedelinde kendisine münasip görülecek merteye nakden ödenip o kitaptan elde edilecek gelir Maarif-i Umumiye Nezareti bütçesine ait olacaktır. İkinci derecede hizmet eden, önceki derecede olan imtiyaza nail olduktan sonra, Levha-ı İmtiyaz adı ile Encümen mahalline yapılan kitabeye ismi yazılarak ismi ölümsüzleştirilecektir” (Küçükler 2016: 61).

Telif hakları ile ilgili Osmanlı Devleti'ndeki bu ilk düzenlemeden sonra 1857 tarihinde “Telif Nizamnamesi” yayımlanmıştır. Bu nizamname, yazara ömür boyu ürettiği eser üzerinde imtiyaz tanımakta ve eseri üreten ile basımını ve satışını yapan arasındaki anlaşmalar ile ilgili konuları düzenlenmekteydi. 1872 yılında yapılan bir ekle, yazarın kitabı için koruma süresi 45 yıl, tercüme eserlerin koruma süresi ise 20 yıl olarak belirlenmiştir. Gerçek anlamda ilk fikir ve sanat eserleri kanunu ise 8 Mayıs 1910 tarihinde çıkarılan Hakkı Telif Kanunu'dur (Cebe vd. 2014: 123). Hakkı Telif Kanun Layihası üzerine Meclis-i Mebusan'da, ocak ayının 22, 24, 26, 29, 31'inde ve şubat ayının ise 12 ve 19'unda yapılan müzakereler sonucu 19 Şubat 1910 günü yapılan toplantıda Hakkı Telif Kanunu Meclis-i Mebusanca kabul edilmiştir (MMZC 1325).

Hakkı Telif Kanunu, Meclis-i Mebusan'dan sonra Meclis-i Ayan'da da ele alınmış ve kanun üzerinde yapılan müzakereler (MAZC 1326) sonrası kanun layihası yasalasmıştır. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, fikir ve sanat eserleri ve üreticilerinin korunması ve teşvik edilmesi yolunda birçok uygulamanın yapıldığı ve bu alanda önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Örneğin; tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasından önce, 16 Eylül 1925'te buralarda bulunan ve genel olarak sanat ve tarihi değeri olan ve taşınabilir durumdaki eserlerin, korunması ve sergilenmesi amacıyla, Bakanlar Kurulu'nun 16 Eylül 1925 tarihli kararı ile müzelere nakledilmesi uygun görülmüştür (CCA 341). 1927'de ise edebi, ilmi ve sanat eserlerinin korunmasına ilişkin uluslararası sözleşmelere Türkiye'nin katılımı, Bakanlar Kurulu'nun 1 Mayıs 1927 tarihinde aldığı kararla kabul edilmiştir (CCA 927). Bu arada sanat eserlerinin tespit edilmesi ile koruma altına alınması için yararlanılabilecek bir girişime de 1931 tarihinde izin verildiği görülmektedir. Buna göre; İstanbul'da bulunan sanat eserlerinin topoğrafik haritasını çıkarmak için kendilerine izin verilmesini isteyen Avusturyalı M. Blauesteiner ve M. Staide'ye, Bakanlar Kurulu 11.3.1931 tarihli toplantısında aldığı kararla izin vermiştir (CCA 1931).

Bunların yanı sıra Devlet Konservatuvarı açılmış ve konservatuar ile her alanda sanatçıların yetiştirilmesine çalışılmıştır. Açılma kararı 1930'da verilmekle birlikte 1939 yılından itibaren düzenlenmeye başlanan ve Türkiye'de sanatsal üretimin sürekliliğinin sağlanması açısından son derece önemli olan Devlet Resim ve Heykel Sergileri ve 1939 Ekim ayından itibaren çıkarılmaya başlanan Güzel Sanatlar Dergisi de bu alanda atılan diğer önemli adımlardır. Yine, 1931, 1935, 1939 ve 1943 CHP programlarında güzel sanatlara, inkılabın ruhuna uygun olarak önem verileceği maddesi yer almış ve 1943 programında ise diğerlerinden farklı olarak güzel sanatlar alanında devletin himaye ve teşvik edici bir rol üstleneceği belirtilmiştir. CHP'nin kendine biçtiği bu rolün gereği olarak yaptığı uygulamalara örnek; bir yıl öncesinde düzenlenmeye başlayan, sanatın ve sanatçının ödüllendirilmesini amaçlayan, "CHP Sanat Mükafatı" adlı para ödüllü yarışmadır (Uzun 2018: 214-216).

CHP tarafından 1942 ile 1947 yılları arasında, İkinci Dünya Savaşı'nın gerçekleştiği ve savaş sonrasında Türkiye'de çok partili siyasal yaşama geçildiği sıkıntılı dönemde, 1944 yılı hariç, düzenlediği bu ulusal yarışmaya dönemin entelektüel kesimi büyük ilgi göstermiştir (Uzun 2018: 213). Şöyle ki; CHP Sanat Mükafatı yarışmasının ilki, 1942 yılında ve roman alanında düzenlenmiştir. Jüri heyeti; Nurullah Ataç, Ahmet Kudsi Tecer, Ahmet Muhip Dranas, Behçet Kemal Çağlar, Behice Boran, Falih Rıfkı Atay, Fuat Köprülü, Halit Ziya Uşaklıgil, Hakkı Tarık Us, Hüseyin Cahit Yalçın, Nasuhi Baydar, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, İsmail Habib Sevük, İbrahim Alâaddin Gövsa, Kadri Yörükoğlu, Mustafa Şekip Tunç, Ferit Celal Güven, Sabahattin Eyüboğlu, Sabri Esat Siyavuşgil, Suut Kemal Yetkin, Mustafa Nihat Özön, Vedat Nedim Tör, Yahya Kemal Beyatlı, Fazıl Ahmet Aykaç ve Nurettin Artam (Uzun 2018: 218) gibi o döneme ve sonrasına damga vuran isimlerden oluşmuştur.

Bunun yanında, yarışmaya katılan isimler ve eserleri de halen güncelliğini korumaktadır. Bu yazarlar ve eserleri, en yüksek oy alandan en düşük oy alana kadar sıralanmış şekilde şunlardır: Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Yaban'ı, Halide Edip Adıvar'ın Sinekli Bakkal'ı, Abdülhak Şinasi Hisar'ın Fahim Bey ve Biz'i, Sabahattin Ali'nin Kuyucaklı Yusuf'u, Memduh Şevket Esendal'ın Ayaşlı ve Kiracıları, Peyami Safa'nın Bir Tereddütün Romanı, Mahmut Yesari'nin Su Sinekleri, Mithat Cemal'in Üç İstanbul'u, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Ankara'sı, Osman Cemal'in Çingeneleri, Sait Faik'in Semaver'i, Kemal Bilbaşar'ın Cevizli Bahçesi, Reşat Nuri Güntekin'in Gökyüzü, Peyami Safa'nın Dokuzuncu Hariciye Koşuşu, Reşat Nuri Güntekin'in Eski Hastalığı, Sabahattin Ali'nin Kağnı ile İçimizdeki Şeytan'ı, Reşat Nuri Güntekin'in Kızılçık Dalları, Hilmi Ziya Ülken'in Posta Yolu ve Refik Ahmet Sevengil'in Açlık'ı (Uzun 2018: 219-220).

1943, 1945, 1946 ve 1947 yıllarında da düzenlenen yarışma, 1942 yılı örneğinde olduğu gibi sadece roman alanında değil, yıllara göre tiyatro, müzik, roman, şiir, resim, heykel ve mimari alanlarından bir veya birkaçında başarılı bulunan eserler ve sanatçıların ödüllendirilmesi şeklinde düzenlenmiştir (Uzun 2018: 216).

Sanatı ve sanatçıyı teşvik amacıyla düzenlenen ve Atatürk'ün vefatı sonrası cumhurbaşkanlığına getirilen İsmet İnönü döneminde, sanata ve sanatçıya verilen önemin de bir göstergesi olan bu yarışma, esasen İnönü'nün şahsi olarak, fikir ve sanat insanlarına ve onların eserlerine verdiği önemin bir göstergesi olarak da değerlendirilmelidir. Çünkü İnönü gerek cumhurbaşkanlığı ve gerekse de muhalefet partisi liderliği dönemlerinde fikir, sanat ve edebiyat çevreleri ile yakından ilgilenmiştir. Onun özellikle cumhurbaşkanlığı döneminde, Devlet Tiyatrosu'nun temsilcilerini, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın konserlerini, Opera ve Bale Topluluğu'nun gösterilerini, ressamların sergilerini izlediği ve bu ilgi ve dostluğunu ömrü boyunca sürdürdüğü bilinmektedir (Bolat 2005: 990).

Türkiye'nin Bern Birliği'ne Katılması ile İlgili Hükümete Yetki Verilmesine Dair TBMM Görüşmeleri

Fikir ve sanat eserleri ile ilgili olarak bu gibi gelişmelerin yaşandığı Türkiye'de, bu alanda özellikle 1951 yılında ulusal ve uluslararası alanda önemli adımların atıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi"nin fikir eserleri üzerinde mülkiyet hakkını tanımış bir devlet olarak Türkiye'nin, edebiyat ve sanat eserlerini koruma amacıyla kurulan uluslararası "Bern Birliği"ne katılması kararıdır.

Bu karar doğrultusunda, 23 Mayıs 1951 Çarşamba günü TBMM'de, Türkiye'nin, Bern Birliği'ne katılması ile ilgili, hükümete yetki verilmesine dair kanun tasarısı görüşmelerine geçilmiştir. Kanun tasarısının tümü üzerinde söz alan Konya milletvekili Abdurrahman Fahri Ağaoğlu, Hükümetin gerekçesinde ve Dışişleri, Milli Eğitim ve Adalet Komisyonlarının raporlarında, İnsan Hakları Beyannamesinin 27. maddesi gereğince, sanki Türkiye bu birliğe girmek zorundaymış gibi bir izlenim yaratıldığını, gerçekte bu birliğe girmek için zorunluluk var mı? yok mu? bu birliğe girmek Türkiye için faydalı mı? şeklinde sorduğu soruları, kendi araştırmaları ile vardığı sonuçlar ve İnsan Hakları Beyannamesi'nin ilgili maddelerini örnek göstererek açıklamıştır. Ağaoğlu'nun vardığı sonuç; hukuk bakımından bu birliğe girmek gibi bir zorunluluk bulunmadığı ve bu birliğe girilmesinin Türkiye'ye hiçbir fayda sağlamayacağıdır. Ağaoğlu, bu gerekçelerle kanun tasarısının reddini istemiştir (TBMM TD. 23.5.1951: 416-417).

Ağaoğlu'ndan sonra söz alan Niğde Milletvekili Necip Bilge, Bern Birliği'ne girilmesi hususunda Ağaoğlu'nun tam tersi bir görüş bildirerek, bu birliğe katılmanın Türkiye'nin yararına olacağını ve bu yüzden de kanun tasarısının kabul edilmesi düşüncesinde olduğunu belirtmiştir. Zaten Türkiye'nin de üyesi olduğu, Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan, "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni tasdik etmiş olmakla yüklenmiş bulunulan bir taahhüdü de yerine getirmiş olacağız" diyen Bilge, ayrıca Türkiye'nin üzerine alacağı bu sorumluluklar sonrası, edebiyat ve sanat eserlerini korumak için ayrıca bir kanun yapılmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Hatta böyle bir kanunun da hazırlandığını ve Adalet Komisyonunda bu kanun tasarısının görüşülmesinin bitmiş veya bitmek üzere olduğunu söylemiştir. Bilge'ye göre, bu birliğe girilmesi ile üstlenilen sorumluluklar, hukuki bir mahiyet arz etmese bile ahlaki nitelikte olacaktır (TBMM TD. 23.5.1951: 417-418).

Kanun tasarısı üzerinde söz alan bir diğer kişi İzmir Milletvekili Cihat Baban'dır. Baban, mülkiyet hakkı olduğu gibi fikir mahsulleri mülkiyetinin de var olduğunu, fakat Türkiye'de bugüne kadar bu fikir ve sanat mülkiyeti hukukuna, dikkat edilmediği ve gereken kıymetin verilmediği eleştirisinde bulunmuştur. Türk fikir ve sanat adamlarının bu anlayıştan dolayı hep mağdur olduğunu söyleyen Baban'a göre bu kanun tasarısının kabulü ile hem bu mağduriyet giderilecek ve hem de bu anlamda Türkiye, medeni ülkeler safına katılacaktır (TBMM TD. 23.5.1951: 419-420).

Türkiye'nin birçok ilim ve fikir insanı yetiştirdiğini ve bunların ürettiği edebi, fikri ve ilmi eserlerin Türkiye'ye, Türk milletine değer kazandırdığını ifade eden Zonguldak Milletvekili Abdurrahman Boyacıgiller ise; Türkiye'nin bu birliğe katılmaması durumunda, bu fikir ve sanat insanlarını himaye edemeyeceği uyarısında bulunmuştur. Yine bu birliğe girilmemesi durumunda diğer ülkeler insanların Türk edebiyat, fikir ve ilim sahasındaki kıymetli eserlerini istedikleri şekilde kullanabileceklerini ve bu istismarın karşısında da hiçbir şey yapılamayacağını izah etmiştir (TBMM TD. 23.5.1951: 420).

Bursa Milletvekili Selim Ragıp Emeç, ilk öncelikle henüz tasarı halinde olan ve halen komisyonlarda görüşülen telif kanununa son şekli verilmeden, Bern Birliği'ne girilmesi

halinde yüklenilecek sorumlulukların, Türk fikir adamlarının önüne birtakım engeller çıkaracağı düşüncesi ile tasarı aleyhine görüş belirtmiştir. Tasarının kabul edilmemesi, hiç olmazsa encümendeki telif kanununun, TBMM'ye gelmesine kadar geriye bırakılmasını önermiştir (TBMM TD. 23.5.1951: 420-421).

Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu, fikir hakları anlamında medeni dünyanın ikiye ayrıldığını, birincisinin 1886 tarihli Bern Anlaşması etrafında birleşen ve 40 devletin oluşturduğu Avrupa Devletleri, ikincisinin ise Amerika'da 21 devletin oluşturduğu, Pan Amerikan Birliği olduğunu ifade etmiştir. UNESCO'nun bu iki birliği birleştirmek için mücadele ettiğini belirten Nasuhioğlu, bu gerçekleşse bile bu iki grubun yine de varlığını devam ettireceğini, bu sebeple de Türkiye'nin kendine daha yakın, daha uygun olan Avrupa birliği içerisinde yer alması gerektiğini ifade etmiş ve tasarı lehinde görüş belirtmiştir (TBMM TD. 23.5.1951: 421).

Kayseri Milletvekili İbrahim Kirazoğlu ise Ragıp Emeç gibi bu tasarının, "Fikir ve Sanat Eserleri Kanun Tasarısı"nın TBMM'de görüşülüp son şeklinin verilmesinden sonra gündeme gelmesi gerektiği şeklinde görüş belirtmiştir. Yine aynı doğrultuda görüş belirten bir diğer kişi de İzmir Milletvekili Behzat Bilgin'dir (TBMM TD. 23.5.1951: 421-423).

Türkiye'nin medeni bir ülke ve hukuk devleti olarak ve İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin fikir eserleri üzerinde mülkiyet hakkını tanımış bir devlet sıfatıyla, bu birliğin dışında daha fazla kalamayacağını ifade eden Balıkesir Milletvekili Müfit Erkuyumcu ise, bu birliğe katılmanın, ülkedeki fikir ve sanat hayatına büyük fayda sağlayacağı gerekçesi ile tasarının kabulünü önermiştir (TBMM TD. 23.5.1951: 423).

Giresun Milletvekili Arif Hikmet Pamukoğlu, dünyada bugüne kadar bağımsız bir ülkeye şu veya bu birliğe gireceksin diye bir zorlamanın yapılmadığını, dolayısıyla Türkiye'nin de Bern Birliği'ne katılmasında bir zorlamanın söz konusu olmadığını belirtmiştir. Fikri eserlerin korunmasına dair, uluslararası düzeyde kabul edilmiş olan kural ve prensiplerinin zaten telif kanunumuzda var olduğunu söyleyen Pamukoğlu, medeni mevzuatı kabul eden ve Avrupa'nın medeni ülkelerinden birisi olan Türkiye'nin bu birliğe katılımında neden tereddüt edildiğini sormuştur (TBMM TD. 23.5.1951: 423-424).

Esasen söz almaya niyetinin olmadığını fakat bu tasarı hakkında yapılan konuşmalardan sonra kendisini zorunlu hissettiğini söyleyen Vasfi Mentеше ise;

"Sayın arkadaşlarımdan bu mukaveleye iştirakimizin aleyhinde bulunabileceklerin çıkabileceğini bir dakika düşünmemiştim. Cidden müteessirim. Deniliyor ki, maddi mecburiyet yoktur. Evet, maddi mecburiyet yoktur, her devlet müstakildir, beynelmilel bir mukaveleye canı isterse iltihak eder, istemezse iltihak etmez. Fakat arkadaşlar, manevi bir mecburiyetimiz yok mudur? Bugün bütün dünyanın en kutsi ve aziz bir hak diye tanıdığı bir hakkı tasdik ve tevkir etmek bizim manevi borcumuz değil midir? Medeni aleme mensup muyuz, değil miyiz? Biz devekuşu gibi bir vaziyet alamayız, biz medeni aleme mensubiyetimizi iddia ediyoruz. Telif hakkı gibi kutsi bir hakka karşı bu Mecliste bir cereyan nasıl baş gösterebilir?" şeklinde serzenişte bulunmuş ve kanun aleyhinde olanları eleştirmiştir (TBMM TD. 23.5.1951: 425).

Tasarı üzerinde ikinci kez söz alan Cihat Baban, Behzat Bilgin ve Ragıp Emeç'in fikirlerine katılmadığını için yeniden söz aldığını belirterek şunları söylemiştir:

"Behzat Bilgin arkadaşımız; fikri, bulunduğu yerden almak suç mudur, dediler. Malı da bulunduğu yerden almak suç değildir, ama hakkını vermek şartıyla. Hakkını verdiğimiz zaman fikri de malı da alıp vermenin şu

dünyada bir usulü vardır, o usule ittiba (tabi olma, uyma) edelim diyoruz.”
(TBMM TD. 23.5.1951: 426).

Bu tasarının kabulü halinde, Türk milletinin şerefine bir yıldız daha takacağını söyleyen ve Adalet Komisyonu adına söz alan Vacid Asena, yaklaşık 150 maddelik fikir ve sanat eserleri ile ilgili kanun tasarısının Adalet Komisyonunca hazırlanmış olduğunu ve bugünlerde TBMM'nin incelemesine sunulacağını belirtmiştir. Asena, tasarıda kanunun 1 Ocak 1952 tarihinden evvel yürürlüğe girmeyeceği hükmünün de yer aldığını, ama kanun 1 Ocak'ta yürürlüğe girdiğinde, bazı vekillerin iddia ettiği gibi Bern Birliği'ne girme gibi bir zorunluluğun da bulunmadığını ifade etmiştir. Bu konuda hükümete yetki verileceğini ve hükümetin bu birlikle istediği zamanda ilişkiye geçebileceğini ve istediği zamanda Birliğe katılabileceğini söyleyerek, bu tasarının, fikir eserleri kanunu ile bağlantılı düşünülmemeyeceğini ve doğrudan bir ilişkisinin olmadığını belirtmiştir (TBMM TD. 23.5.1951: 427).

Genel olarak bu şekilde cereyan eden konuşmalardan sonra, bazı milletvekillerinin çekinceleri doğrultusunda, Bern Birliği'ne katılma hakkındaki kanun tasarısının, fikir eserleri kanununa dair olan tasarının görüşülmesinden sonra ele alınmasına yönelik önerileri oylamaya sunulmuştur. Bu önerenin kabul edilmemesinden sonra, Bern Birliği'ne katılma hususunda, hükümete yetki verilmesine dair kanun tasarısının maddelerin görüşülmesine geçilmiş (TBMM TD. 23.5.1951: 428-429), yapılan müzakereler, kabul edilmeyen öneriler sonrası, Bern Birliği'ne katılmak konusunda hükümete yetki verilmesine dair kanun tasarısı, oy kullanan 271 kişinin 258'inin kabul oyu ile 28 Mayıs 1951 tarihinde kanunlaşmıştır (TBMM TD. 28.5.1951: 482-483, 495).

Tasarının kanunlaşması ile Bern Birliği'ne katılmak konusunda yetkilendirilen hükümetin, 21.08.1951 tarihli kararı ve 5777 sayılı kanunla Türkiye'nin, Bern Birliği Sözleşmesi'ne, 1 Ocak 1952 tarihinden itibaren yürürlüğe girmesi kaydıyla katılması kararı alınmıştır (CCA 1951).

Tarihi gelişim süreci bu şekilde cereyan eden ve bu konuda, yasal düzenlemeler yapılmakla, etkinlikler düzenlenmekle birlikte fikir ve sanat eserlerini ve üreticilerini koruyan ve ayrıca yazar-yayıncı-devlet ilişkilerini düzenleyen bir yasanın çıkarılması, ancak 1951'de gerçekleştirilebilmiştir (Turan, Şerafettin 2014: 107).

TBMM'de “Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu” Görüşmeleri ve Kanunun Kabulü

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde fikir ve sanat eserleri konusunda atılmış en önemli adım, zaman içerisinde birtakım değişikliklere uğramış olmakla birlikte halen yürürlükte olan ve Prof. Dr. E. Hirsch tarafından hazırlanarak, 1 Ocak 1952 tarihinden itibaren yürürlüğe giren 5846 sayılı “Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu (FSEK)”dur (Turan, Metin 2014: 128; Cebe vd. 2014: 123).

“Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu”, telif haklarını belirleyerek, eser üreticilerinin anayasal olarak korunmasını sağlamıştır. (Cebe vd. 2014: 122). FSEK'nın amacı; yasa da belirtilen gerçek ve tüzel kişilerin eserleri (FSEK'ya göre; bir fikir ve sanat ürününün eser olarak kabul edilip koruma altına alınabilmesi için fikri bir çabanın ürünü olması, sahibinin özelliklerini taşıması, şekillenmiş olması ve kanunda sayılan eser türlerinden birine girmesi gerekmektedir) üzerindeki mali ve manevi haklarının belirlenmesi, korunması, yararlanılma şartlarının düzenlenmesi ve bu konudaki ihlaller için caydırıcı yaptırımların uygulamasıdır (Turan, Metin 2014: 128-129; Cebe vd. 2014: 122). Bu kanun tasarısı TBMM'nde ele alınmış ve görüşülmesi için Milli Eğitim ve Adalet Komisyonlarına havale edilmiştir.

Milli Eğitim ve Adalet komisyonlarından raporların gelmesi üzerine de 28 Kasım 1951 Çarşamba günü TBMM’de, “Fikir ve Sanat Eserleri Hakkında Kanun Tasarısı” ile ilgili görüşmelere geçilmiştir. Görüşmelerde Milli Eğitim Komisyonu adına söz alan Halide Edip Adivar, bu kanun tasarısının bütün demokrat ve medeni ülkelerde birinci derecede önem arz eden bir mesele olduğunu belirterek, bu kanunun amacının; fikir ve sanat eserleri üretenlerin haklarının tanınması ve korunması olduğunu söylemiştir. “Bugün telif hakları bütün medeni dünyada tanınmış ve kanunlaşmıştır” diyen Adivar, bu ülkelerde bu hakların korunması için birçok teşkilatın kurulduğunu söylemiştir. Türk milleti kadar mülkiyet hakkına hürmet eden ve tanıyan başka bir millet olmadığını, fakat bununla birlikte fikir eserlerini yani fikir mülkiyetini layıkıyla tanımadığımızı ve bunu bugüne kadar bir kanuna bağlamamış olmamızın bir eksiklik olduğunu vurgulamıştır. Fakat bugün bu kanunun, biraz gecikmiş olmakla birlikte TBMM gündemine gelmiş olmasından memnuniyetini ifade eden Adivar, bu kanun tasarısını hazırlayan Profesör Hirsch ve Adalet Bakanlığı yetkililerinden Amir Bey’e, Türkiye’nin aydınları ve eser sahipleri adına teşekkür etmiştir (TBMM TD. 28.11.1951: 278).

Bu kanunun öncelikle, fikir ve sanat eserleri üreten aydınların refahı ve bu refahın sağlanması ile onların bu türden eserleri üretmeleri için ortamın hazırlanması için gerekli olduğunu söyleyen Adivar, bu anlamda medeni dünya içerisinde yerimizi almamız ve bu fikir ve sanat eserleri ile ülkemizi medeni dünyada tanıtmamız için bu kanunun elzem olduğunu dile getirmiştir (TBMM TD. 28.11.1951: 279-280).

Sinop Milletvekili Ali Şükrü Şavlı’nın tercüme eserler, özellikle tıp kitaplarının Türkçeye tercümesi ile doğan telif hakları ile ilgili olarak, Türkiye’deki tıp kurumlarının bu telif haklarını ödeyebilecek güçte olmadıkları noktasındaki endişelerini açıklaması üzerine yeniden söz alan Adivar, Şavlı’nın endişesini yerinde görmekle birlikte, geçmişte İstanbul’da bulunan “Telif Hakları Cemiyeti” aracılığıyla, “Garp Telif Hakları Cemiyeti”nin yetkilisi ile irtibata geçtiklerini ve hatta bu yetkilinin Milli Eğitim Bakanı ile de görüştüğünü ve bu yetkilinin kendilerine; ilmi eserlerden telif hakkı almak istemediklerini söylediğini ifade etmiştir. Bununla birlikte, bu sorun hakkında şu öneride bulunmuştur; Mili Eğitim Bakanlığı özellikle tıp kitaplarına ait tercüme konusunu ele almalı, uluslararası kuruluşlarla irtibata geçmeli ve meseleyi bu şekilde çözmelidir (TBMM TD. 28.11.1951: 280).

Aynı konu üzerine söz alan Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu, TBMM’nin önceki devrede kabul ettiği Bern Sözleşmesi ile yabancı eserler için telif ödemesi yapmayı kabul ettiğini belirtmiştir. Bundan başka Türk fikir ve sanat insanlarının haklarına da değinen Nasuhioğlu, halen yürürlükte olan Hakkı Telif Kanunu’nun 40 senelik eski ve yetersiz bir kanun olduğunu belirterek, yabancı eser sahiplerine anlaşmalar ile tanıdığımız hakların, sağlanan himayenin, Türk fikir ve sanat üreticilerine de sağlanması gerektiğini dile getirmiştir (TBMM TD. 28.11.1951: 281).

İstanbul Milletvekili Salamon Adato’da, Bakan Nasuhioğlu gibi fikir ve sanat eserlerini koruyan kanunumuz olan Hakkı Telif Kanunu’nun 40 sene evvel oluşturulduğu ve o günün şartlarına uygun olarak hazırlandığı için yetersiz kaldığı ve son yıllarda fikir sahasında görülen gelişmelere ayak uyduramadığını belirtmiştir. Bu nedenle görüşülmekte olan Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu’nun iki açıdan önemli olduğunu belirtmiştir: Birincisi, iç mevzuatımızı, dünyadaki fikir ve sanat alanındaki gelişmelere uydurmamız ve ikincisi de medeni ülkelerin fikir ve sanat eserlerini korumada takip ettikleri yola girmemiz ve onların bu doğrultuda uyguladıkları metodu uygulamamızdır (TBMM TD. 28.11.1951: 281).

Bu konuşmaların ardından Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun maddelerinin görüşülmesine geçilmiştir.

"Bu kanuna göre eser; sahibinin hususiyetini taşıyan ve aşağıdaki hükümler uyarınca ilim ve edebiyat, musiki, güzel sanatlar veya sinema eserleri sayılan her nevi fikir ve sanat mahsulüdür" şeklindeki 1. madde üzerinde daha çok kavramlar üzerinde yapılan tartışmalardan sonra,

"İlim ve edebiyat eserleri şunlardır:

1. Herhangi bir şekilde dil ile ifade olunan bütün eserler;

2. Her nevi rakslar, pandomimalar ve buna benzer sözsüz sahne eserleri;

3. Bedii vasfı bulunmayan her nevi teknik ve ilmî mahiyette fotoğraf eserleriyle her nevi haritalar, plânlr, projeler, krokiler, resimler; coğrafyaya, topografyaya, mimarlığa ait maketler ve benzerleri" şeklindeki 2. maddenin görüşülmesine geçilmiştir. Sinop Milletvekili Ali Şükrü Şavlı, bu maddenin tıp kitaplarını da kapsamaması gerektiğine dair bir önerge vermiş olmakla birlikte bu önerge kabul edilmemiştir (TBMM TD. 28.11.1951: 282).

Yayımlanmış bulunan bir fikir ve sanat eserinin, sahiplerinin izni olmaksızın radyo ile yaymak konusunda, radyo idarelerine Bakanlar Kurulunca yetki verilmesini içeren 43. maddenin *"Kararnamede tarifeye göre yapılacak ödemelerin hak sahipleri yerine, muayyen bir mesleki birliğe yapılması da tensip edilebilir"* şeklindeki son fıkrasında bir yanlışlık yapıldığını ve bu fıkranın aslında *"Hak sahiplerine ödenmesi icap eden ödenekler, statüsü gereğince onlara dağıtılmak üzere mesleki birliğe yapılır"* şeklinde olması gerektiğini söyleyen Adalet Komisyonu adına Vacid Asena'nın bu düzeltme önerisi doğrultusunda 43. madde yeniden düzenlenerek kabul edilmiştir (TBMM TD. 28.11.1951: 290-291).

88. maddenin 3. bendinde bulunan ve 88. madde hükümlerinin; *"Türkiye Cumhuriyeti'nin bağlı bulunduğu milletler arası bir antlaşmada, uygun hükümler bulunmak şartıyla, yabancıların henüz umuma arz edilmemiş veya ilk defa Türkiye dışında umuma arz edilmiş bütün eserlerine uygulanır"* şeklindeki 88. maddenin uygulama alanını gösteren açıklamada yer alan *"uygun"* kelimesinin ne anlama geldiğinin izahını isteyen ve 88. maddenin son fıkrasında yer alan *"Eser sahibinin mensup bulunduğu devletin, Türk eser sahiplerinin haklarını kafi derecede korunması ..."* şeklinde başlayan fıkradaki *"korunması"* ifadesinin *"koruması"* olarak düzeltilmesi gerektiğini öneren Niğde milletvekili Necip Bilge'nin bu önerisi üzerine, *"uygun"* kelimesinin ne anlama geldiği noktasında tartışmalar yapılmış ve *"korunması"* kelimesi *"koruması"* olarak düzeltilerek kanunda yer almıştır (TBMM TD. 28.11.1951: 300).

Geçici maddelerin okunması sırasında, İzmir Milletvekili Cihat Baban, Kanun hakkında daha önce TBMM'de yapılan görüşmelerde kanunun yürürlüğe girmesi ve uygulanması arasında 6 aylık bir zaman öngörüldüğünü ve bu sürenin de fikir ve sanat eserleri için hazırlık aşaması olarak düşünüldüğünü ifade etmiştir. Fakat kanun tasarısı daha önce hazırlanmakla birlikte, araya tatilin girmesinden ve Bern Sözleşmesi'nin 1 Ocak 1952'den itibaren yürürlüğe gireceğinden dolayı bu sürenin uygulanamayacağını belirtmiştir. Cihat Baban bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak için bir değişiklik önerisinde bulunmuştur. Bu öneriye göre; geçici 2. maddenin ikinci fıkrasından sonra *"Eski kanun hükümlerine göre caiz olup da bu kanunla menedilen bir çoğaltmaya, bu kanunun yayımlanması tarihinde başlanılmış bulunursa çoğaltılma tamamlanabilir ve çoğaltılmış nüshalar yayımlanabilir"* şeklinde bir hüküm konulacaktır. Bu önerinin, Komisyon

tarafından da kabul edilmesi ile madde bu şekilde düzenlenmiş ve TBMM'de kabul edilmiştir (TBMM TD. 28.11.1951: 301-302).

90. maddede yer alan; *"Bu kanununun 42. ve 43. maddeleri Kanunun yayımı tarihinden itibaren, diğer hükümleri de 6 ay sonra yürürlüğe girer"* şeklindeki maddede yer alan bu 6 aylık süreye, Adalet Komisyonu adına Vacid Asena'dan da itiraz gelmiştir (TBMM TD. 28.11.1951: 302). Asena, Cihat Baban'ın itirazında olduğu gibi aynı gerekçelerle bu sürenin artık kullanılamayacağı gerekçesiyle itirazını yapmıştır. Aslında, her iki itiraz şundan kaynaklanmaktaydı. Bu kanun 4-5 ay önce hazırlandığı için bu 6 aylık süre konulmuştu. Şayet kanun o dönemde TBMM'de görüşülüp, kabul edilseydi, bu sürenin kullanımı mümkün olabilecekti. Fakat kanunun görüşülmesi bugüne kaldığından artık bu sürenin kullanılması mümkün değildi. Çünkü, yaklaşık bir ay sonra yürürlüğe girmesi kanunlaşan, Bern Birliğine girilmesi ile birlikte Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nda 1 Ocak 1952'de yürürlüğe girmesi zorunluydu. Yani kanun tasarısının ilk şeklinde yer alan şekliyle kanunun 6 ay sonra yürürlüğe girmesi mümkün olmadığından madde, bu öneri doğrultusunda yeniden düzenlenerek kabul edilmiştir.

Yukarıda belirtilen, kanunun bazı maddelerine yapılan itirazlar ve verilen önergeler dışında, 12, 19 ve 85. maddelerin görüşülmesi sırasındaki, kullanılan terimlerin daha açık bir surette ifade edilmesi, yazım yanlışlıklarının düzeltilmesi ve içeriği değiştirmeyecek küçük değişiklik önerileri dışında Fikir ve Sanat Eserleri Kanun Tasarısının diğer maddelerine itiraz edilmemiş, önerge verilmemiş ve kanun tasarısının tüm maddeleri kabul edilmiştir.

Bu şekilde düzenlenen Fikir ve Sanat Eserleri Kanun tasarısı, 3, 5 Aralık 1951 tarihlerinde TBMM'de yeniden ele alınmıştır. Sadece değişiklik önergelerinin dikkate alındığı, tartışmanın yapılmadığı bu toplantılarda; 4. ve 83. maddelerde bir terim değişikliği, 32. maddedeki ifadelerin düzeltilmesi ve küçük eklemelerin yapılması, 71, 72 ve 82. maddelerde harf-rakam değişikliği önerilmiştir. Bu öneriler kabul edilerek ve maddeler bu öneriler doğrultusunda düzenlenerek kabul edilmişlerdir (TBMM TD. 3.12.1951: 22-32; TBMM TD. 5.12.1951: 42-53).

76. madde de ise Konya Milletvekili Hidayet Aydın'ın bir değişiklik önergesi gelmiştir. Aydın, şayet bir eser sahibi bu kanun kapsamında, kendi haklarına yönelik olarak bir dava açtığında, bu dava başka bir mahkemeye havale olunursa, davacının yeniden dava açma ve harç vermesine lüzum olmaksızın, davanın görüşülmesini teklif etmiş fakat bu teklifi kabul görmemiştir (TBMM TD. 5.12.1951: 47-49).

Geçici 2. maddede *"Bir tercümenin yayımlanmasına, bu kanunun yürürlüğe girmesi tarihinden evvel başlanılmış bulunursa yayımlanma tamamlanabilir"* şeklindeki şarta, Sinop Milletvekili Muhit Tümerkan'dan bir değişiklik teklifi gelmiştir. Tümerkan, kanunun yürürlüğe girmesinden önce şartına *"bir ay içerisinde yayımlanmaya başlanacak olanlar"* ifadesinin de eklenmesini teklif etmiş fakat bu teklif, suistimale açık olduğu gerekçesi ile reddedilmiştir (TBMM TD. 5.12.1951: 52-53).

Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun teker teker oylanmasından sonra, Kanunun bütünü oylamaya sunulmuş ve FSEK 5.12.1951 çarşamba günü kabul edilmiştir. 13 Aralık 1951 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan, FSEK (T.C. Resmi Gazete 1951: 2397-2406) 1 Ocak 1952'de yürürlüğe girmiştir.

Fikir ve sanat eserlerini ve onların üreticilerinin haklarını korumak maksadı ile oluşturulan bu kanun ile aynı zamanda bu konuda yapılmış uluslararası sözleşmelere uyum sağlamak, uluslararası örgütlere katılarak, gerek kendi fikir ve sanat eserlerini ile

üreticilerini korumak ve gerekse de kendi dışındaki fikir sanatçıları ve eserlerine saygı göstermek gibi medeni bir vasfı ortaya koyan Türkiye, bu yaklaşımı ile medeni dünyadaki yerini almıştır.

FSEK'nın yürürlüğe girmesi dolayısıyla, Akşam Gazetesi'nin 1 Ocak 1952 tarihli sayısında, Sadeddin Gökçepınar tarafından kaleme alınan yazıda; bugüne kadar, Türkiye'de ilim ve sanat eserlerinin üretilmesinin ve gelişmesinin önündeki engel olarak, bu eserlerin ve üreticilerinin hukuki korumaya sahip olmaması gösterilmiştir. Bugüne kadar, fikir ve sanat eserlerinden kazanılan paraların, onları üretenlerden ziyade, araçların cebine girdiğini söyleyen Gökçepınar, bu durumun fikir ve sanat insanlarını, hayatlarını başka işlerden kazanmaya mecbur bıraktığını, ama artık bugün bu durumun değiştiğini ve 5 Aralık 1951'de TBMM'de kabul edilerek 1 Ocak 1952'de yürürlüğe giren FSEK ile bu kişilerin artık kanunlar önünde himaye edileceklerini belirterek, çıkarılan bu kanunun önemine vurgu yapmıştır (Gökçepınar 1952: 3).

Cumhuriyet Gazetesi'nin 1 Ocak 1952 tarihli sayısında, FSEK hakkında İsmail Kemal Elbir tarafından kaleme alınan yazıda ise Elbir, Hakkı Telif Kanunu'nun, FSEK'nın gerekçesinde de belirtildiği üzere, Türkiye'de son 25 yıl içerisinde gerçekleştirilen, kültür ve hukuk inkılapları sonucu ortaya çıkan bugünkü milli fikir ve kültür hayatına, modern mevzuatımıza uygun olmadığından, ihtiyacı karşılayamaz bir pozisyona geldiğini, çağdışı kaldığını belirtmiştir. Ama 1 Ocak 1952'de yürürlüğe girmiş olan FSEK'nın, fikir ve sanat eserlerini korumak amacıyla oluşturulan Bern Birliği Sözleşmesine uygun olduğunu ve FSEK'nın bu alanda, günün ihtiyaçlarını karşılayan bir nitelikte olduğunu ifade etmiştir (Elbir 1952: 3). Bu arada, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun ilk uygulaması, telif hakkı Yelpaze Dergisine ait olan bir resimli romanı izinsiz yayımlayan Hürriyet Gazetesi'nin aleyhine açılan dava ile gerçekleşmiştir (Cumhuriyet Ansiklopedisi 2003: 222).

Vatan Gazetesi'nin 12 Aralık 1952 tarihli sayısında bu haber, "Telif Hakkı Kanunu'nun İlk Tatbikatı" başlığı altında verilmiştir. Haberde, Hürriyet Gazetesi'nin uyarılara rağmen, Yelpaze Dergisi'nin İtalyanlara telif hakkı ödeyerek yayım hakkını aldığı resimli romanı, 74 gündür izinsiz olarak yayımladığı belirtilmiştir. Haberin ayrıntılarına göre, Yelpaze Dergisi sahibi Alaettin Kıral, bu tarihten bir süre önce, İtalya'da yayınlanan "Grand Hotel" isimli bir dergi ile sözleşme yaparak, Grand Hotel Dergisi'nin bütün resimli romanlarını yayımlama hakkını, hatırı sayılır bir telif bedeli ödeyerek satın almıştır. 16 Temmuz 1952 tarihinden itibaren de Grand Hotel Dergisi'nden ilk alıntısını yaparak, "Terkedilmiş Melek" adlı bir resimli romanı yayımlamaya başlamıştır. Bundan bir süre sonra 30 Eylül 1952'de Hürriyet Gazetesi de izinsiz olarak aynı romanı "Metruk Melek" adıyla yayımlamaya başlamıştır. Bunun üzerine Alaettin Kıral, haklarına tecavüz edildiğini beyan ederek Hürriyet Gazetesi'ne bir protesto çekmiş ve yayını durdurmalarını istemiştir. Buna rağmen Hürriyet Gazetesi romanı yayımlamaya devam etmiş, protestoya cevap dahi vermemiştir. Bunun üzerine Alaettin Kıral hukuki yollara başvurarak Hürriyet Gazetesi aleyhine dava açmıştır. Alaettin Kıral, 1 Ocak 1952'de yürürlüğe giren FSEK'ya göre, Hürriyet Gazetesi'nden yayının durdurulmasını isteme hakkına sahip olduğu düşüncesi ile 11 Aralık 1952'de açtığı bu dava, Türk hukuk tarihinde açılan ilk telif hakkı davası olarak kayıtlara geçmiştir. Vatan Gazetesi de bu davanın, telif hakkı alanında Türkiye'yi medeni milletler seviyesine çıkaran FSEK'nın ilk elle tutulur neticesi olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur (Vatan 1952: 1, 5).

Sonuç

Avrupa’da fikri alandaki gelişmeler özellikle yeniçağla birlikte, Avrupa ülkelerinde yaşanan gelişmelere paralel, insanların refah seviyesinin artması ile başlamıştır.

Temel meşgalesi karnını doyurmak olan insanlar, coğrafi keşifler, Sanayi Devrimi gibi gelişmelerle zenginleşmeye başladıklarında, geçimlerini sağlayacak bir gelire sahip olma, temel sorunları olmaktan çıktığında, Avrupa’da fikri anlamda gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Toplumun refah düzeyinin artmasına paralel olarak fikir ve sanat eserleri ile bunların üreticilerine verilen değer artmış ve bunları koruyan yasal düzenlemeler de ortaya çıkmaya başlamıştır.

Esasen, tarih boyunca insanların sahip oldukları mülklere gösterdikleri hassasiyet, fikri olarak üretilen ve edebiyat, sanat, müzik vb. alanlarda ortaya konulan eserlere ve bu eserlerin üreticilerine gösterilmemiştir. Bununla birlikte, eskiçağlarda bir eseri elinde bulunduran kişinin onun mülkiyetine de sahip olması anlayışından, mülkiyet hakkı olduğu gibi fikir mahsulleri mülkiyetinin de var olduğu anlayışına uzanan yolda, kısmen de olsa bu düşünce tarzı yerini fikir ve sanat eserlerine ve onların üreticilerine saygıya bırakmıştır.

Türkiye’de de yakın döneme kadar, fikir ve sanat mülkiyeti hukukuna riayet edilmemesi ve gereken kıymetin verilmemesinden dolayı, Türk fikir ve sanat insanları, hep mağdur edilen bir kesim olmuş ve bu insanlar, hayatlarını başka işlerden kazanmaya mecbur bırakılmışlardır.

Türkiye’de ve dünyada, fikir ve sanat eserleri ve bunların üreticileri olan fikir insanları, sanatkarlar konusunda bu gibi sıkıntılar yaşanmakla birlikte, onları bir hukuki güvenceye almak mücadelesi de hep sürmüştür.

Dünya’da bu konudaki ilk yasa, 1709’da İngiliz Parlamentosu tarafından kabul edilen ve dünya telif hakları alanında bir ilk olan “Kraliçe Anne Kanunu”dur. Bu kanundan sonra, diğer bir önemli yasa da eser sahibinin haklarını daha net bir şekilde ele alan 1791 tarihli Fransız “Telif Hakları Kanunu” olmuştur.

Bunlardan başka, 1883 yılında “Sınai Mülkiyetin Himayesine Mahsus Milletlerarası Birlik Oluşturulması Hakkında Paris Sözleşmesi” imzalanmış, üç yıl sonra 1886 yılında da edebi ve sanatsal eserlerin korunması hakkındaki Bern Sözleşmesi kabul edilmiştir. Bu iki sözleşmenin yürütülebilmesi ve denetlenmesine yönelik bir örgüte duyulan ihtiyaç doğrultusunda da 1893 yılında, İsviçre’nin Bern şehrinde “Fikri Mülkiyetin Korunması için Birleşik Uluslararası Büro” kurulmuştur.

Türkiye’de de fikri mülkiyet alanındaki düzenlemeler, dünyada bu alandaki düzenlemelere paralel olarak gelişmiştir. Türkiye’de, Türk-Müslümanlar arasında matbaanın kullanılmaya başlaması ve İbrahim Müteferrika’nın kısıtlı da olsa kitap basımı yapması ile başladığı kabul edilen bu alandaki gelişmelerde atılan ilk ciddi adım, eser sahiplerine telif hakkı tanıyan Encümen-i Daniş Nizamnamesi’dir. Encümen-i Daniş Nizamnamesi, eser sahiplerine telif hakkı tanımakla birlikte, onları ömür boyu güvenceye alan “Telif Nizamnamesi” 1857 tarihinde yayımlanmıştır. Osmanlı Devleti’ndeki bu yasal düzenlemelerle birlikte, gerçek anlamda ilk fikir ve sanat eserleri kanunu, 8 Mayıs 1910 tarihinde çıkarılan “Hakkı Telif Kanunu” olmuştur. Zaman içerisindeki gelişmelerle birlikte, bu alandaki ihtiyacı karşılamaktan çok uzaklaşan Hakkı Telif Kanunu yerine, ihtiyacı karşılayabilecek yeni bir yasanın çıkarılması gerekliliği doğrultusunda, 1951 yılında, o dönem için çok önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir.

Birleşmiş Milletler Teşkilatının, 1948 tarihinde kabul ettiği, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 27. maddesi; "Herkes yaratıcısı olduğu bilim, edebiyat ve sanat ürünlerinden doğan maddi ve manevi çıkarlarının korunmasına hakkı vardır" şeklinde düzenlenmiş ve bu madde doğrultusunda fikri hakların korunması, temel insan haklarından biri olarak kabul edilmiştir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni dolayısıyla da onun içerdiği fikir eserleri üzerinde mülkiyet hakkını tanımış bir devlet olarak Türkiye, yüklenmiş olduğu bu sorumluluğun gereğini, hem bu anlamda kurulmuş uluslararası bir örgüt olan Bern Birliği'ne katılmak ve bu doğrultuda Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nu kabul ederek yerine getirmiştir. Esasen bu bir yasal zorunluluk olmaktan ziyade ahlaki bir sorumluluktur ve bu ahlaki sorumlulukta; fikre, fikri ürüne ve onu üretene saygı, bunların himaye edilmesi ve haklarının korunması şeklinde hakları içeren, bu yasal düzenlemeler ile yerine getirilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- BOLAT, Bengül (2005). "İsmet İnönü'nün Üç Mektubu". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXI/63: 989-996.
- CEBE, Rohat - Hayrettin SUÇİN (2014). "Fikir ve Sanat Eserleri Kanununun Kısa Tarihçesi ve Eser Üreticileri Açısından Önemi". *Rast Müzikoloji Dergisi*. II/1: 120-127.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960* (2003). C. 2. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ELBİR, İsmail Kemal (1952.01.02). "Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu". *Cumhuriyet*: 3.
- GÖKÇEPİNAR, Sadeddin (1952.01.01). "Fikir ve Sanat Adamlarımızın Şimdiye Kadar Maruz Kaldıkları Müşkülât ve Neticeleri-Yeni Kanunun Ehemmiyeti-Başlıca Hükümler ve Müeyyideler". *Akşam*: 3.
- KÜÇÜKLER, Osman Zahit (2016). *Osmanlı Devleti'nde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- T.C. Resmi Gazete* (1951.12.13). Sayı: 7981.
- TURAN, Metin (2014). "Fikir ve Sanat Eserleri Kanununda Eser Çeşitleri: Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Bilgi Dünyası*. XV/1: 125-158.
- TURAN, Şerafettin (2014). *Türk Kültür Tarihi*. 7. Basım. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- UÇMAN, Abdullah (1995). "Encümen-i Daniş". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- UZUN, Hakan (2018). "Türkiye'de Sanat ve Sanatçıların Teşvik ve Ödüllendirilmesi: "Cumhuriyet Halk Partisi Sanat Mükâfatı" Yarışması". *Türkiyat Mecmuası*. XXVIII/1: 213-239.
- Vatan* (1952.12.12). 1, 5.
- YAMAN, Dilara (2012). "Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nda Düzenlenen Bir Eserden Kaynak Göstermeksizin İktibasta Bulunma Suçu (m. 71/1-III)". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 12/Özel Sayı: 1551-1567.

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

CCA, 030.18.01.01.015.59.5;

CCA, 030.18.01.02.126.65.19;

CCA, 030.18.01.01.024.27.6;

CCA, 030.18.01.02.18.16.2.

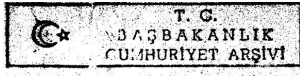
Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), Devre: 1, Cilt: 1 İçtima Senesi: 2, İnikad: 45, 9 Mart 1326; *MAZC*, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 2, İnikad: 47, 19 Mart 1326; *MAZC*, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 2, İnikad: 48, 21 Mart 1326; *MAZC*, Devre: 1, Cilt: 1 İçtima Senesi: 2, İnikad: 59, 12 Nisan 1326.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 2, İnikad: 28, 9 Kânunusani 1325; *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 2, İnikad: 29, 11 Kânunusani 1325; *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 2, İnikad: 30, 13 Kânunusani 1325; *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 2, İnikad: 31, 16 Kanunusani 1325; *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 2, İnikad: 32, 18 Kânunusani 1325; *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 2, İnikad: 39, 30 Kânunusani 1325; *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 2, İnikad: 43, 6 Şubat 1325.

TBMM Tutanak Dergisi (TBMM TD.), Dönem: 9, Cilt: 7, Toplantı: 1, Birleşim: 80, 23.5.1951; *TBMM TD.*, Dönem: 9, Cilt: 7, Toplantı: 1, Birleşim: 82, 28.5.1951; *TBMM TD.*, Dönem: 9, Cilt: 10, Toplantı: 2, Birleşim: 10, 28.11.1951; *TBMM TD.*, Dönem: 9, Cilt: 11, Toplantı: 2, Birleşim: 12, 3.12.1951; *TBMM TD.*, Dönem: 9, Cilt: 11, Toplantı: 2, Birleşim: 13, 5.12.1951.

Ekler

112
Tarih

Yasaklı
İzmir
20.9
2509

تجدید نظر کرده موجود موقوفه حضرت خواجه نقی در نقطه نظرند نسبت حضور در مازندران و تقوا و شایسته
بودم و چون با او خبر من آید لکن او زده موزه را مدیریتند و نسبت دفتر ایستادن موزه به تقی ایلی را اجل و کلامی
صحت ۱۶ به تاریخ ۱۶/۹/۱۳۳۰ تصویب و قبول اولوتند.

خادم کلانی وکیل
دفعه وکیل
محمد وکیل
اصحابی وکیل
چند نفره وکیل
مبارک وکیل
عمر وکیل
مدافعه وکیل
تاریخ کلانی وکیل
تاریخ کلانی وکیل
تاریخ کلانی وکیل
تاریخ کلانی وکیل
تاریخ کلانی وکیل
تاریخ کلانی وکیل

جواباً از تاریخ ۱۶/۹/۱۳۳۰ اولاد و جواب اولاد تاریخ و توضیح و دستخط اولاد.

030 18 02 01 016 695

Ek-1 Tekkelerle Türbelerdeki Sanat ve Tarihi Değeri Olan Eserlerin Müzeye Nakledilmesi

204-

دفتر

باشوچی ایلتی
تکلیفاتی و تدریسی

عدد
5103
01/2

أردی ، عاکی و بیجی ، ایزدک حایر منانه
بیهامیل معادله نوری نیک م تیزاکی حقه
فانیه لایحه
۵۴۷
۱۹۵۷

خارجیه وکیل
دو فونو ، نوری ، بتنه لایحه
امضه ، نوری ، نیک

داخلیه وکیل
جمی و لایحه
امضه ، نوری ، نیک

بحره وکیل
امضه

مداصه ملیه وکیل
رحیب

عدلیه وکیل
محمود عهده

باش وکیل
صوت

صیه و مساوت اجتماعی وکیل
دو فونو ، رحیب

تجارت وکیل
محمود عهده

زراعت وکیل
رحیب

ناصه وکیل
رحیب

سارف وکیل
رحیب

مالیه وکیل
محمود عهده

08	18	07	01	024	27	6
----	----	----	----	-----	----	---

Ek-2 Edebi, İlmî ve Bedii Eserlerin Korunmasına Yönelik Sözleşmelere Türkiye'nin de Katılımı Hakkında Kanun Tasarısı

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
3

KARAR

13589

Edebiyat ve San'at Eserlerini Koruma için kurulan Bern Birliği Sözleşmesine 1 Ocak 1952 tarihinden itibaren mer'î olmak üzere katılmamız; Dışişleri Bakanlığının 3/7/1951 tarihli ve IO4199/235 sayılı yazısı üzerine, 5777 sayılı kanuna göre, Bakanlar Kurulunca 21/ 8/1951 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

C. Beyaz

080 18 01 02 186 65 19

Başbakan <i>A. N. Arıoğlu</i>	Devlet Bakanı Başbakan Yardımcısı <i>S. Ağar</i>	Devlet Bakanı <i>A. T. Arıoğlu</i>	Adalet Bakanı <i>A. Marıoğlu</i>
Millî Savunma Bakanı <i>M. K. Arıoğlu</i>	İçişleri Bakanı <i>M. K. Arıoğlu</i>	Dışişleri Bakanı <i>F. Köpürlü</i>	Maliye Bakanı <i>H. Y. Arıoğlu</i>
Millî Eğitim Bakanı <i>M. K. Arıoğlu</i>	Bayındırlık Bakanı <i>B. Kentenay</i>	Eko. ve Ticaret Bakanı <i>M. K. Arıoğlu</i>	Sa. ve So. Y. Bakanı <i>S. Kentenay</i>
C. ve Tekel Bakanı <i>M. K. Arıoğlu</i>	Tarım Bakanı <i>M. K. Arıoğlu</i>	Ulaştırma Bakanı <i>M. K. Arıoğlu</i>	Çalışma Bakanı <i>M. K. Arıoğlu</i>
			İşletmeler Bakanı <i>M. K. Arıoğlu</i>

Ek-3 Hükümetin, Edebiyat ve Sanat Eserlerini Koruma için Kurulan Bern Birliği Sözleşmesine Katılım Kararı

AYIN EN ÇIPLAK GÜNÜ'NDE KADIN VE ERKEK İLİŞKİSİNDE ANİMA ARKETİPİNİN YANSIMALARI

*Herkesin yaşamında çıplak günler vardır;
savunmasız, iddiasız, direnmesiz, gösterişsiz, öylece...*

Yalın ve kendi halinde.

İçine kimsenin kabul edilmediği, alınmadığı, hani o 'en yakınlar'ın bile...

Bu kitaptaki öyküler benim en çıplak günlerimde yazıldılar (Buket Uzuner).

Hilal AKÇA *

ÖZET

*Toplumsal yapı ve sosyal hayatın en önemli problemlerinden biri olan kadın-erkek ilişkileri ve bu ilişkinin yarattığı sorunlar birey, aile, toplum üzerinde sosyolojik ve psikolojik açıdan oldukça etkilidir. Bireyin hayatının şekillenmesinde dönüm noktası niteliği taşıyan eş/sevgili/arkadaş seçimi, karşı cinsle olan iletişimini ortaya koymakta ve onun toplumsal yapıya uyum sağlamasına yardımcı olduğu gibi bu yapıdan uzaklaşmasına da neden olmaktadır. Kadın ve erkek ilişkilerini ekonomik, siyasi, sosyal, tarihi, dini şartlar kadar onların atalarından devraldıkları psikolojik miras da etkilemektedir. Carl Gustav Jung'un kolektif/toplumsal bilinç dışının ürünü olarak nitelendirdiği ve bireye ilk/arkaik insandan itibaren kültürel kodlar şeklinde aktarılan arketipler/ilk örnekler bireyin topluma uyum sağlamasında öncü rol üstlenirler. Kadının kalıtsal kolektif erkek imgesine "animus" erkeğin kalıtsal kolektif kadın imgesine "anima" adını veren Jung, her iki cinsin seçimlerinde etkili olan bu "ruh imgesi"nin bireyin hayatında kadın erkek ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koyar. Türk edebiyatının son dönem yazarlarından olan Buket Uzuner'in *Aydın En Çıplak Günü* adlı hikâye kitabında yer alan öyküler erkeklerin hayatlarında var olan kadınlarla içlerindeki taşıdıkları ebedi/hayali kadın imgelerinin yansımalarının farklı boyutlarını somutlaması ve örneklem oluşturması bakımından önem arz etmektedir. Çalışmada bu yansımalar üzerinden evrensel bir problem olarak insanlık tarihi boyunca toplumu meşgul eden "kadın-erkek" ilişkisinde atasal psikolojik mirasın izleri tespit edilecek ve erkeğin hayatında "dişil unsur"un etkileri okuyucu düzleminde görünür kılınacaktır.*

Anahtar Kelimeler: Aydın Çıplak Günü, Kadın ve Erkek, Anima.

REFLECTIONS OF ANIMA ARCHETYPE IN WOMEN AND MEN RELATIONS ON THE *MOST BARE DAY OF THE MONTH*

ABSTRACT

The unbalanced relationship between men and woman is perhaps one of the most important issues faced both by social structure and social life, and has numerous sociological and psychological impacts on individuals, families, and societies alike. The choosing of a spouse/lover/friend shapes the life of the individual, reveals their ability to communicate with the opposite sex, and helps them both to adapt to the social structure as well as to move away from this structure. This relationship, at the same time, can have a major impact on economics, politics, social fabrics, history, and faith, as well as upon psychological inheritance that we inherit from our ancestors. Archetypes, which Carl Gustav Jung describes as the product of the collective/social unconscious and transferred to the individual from the first archaic human beings in the form of cultural codes, play a major role

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 05.11.2019; Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2019

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KAYSERİ,

ORCID: 0000-0003-3518-7306, E-posta: hakca@erciyes.edu.tr

in terms of how an individual adapts to society. Jung refers to this hereditary collective male and female image, as "animus" and "anima", respectively, and reveals how this sole image has influenced the choices of both sexes in the shaping of male-female relationships, particularly in the life of the individual. Modern Turkish writer Buket Uzuner's "The Naked Day of the Month", depicts stories about the lives of men and women in within the context of the eternal/imaginary by concretizing and sampling the different dimensions reflecting the importance of women. Through these, this study will identify traces of our ancestral psychological heritage through the relationship between "men and women" as a universal problem. At the same time, it will also attempt to make the effects of the feminine element in the life of men more visible to the reader.

Keywords: Most Bare Day of the Month, Men and Women, Anima.

Giriş*

İnsanlığın yeryüzündeki macerası/öyküsü başladığı andan itibaren en temel sorunlardan biri olarak görülen kadın-erkek ilişkisi toplum, aile ve birey hayatının şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Toplum içerisinde karşı cinsle iletişim halinde olmak zorunda kalan bireyler, bu iletişimi kurarken tarihi, sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel, ahlaki, dini şartlar başta olmak üzere pek çok kurallara tabi kalarak yaşamlarını sürdürmek zorundadırlar. Genellikle toplumsal krizlerin ve olayların önüne geçmek için konulan bu şartlar, birlikte yaşama kültürünün sonuçları olarak görülmekle beraber temel ve norm değerlerin korunmasını, toplumsal yozlaşma/yabancılaşma gibi psikolojik, sosyolojik, felsefi temelli sorunların önüne geçilmesini sağlamaktadır. Kadın ve erkeğin cinsiyetinin farkına vararak toplumsal yapı içerisinde kendisini konumlandırması aile başta olmak üzere çevre, eğitim hayatı, ekonomik koşullar gibi faktörlerden etkilenmektedir. Bireyin kendini anlamlandırması, tanınması ve toplumsal rolünü benimseyip üstlenmesi için kimliğinin bir parçası olan cinsiyetinin özelliklerini taşıması gerekir. Bireyin cinsiyet kültürünün oluşması için biyolojik koşullar kadar sosyokültürel ortam da etkilidir. Farklı fiziksel ve ruhsal yapıları sahip olan kadın ve erkekler toplumsal hayata uyum sağlamak için bu özelliklerini dengelerler. Burada söz konusu dengeyi kurmada fiziksel özellikler kadar ruhsal özellikler de önemlidir. Kadın ve erkek ruhunu farklılaştıran duygu, düşünce, sezgi, duyum özelliklerinin yanında kişisel ve kolektif bilinç dışının keşfedilmesi gereklidir.

Jean P. Charrier'in *Bilinçdışı ve İnsan* adlı eserine göre kişisel bilinç dışı dünyası her şeyden önce ikellik barındırır. Hiçbir ahlak kuralının, toplumsal değerinin bulunmadığı, kendini dışa vururken Ben'in sansüründen geçen, kendini gizleyen ve en önemlisi kılık değiştiren bir dünyadır (2010: 11). Psikoloji temelli çalışmalara bakıldığında genellikle kişisel bilinç dışı üzerinde durulurken Sanu Shamdasi'nin *Jung and the Making of Modern Psychology* adlı eserine göre Carl Gustav Jung, ilk kez hem bireyi hem de toplumu kapsayan bir psikolojik model oluşturma girişiminde bulunmuştur. Birey ve toplum arasında normatif ilişkiler kurma düşüncesiyle hareket eden Jung, öncelikle "kişisel ruhu" ve "kolektif ruhu" birbirinden ayırmıştır. Ona göre her birey, bilinçli olabilecek psikolojik faktörlerle beraber kıtasının yaşamını gerektiren kişisel ve bilinçsiz bir kişiliğe sahiptir. Ayrıca bireyler aynı kalan içerikleri ortak bir şekilde tutma eğilimindedirler. Dolayısıyla insan zihni, kolektif yapılar gereği bireysel içerik ve işlevlere karşı duran toplumsal işlevlere de sahiptir (2003: 303-304). Bu bağlamda Frieda Fordham'ın *Jung Psikolojisinin Ana Hatları* eserine göre kolektif / ortak / toplumsal bilinç dışı bireysel bilinçdışının daha derinlerinde bulunan varlığını içgüdüsel davranışlarımızın gözlemlerinden

* Uzuner, Buket (2004). *Ayın En Çıplak Günü*. 15. Baskı, İstanbul: Everest Yayınları. Metin içinde kullanılan alıntılarda sayfa numaraları kitabın bu baskısına aittir.

çıkartabileceğimiz “kalıtımsal” bilinç dışıdır. İnsan beyninin insanlığın derin ve eski deneyimlerle biçimlendirildiğinin, etkilendiğinin göstergesi olan kolektif bilinç dışı atalarımızın zihinsel etkinliklerinin deposudur (2015: 27-28). Bilal Sambur *Bireyselleşme Yolu/Jung'un Psikoloji Teorisi* adlı eserinde kolektif bilinç dışının insanlığın psikolojik DNA'sı niteliğindeki mirasının depolandığı yer olduğunu ve nesilden nesle aktarıldığını söyler. Çünkü Jung'a göre bireyin ve insanlığın tecrübesi kaybolmamaktadır. Kişisel tecrübeler bireysel bilinç dışında depolanırken evrensel insanlık tecrübesi kolektif bilinç dışında muhafaza edilip depolanmaktadır. Bu teoriye bağlı olarak birey ve insanlık arasında kesinti söz konusu değildir. Birey sürekli insanlığın geçmişiyle yakından ilişkili olup şu anı ve geleceğini bu güçlü geçmişin etkisiyle sürdürür (2005: 82-83). Hall & Nordby'nin *Jung Psikolojisinin Ana Çizgileri* adlı eserine göre kolektif bilinç dışı Jung'un ilk imgeler diye adlandırdığı saklı imgeler hazinesidir. Onun ilkten anladığı şey “başlangıçta var olan”dır. Dolayısıyla ilk imge ruhun başlangıçtaki gelişimiyle ilgilidir. Bu imgeler ataların geçmişinden insana kalıtımla geçmektedir (2006: 37-38). Bu imgelere “arketip” adını veren Jung'a göre evrensel nitelik taşıyan bu imgeler, kişilik ve davranış kalıplarının oluşmasında önemli roller üstlenirler.

Jolande Jacobi'nin *Complex/Archetype Symbol In The Psychology Of C. G. Jung* adlı eserine göre bir arketipin orijini ve doğası belirsizdir. Çünkü arketipler gizemli gölge âleminde nereden geldiğine dair bir şeyler söylemenin imkânsız olduğu sadece tezahürleriyle karşılaşılabilir hüküm verilebilen kolektif bilinç dışının ürünüdürler (2013: 32). Jung'a göre biyolojik ve tarihsel faktörlerin yanı sıra arketipsel içerikler de bireyin psişik yapısının bir parçasıdır. Bireyin iç ve dış yaşamı arketiplere göre şekillenir. Çünkü arketipler bilinçli aklın temsili olarak görünürler. Bütün arketiplerin toplamı olan bilinç dışı tüm insan deneyiminin en uzak başlangıçlarına kadar uzanır. Arketipler ölü bir mevduat ya da bir tür terk edilmiş çöp yığını olarak düşünülse de aslında bireyin hayatını görünmez yollarla belirleyen canlı bir yetenek sistemidirler. Tarihi bir hadise gibi görünen arketipler aslında içgüdülerin de kaynağıdır (2013: 34-36). Jacobi'ye göre milyonlarca yıl boyunca biriken temel psişik koşulların sınırsız toplamı olan kolektif bilinç dışı gelişimin başından beri varlığını sürdürür olmazsa olmazı dış kozmos kadar sonsuz bir iç kozmosunu temsil eder (2013: 60).

Anthony Stevens'in *Jung* adlı eserine göre bir erkeğin tabiatının bütünü fiziki ve ruhsal açıdan kadının varlığını gerektirmektedir. Erkeğin sistemi belirli bir dünyaya hazır olduğu gibi kadına da önceden ayarlıdır. Ebeveyn, eş, çocuklar, doğum ve ölüm onda var olan saklı imgelerdir. Bunlar bir anlamda atalarımızın topyekûn deneyimlerinin tortularıdır (1999: 51-52). Jung'a göre toplumsal cinsiyet kişinin cinsiyetine uyan arketipik bir tecrübedir. Bu nedenle karşı cinsle olan ilişkiler de arketipik temele dayanır. Bütün arketipik sistemler arasında yaşama uyum sağlama konusunda etkin olan arketip, kadınlarda erkeklığe ait yönü temsil eden “animus” erkeklerde kadınlığa ait yönü gösteren “anima”dır (1999: 72). Jung, *Analitik Psikoloji Sözlüğü* adlı eserinde bireyin dış kişiliğine “persona” arketipi iç kişiliğine ise “anima ve animus” arketipi adını verdiğini söyler. Ona göre personanın karakterini anima tamamlar ve bilinçli tutumda yer almayan bütün insani nitelikleri içerir. Kötü rüyaların, iç karartıcı önzelerin ve korkuların zulmettiği tipik bir figürdür. Dış dünyaya karşı düşüncesiz ve sert görünen bu figürü her gölge içten içe sıçratır, insanların en zayıf yanı ve en çok etkileneni odur. Dolayısıyla anima, personada bulunmayan bütün bu hatalı insani nitelikleri içerir. Persona idrake dayalı olmasına rağmen anima hiç kuşkusuz hisse dayalıdır (2016a: 58-59). Jung *Maskülen/Erilliğin Farklı Yüzleri* eserinde animanın hisler üzerindeki etkisini şöyle açıklar:

“Anima, duygularla etkilerin söz konusu olduğu her yerde erkeğin psikolojisinde muazzam önemli bir etkidir. Onun işiyle ve her iki cinsten diğer insanlarla olan bütün duygusal ilişkilerini yoğunlaştırır, abartır, tahrif eder ve mitleştirir. Ortaya çıkan bütün hayallerle karmaşıklıklar onun işidir. Anima güçlü bir biçimde kümeleştğinde erkeğin kişiliğini yumuşatır ve onu alıngan, sinirli, değişken, kıskanç, kibirli ve uyumsuz yapar. Bir ‘hoşnutsuzluk’ hali içindedir ve etrafındaki herkese hoşnutsuzluk yayar. Erkeğin, kendisinin animasını yakalamış kadınla olan ilişkisi kimi zaman bu sendromun varlığını ortaya koyar.” (2016b: 145).

Jung’un *Feminen/Dişillığın Farklı Yüzleri* eserine göre “kadının kalıtsal kolektif imgesi, bir erkeğin kadın doğasını idrak etmesiyle erkeğin bilinç dışında oluşur. Bu kalıtsal imge, ruhun dişillığı için üçüncü önemli kaynaktır.” (2015c: 14). Ruh imgesinin/animanın ilk taşıyıcısı annedir; bu nedenle anneden ayrılma hassas bir önem arz eder. Sonrasında ise olumlu ya da olumsuz bir erkeğin duygularını canlandıran kadınlar taşıyıcı olurlar. Baba erkeği dış tehlikelere, anne ise psişenin karanlıklarından gelen tehlikelere karşı korur (2015c: 21). Jung, *The Archetypes And Collective Unconscious* eserinde anima imgesinin anneye oğlunun gözünde insanüstü bir çekicilik verdiğinden ve bu imgenin yavaş yavaş sıradan gerçeklik tarafından lekelenip bilinç dışına batırıldığından bahseder. Ancak bu imge hiçbir şekilde orijinal gerginliğini ve içgüdüsünü kaybetmez. Bu nedenle erkeğe bir kadın sıra dışı bir izlenim bıraktığı anda, ilk fırsatta ortaya çıkmaya ve kendini yansıtmaya hazırdır. Bu nedenle bir erkeğin aşk hayatı bu imgenin psikolojisini, sınırsız cazibesini, aşırı değer verme ya da nefret duygularını yansıtır (1980d: 79-80).

Jung’un *İnsan ve Sembolleri* eserine göre anima erkeğin ruhundaki belli belirsiz duygular, huylar, sezgiler, akıl dışı olana karşılık kişisel sevgi yetisi, doğa sevgisi gibi bütün dişil psikolojik eğilimlerin kişiselleşmesidir. Buna en güzel örneklem eskiden pek çok halkın tanrılarla bağlantı kurabilmek için kadın rahipleri kullanmış olmasıdır. Jung’a göre animanın erkeğin ruhunda bir iç figür olarak nasıl algılandığına en iyi örnek Eskimolar, Şamanlar ve büyücülerde görülür. Onlar zaman zaman ‘hayaletler ülkesi’yle bağlantı kurulmasını sağlayan içsel dişil yanlarını göstermek için kadın giysileri giyer, memeler takarlar (2009e: 177).

Türk edebiyatında son dönem yazarları içerisinde psikoloji, sosyoloji, felsefe, mitoloji ve eko eleştiri temelli yazdığı hikâye ve romanlarıyla tanınan Buket Uzuner, yarattığı imgelem dünyası ve anlam çeşitliliğiyle okurlara farklı bakış açıları kazandırmaktadır. Yazdığı eserlerle kadının toplum içinde yerini somutlayan ve oluşturduğu örneklerle kadınların ikinci plana itilişini; yaşadıkları zorlukları, çıkmazları ortaya koymaya çalışan yazar, aynı zamanda erkeklerin dünyasında kadınların rollerini belirleyerek psikolojik çıkarımlara ulaşılmasını sağlar. Eril ve dişil öğelerin insan ruhuna etkisini ve bu etkinin onları ve onların hayatlarına dâhil olan kişileri nasıl şekillendirdiğini kompleksler ve arketipler üzerinden çözümlenmeye imkân sağlayan eserlerindeki “kişiler dünyası/şahıs kadrosu” kurgusal yapının sınırlarının ötesine geçip hayal gücünü zorlayarak fantastik/büyüsel/olağanüstü bir anlatıya dönüşmekte okura fantastik, modern ve postmodern metinlerin izini sürme olanağı tanımaktadır.

“Bir Erkeğin Dayanılmaz Bilinçaltı Tutkusu”nda Animanın Rolü

Jung’a göre hiçbir erkek, dişillikten yoksun tümüyle eril değildir. Çünkü oldukça eril olarak tanımlanan erkeklerin bile dikkatle muhafaza etmeye çalıştığı duygusal bir yaşamı mevcuttur. Ancak bu tür erkekler “feminen” olarak tanımlandıkları için tıpkı kadınların “erkeksiliği” kendilerine yakıştıramamaları gibi erkekler de kadınsı davranışlardan

kaçınmayı ve bastırmayı tercih ederler. Bastırılan bu eğilimler ve davranışlar, karşı cins taleplerin bilinç dışında birikmesine neden olur. Bu nedenle doğal olarak erkek kendi bilinç dışında dişiliğine en iyi uyan kadını arar. Bu seçimin çok ideal olduğu düşünülse de aslında erkek kendi zayıflığını aramaktadır (2015c: 12). *Bir Erkeğin Dayanılmaz Bilinçaltı Tutkusu* hikâyesinin başkişisi Ömer, otuzlu yaşlarda büyük bir inşaat şirketinde mühendis olarak çalışan, eşi pek kalmamış ahşap bir Moda evinde hayatını sürdürmek için mücadele veren geleneksel yapıyla modern hayat arasına sıkışıp kalmış bir bireydir. Ömer'in yaşadığı ev, beton blokların çirkin bacaları arasında yapayalnız kalmış, yaklaşık iki yüz yıllık tarihi bir binadır. Evin yıkılmaması için her türlü eziyetine katlanarak mücadele veren Ömer, her sabaha konforlu bir evde olma isteğiyle gözünü açsa da bu evden asla vazgeçememektedir. Büyük bir inşaat şirketinde iki yıldır mühendis olarak çalışmasına rağmen uzun süren serseri/bohem hayatından dolayı henüz borçlarını bile kapayamayan Ömer, düzenli yaşama ayak uyduramamıştır. Ömer'in iki yıl içindeki büyük değişiminde ve bu eski konağa gelip yerleşmesinde annesi ve annesinin ölümü oldukça etkilidir.

Ömer, bu evde yaşadığı bütün sıkıntılara sadece annesinden kendisine emanet bırakıldığı için katlanmaktadır. Hikâyede Ömer'in annesiyle olan ilişkisi hakkında hiçbir bilgiye yer verilmemesine rağmen onun hatırasına sahip çıkması, ondaki yüceltilmiş anne sevgisine işarettir. Jung'a göre anne karmaşası her çağda ve her dilde iyi bilinen yüceltilmiş anne imgesiyle özdeştir. Yaşamın en duygulu hatıralarını kapsayan, tüm gelişim ve değişimin gizemli kökeni anne sevgisidir ki; o sevgi, eve dönüş, barınak, her şeyin başladığı ve bittiği uzun sessizlik anlamına gelir (2015b: 133). Bu bağlamda Ömer de annesinin evine dönerek ona karşı sorumluluğunu yerine getirmiş ve animanın ilk taşıyıcı imgesi olan annenin ondaki sınırsız cazibesinin etkisini eski bohem hayatını bütünüyle değiştirmeye çalışarak ortaya koymuştur. Ömer'in karakterinin şekillenmesinde ve kadınlara karşı olan hassas tavırlarında annesinin rolünün çok büyük olduğu söylenebilir. Ömer'i kadınlarla ilgili sorgulama yapmaya zorlayan ve onların toplum içindeki konumunu somutlamaya çalışan bir bilinç dışı yapısının olması oldukça dikkat çekicidir:

“Kadın olmak kötü bir şey midir? Kadınları seven, onların akıllı, gözüpek, dişiliğinin farkında olanlarına bayılan, sevgili, düşünceli, güzel çocuklar yetiştirerek dünyayı olumsuz yanlarından kurtaracak kadınlardır diye düşünen, bu yüzden onların aptallıklarına, silik, pasif, ikincil kalışlarına, kolayca, ucuza kaçışlarına bozulan kendisi değil miydi?” (6).

Hikâyede annesi öldüğü için anne rolüne örneklem oluşturacak reel manada herhangi bir kesitle karşılaşılmasa da Ömer'in kadınların dünyasını anlamaya çalışması ve onlara destek olması güçlü bir ebedi kadın hayaline/animasına bağlanabilir. Hikâye Ömer'in fantastik/büyülü/olağanüstü bir sabaha uyanmasıyla başlar. Aslında hikâyede reel manada yaşandığı zannedilen bu uyanış, bilinç dışının uyanışıdır. Sıradan bir sabaha uyanan Ömer, tıraş olmak için aynanın karşısına geçtiğinde bir kadın görüntüsüyle karşılaşır: “Aynadaki yabancı, kendi şaşırduğunda şaşırıyor, başını çevirdiğinde çeviriyor, dilini çıkarttığı aynanın yapıyordu. Telaşla yüzündeki tıraş köpüğünü sildi. Aynadaki de yüzündeki köpüğü temizliyordu. Şimdi aynada yumuşak, beyaz bir cilt, üzerinde ayva tüyleri belirdi. (...) Aynadaki bir kadın yüzüydü.” (2004: 5). Aynadaki kadın görüntüsü karşısında paniğe kapılan Ömer, bilinç dışının yansımalarıyla karşı karşıyadır. Psikolojik açıdan yüzleşme aracı olarak değerlendirilen ayna, burada zihinsel yanılısıma başlatma görevi üstlenmiştir: “(...) Aynada adamakıllı güzel bir kadın gülüyordu. Pek beğendi kadını. Yine de kendisinin o kadın yerine, o kadının sevgilisi olmasını isterdi.(...)” (2004: 8) Ömer'in aynadaki kadın görüntüsünden etkilenip sevgilisi olmasını istemesi ve onun

hayalindeki kadın imajını karşılması erkeğin içindeki ebedi kadın imgesi/anima rolüyle açıklanabilir:

“Aman Allahım, tam hayal ettiğim, idealimdeki kadın olmuşum!..”
Söylediğinden çok, duyduğuyla irkildi bu kez. Alto bir kadın sesiydi bu! Biraz kısık, güvenli ve sıcak. Ağlamakla gülmek arası kalakaldı. Gülmek galip geldi. **‘Keşke başka bir hayalim gerçekleşseydi,** daha yakışıklı bir erkek olmak, resim yeteneğimin olması veya iyi saksafon çalabilmek gibi...” (2004: 8).

Yukarıdaki pasajda vurgulanan cümlelere bakıldığında Ömer’in animasının farkında olduğu ve içindeki kadın hayaline ulaşabildiği görülmektedir. Jung’a göre animanın tamamlayıcı karakteri cinsel karakteri de etkiler. Çok kadınsı bir kadının erkeksi bir ruhu, çok erkeksi erkeğin de kadınsı bir ruhu vardır. Bu karşıtlığın nedeni erkeğin her şeyde tamamıyla erkeksi olmaması, bazı kadınsı özelliklerinin de bulunmasıdır. Erkeğin dışarıya yönelik tutumu ne kadar erkeksiye kadınsı özellikleri o kadar silinir ve bunun yerine bunlar bilinç dışında birikir. Çok erkeksi erkeklerin neden zayıf bir karaktere sahip olduklarını bu durum açıklar (2016a: 59). Bu bağlamda Ömer’in zayıf karakterli bir erkek olmadığı ve içindeki dişil ögenin silinmediği yani onunla barışık yaşadığı görülür. Onun içindeki kadına vakıf olmasında yukarıda açıldığı gibi annesinin ve onun kadının toplumda ikinci planda kalışına dair sorgulamalarının rolü de oldukça büyüktür.

Ömer’in uyanırken görülen bir rüya/hülya/hayal halinde 8 Mart Dünya Kadınlar Günü’nde yaşadığı trajikomik hamle aslında tesadüfi değildir. Ömer, bakış açısı ve duyarlılığıyla toplum içinde kadının ikincil kalışına ve mağduriyetlerine kafa yoran, sorgulayan ve bu bağlamda ‘Kadınlar için Kadınlarla Elele’ kampanyalarına katılıp feminist olmak için kadın olmanın gerekli olmadığını savunan bir karaktere sahiptir. Ancak Ömer’in sadece bir gün içinde sadece bir an süren kadın olma macerası kadın hakları savunuculuğu yapan bir erkeğin bile kadınların toplum içinde yaşadığı zorlukları kadın olmadan anlamasının mümkün olmadığını görünür kılmıştır. Ömer kadın bedenine sahipken bile düşünce sistemi, mantığı, hafızası aynı kaldığı için kadın olmanın zorluğunu ancak sosyal düzene katıldığında idrak eder. Sekreteri Ayten’i arayarak rahatsız olduğunu ve işe gelmeyeceğini söyleyen Ömer, bir kadının erkekler tarafından fiziki ve ruhsal manada nasıl taciz edildiğinin somut örneklerini yaşar ve bedenini ele geçiren kadın ona şu sözleri söyler:

“Ömer, beni anlamak zorundasın, başka çaresi yok, anlıyor musun, başka çaresi yok! Sokağa çıkmak, insan görmek istemiyorum artık. Sanki aynı adam kılık değiştirip şoför, simitçi, teknisyen, müdür yardımcısı, müdür, gazeteci, yazar, editör, grafiker, mühendis, politikacı, reklamcı rolü oynuyor. Kafalar hep aynı...” (2004: 13).

Ömer, sevgilisi Yeşim’in sıklıkla tekrarladığı Simone de Beauvoir’in “Siyahların haklarını savunan beyazlar, bir siyahın yaşadığı aşağılanmayı siyah olmadan anlayabilir mi hiç?” (2004: 10) sözünü kadın olarak sosyal düzene katıldığında erkeklerin zavallı, küçük düşürücü, aşağılayıcı davranışlarına ve ahlaksız tekliflerine maruz kaldığında anlayabilmiştir. En yakın arkadaşları Çetin ve İlker’e kendisini Ayşe diye tanıtan Ömer, onların da gevşek ve hatta gecenin ilerleyen saatlerinde birlikte olma teklifleriyle karşı karşıya kalarak iç yüzlerini görme imkânı yakalar. Ömer’e yaşadığı bu bir anlık karmaşada en büyük destek yine bir kadından gelir. Kız arkadaşı Yeşim, Ömer’in “filmlerde, reklamlarda, moda dergilerinde, beğenip gösterdiği gibi kumral, yeşil gözlü, dolgun göğüslü, uzun bacaklı.” (2004: 15) kadın halini önce kıskanır ve onun Ömer/Ayşe olduğuna inanmaz. Ancak ona sadece Ömer ve kendisinin bildiği sorular sorarak emin

olur. Yeşim'in bir kadın olarak güven duygusuyla onu anlaması, yadırgamaması ve kabullenmesi kadın dayanışması açısından oldukça önemlidir. Yeşim'in gelişi ve Ömer'in tekrar eski haline dönüşüyle son bulan hikâyede "Yaşasın artık kadın değilim!" (2004: 22). cümlesi bir erkeğe, kadın olma macerasının ne kadar ağır geldiğinin göstergesidir. Yazar, Ömer karakteriyle okuyucu düzleminde bir erkeğin kadın bedenine sahip olsa da erkeğe ait zihin yapısıyla kadınların dünyasını anlamlandırmasının ve onların toplum içinde konumunu somutlamasının mümkün olmadığını ya da ne kadar zor geldiğini göstermeye çalışmıştır.

Erkeğin Ütopyasında Anima: Shangri- LA¹lı Yaprak

Persona sayesinde erkekler dışarıda "güçlü adam" rolünü üstlenirken içsel olarak dişil zayıflıkları kadına/animaya dönüşür. Ancak içsel dünya, dışa dönük bilinç için karanlık ve görünmez olduğundan dolayı erkeğin zayıflığını anlayabilmesi güçleşir ve personanın karşısı anima bütünüyle karanlıkta kalır. Bu durumda erkekler karısının tahakkümü altına girer ve kadın için güç artışına sebep olan bu hadise kadının bir kahramanla evlendiği yansımalarına neden olur. Erkeğin ise bireyselleşme/kendini gerçekleştirme sürecini tamamlayabilmesi için animayla kurduğu görünmez ilişki sisteminin bilincinde olması gerekir. Ancak erkeğin kendisini animasından ayırması oldukça güçtür. Erkeğin kabullenmesi gereken ilk husus önyargılarıyla mücadele etmesi gerektiğidir. Bu zorlu süreçte erkek açısından küçümsenmemesi gereken şey, ideal personanın ideal animadan sorumlu olduğu gerçeğidir. Erkek bunu fark ettiğinde bu idealler onun için paramparça olur, dünya hatta kendisi bile belirsiz bir hale gelir. Dolayısıyla persona animayı gerçek kılar ve anima da bir kişiliktir; bu özelliği sebebiyle bir kadın üzerine kolayca yansıtılır. Çünkü anima bilinç dışıdır ve bilinç dışı olan her şey daima yansıtılır (2015c: 18-21). *Shangri-LA* hikâyesi Jung'un bu teorisine örneklem oluşturması açıdan seçilmiştir. Hikâyenin kurgusu kadın ve erkek ilişkisinde animanın işlevlerini somutlaması bakımından önem arz etmektedir. Hikâye kişisi bir trafik kazası geçirir ve komadadır. Otuzlu yaşlarda sağlıklı bedene ve yolunda giden bir işe sahip olan bu adam; dinamik, enerjik ve hatta kadınların ilgisini çekmeyi başaran bir erkektir. Çalışan bir eş ve ergenlik dönemine adım atmış biri erkek diğeri kız iki çocuk babası olan hikâye kişisi kendi hayatını "paketlenmiş tehlikesiz bir yaşantı" olarak tanımlar. Ona göre hayatında her şey yerli yerindedir ancak trafik kazası geçirip komaya girdiğinde mutlu

¹ James Hilton'un 1933'te yazdığı "Lost Horizon" (Kayıp Ufuk) isimli kitabında Kuzey Tibet'te bulunan "Shangri-La" adında büyülü bir yerden bahseder. Shangri-La, zamanda asılı kalmış, rüya gibi bir yerde saklanmış, hayali bir toplumdur. Burada dünyanın bütün kültür ve dinlerinin öğretileri saklanıp kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Müzik, şiir, resim başta olmak üzere sanatın her türlü muhafaza edilir. Bu gizli ve mükemmel mekânın mahremiyetinde yaşayan halk; yaratıcılığın ve insan ruhunun ürettiği her şeyin, yok edilmesini engellemeye çalışır. Shangri-LA'da nefret, zina, kıskançlık, öfke, ağgözlülük gibi bütün negatif duygularla beraber her çeşit şiddet de toplumun sağlığı için yasaklanmıştır. Dağların arasında saklanmış, ideal toplum düşüncesi Budistlerin antik yazılarında da görülür. Bu yazılarda Shangri-La'ya benzeyen, Shambhala/Şambala isimli bir yerden bahsedilir. Sanskritçe'de "Barış ve mutluluk dolu yer" anlamına gelir. Shambhala/Şambala, Tibet Budizmi'nde Kalachakra veya "zaman çarkı" ile de bağlantılı olan insan ve doğa arasındaki bir uyum alanını tanımlayan temel bir kavramdır. Shambhala/Şambala kelimesi Budizm öncesi birçok antik yazıda da mevcuttur. Bilge insanların yaşadığı, ulaşılmaz, mükemmel bir şehri ifade eder ve doğuda oldukça yaygın bir inanıştır. 2001 yılında Çin hükümeti efsaneye gerçek bir yüz vermek için Yunnan yakınlarında, Tibet sınırında bulunan Songzanlin Manastırı'nın da olduğu bölgeyi Shangri-La olarak isimlendirmiştir. Hilton, Kayıp Ufuklar'ın yayınlanmasından birkaç yıl önce, Çin sınırına yakın kuzey Pakistan Keşmir'de Hunza Vadisi'ni ziyaret eder; Bu nedenle, Hilton'un Shangri-La'nın fiziksel tanımlaması halkın inandığı bir ilham kaynağıdır. Himalayaların batı ucunda yer alan, dağlarla çevrili, izole edilmiş bir yeşil vadi olan bu yer romandaki tanımlarla yakından eşleşmektedir (<https://en.wikipedia.org/wiki/Shangri-La>, <https://yolvemacera.com/shangri-la-yeryuzundeki-cennet/>).

olup olmadığını hiç sorgulamadığının farkına varır. Komada yaşam mücadelesi veren hikâye kişinin başında oturan kumral ve gözü yaşlı genç kadın/karısı adeta bir görevi yerine getirir gibidir. Yaklaşık on yedi yıldır evli ve bir zamanlar birbirlerine âşık olan bu çift arasında aslında duygusal hiçbir bağ kalmamıştır. Sadece toplumsal norm ve kurallar gereği bir arada durmaktadırlar:

“Birbirimize âşıktık oysa... Şimdi yanı başımda içtenliğinden kuşkulandığım bir kederle ağlıyor karım. (...) Belki sevgilileri bile olmuştur, vardır da... Evlenirse mezarımda oturup onu bu yüzden suçlayamam ya... Acaba diyorum, acaba on yedi yıllık beraberlik, birlikte büyüme sürecini de içerdiği için mi tavsadı böyle? **Acaba karımın kardeşim oluşunda suçum var mı? Acaba beni sevişindeki mülkiyet duygusunun bilincinde miydi?** Bilmiyorum, çünkü yedi saat öncesine kadar bunları böyle apaçık sormamıştım kendime. Daha doğrusu, sormayı hep ertelediğim bir zincirin halkalarıydı bunlar.” (2004: 41).

Jung’a göre animanın ilk taşıyıcısı anne olduğu için ondan ayrılmak oldukça hassas ve eğitim yönünden önemli bir konudur. Bu nedenle ilkel insanlar bu ayrılığı organize etmek üzere ayinler düzenlerler. Bu kopuş için yetişkin olmak yeterli değildir, yeniden doğuş seremonilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Modern yani uygar insanda da durum çok farklı değildir. Modern insan da bu ayrılık süreci için hayranlık uyandıran bir eğitimden geçmek zorundadır. Bu durumda sonuç, animanın/anne imagosunun eşe aktarılmasıyla gerçekleşir. Erkek evlenir evlenmez çocuksulaşır, duygusallaşır, bağımlılaşır, uysallaşır, saldırganlaşır, acımasızlaşır, aşırı duyarlı hale gelir ve üstün erkekliğinin saygınlığını korumayı düşünür. Modern insanın eğitiminde evlilik ideali annenin büyümlü rolünü eşinin üstlenmesini sağlayacak şekilde düzenlenir ve erkek evlilik görüntüsü altında anne koruması arar. Bu durum erkeğin üzerinde eşine gayrimeşru bir otorite kurma fırsatı verir, bu da zamanla iç gerilim yaratarak tehlikeli bir birliktelik oluşturur (2015c: 21-22). Hikâye kişinin annesi de komada başında ağlayanlardan biridir ve annesiyle ilgili düşüncelerine bakıldığında karısının onun üzerinde kurduğu otorite netlik kazanmaktadır: “Üç çocuğu içinde en başarılı, en vefalı olanı; yani ben komadayım. Ablam ve ağabeyim onu benim kadar hoşnut edemedikleri, benim mesleki başarılarımla sağda solda böbürlenebildiği için gözbebeği olan biricik oğluyum ben onun.” (2004: 42). Hikâye kişinin anne otoritesiyle başlayan eşiyile birlikteliğinde artık tehlike çanları çalmakta, zorla sürdürülen bu evlilikte çift arasında oluşan “iç gerilim” birbirlerini yıpratmalarına sebep olmaktadır. Bu gerilimin oluşmasında onun annesi kadar babasının da rolü vardır. Oğlu komadayken bile gözyaşlarına hâkim olmaya çalışan baba, aklını ve yeteneğini sağlam, soğukkanlı zemine oturtmuş bir karaktere sahiptir. Güçlü bir iradeye sahip olmayı babasından öğrenen hikâye kişinin karısıyla yaşadığı hayat bir nevi babasının hayatının iz düşümüdür. Babası annesi tarafından sürekli dışlandığı ve yanlış anlaşıldığı için hayata karşı bir savunma mekanizması geliştirmiş, bu durum onun yıkılmasına değil aksine bilenerек daima güçlü görünmeye çalışan bir tavır geliştirmesine neden olmuştur: “**Annemin suçu değildi**, o, güzel evler, arabalar, tehlikesiz bir yaşam, şık giysiler, etkileyici bir sosyal konum bekliyordu hayattan. **Tıpkı benim karım gibi!**” (2004: 43).

Hikâye kişinin anne ve babasının ilişkisi üzerinden yaptığı bu değerlendirmede, onun karısıyla annesi arasında hiçbir fark olmadığı, animasını/anne imagosunu eşine aktardığı görülmektedir. Jung’a göre anne karmaşası kız ve erkek çocukta farklılık gösterir. Erkek çocukta görülen eşcinsellik, Don Juancılık ve iktidarsızlık gibi rahatsızlıklar bilinç dışında anneye bağlıdır. Her eril anne karmaşasında erkeğin cinsel karşılığı anne arketipiyle yan yana gelerek önemli rol oynamasından kaynaklanır. Anne, insanın temas kurmaya başladığı ilk kadındır. Anne erkek çocuğun erkekliğiyle açık ya da gizli bilinçli ya

da bilinçsiz uğraşır. Böylece erkek çocuk özdeşleşme, direnme, farklılaşma ilişkileri yaşar; erotik çekim ve itmeyeleşir (2015c: 125-126). Bu durum hikâye kişinin neden babasıyla aynı kaderi yaşadığını da açıklar.

Persona sayesinde “güçlü adam” rolüne bürünen baba ve oğulun yaşadıkları dişil zayıflık nedeniyle animaları karanlıkta kalmış ve kendi iç dünyalarında eşleri tarafından yönetilerek iktidarsızlaşmışlardır. Jung, animası karanlıkta kalan bu gibi erkeklerin kolaylıkla karılarının tahakkümü altına girebileceklerini söyler. Babası yaklaşık yirmi yıl önce annesinden ayrılarak bu tahakküme son vermiş; fakat hikâye kişisi defalarca boşanmanın eşiğine gelmesine rağmen karısının vazgeçmesiyle bu yükten kurtulamamıştır. Ancak o, komada bilinç dışına bastırdıklarıyla yüzleşerek içinde bulunduğu gerçeklerin ve yıllarca başkalarının mutluluğunu gözetip kendi “öz”ünü ihmal ettiğinin farkına varır. Hikâye kişinin uzun süre kendi özünü ve ruh imgesini ihmal etmesinde kişilik gelişimini tamamlayamamış olmasının da etkisi vardır: “Birey, kimi zaman ruh imgesiyle karşılaştığının farkına varamaz; bunun sebebi benliğini keşfetmek için çıktığı yolun başında olmasıdır.” (Akça vd. 2017: 303). O, ancak bu kalabalık gözyaşları arasında kimsesiz olduğunu düşündüğü anda benliğini keşfeder ve bu keşifle Shangri-LA’lı bir kadın ziyaretine gelir:

“Tam arkalarında, kapıda genç bir kadın belirdi. **Onu bir yerden tanıyordum, belki de eski bir okul arkadaşı veya iş arkadaşıydı, belki birisinin karısı?** Ama eski bir sevgili olsa mutlaka tanırdım. Eski bir sevgili değildi. Kadını o kalabalıkta ve telahta kimse fark etmedi. O bana doğru ilerledi, başucumda durdu, göz göze geldik. Gülümsedi.” (2004: 46).

Hikâye kişinin gördüğünü zannettiği ancak başka hiç kimsenin fark etmediği bu yanılsamada Shangri-LA’lı Yaprak, vurgulanan cümlelerde görüldüğü gibi kolektif bilinç dışının ürünüdür ve animayı temsil eder: “Bilmiyorum ama bir yandan da hep biliyormuş da, şimdi anımsıyormuşçasına bir uyanış, bir ayrılma duygusu...” (2004: 47). Kadının hikâye kişisine tanıdık gelmesi, ona karşı yakınlık hissetmesi tamamıyla içindeki dişil ögenin yansımasıdır. Ancak karısının da bu yansımaya iştirak etmesi oldukça ilgi çekicidir. Çünkü animanın bu kadar belirginleşmesinde ve yüzeye çıkmasında en büyük pay karısına aittir. Karısı Shangri-LA’lı Yaprak’ı hissettiği anda oyuncağı elinden alınmış bir kız çocuğu gibi paniğe kapılır ve oldukça kompleksli olan bu kadın komadaki kocasını sevdiğinden değil ona ait bir mülkiyete başkası girdiği için kıskanır. Komaya girene kadar ailesi, eşi ve çocukları tarafından yalnızlığa terkedilmiş olan hikâye kişinin ruhunu anima ele geçirmiştir. Jung’a göre persona sahibi kişi iç gerçeklerinin farkına varmadığında aslında anima sorunuyla karşı karşıyadır. Olaylar kendi gidişatına bırakıldığında erkek, eş ve çocuklarından uzaklaşır. Ailesinin katı yürekliliğinden yakınmaya başlar ve kısa sürede çevresinde kimse kalmaz. Yaşadığı yalnızlaşmanın nedenlerini sorgularken ‘İçime nasıl bir şeytan girdi?’ sorusunu soran erkeğe aslında anima ayrılmayı dayatmaktadır. Anima erkeği ailesinden koparmaya çalışan kıskanç bir metres gibi aralarına girer. Resmi bir görev ya da avantajlı konumda aynı şeyi yapabilir (2015c: 23-24). Hikâye kişinin durumunda da ruhsal manada aileden kopuş ve animanın baskınlığı söz konusudur. Ancak onun bu kadar teslim olmasında ve animayla yeni bir dünya kurmasında iç gerçekliğinden bütünüyle uzaklaşmasının payı vardır. Duygularını uzun süre bastırdığı için animasının farkında olmadığından dolayı Shangri-LA ona kendisini düşündüğü anları şu sözlerle hatırlatır:

“Kendinizi hiç zorlamayın, tek tek hatırlatacağım size. Kuşları düşünün şimdi, nasıl kıskanırdınız onları... Kuşlar gibi uçabilmeyi hayal edip, onlar gibi havada süzlebilmek, istediğiniz ufuklara çekip gitmek tutkusuyla yanıp tutuştuğunuz, bu heyecanınızı paylaşacak kimsecikler bulamadığınız günleri düşünün... Anımsadınız mı? Aklınız fikriniz hep uçmakta, hep göklerde, ama tıpkı kuşlar gibi, açıkta, boşlukta... Paraşüt kursuna yazıldınız bir ara. **İlk atlayışınız sırasında, boşlukta yapayalnız düşerken beni düşünmüştünüz... On sekiz yaşındaydınız.**” (2004: 47).

“... ‘Fahişe’ adlı bir kadınla sıvaları dökülmüş bir odada yalnız kalınca ondan özür dileyip, oradan kaçarken yolda yine beni düşünmüştünüz, hımmm?” (2004: 48).

Hikâye kişisi kolektif bilinç dışındaki bu atasal psişik mirasın hayalini ergenlik döneminden itibaren hissetmiş, daha evliliğinin ilk günlerinde karısıyla dünyayı dolaşıp farklı kültürleri görme isteğinin gerçek olmayacağını anladığında kendi ütopyasında mutluluğu yakalamaya çalışmıştır.

“Shangri-LA’dan geldim ben. Biliyor musunuz hanımefendi, hayal güçlerini boğup, geliştirememiş insanlar dünyayı ve uzayı coğrafya atlaslarından, NASA’dan izlerler ancak. Shangri-LA uzakta, çok güzel bir ülkedir. Haritada bulamazsınız. **Kendi haritasını kendi çizen herkesin bir Shangri-LA’sı vardır. Ben kocanızın Shangri-LA’sındanım.** (...) Değil, hiç değil, aksine; Shangri-LA olmasaydı hayatın çelişkileri ve kalınlıkları büsbütün katlanılmaz olurdu. ÜTOPYA, yaratıcı insanlar için besleyicidir. İnanın buna, hayatınızda bir kez inanın buna!” (2004: 49).

Anima bireyin asla bilinçli bir şekilde ayırımına varamayacağı ancak bireyin yaşantısına, özelliklerine duygusal ilişkilerine ve ruh durumlarına hâkim olan bir kişilik parçasıdır. İnsanlık tarihiyle yaşıt olan anima nesilden nesle geçip her erkekte yeniden var olmasından dolayı yeniden doğuşun en büyük destekçisi ve en önemli tezahür aracıdır (Korucu 2019: 713). Bu açıdan değerlendirildiğinde hikâye kişisinin ütopyasında Shangri-LA’lı Yaprak, onun yaşam mücadelesi verirken yeniden doğuşuna neden olmuştur. Onun gelişiminin ve karısının bu durumu hazmedemeyip onu terk edişinin ardından komadan çıkan hikâye kişisi, güçlü iradesinin yanında zengin hayal dünyasının da kapılarını aralayarak o güne kadar yalnızlaştırdığı dişil ögesiyle bütünleşmeyi tercih etmiştir. İncelenen bu hikâye, erkeğin ütopyasında/hayal dünyasında animanın rolünü ortaya koymakta ve okuyucu düzleminde ruhun yenilenmesi için erkeğin içindeki ebedi kadın hayalinin işlevini görünür kılmaktadır.

Animaya Dönüştürülmeye Çalışılan “Önceki ve Sonraki Kadın”

Jung’a göre cinsler arasındaki ilişkinin temelinde ruh imgesi/anima ve animus yer alır. İlişkinin heyecanını, gerginliğini, korkularını bu imge büyük ölçüde belirler. Personasıyla özdeşleşmeyi ihmal etmeyen bireyler, iç psişik süreçleri hususunda ihmalkâr davrandıkları için onu yönetmekte güçlük çekerler. Bu durumun nedeni iç psişik süreçleriyle bilinçli ilişki kuramamalarından kaynaklanmaktadır. Sonuçta ruh imgesini yansıtamayan bireyler, bu imgenin öznedede kalması ve ruh imgesiyle özdeşleşmesi sebebiyle aynı cinsten kişilere karşı ilgi duyabilirler. Gizli yaşanan eşcinselliğin temelinde erkeklere babanın, kadınlara annenin imge olarak aktarımı söz konudur. Ayrıca yine aynı şekilde birey dış dünyaya ruh imgesini yansıtamazsa nesneyle bağ kurup iletişim kurması zorlaşabilir. Nesneyle doğru bağlantının kurulmaması Sigmund Freud’un narsizm /özseverlik olarak adlandırdığı; kişinin kendine âşık olması kompleksin gelişmesine neden

olur. Nesnenin davranışının ruh imgesiyle uyuşması personasının yaşamasına ve gelişmesine imkân tanıdığından birey, iç dünyasıyla sürekli meşgul olmak zorunda kalmaz. Ancak uyuşmama durumunda birey bilinç dışıyla hastalıklı bir ilişki geliştirir ve bilinç dışının içerikleri özneyi giderek bunaltır ve güçsüz duruma düşürür (2016a: 62-63).

Jung'un bu düşüncelerine örneklem oluşturması için *Önceki ve Sonraki Kadın* hikâyesi seçilmiştir. Hikâye bir erkeğin hayatına farklı zaman dilimlerinde dâhil olan iki kadının aynı kaderi yaşaması durumu üzerine kuruludur ve önceki kadının "kulak, burun ve göz" olmak üzere bilinç dışına hizmet eden üç duyu organını adamla yaşadığı eve bırakıp gitmesi süreciyle başlar. Önceki kadının onlar tatildayken duyu organlarını eve bırakmasındaki temel sebep adamın sonraki kadınla olan ilişkisini merak etmesi gibi düşünülse de aslında merak edip bir rüya halinde önceki kadınla iletişime geçen sonraki kadındır. Hikâyenin başında sonraki kadınla İtalya tatilinden dönen adam, oldukça mutlu ve huzurludur. Ancak kadın bu tatilden tedirgin, mutsuz, yorgun ve huzursuz dönmüştür. Sonraki kadının bu yorgunluğunun ve bilinç dışına yaptığı yolculuğunun temelinde artık adama tahammül edecek gücünün kalmaması oldukça etkilidir. Sonraki kadın tatilde bir kırılma yaşar ve evine döndüğünde bu kırılma netlik kazanır. Kendisini bu eve ait hissetmeyen/yabancılaşan sonraki kadın, evde başka birinin varlığını/önceki kadını hisseder fakat bir anlam veremez. Dolaptaki taze kremşokola ve banyoda kendisine ait olmayan nemlendirici sonraki kadını, önceki kadına götürecektir olan somut deliller konumuna yükselir. Dolaptan çıkan bu eşyalar, aslında onun bilinç dışı yolculuğunun kapılarını aralar. Ancak adam, her zaman olduğu gibi oldukça duyarsız ve umursamaz bir şekilde yatıp uyumayı tercih eder. Gecenin ilerleyen saatlerine kadar uyuyamayan kadın (aslında uyku halinde) duş almak için banyoya girer ancak bir çift gözün kendisini izlediğini fark edince korkudan ne yapacağını bilemez. Aynanın karşısına geçip kendisini sorgulamaya başlayan sonraki kadın, kısa süre sonra gözü, burnu ve kulağı olmayan siyah uzun saçlı, bembeyaz yüzlü bir kadınla karşılaşır. Kadın duyu organlarını bıraktığı yerlerden alıp takarak sonraki kadına sadece meraktan burada olduğunu söyler. Sonraki kadın onu fotoğraflardan hemen tanır ve iki kadın oturup kahve içerek adamın kendilerine dayattıkları hayatı tartışır.

Altı yıl önce adamdan ayrılan önceki kadın, kendisinden sonra evde hiçbir değişiklik yapılmadığına dikkat çeker. Çünkü adam için sadece kendi istekleri ve arzuları söz konusudur. Onun hayatına dâhil olan herkes, nesne konumuna yükselmiş ve onun ihtiyacına cevap verdikleri, ona uyum sağladıkları sürece var olabilmeleri söz konusu olmuştur. Sonraki kadın, önceki kadınla konuşmasının ardından altı yıldır yaşadıklarını değerlendirmeye fırsatı yakalar:

"Kıvırcık saçlı kadın, ilk kez korkmadan altı yıl boyu çekinerek sakladıklarını çıkarttı, gözünün önüne serdi. İnsanın en korkunç sırları kendisinden sakladıklarıdır. Kocasını, onun kendisiyle ilgili en küçük şakayı kaldıramayışını, kendini uyurken bile önemseyişini, karısının problemleri olduğunda işlerinin aniden yoğunlaşmasını, **altı yılı dolduran hep onun kitapları, filmleri, dostları, sorunları, iş kaygıları, plakları, rı, rı, rıları düşündü.**" (2004: 73-74).

Jung, ruh imgesinin/animanın dış dünyaya yansıtılmaması durumunda bireyin narsistik kişilik özelliği veya bilinç dışıyla hastalıklı bir ilişki geliştirdiğinden bahseder. Hikâyedeki adamın bencil kişilik yapısı ve daima kendini öncelemesi aslında tam da bu teoriyle örtüşür, onun animasının karanlıkta kalması etrafındaki kadınları animaya dönüştürmek istemesine neden olmuştur:

“Dedi: Siz tatildeyken geldim buraya. **Baktım evin içinde hala onun soluğu vardı. Yalnız onun.** Sana yatağında bir iki kişilik yer, kütüphanesinde yüz-iki yüz kitaplık bir soluk bırakmış ancak. Nasıl da ustaca yapar bunu bilirim. Senin haklarına, kişiliğine çok saygı duyduğunu söyleye söyleye **kendi parçası kılar seni.** Farkına vardığında üzerinden geçen zaman miktarı, insanın kişiliğini ele veren önemli bir ölçüttür. Ben yedi ay dayanabildim.” (2004: 74).

Sonraki kadın, önceki kadının tespitlerini dinlerken aslında altı yıldır bilinç dışına bastırdıklarıyla yüzleşmektedir. Önceki kadın ona sadece yedi ay katlanabilmişken sonraki kadın altı yıldır onunla birlikte: “Dedi: Aslında burası ne benim, ne de senin evin olmadı. **Kendine benzetip, öğütemediği kişilikleri bu evde barındırmaz o.** Şimdi kendinin bir uzantısı olan seninle yaşamasının nedeni bu, biliyorsun...” (2004: 75) Adam için ne önceki ne de sonraki kadının bir önemi vardır. Her ikisi de onun hayatındaki boşluğu doldurup ihtiyaçlarını gidermektedir. Sonraki kadın gittiğinde de adam onun yerini dolduracak birini bulacaktır. Adam bilinç dışına bastırdığı güçsüz ve karanlık yanlarıyla/animasıyla yüzleşemediği için onun hayatına dâhil olan kadınların mutlu olması söz konusu değildir. Sonraki kadın, önceki kadının adamı bu kadar iyi tanıması karşısında şaşkındır ve onu bu kadar iyi tanımayı nasıl başardığını merak eder. Önceki kadın, “Çünkü ben onun dişisiyim!..” (2004: 75) diyerek karakter yapılarının aynı olduğunu vurgular. Bu durumda kadın ve erkek ilişkisinde önemli olan şeyin aynı kişilik özelliklerine sahip olmak değil, ruh imgesini bulmak olduğu kesinleşir. Yazar kurguladığı bu fantastik öyküyle yarattığı önceki kadın hayaliyle sonraki kadını görünür kılmış, kadının bilinç dışına ulaşmasında birlikte olduğu erkeğin hayatını deneyimleyen kadınların rolü olduğunu örneklem oluşturarak açıklamıştır.

Sonuç

Buket Uzuner’in *Ayin En Çıplak Günü* adlı hikâye kitabında yer alan *Bir Erkeğin Dayanılmaz Bilinçaltı Tutkusu, Shangri-LA’lı Yaprak, Önceki ve Sonraki Kadın* başlıklı öyküler, anima arketipinin yansımalarının kadın ve erkek ilişkisi üzerindeki etkisine örneklem oluşturup somutlaması için seçilmiştir. Erkeklerin hayatlarında var olan kadınlarda ya da kadınlarla ilgili bakış açılarında içlerinde taşıdıkları ebedi/hayali kadın imgesinin etkisinin boyutları bu hikâyeler üzerinden tartışılmıştır. Bu bağlamda erkeğin hayatında ilk taşıyıcı anima imgesi olan annenin rolü ve erkeğin hayatına dâhil olan kadınların bu rolle nasıl uyum sağladığına ya da çatıştığına dair veriler elde edilmiştir. *Bir Erkeğin Dayanılmaz Bilinçaltı Tutkusu* hikâyesinde Ömer, karakterinin bilinç dışı yanılması sonucunda bir an için kadın olma macerası anlatılmıştır. Bütünüyle fantastik boyut taşıyan hikâyede Ömer, tam bir kadın hakları savunucusu ve onların dünyalarına nüfuz eden bir erkektir. Ancak bu zihin yapısına sahip olmasına rağmen kadın olmadan toplum içinde kadının konumunu anlayabilmesi mümkün değildir. 8 Mart Dünya Kadınlar Günü’nde hayalindeki kadına dönüşme yanılması kapılan Ömer, bu bedenle sosyal düzene karıştığında ve erkekler tarafından fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kaldığında kadın olmanın zorluklarını anlamıştır. Ömer’e bu gücü ve sağduyuyu yaşatan animasıdır. Animasını bilinç dışının karanlığından kurtaran ve onunla özdeşleşen Ömer, artık kadınların dünyasına inebilen bir bireydir. İnceleme konusu olan *Shangri-LA’lı Yaprak* adlı hikâyede ise erkeğin reel manada yaşadığı hayattan sıkılıp animasıyla oluşturduğu ütopyası kurgulanmıştır. Hikâye kişisi geçirdiği bir trafik kazası sonrası komaya girer ve bu esnada bütün hayatını gözden geçirme imkânı yakalar. Evli ve iki çocuk babası olan hikâye kişisi o güne kadar başkalarının mutluluğu için çabalamış, kendi hayallerini bu uğurda ertelemiştir. Onun hayatını bu konuma getiren ilk dramatik hamle, yanlış eş seçimidir. Bu seçiminde ise annesi etkili olmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde

babasının yaşadığı kadere mahkûm olan hikâye kişisi için yeniden doğuş etkisi ütopyasının kadın kahramanı Shangri-LA'lı Yaprak'tan gelir. Erkeğin ütopyasından gelen bu kadın/anima ona hayallerini anlatarak ona kim olduğunu hatırlatmıştır. Hikâye erkeğin dünyasında anne ve babanın rolü başta olmak üzere eş seçimin etkisi açıdan önem arz etmektedir. Ayrıca erkeğin hayallerinin şekillenmesinde animanın görev üstlenerek onun ruhsal dünyasıyla temas etmesini sağladığına dair veriler sunmaktadır. *Önceki ve Sonraki Kadın* hikâyesinde animanın erkeğin hayatındaki olumlu tavrının yanında narsistik kişilik bozukluğuna sebep olduğu örneklenmiştir. Hikâyedeki adam animasına/kadın hayaline ulaşamadığı ve bilinç dışı bütünüyle karanlıkta kaldığı için hayatına dâhil olan kadınları öğütmede hatta bir nesneye dönüştürmektedir. Adam iki kadınla evlenmiş ve her ikisini de pasif, silik, ikincil bir kişilik olmaya zorlamıştır. Sonraki kadın, önceki kadının hayali vasıtasıyla bilinç dışına bastırıldığı gerçeklere ulaşarak hikâyenin sonunda adamı terk etmiştir. Fantastik bir dünyanın pencerelerini aralayan her üç hikâye de insanlık tarihi boyunca toplumu meşgul eden kadın erkek ilişkisinde atasal psikolojik mirasın da etkisini ortaya koymakta ve okuyucunun hayal dünyasının sınırlarını zorlayarak farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKÇA, Hilal - Saliha CÖMERT (2017). "İçimizdeki Şeytan Romanında Ruh İmgesi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. V/59: 296-318.
- CHARRİER, Jean Paul (2010). *Bilinçdışı ve İnsan*. (çev. Hüsen Portakal). İstanbul: Cem Yayınevi.
- FORDHAM, Frieda (2015). *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*. (çev. Aslan Yalçiner). İstanbul: Say Yayınları.
- HALL, Calvin S. - Vernon J. NORDBY (2006). *Jung Psikolojisinin Ana Çizgileri*. (çev. Ender Gürol). İstanbul: Cem Yayınevi.
- JACOBI, Jolande (2013). *Complex/Archetype Sembol in The Psychology of C. G. Jung*. London, New York: Taylor & Francis Group,
- JUNG, C. Gustav (1980d). *The Archetypes and Collective Unconscious.(The Collected Work of C. G. Jung)*. IX/1, New York: Princeton University Press.
- JUNG, C. Gustav (2009e). *İnsan ve Sembolleri*. (çev. Ali Nahit Babaoğlu). İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- JUNG, C. Gustav (2015). *Feminen/Dışillığın Farklı Yüzleri*. (çev. Tuğrul Veli Soylu). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- JUNG, C. Gustav (2016a). *Analitik Psikoloji Sözlüğü*. (çev. Nur Nirven). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- JUNG, C. Gustav (2016b). *Maskülen/Erilliğin Farklı Yüzleri*. (çev. Didem Gamze Erdinç). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- KORUCU, Arzu (2019). "Ruh Adam'da Animayla Aydınlanan Yeniden Doğuş Arketipi: Selim Pusa'tın Sonsuz İstirabı". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. VIII/1: 710-724.
- SAMBUR, Bilal (2005). *Bireyselleşme Yolu/Jung'un Psikoloji Teorisi*. Ankara: Elis Yayınları.

SHAMDASANI, Sanu (2003). *Jung and The Making of Modern Psychology*. New York: Cambridge University Press.

STEVENS, Anthony (1999). *Jung*. (çev. Ayda Çayır). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

UZUNER, Buket (2004). *Ayın En Çıplak Günü*. 15. Baskı. İstanbul: Everest Yayınları.

İnternet Kaynakları

Shangri La (2019). Erişim Tarihi: 03.11.2019. <https://en.wikipedia.org/wiki/Shangri-La>

Shangri La Yeryüzündeki Cennet (2019). Erişim Tarihi: 03.11.2019.

<https://yolvemacera.com/shangri-la-yeryuzundeki-cennet/>

Resim 1:

<https://holyharmony.wordpress.com/2017/01/28/insan-ve-semboLLeri-carlg-jung/> Erişim Tarihi: 22.10.2019)

Resim 2:

<https://carljungturkiye.wordpress.com/2017/06/15/anima-ve-animus/#jp-carousel-166> (Erişim Tarihi: 22.10.2019)

Resim 3:

https://www.facebook.com/150199188884148/photos/ms.c.eJw9ytsJACAMA8CNJGlnjfsvjvj6PDiKhoSAykLjtUekWN~;KCTqfvX~_P6z7PHwt6Gg~;p.bps.a.151805478723519/151805502056850/?type=3&theater (Erişim Tarihi: 22.10.2019)

Resim 4:

https://www.facebook.com/150199188884148/photos/ms.c.eJw9ytsJACAMA8CNJGlnjfsvjvj6PDiKhoSAykLjtUekWN~;KCTqfvX~_P6z7PHwt6Gg~;p.bps.a.151805478723519/151805502056850/?type=3&theater (Erişim Tarihi: 22.10.2019)

EK:

Resim 1

Resim 2

Resim 3:

Resim 4

İZMİR KENT KÜLTÜRÜ İÇİNDE MAKEDON MÜZİĞİ İLE TAPANİ ORKESTRALARININ YERİ VE ÖNEMİ

Berrak Taranç *

Ragıp Taranç**

ÖZET

Kent kültürü birbirlerinden farklı-değişik kültürlerden gelerek aynı kent içinde yaşamak durumunda olan bireylerin ve toplumsal gurupların, haklarının, sorumluluklarının farkındalığına dayanır. Yaşanılan kente özgü görgü kurallarına, etik davranış özelliklerine sahip çıkarak, bir arada hoşgörüyü yaşayabilme yetisi olarak kent kültürü; aynı coğrafyada yaşayan bireylerin birbirlerini daha iyi anlamalarını, böylece kaynaşmalarını sağlar. Tapani müziği de İzmir kent kültürü içinde önemli bir yeri sahiptir. Balkanların, Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmesini takiben, Anadolu ve Balkan müzikleri karşılaşmıştır. Bu karşılaşma sonucu, farklı motifler taşıyan müzik türleri kaynaşmış ve Tapani adı verilen tür doğmuştur. Literatür taraması ve alan araştırmasına dayalı olan bu çalışmada, Makedon müziğinin İzmir, kent kültürü içindeki yeri ve önemi, değeri, işlevi, yapısı, Tapani orkestralarının nişan, kına, düğün, sünnet gibi ritüellerdeki müzik ve sunum olgusu, kuramsal veriler ve bireysel iletişim eşliğinde ortaya konulmuştur. Tüm bu veriler İzmir'in kent kültürü içindeki değeri göz önünde bulundurularak değerlendirilmeye özen gösterilmiştir. Makedon müziğinin kent kültürü içinde ortaklaşa oluşturduğu kültürlenme, kültürlenme, melezleşme, zihniyet gibi kavramlar ile geçişkenliklerinin ortaya konulması da çalışmada hedeflenen husular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Tapani Müziği, İzmir Kent Kültürü, Makedon Müziği

THE IMPORTANCE OF MACEDONIC MUSIC AND TAPANİ ORCHESTRAS IN İZMİR CITY CULTURE

ABSTRACT

The urban culture is the result of individuals and social groups that have to live in the same city by coming from different cultures, rights, responsibilities. Urban culture as an ability to live together with tolerance by adopting the etiquette and ethical behavior characteristics specific to the city, it enables individuals living in the same geography to understand each other better, thus merging. After the Balkans came under the rule of the Ottoman Empire, Anatolian and Balkan music influenced each other. As a result of this encounter, different types of music with different motifs fused and the so-called Tapani genre was born. In this study, which is based on literature review and field research, the place, importance, value, function and structure of Macedonian music in İzmir, urban culture are emphasized. The music and presentation of the tapani orchestras in the rituals such as engagement, henna, wedding, and circumcision have been presented with theoretical data and individual communication. All these data were taken into consideration in consideration of the value of İzmir in urban culture. The aim of this study is to reveal the concepts such as acculturation, acculturation, hybridization and mentality which are formed jointly by Macedonian music in urban culture.

Keywords: Tapani Music, İzmir Urban Culture, Macedonian Music

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.10.2019; Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2019

Bu çalışmada kullanılan veriler, Ege Üniversitesi 16TDMK004 numaralı Bilimsel Araştırma Projesinden elde edilmiştir.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, İZMİR,
ORCID: 0000-0002-8682-4152. E-posta: btaranç8@gmail.com

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, İZMİR.

Giriş

Bir arada aynı kültürel ortamları paylaşan farklı uluslardan ve farklı inanç sistemlerinden olan halklar zaman içinde ortak kültür ürünlerini paylaştıkları için kendi kültür ürünleri ile diğer ulusların kültürleri arasında kaynaşmaların oluşmasına neden olurlar. Kaynaşma kültürel kimliğin zenginleşmesi olarak algılanabileceği gibi kültürel kimliğin başkalaşması olarak da algılanabilmektedir (Taranç 2007: 35). Müzik kültürü ve müzik eğitimi tüm insanlığın en eski, en köklü, en etkin kültür ve eğitim alanlarının başında gelmektedir (Uçan 2005: 297). Göç ederek farklı coğrafya da değişik toplumsal yapı ile tanışan yerleşimciler ile o coğrafyada bulunan yerli halkın yeni yerleşimcilerle yaşamak durumunda olmaları kültürel etkileşimin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Kültürel etkileşim farklı kültür gruplarının birbirlerinin örf, adet, gelenek, görenek, değer ve normlarından etkilenecek aynı adetleri yaşantıda kabullenme durumudur. Böylece kültürel etkileşim, kültürel değişime giden yönüyle toplumda yapısal etkiler doğurur. “Değişme”, yaşamın ve kültürlerin önemli ve değişmeyen bir kuralıdır. Toplumlar arasında karşılıklı etkileşim sonucunda oluşan değişimlerin en önemlisi kültürdür (Biber vd. 2012: 204). Kültürel etkilenim, müzik ürünlerinde de kendisini gösterir.

1448 yılında Sultan II. Murat’ın II. Kosova Savaşı’nda haçlıları yenilgiye uğratmasından sonra, Makedonya Osmanlı Devleti’nin himayesine girmiştir. Daha sonra Anadolu’dan gönderilen Yörük Karaman Türkleri Osmanlı zihniyetini ve kültürünü bu yöreye taşımışlardır. Bu dönemde Balkan halklarının müzikleriyle karşılaşan Anadolu müziği, farklı motifler taşıyan bu müzik türleriyle kaynaşmış ve Tapani dediğimiz müzik türü doğmuştur. Balkan göçmenleri ile Türkiye’de bulunan yerel halkın evlilikleri zaman içinde kaçınılmaz bir gerçeklik olarak yaşanırken bu birliktelikler Tapani müziğini de kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Bir göçmen düğününde Tapani orkestrası ile Ege Bölgesine özgü herhangi bir ezgi veya bilinen bir Türk müziği ezgisi seslendirilmiş, böylece zaman içinde bu ezgiler Tapani orkestraları repertuvarına eklenerek, repertuar zenginliğinin yanında melezleşme olgusunun da Tapani müziğinin içine yerleşmesine önderlik etmiştir. “Etnik sınırlar, ancak bir karşıtlıklar ve görelilikler bağlamından var olabilen toplumsal kimlikleri tanımlarlar ve korurlar.” (Chapman vd. 1989: 17).

Çalışmanın Yöntemi

Tapani müziği ile ilgili çalışmalar, çok yönlü yapısıyla zaman zaman disiplinler dışı, bazen disiplinler arası, disiplinler ötesi veya disiplinler karşıtı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Literatür taraması ve alan araştırmasına dayalı olan bu çalışmanın konusu Tapani müziği ve bu müziğin kent kültüründeki yeri ve önemi üzerinedir. “Tümevarım” yöntemi, araştırma konusunun öğelerini baz alarak, konunun kendisini parçalardan bütüne ulaşabilecek şekilde açıklamak olarak ifade edilebilir. Bu çalışmada da, “tümevarım” bir diğer ifade ile parçadan bütüne ulaşma tekniği izlenmiştir. Buna ilaveten, “işlevsel yöntem” ile Tapani orkestralarının İzmir Kent kültürü içinde ve sokak müziği içindeki yeri ve öneminin yanında, ritüellerdeki işlevleri anlatılmıştır. Çalışmada tarihsel yöntem, Tapani orkestralarının İzmir Kent kültürü içinde tarihsel geçmişinin anlatılmasında rehberlik etmiş ve bu orkestraların sunumlarının değişimleri tarihsel yöntem ile aktararak, belirli bir sistematığın araştırma içinde oluşmasına yol açmıştır. Böylece bilimsel araştırma yöntem ve teknikleri ayrıştırılırken “karşılaştırma yöntemi” ile diğer eğlence müziklerindeki sunum ile Tapani orkestraları arasındaki farklılıklar veya benzerlikler karşılaştırılmıştır. Tapani orkestrası sunumlarının farklı disiplinler olarak ele alınarak işlenmesi, değerlendirilmesi gereğini vurgulamak bu çalışmanın önemli bir noktası konumuna gelmiştir.

Tapani Orkestraları

Akdeniz Kültürü içinde önemli bir yeri olan Tapani Orkestraları, org, davul, trampet, saksafon, klarnet gibi vurmali ve üflemeli çalgıların birlikteliğiyle Göçmen eğlencelerinin vazgeçilmez ritüelidir. Genel olarak düğünlerde kına gecelerinde nişan ve sünnet düğünlerinde Tapani müziği eğlence kültürünün önemli bir ögesi olarak karşımıza çıkar. Tapani müziği son yıllarda, bazı belediyelerin kent kültürünü korumak, zenginleştirmek ve halka sunma istemleri doğrultusunda, eğlence kültürünün vazgeçilmezi olmuştur. Bunun yanı sıra İzmir’de göçmenlerin yaşadığı semtlerdeki ticari kuruluşların açılışlarında ve bazı özel günlerde Tapani orkestralarına yer verilmektedir.

Tapani Orkestraları bir gelenek olarak erkek egemen toplumların göstergesi niteliği taşımaktadır. Erkekliğe ilk adım olan sünnetlerde, yiğitlik mertlik olgusu ile pekişen asker uğurlamalarında, aile olma olgusuyla aile reisliğine ilk adımın simgesi düğün törenleri öncesi, kına yakma ve kına evinin oğlanlar tarafından temsili olarak basılmasında ve düğünü düzenlenecek olan kızın eline kına yakıldıktan sonra, erkek evine orkestra eşliğinde kınanın yıkanması için gidilmesinde, yeni gelinin erkek evinde kaynana olacak erkek annesinin giymiş olduğu bir şalvarı temsili olarak herkesin içinde ateş ile yakmasında, düğün eğlencelerinde, bebek doğumlarında Tapani orkestraları yer alır.

Göçmen mahallelerinde erkek bebek doğduğunda evin balkonuna bayrak asılarak Tapani müziğinin kullanılması erkek egemenliğinin bu müzikle desteklendiğinin bir göstergesidir. Tapani orkestralarının günümüzdeki durumu otantisite kavramı ile örtüşmektedir. Otantisite aslı gibilik olarak açıklanan bir kavramdır. Adorno’ya göre: “Geleneksel, öyle olmak ve başka türlü olmamak şeklindeki tanımlamayla otantisite kavramı değerini bulur” (Adorno 2007: 136). Batı düşünme ve düşüncenin ürünlerini aktarabilmede kendi geleneği içinde aslı gibiliğin bir rastlantı olmasını asla mümkün kılmaz. Bu durumda aslı gibilik rastlamsal olmaktan tümüyle çıkar. Şöyle ki otantisite geçmişle, geçmişin günümüzdeki görünümü ile tekrar yeniymiş gibi yorumlanmasıyla oluşturulmuş bir kavram olarak açıklanabilir. Tapani orkestralarındaki sunumlarda küreselleşmeyle birlikte post modern bir yaklaşım kaçınılmaz olarak gözlemlenir. “Sanat ve gündelik hayat arasındaki sınırların silinişi, yüksek kültür ve kitle kültürü/popüler kültür arasındaki hiyerarşik ayrımın çöküşü; eklektizmi ve kodların harmanlanmasını destekleyen bir üslup melezliği; parodi, pastiş, ironi, oyunculuk ve kültürün yüzeysel derinliksizliğinin selamlanışı; sanat düşüşü ve sanatın ancak yinelenmeden ibaret olabileceği varsayımıdır” (Featherstone 2005: 28).

Resim 1. - İzmir Çamdibi Tapani Orkestraları

Geleneksel Sunum, Tapani Orkestralarında 9/8'lik, 6/8'lik, 2/4'lük ezgilerin eşliğinde havlu hediyelerinin verilmesi, mahallelinin tümünün katılımı ile oluşur. Tapani orkestralarının çalmış olduğu ezgilerde genellikle üçlü uygusal (armonik) yapı bulunmaktadır. Ayrıca tiz sesler pes seslere göre ezgi içinde daha çok yer almakta ve ezgisel akışta çekirdek ezgileri incelediğimiz zaman üçlü dördü beşli ses aralıklarının kullanıldığı görülmektedir. Çalım özelliği olarak üflemeli çalgılarda tiril çok yoğun olarak kullanılmaktadır. Bu ritüel için davetin gerekli görülmeysi, daveti düzenleyen kişilerin mali durumlarına göre ikramın çeşitliliği de söz konusudur. Örneğin ikramlar meşrubat, limonata, şerbet veya değişik içecekler eşliğinde, çerez çeşitleri, şeker, çikolata, kurabiye, tatlı, yemek şeklindedir. Bu yeme içme olgusu toplum içinde, aileler, komşular, akrabalar, tanıdıklar arasında, kent kültürü içinde duygusal iletişimi güçlendirir. İletişimin yanında Tapani müziği de bireylerin geçmişleriyle ve geçmişteki kendi kökleriyle duygusal, kültürel iletişimlerine neden olur. "İletişim dallanıp budaklandıkça mesafeler küçülmektedir. Şehir yaşamının telaşlı ritmi topluma yayılmakta, olaylar daha çabuk gelişmekte, hayatın temposu hızlanmaktadır. Fikirler göz açıp kapayıncaya kadar ulusal sınırları aşmaktadır. Entellektüel trafiğin her çeşidinde ideoloji takasında ve kültür alışverişinde bariz bir artma mevcuttur" (Mcfarlane 2002: 215).

Tapani Orkestraları ile eğlenirken genellikle erkek ve kadınlar ayrı gruplar halinde kendi eğlencelerini sürdürürler. Fakat bu gelenek kentin hoşgörülü yapısından dolayı İzmir'de farklı bir boyutta karşımıza çıkar ve Tapani orkestraları ile kadın erkek bir arada eğlence geleneğini sürdürürler. 2018 yılında yapmış olduğumuz bu alan araştırmasında, Makedonya'nın Ohrit bölgesinde Ohrit gölü kıyısında Tapani müziği eşliğinde gösteri yapan grubun kadın erkek ayrımı yapmaksızın bir arada horon oynadıklarına şahit olduk. Eğlence ortamı sabahtan gecenin geç saatlerine kadar Tapani coşkusuna tanıklık eder. Ege de İzmir bu orkestraların en canlı yer aldığı bölge olarak yer alır. Karşıyaka, Çiğli, Çamdibi, Bornova, Buca gibi semtlerin yaz ayları Tapanisiz düşünülemez. Harmandalı, Çiftetelli, Horon, Oro, Roman Havası, bilinen popüler şarkılar, Göçmen Şarkıları Tapani Orkestrasının repertuarını oluşturur. Akdeniz'e özgü bir orkestra olan taç veya çelenk anlamındaki Tapani, orkestralarda ezgilerin sunumunda süslemeler, bezekler ile üflemeli çalgılarda çok ustalık isteyen bir çalgılama tekniği eşliğinde geniş kitlelere iletilir. Akdenizlinin içsel coşkusunun bir dışa vurumu olan Tapani Orkestraları görsel ve işitsel malzeme olarak pek çok filmde kullanılmaktadır. Ragıp Taranç ve Faik Kartelli'nin 1993 yapımı "**Bir Düğün Masalı**" isimli uzun metrajlı filminin düğün sahnelerinde Ayvalık görüntüleri eşliğinde Tapani Orkestrasına yer verilmiştir. 1998 yılında Sezen Aksu İzmirli bir sanatçı olarak, Tapani Orkestrası'nı "Düğün ve Cenaze" isimli albüm çalışmasında olumlu yönde kullanarak bu öğeye popüler kültür ürünleri açısından İzmirli bir sanatçı duyarlılığı ile sahip çıkmıştır. Aynı zamanda bir İzmir filmi olan 2011 yılında Osman Dikiciler'in "**Bir Gevrek, Bir Boyoz, İki de Kumru**" adlı filminde olgu gereği düğün sahnesinde Tapani Orkestrası kullanılmıştır.

Resim 2. - Bitola Etnografya Müzesi'nde Sergilenen Tapani Orkestrası Çalgıları

Tapani Orkestraları Anadolu'da Ege Bölgesi'nde, Yunanistan Ana Karası, Adalar, Makedonya'ya kadar geniş bir yelpazede yer almaktadır. Bu orkestralar ezgi sunumu ve çalım teknikleri ile ustalığı, beceriyi, göçmenliği, coşku ve hüznü içlerinde barındırılmaları ile yaşamsal kültürün içinde yerlerini almaktadırlar. 1950'li yıllarından günümüze Makedon göçmen kültürünün önemli bir ögesi olan Tapani orkestraları İzmir Kent Kültürü içinde variyetlerini korumaktadır. Tapani geleneğini yaşatmak amacıyla bazı sivil toplum örgütlerinin özel çabalar içinde olduğunu araştırmamız süresince gözlemledik. "Rumeli Göçmenleri Derneği'nin üç ayda sıfırdan yetiştirilip gösterilere çıkarttığı yaklaşık otuz kişilik Üsküp ekibiyle karşılaştığımda şaşırımdım. Düğünlerde halay sonunda toplaşan; 5-6 yaşındaki çocukların halay başında, ortasında, yanında oynayan büyüklerini nasıl taklit etmeye çalıştıklarını görünce, yargılarımı gözden geçirmem gerektiğini anladım. Göçmen çalgıcıları iyice azalıyor diye düşünürken, İzmir/Çamdibi'nde Göçmen müzisyenlerinin her gün biraz daha iyi çalabilmek için kendileriyle yarıştıklarını gördüm" (Korkmaz 1996: 1). Kosova Rumeli Halk Oyunları Derneği Tapani müziğini Kosova'daki gibi dinleyicilere ulaştırabilmek amacını gütmektedir. Günümüzde ise Çamdibi'nde yapmış olduğumuz alan araştırmamızda, Tapani orkestralarında yer alan müzisyenlerin çoğunun konservatuvar veya diğer müzik okullarında eğitim aldıklarını gözlemliyoruz. Şöyle ki çoğu Tapani gruplarında yer alan müzisyenler, akrabalık yoluyla iletişim içindedir. Örneğin: baba oğul, baba kız, ağabey kardeş, dede torun, amca yeğen, kuzenler, dayı yeğen gibi akrabalık bağları, bu grupların variyetinin daha köklü olmasını sağlamaktadır.

Tapani grupları 1960'lı yıllara kadar, bando, davul-zurna ve ince saz şeklinde variyetlerini usta çırak öğretisiyle sürdürmüşlerdir. Makedon göçmenlerinin yurdumuza ilk gelişi, 1920 yıllarında Bulgaristan ve Yugoslavya'dan olmuştur. Bu göçlerin nedeni: Yugoslavya'da Cumhurbaşkanı Mareşal Tito'nun Müslüman halka ve onların haklarına, olumlu yaklaşmasına karşın; Sırp ve Bulgarların, Müslüman azınlıklara, olumsuz yönde yaklaşımlarından dolayı topraklarını terk ederek özellikle Anadolu'ya göç etmeleridir. Anadolu'da göç için seçilen bölgeler İzmir'de Karşıyaka, Çamdibi, Mersinli, Nergiz, Gültepe, Mersinpinar, Göçmenler Mahallesi, Bergama, Yeni köy, Akhisar, Turgutlu ve İstanbul'dur (Gamze Matracı ile 2017 yılında İzmir Mersinli'de yapılan görüşme). 1950'li yıllarında Anadolu'ya göçler daha yoğunlaşmıştır ve bu göçlerin sonucunda gelenler yeteri kadar maddi olanaklarını Anadolu'ya aktaramamışlardır. Bir toplumun var olabilmesi için kendisine özgü öğelerini sahip olabilmesi gerekmektedir. Bu durumda Anadolu'ya göç eden Makedon göçmenler kültürel öğelerine geleneklerine göreneklerine müziklerine ve kendi yöresel ezgilerine sıkıca sarılarak yeni geldikleri topraklarda köksüzlükten kurtulup ortak kültür değerleri ile yoğurularak genel olarak aynı semtlerde oturarak güçlü olmaya çalışmışlardır. Gamze Matracı'nın bize verdiği bilgilere göre 1957 yılından günümüze kadar Makedon göçmenleri üç farklı grup halinde müziklerini icra etmişlerdir. 1957'de kurulan ince saz grubunda Cümbüş, keman, darbuka bulunmakla birlikte cümbüş yanında klarnet ud gibi değişik çalgıları da çalmaktadır. Bu grup Maçevsiler adı altında etkinliklerini sürdürür. 1991 yılından 1995 yılına kadar gruba trompet çalgıları da katılır ve bu grup 2000'li yıllara kadar isim değiştirerek Yusufklar adıyla düğün ile benzeri ritüellerin vazgeçilmez eğlence müziğini oluşturur. Davul zurna grubu ise adından anlaşılacağı gibi zurna ve davuldan oluşur. 1949 yılında halk oyunları ekibiyle İştıp, Üsküp ve Köprülü de Haşım Aydoğan düğünlere gider ve 1957 yılında kendisi İzmir Mersinli'de amcasıyla birlikte Makedon geleneğini sürdürür ve 1959-1970 yıllarında Aydın Çeştepe köyü ile Manisa Kuşlubahçe mahallesi, Turgutlu, Nazilli, İstanbul, İzmit gibi yerlerde göçmen düğünlerinde yer alırlar. 1971 yılında grup elemanlarının Almanya'ya gitmesi ve İzmir'de bando geleneğinin daha gözde oluşuyla da düğünlerde davul zurna yerini bando gruplarına bırakır.

Bando grubu 1959'da Sarova-Selo, Sırnık, Delçova gibi Bulgaristan'a yakın bölgeden gelen trombon, trompet, davul, trampet gibi çalgılarla müzik icra eden grup ile 1961 yılında Bornova'da önemli bir yer edinir. Trombon, akordeon ve alto saksafon göçmen bandolarında yer alırken çoğunlukla çift klarnet de çift trompet, trampet, davul, saksafon İzmir göçmen düğünlerinin vazgeçilmez Tapani bando müziğini oluşturur. Tüm bunların sonucunda önceleri trompetlerle düğünlerde sunulan çeşitli ezgiler, daha sonra <<Synthesizer>> (klavye-org) ile seslendirilmeye de başlanmış, böylece geleneksel olan çalgı pratikleri bir anda postmodern bir yapıda İzmir'de yaşam bulmuştur. Synthesizer 'in teknik olanaklarının oldukça işlevsel olması ile bu çalgının icrası için çalma pratiği bakımından son derece rahat bir çalgı olması, küreselleşme ve popülerleşmenin bir uzantısı olarak toplumsal beğenin değişim göstermesi, pek çok düğünde tapani orkestralarında synthesizerin yer almasına yol açmıştır.

Biz Tapani müziğini 1982 yılına kadar göçmen yerleşim bölgelerinde Bursa, İstanbul, Balıkesir, Adapazarı, Aydın, Manisa, Akhisar, Salihli, Bergama gibi yerleşim bölgelerinde görürüz. Tapani müzisyenleri genellikle yukarıda belirttiğimiz çalgıları ve çalgı gruplarını kullanmaktadırlar. Bu gruplar, müzikal sunumlarında, üçlü armonik yapıyı destekler nitelikte kulak dolgunluğu ile çalma yetilerini kullanırlar. Oro denilen oyunlara bu oyunu oynayanlar üçlü ses aralığı ile eşlik ederler. Bu arada Makedon göçmenlerinin yanında bazı roman müzisyenlerin de yer aldığı bilinmektedir. Bu durum İzmir Kent Kültüründeki göçmen müziğinin ve Tapani müziğinin bir yerde melezleşmesine ilk adım olarak görülebilir. Daha sonraları Tapani müzisyenleri popüler kültürün etkisiyle düğünlerde klavyenin kullanımıyla çok sesli boyutta fakat zaman zaman Kitsch bir üslup ve postmodern bir yaklaşımla, melezleşerek İzmir kent kültüründeki yerlerini almışlardır.

Tapani Müziği Özelinde Sokak Müziği ve Makedonya Şarkıları

Sokak toplum tarafından kullanılan kamusal mekânlardır. Antik çağlardan günümüze dek Anadolu kültüründe şenlikler, törenler, resmigeçitlerde yer alan sokak günümüzde pek çok göçmen bölgelerinde sünnet, nişan, çeyiz alma, kına gecesi, düğün gibi ritüellerin uygulayım alanı olma özelliğindedir. Giddens'a göre, "mekân ya da mahal toplumsal faaliyetin coğrafi olarak yerleştirilmiş fiziksel ortamıdır" (Giddens 1990: 18). Müzik yönünden ortaklaşa kullanılan sokaklar zaman zaman toplumsal farklılık ile kimlik ve sınır özelliklerini de korurlar. Örneğin; Tapani müziğinin yer aldığı bölgeler bu bağlamda göçmen mahallelerini içerir. Tapani geleneğinde müzik ile dans salt eğlence amaçlı değil, aynı zamanda simgesel olarak göçmen kimliğinin göstergesi niteliğindedir. Bu durumda Tapani müzisyenleri ve bu müziğin dinleyicileri ile müziğe oyunları ile eşlik eden bireyler için müziğin icrası kadar iyi icra edilmesi de önemlidir, etnomüzikologlar bu gerçeği göz ardı etmeyerek incelemelerini bu yönde gerçekleştirirler (Taranç 2018: 22-23). Sugarman'a göre müzik ile geleneksel ritüeller arasında önemli bir ilişki vardır. "Belirli bir toplum içinde nasıl anlaşılrsa da belirli nitelikler olmadan, ritüeller arzu edilen beklentileri gerçekleştirme gücünü barındırırlar" (Sugarman 1989: 191-215). Osmanlı döneminden bu yana tarihsel süreçte sokağın önemi Anadolu topraklarında variyetini korumuştur. Bir ülkenin kültürel kodlarından belki de en büyük ölçekli ürünlerinden bir tanesi de sokakta gerçekleştirilen ritüellerdir. Çünkü tüm ülkelerde halkın nabızı sokaklarda atar. Özellikle Akdeniz insanı için sokak ve sokak kültürü çok önemlidir. Bu yüzden pek çok ülkede sokak sanatları festivalleri düzenlenmektedir. Dünya dans günü ve dünya müzik günü sokaklarda yapılırken, pek çok ülkede Tapani orkestrası festivalleri ve yarışmaları yapılmaktadır. Örneğin; Belgrad yakınlarındaki bir kasaba olan Goça'da Tapani orkestrası festivalleri düzenlenmektedir. Bu festivalde boş bir alanın sanat ile doldurulması önem taşır, izleyiciler festivalin en önemli gözlemleyicileridir.

Çifte çifte paytonları gönderdim sana. Ne dedim sana, aman, darıldın bana, opa.

Ne dedim sana, majike darıldın bana. Okka okka lokumları gönderdim sana.

Ne dedim sana, aman, darıldın bana, opa. Ne dedim sana, majike darıldın bana.

Şişe şişe kanyakları gönderdim sana. Ne dedim sana, aman, darıldın bana, opa.

Ne dedim sana, majike darıldın bana.

Çifte Çifte Paytonları isimli şarkı günümüzde halen Makedonya'da Türkçe olarak söylenmektedir. Osmanlı müziğinin yerel oturtumla, klarnet, akordeon, keman, ud ve zilli def ile ortak kültürel bir sunum olarak ortaya konulmasına bu ezgi bir örnek oluşturmaktadır. Ansambl Bijana tarafından Makedonya'nın Ohrit yöresinde, Ohrit'in kültürel kimliği olarak ortaya çıkmaktadır. Aslında yerel olarak bu tür müzik gruplarına "Tayfa" denmektedir.

Osmanlı kültürünün Makedonya'daki izlerini sözel olarak da içeren bu ezgi, Ege bölgesinde de göçmen orkestraları tarafından çalınıp söylenmektedir. Gamze Matracı'nın repertuarındaki bu ezgiye sıklıkla yer verilmektedir. "Okka okka lokumları" "Çifte çifte paytonları", aslında Osmanlı zenginliğinin bir göstergesidir. Bu şarkı bir Osmanlı beyiyle Majika adlı bir genç kadının aşkı için söylenmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün gençlik yıllarını geçirdiği Bitola'daki Manastır Askeri İdadisindeki araştırmamızda bu kent için söylenen ve halen Türkçe olarak seslendirilen "Manastır'ın Ortasında Var Bir Havuz" şarkısı ile de karşılaştık. Bu şarkının sözleri şöyledir; Bir Rumeli türküsü, Atatürk'ün sevdiği türkülerden biriymiş.

Manastır'ın ortasında var bir havuz

Aman havuz canım havuz

Dimetoka kızlarının hepsi de yavuz

Biz çalar oynarız

Manastır'ın ortasında var bir çeşme

Aman çeşme canım çeşme

Dimetoka kızlarının hepsi de seçme

Biz çalar oynarız

Manastır'ın ortasında var bir pınar

Aman pınar canım pınar

Dimetoka kızlarının hepsi de çınar

Biz çalar oynarız.

Nina Strugar, bu şarkının yorumlanmasında "Bu yurdun kızları, pek yavuz" diye şarkıyı söylerken; şarkının orijinalinde "Dimetoka kızları, pek yavuz" olarak şarkı söylenmektedir. Bu durum bize Manastır, Selanik, Dimetoka üçgeninde Makedonya müziğinin Osmanlı müziği etkisiyle varyetini kurduğunu göstermektedir. "Toplumun sembolik olarak gelenekleriyle ve kurumlarıyla ifade edilmesi toplumun doğasında yer alır; bunun tersine normal bireysel davranışlar hiçbir zaman kendi başlarına sembolik olamazlar: Bunlar, sadece kolektif olabilen sembolik bir sistemin kuruluşuna kaynaklık eden unsurlardır" (Mauss 2005: 21).

Şemikler'de izlediğimiz çeyiz alma törenlerinde;
Teller koptu, teller koptu saz kaldı
Gelin hanımı almaya az kaldı
Ağlama gelin hanım ağlama
Annen seni verdi güzel oğlana
Bu seneki asmaları budamadılar
İboş (damadın adı söylenir) gibi güzel damat bulamadılar
Ağlama gelin hanım ağlama
Annen seni verdi güzel oğlana

Resim 3 - İzmir Şemikler Çeyiz Alma Töreni

Goran Gregoviç şarkısına bağlanılarak geleneksel olan popülere bağlanarak kız çeyizi almaya gidilir ve arada her çalgı kendi solosunu yaparak, çalım ustalığını belirtirken (Oya-Bora tarafından Türkçe pop olarak) Biz Dünyayı Çok Sevdik Ölüm Bize Uzak Olsun şarkısına geçiş yapılıyor. Çalan grup Balkan Beatz Orkestar. Klarnet, trompet, saksafon, trampet, davul var. Gayda oyununda, erkekler halay benzeri oynayarak birbirlerine kollarını atarlar. Baştaki kişi elinde mendili sallayarak, başı çeker, çalgıyı çalan gruba para ve havlu, peşkir verilmesi gelenektir. Fakat gelin almaya giderken halay başı damat olmaktadır. Şemikler'de izlediğimiz Gayda oyunu yavaştan hızlıya doğru bir değişim gösterir. İzleyiciler alkışlarla tempo tutarlar. Malavesko oyununda en temel farklılık erkeklerin el ele tutuşarak halay benzeri bir oyun oynamalarıdır.

Oğlan oğlan kalk gidelim, İdareyi feneri yak gidelim
Ne güzel oğlan, Boynuma dolan
Oğlanın elinde şapkası var, Öpülecek sevilecek ablası var
Ne güzel oğlan, Boynuma dolan
Oğlan oğlan ne güzel oğlan
Kolum sana yastık saçlarım yorgan
Ne güzel oğlan, Boynuma dolan
Oğlanın elinde lüver belinde

Oğlan çıkmış pencereye şapka elinde

Ne güzel oğlan, Boynuma dolan

Bu türkü aslında Niğde'nin doğu köylerinin erkek halay havasıdır. Karakaş Gözlerin Elmas ve Niğde Türküleri, Ali Ercan, Niğde İl Basımevi, 1965. Sözleri Evren Seçkal tarafından gönderilen bu türkü. Stelios Kazantzidis Isparta kökenli Yunan şarkıcının repertuarında yer almaktadır. Bu türkü kız alma ve çeyiz çıkarmalarda Tapani bandolarının tercih ettiği türkülerden biridir. Bunun nedeni de köklere bağlılığın derin göstergesidir. Osmanlı'nın Avrupa'ya akınları sırasında özellikle Makedonya'yı Kayseri, Konya, Alanya, Isparta bölgesinde yaşayan Karaman Türkmenlerini (yörüklerini) göndermesidir. Mustafa Kemal Atatürk'ün baba soyu da bu Yörüklerden gelip Makedonya'da kocacık köyüne yerleşenlerdir. 1956 yılından itibaren göç edenler kendilerini genellikle Karaman soylu kabul etmektedirler (Taraç 2007: 116-135). Boudieu'ya göre topluluklar ben ile öteki arasındaki farklılıkları anlatmaları bakımından kendilerini betimleme özelliklerini barındırırlar (Boudieu: 1977).

Resim 4 - Ohri'de Tapani Eşliğinde Bir Halk Dansları Gösterisi 2018

Nevzat Aytunç Matracı gibi değerli bir Tapani müzikçisinin kızı olan ve Ege Üniversitesi Devlet Türk Musiki Konservatuvarı Ses Eğitimi mezunu Gamze Matracı, son dönemlerde Türkiye'de Tapani müziğinin popüler kültürde de yer almaya başladığını ifade etmektedir. Düğünlerde hatta doğum günleri eğlencelerinde bile Tapani müziği eşliğindeki eğlencelerin arttığını belirtmektedir (Gamze Matracı ile görüşme).

Sonuç ve Analiz

1950-1970 yılları arasında yoğun olarak yaşanan Makedonya'dan İzmir'e göç olgusunun variyetiyle İzmir Kent kültürü Tapani müziği ile içli dışlı olmuştur. Tapani müziği davul zurna, ince saz, bando geleneği ile İzmir Kent kültüründe tarihsel süreç içinde günümüze dek variyetini korumuştur. Bu müzik gruplarında genellikle göçmenler yer alırken zaman zaman Roman müzikçileri de bu müziğin icrasında yer almışlardır. Genellikle göçmen olan müzisyenler Tapani orkestraları ile roman müziğinin icra edilmesi veya bu orkestralarda roman çalgıcuların yer almasından değil; bu müzisyenler ile bazen Tapani müziğinin geleneğinin bozularak melezleşmesinden sıkıntı duymaktadırlar. Günümüzde Tapani müziği salt eğlence müziği olmak dışında bu müziğin dinleyicilerine özgün verileriyle de ulaşabilmektedir.

İzmir kent kültüründe yer alan Tapani müzik ezgilerinde, üflemleri çalgılardaki tiriller, ezgisel akıştaki üçlü dördü beşli atlayışlar, tiz seslerin yoğunluğu, kentnin sosyal

yapısından kaynaklanan kadın ve erkek solist ile çalgı yorumcularının orkestralardaki cinsiyet ayrımcılıksız dağılımı yönünde dikkati çekmektedir. Tapani Orkestraları tarafından sunulan ezgilerde 9/8'lik, 6/8'lik, 2/4'lük ritim kalıpları oldukça yoğundur. Ayrıca bu müziği oluştururken çalgılamada (oturtumda) genellikle üçlü uygusal (armonik) aralıklar uygun görülmektedirler. İzmir'de zaman zaman Tapani müziği popüler kültür ürünleriyle koşut bir yapıda güncel müzik beğeniyle yoğurularak halk müziği, sanat müziği, roman müziği, arabesk, Makedon müziği karışımı bir yapıda, kentsel eğlence müziği şeklinde, Makedon ve Anadolu kültürünün ortak çalgısal-ezgisel öğeleri ile melezleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde Tapani orkestrası üyesi yetiştiren üniversitelerin olmamasına karşın; bu orkestralarda yer alan bireylerin bazılarının özel girişimleri ve çabaları ile üniversitelerde eğitim almaları, bu müziğin sunumunda dinleyici kültürünün yükseltilmesi için yeni olanakları açarken, geçmişin parlak ve cazibeli olarak değerlendirildiği eğlence müziği sisteminde pek çok değişikliklerin oluşmasına da neden olmuştur. Şöyle ki, bilinen eğlence müziği sistemi daha çok erkek oyunlarına öncelik verirken Tapani orkestraları ile yapılan müziklerde erkeklerle eşit ağırlıklı olarak kadın oyunlarına da yer verildiği gözlemlenmiştir. Tapani orkestrası üyelerinin de hem solist hem çalgı icrasında bulunan kişiler bağlamında kadın ve erkeklerden oluştuğu İzmir Kent Kültüründe gözlemlenmiştir. Bu müziğin üreticileri ve tüketicileri kendi cinsel kimliklerine sahip olmakla birlikte, hoşgörü ile bir arada eğlenebilmektedirler.

İzmir Kent kültürü içinde günümüz müzik okullarından ve belirli ekollerden yetişen müzisyenlerde, beden dili, anlatım, ifade, ses tonu, nüans, ritim gibi oluşumlar ön plana çıkmıştır. Tapani orkestraları ile müzik ticari bir malzeme olmakla birlikte, sadece para amaçlı olmaktan çıkarak geleneksellik ile güncellik arasında, post modern yaklaşımların odağı haline gelmiştir. Tapani müziğinde coşkunun yanında, doğallık, duruma ve konuya, konuma uygunluk kavramları önem kazanmıştır. Bu bağlamda pek çok grup aralarında iletişim kurarak zaman zaman elemanlarını ortaklaşa kullanarak çeşitli bölgelerde İzmir Kent Kültürü içinde, müzikal sunumlarını gerçekleştirmişlerdir. Böylece bu ortaklıklar aracılığı ile çeşitli müzikçiler durum, konum, ritüele uygun davranma bakımından daha rahat bir şekilde müzikal sunuma ulaşabilmek ve böylece müziğin tüketicilerine, müziğin üreticisi olarak daha rahat bir biçimde iletişimde bulunabilme olanakları yakalayabilmişlerdir.

Tapani orkestralarının Ege bölgesine gelişlerinin ilk yıllarında müzisyenler yanlarında getirdikleri çalgılarıyla kendi kültür ürünleri olan Balkan ezgilerini büyük bir ustalıklı, aynı zamanda çoğu kez kendi çalış üsluplarıyla, dilsel özellikleriyle ve kültürel malzemeleriyle müzik sektörüne hizmet edebilme gibi bir gayret içindeyken, günümüzde böyle bir durum söz konusu bile edilemeyecek kadar değişmiş ve müzik ile ilgili özel eğitim almış müzik sorumlusu bireyler tarafından kurulan gruplar en ufak ayrıntılarına kadar dikkat edilerek sahne performanslarına hazırlanmaktadır. Sunum pratikleri amatörlükten profesyonelliğe doğru geniş bir yelpazeye dağılmıştır. Böylece kısmen Tapani müzikçileri üzerindeki artı yükler artmıştır. Müzisyen, sunumunu üstlendiği ritüelin gereksinimlerini göz önünde bulundurarak, bu gereksinimlerin ışığında değişik sunum pratikleri oluşturarak, belirginleşmesi gereken olguları, kendi yetilerini ortaya koyabilecek şekilde yaratım süzgecinden geçirip, güncel olan beğeni düzeyini de göz önünde bulundurarak, yeni duygular eşliğinde, kendisinden beklenen sunuma uygun biçimde düzenlenmiş atmosfer ve dekorlar içinde, Makedonya kültüründeki müziğe yakın ve Anadolu gerçeğine en yakın şekilde müzikal performansını sunmaya çalışmaktadır.

Genel olarak Tapani orkestralarının geçmişten günümüze Makedonya kültüründeki ve İzmir Kent kültüründeki yeri ile önemine bakıldığında bu grupların, yerel bir coğrafyanın dışında pek çok kültürde, sosyal, ekonomik düzeye bağımlı olmadan; kültür bağlamında eğitim yönünde toplumsal kurumlar, özel kurumlar, eğitim kurumları, devlet destekli kurumlar, usta çırak ilişkileri, zaman zaman özel dersler şeklinde desteklenerek ve beslenerek tarihsel süreç içinde vücut bulduğu gözlemlenir. İzmir Kent kültüründe önemli bir yeri olan Tapani orkestraları üyeleri ile yapmış olduğumuz 2017-2018 yılları arasındaki görüşmelerde bu orkestralarda yer alan üyelerin, artık pek çoğunun müzik eğitimi aldıklarını, bu eğitim için özellikle Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuvarlarını tercih ettikleri saptanmıştır. Bu elemanlar genellikle klarinet çalgısının yer alması dolayısıyla Türk Musikisi Ana Sanat Dalını seçtiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca bu gençler otantik Makedon müziğinin yanında geleneksel Türk Sanat Müziği ezgilerini de, hatta son yıllarda popüler kültür ürünü olan değişik ezgilere kadar giden geniş bir yelpazede dinletilerini gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir.

Müzik eğitimi veren kurumlarda yetişen Tapani müzisyenleri için gerekli olan tüm donanımları usta çırak iletişiminin yanı sıra, ses, nefes, diksiyon, vücut dili, sunum yetisi, hareket, estetik ve bazı kuramsal bilgiler ile konuşma sanatı ve sahne için gerekli uygulama pratiklerini edindiklerini gözlemlenmiştir. Eğitim kurumlarında, seçmeli ders programı oluşturulurken, çoğunlukla bu müziğin sunumu için gerekli öğretilerin oluşması yönünde eksik noktaların kalmış olduğu; müzik okulları gibi düşünülen özel teşebbüslerin ve kursların bu müziğin icrası konusunda herhangi bir sertifikalı eğitim vermediklerini görülmüştür. Bu kursların yoğun programlarına karşın bir üniversite ciddiyetine tam olarak kavuşamadıklarını, bunun en önemli nedeninin de, maddi olanakların tümünün bu kurumların kendileri tarafından karşılanmak zorunda olması olduğunu saptanmıştır.

İyi bir eğitimin, donanımlı eğitimciler, gelişmiş fiziki olanaklarla gerçekleşeceği yadsınamaz. Tüm bunların maddi koşullarla doğru orantılı olduğu gerçeği göz ardı edilemeyeceğine göz ardı edilemez. Öncelikle bu tarz müziklerin korunarak ulusal boyutta öneminin vurgulanabilmesi için, müzik kurumlarında bu tarz müziklerin öğretilmesine devlet desteğinin veya yerel yönetimler tarafından bazı maddi olanakların aktarılmasının önemi ve değeri tartışılmaz. Özel teşebbüs gibi görülen müzik eğitimi veren kurumların günümüzdeki müzisyenler açısından durumu ve konumu, müzik alanındaki çalışmaların mesleğini profesyonel bir alan olarak benimsemek isteyen bireylere farkındalık yaratmak bağlamında gibi görünse de bu konuda gerçek donanımlara sahip değillerdir. Bu sebeptendir ki, piyasanın mevcut talebini karşılamak için eğitim sisteminde otantik müziğin geliştirilmesi için farklı anasanat dallarının oluşturulması gerekmektedir. Sektördeki Tapani orkestrası talebini karşılamak yönünde köklü ve kalıcı çalışmaları yapmak müzik eğitimcilerinin görevlerinden biridir. Böylece Tapani orkestraları ticari kaygıların sonucunda kurulan müzik grupları olmak dışında, gerçek müzikal sunumların halka üst düzey kültür bağlamında iletilmesine yol açan gruplar haline dönecektir. Pek çok Makedon kökenli müzisyenlerde yetkin sunum yapabilme kaygıları çok daha fazla öne geçmektedir. Çünkü onlar kendi soylarının kültürel kodlarını en iyi şekilde sunabilmek isterlerken çoğu zaman bu konunun uzman eğitimcilerinden yararlanabilecek maddi olanağı da bulamamaktadırlar. Bazen Tapani orkestralarında yer alan, dış görünümü düzgün sayılabilecek genç adaylarda asıl aranması gereken yetenek yeteri kadar sorgulanmamakta, sadece kendilerinden sağlanan para getirisi önemsenmektedir.

Tapani üyeleri kendilerine özgü yetenekleri ve almış oldukları alaylı veya eğitim kurumu kökenli eğitimleri sayesinde çeşitli ritüellerdeki sunumlarında zaman zaman bocalama ve sıkıntı evresine geçebiliyorlar. Bu durumdan çıkabilmenin en pratik yolu

hemen bu önemli kültür ögesi olan Tapani geleneğini yaşatabilecek kuramsal bilgilerle donatılmış müzik eğitimi alabilecekleri okul ya da sertifikalı kurs programları oluşturulmalıdır. İzmir Kent Kültüründeki sistem Tapani müzisyenlerine kendileri için gerekli olan müzikal deneyimi, deneme yanılma yöntemiyle öğrenilmesine olanak ve zaman tanımaktadır. Fakat tüm bunlar devlet desteğiyle perçinlenirse bu müzisyenlerin iş bulmaları ve kendilerini ifade edebilmeleri daha üst düzeyde ve kolay olacaktır. Bu yüzden Tapani müzisyenleri için müzik eğitimi almak kaçınılmaz bir zorunluluk olmalıdır. Müzik, sinema, dizi, reklam ve video klip çalışmaları için sürekli bir ihtiyaç halindedir. Fakat pek çok uygulamada Tapani müzisyenlerinin tüm bu sektörlerde yeteri kadar yer almamış olmaları gözlemlenmektedir. Genellikle olgu gereği pek çok film müziğinde yanlış uygulamalara tanık olunmaktadır. Bunun bir nedeni de Ege Bölgesi dışında yetişmiş olan çeşitli sanat insanlarının Tapani müziğini ve Balkan kültürünü yeteri kadar bilmeyişleri gelmektedir. İyi bir müzisyen yalnızca sahne bilgisi ile pratikleri değil, sahne kuramları, sahne analizleri, ulusal ve uluslararası müzik tarihçesi, ifade biçimlerini, çalgılama tekniklerini ve çok seslilik (armoni) kuramlarını bilmesi gerekir. Yöresel bir müziği sunarken, müzisyenin öncelikle kendini tanıma, kendi yetilerini dışa vurup izleyiciye tanıtma yönünde aktararak, izleyici ile dolaylı yoldan iletişim kurabilme yetisinin olması gerekmektedir.

Tapani müziğinde doğaçlama tüm olanakları zorlayacak derecede geniş düşsel tasarımlarla destekletilecek bir yapıya taşınmalıdır. Bireysel algılama ve dışa vurma müzikte çok önemli ve değerlidir. Tapani müzisyeni sahnedeki ekip çalışmalarında uyum içinde olmak, çalışma gurubu ile birlikte hareket dinamiklerini ölçülü olarak ayarlayabilmek, enerji dengesini gurup içinde tutabilmek, göz iletişimini ve sanatsal iletişimi uygun boyutlarda sürdürebilmek zorundadır. Kişisel sunum ve grup sunumu birbirinden çok farklı olup Tapani müzisyeni tarafından bu farklılıklar önemli şekilde ortaya konulmalıdır. Tapani müzisyeninin kültürel donanımı yanında, şan eğitimi, dans eğitimini de almış ve eğitim olarak almış olduklarını sanatçı olarak uygulayabilecek konuma gelmiş olması da gerekmektedir. Çünkü bir olguyu en iyi şekilde sunabilmek, o olgu hakkında tüm verileri içselleştirmiş olmakla doğru orantılıdır.

Günümüzde Tapani orkestralarının konumu Anadolu'ya göç etmiş Balkan kimliğinin göstergeleri olmalarıdır, etnisite ve kimliklerin korunmasında müziğin önemini ve baskın karakterinin en güzel örneklerinden birisi de bu orkestraların halen geçmiş köklerin geleneklerini göç ettikleri yerlerde canlı tutabilme uğraşı vermeleridir.

Unesco Birleşmiş Milletler eğitim, bilim, sanat ve kültür örgütü olarak tüm ülkelerdeki etnik müziklerle ilgili oluşumlara destek vermektedir. Tapani orkestralarının da Unesco tarafından dünya kültür mirası içinde korunmaya alınması, otantik kültürel değerlerin gelecek kuşaklara aktarılması ve dünya kültürünün zenginleşmesi açısından önemli bir kazanç olacaktır.

KAYNAKÇA

ADORNO, Theodor W. (2007). *Philosophy of Modern Music*. (çev. Ag. Mitchell- V. Blomster VVesley). New York: Continuum International Publishing Group.

BİBER, Kazım - Oğuz KAPLAN (2012). "Göçün Getirdiği Kültürel Etkileşimin Halk Oyunları ve Giysilerine Yansıması". *Halk Kültüründe Göç Uluslararası Sempozyumu* (28-30 Mayıs 2010). İstanbul: Motif Vakfı Yayınları: 203-214.

BOUDİEU, P. (1977). *Outline of Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

- CHAPMAN, M. vd. (1989). "Introduction' to E. Tonkin, M. McDonald ve M. Chapman". *History and Ethnicity*. London: Routledge.
- COŞKUN, Fatih (2012). "Göç, Kültürel Kimlik, Müzik." *Halk Kültüründe Göç Uluslararası Sempozyumu* (28-30 Mayıs 2010). İstanbul: Motif Vakfı Yayınları.
- FEATHERSTONE, Mike (2005). *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- GIDDENS, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- KORKMAZ, Muammer (1996). *1957'den Günümüze Makedon Göçmen Müziği ve Nevzat Aytunç Matracı*. (ed. Yetkin Özer). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bilimleri Bölümü.
- MAUSS, Marcel (2005). *Sosyoloji ve Antropoloji*. (çev: Özcan Doğan). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- MCFARLANE, James (2002). *Modernizm ve Zihin*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- MERRIAM, A. (1962). "African Music in W. Lastcon-M. Herskovits". *Continuity and Change in African Cultures*. Chicago: University of Chicago Press.
- SUGARMAN, J. (1989). "The Nightingale and the Partridge: Singing and Gender Among Prespa Albanians". *Ethnomusicology*. XXXIII/2: 191-215.
- TARANÇ, Berrak (2007a). *Akdeniz Müziğinin Türk ve Yunan Kökenleri-Kültürel ve Analitik Çalışma*. Ankara: Ürün Yayınları.
- TARANÇ, Berrak (2007b). *İki Kıyının Müziği*. Ankara: Ürün Yayınları.
- TARANÇ, Berrak (2017). *Toplumsal Bellek ve Önemi*. Bursa: Mora Medya.
- TARANÇ, Berrak (2018). *Kent Kültürü*. Bursa: Mora Medya.
- TARANÇ, Berrak (2018). *Sokak Müziği*. Bursa: Mora Medya.
- UÇAN, Ali (2005). "Yirmi Birinci Yüzyılın Başlarında Türk Cumhuriyetleri'nde ve Avrupa'da Müzik Kültürü ve Müzik Eğitime Genel Bir Bakış". *Türk Müzik Kültürü*. Ankara: Evrensel Müzikevi.

Kişisel Görüşme

Gamze MATRACI, Görüşme yeri: İzmir-Mersinli 2017.

AFGANİSTAN'DA VE TÜRKİYE'DE YÜKSEKÖĞRETİMDE DİN EĞİTİMİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Humayun BEGZAD *

Hasan DAM**

ÖZET

Din, bir toplumun ahlakını, tarihini, siyasi, sosyal ve kültürel yapısını etkileyen ve yönlendiren önemli bir faktördür. Afganistan, İslam dinini kabul ettikten sonra ilim ve irfan alanında önemli gelişmeler sağlamıştır. Ancak ardi arkası kesilmeyen savaşlar nedeniyle ilmî gelişmeler sürdürülememiş, hatta geriye gidilmiştir. Özellikle son çeyrek asrını savaşlarla geçiren Afganistan'da eğitim-öğretim sistemi nitelik ve nicelik anlamda büyük zararlar görmüştür. Afganistan'ın Yükseköğretim Bakanlığı'nın genel hedeflerinin başında nesillerin İslam dininin inanç esaslarına göre yetiştirilmesi gelmektedir. Bu bağlamda Afganistan'ın bütün eğitim-öğretim kurumlarında ilköğretimden başlayıp yükseköğretimin bütün kademelerine din eğitimi dersleri zorunlu olarak okutulmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra eğitimi tek elde toplamak için 3 Mart 1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu din eğitimi alanında da bir takım düzenlemeler getirmiştir. Türkiye'de bazı dönemler din eğitimi sekteye uğramış olsa da son çeyrek asırda din eğitimi alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır. İlköğretim ve Ortaöğretimde din eğitimi dersleri diğer dersler arasında seçmeli ve zorunlu ders olarak yer alırken yükseköğretimde İlahiyat Fakültelerinin yanında Uluslararası İslam ve Din Bilimleri ve İslami Bilimler Fakültesi gibi farklı isimler adı altında din eğitimi dersleri yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan'da Din Eğitimi, Türkiye'de Din Eğitimi, Yüksek Din Öğretimi.

COMPARISON OF HIGHER EDUCATION IN TURKEY AND RELIGIOUS EDUCATION IN AFGHANISTAN

ABSTRACT

Religion is an important factor that influences and shapes the moral values, history, political, social and cultural structures of a society. After having accepted the religion of Islam, Afghanistan made important developments in the field of science and lore. However, due to the never-ending war, scientific developments could not be sustained and have even lagged behind. Especially since Afghanistan has been at war for the last quarter of a century, the education system has seen considerable losses both quantitatively and qualitatively. Educating its generations according to the fundamental principles of Islam is a top priority of the general objectives of the Ministry of Education and Higher Education of Afghanistan. In this context, religious education courses are taught as mandatory from primary level to all higher levels in all the educational institutions of Afghanistan. After the establishment of the Republic of Turkey, the "Law on Unity of Education"[Tevhid-i-Tedrisat] that had been adopted on the 3rd of March 1924 to unify the education system brought about a number of regulations in the field of religious education. In the past 25 years, religious education has undergone major improvements in spite of the fact that religious education in Turkey was hampered in some periods. While religious education courses at primary level are included as either optional or compulsory among other courses, religious courses falling under different departments such as International Islamic and Religious Sciences and Islamic Sciences Faculty alongside the Theology Faculties, are also being offered.

Keywords: Religious Education in Afghanistan, Religious Education in Turkey, Higher Religious Education.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 21.09.2019; Yayıma Kabul Tarihi: 21.11.2019

Bu makale, "Afganistan'da ve Türkiye'de Yükseköğretimde Din Eğitimi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr., ORCID: 0000-0002-3107-5334, E-posta: humayun_begzad@hotmail.com

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, SAMSUN, ORCID: 0000-0001-7975-3096, E-posta: hasan.dam@omu.edu.tr

Giriş

Eğitim bir toplumun, bir ulusun ve ülkenin gelişiminde şüphesiz çok önemli bir yere sahiptir. Eğitim içinde yüksek eğitim insanların uzmanlaştığı ve iş hayatına en önemli hazırlığın yapıldığı zaman dilimidir. Ülkenin ekonomisi, kültürü ve ulusal ihtiyaçlarını karşılayan en temel kurum yüksek eğitim kurumlarıdır.

Afganistan stratejik bir coğrafi yapıya ve yeraltı madenlere sahip olduğundan tarih boyunca çeşitli güçlerin akınına uğramıştır. Dolayısıyla Afganistan çeşitli kültürlerin kaynaştığı bir merkez özelliği taşımaktadır. İktisadi ve sosyal bakımdan az gelişmiş bir ülke olan Afganistan'da eğitim ve öğretim kurumları yeterli seviyeye ulaşamamıştır. Nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal kesimde yaşadığı ülkede okuma yazma oranı oldukça düşüktür. Bu durumdan bütün eğitim-öğretim kademeleri ve özellikle Yükseköğretim de nasibini almıştır. Taliban sonrası 2001 yılında yeni rejimin kurulmasıyla beraber eğitim-öğretim alanında bazı gelişmeler oldu ise de pek fazla bir ilerleme kaydedilmemiştir (Kamgar 2010: 403).

Türkiye coğrafyasına bakıldığında ise, bulunduğu jeopolitik konumu itibari ile küresel güç merkezleri arasındaki dengeyi etkileyecek, sürekli çok yönlü çıkar ve güç çatışmalarının yaşandığı, kritik mevkiye sahiptir. Türkiye dünya kıtalarının etkileşim alanlarını barındıran merkezi bir konumda bulunmak yanında, tarihin önemli dönüm noktalarının tesirlerini yoğun bir şekilde yaşamış insan unsurlarını barındırmaktadır. En önemlisi ise Türkiye böyle bir coğrafyaya sahip olmasına rağmen hiç bir zaman büyük güçlerin etkisi altında kalmayarak her zaman bağımsız olmayı başarmıştır. Böylece Osmanlı döneminden sonrada cumhuriyetin kurulmasıyla beraber eğitim-öğretim alanında Osmanlı döneminden gelen bir tecrübe ile ve cumhuriyetin eğitim-öğretime verdiği önemle büyük bir gelişme kaydetmiştir. Özellikle 1949 yılında Akara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin açılmasından bu yana Türkiye'de yüksek din öğretimi alanında büyük gelişmeler olmuştur (Akengin 2013: 142).

Sosyal ve Kültürel Açısından Karşılaştırma

Afganistan 19 Ağustos 1919'da fiili İngiliz esaretinden kurtularak bağımsızlığını elde etmiştir. 1919 yılından sonrada sürekli olarak ülkede İngiliz ve Rus çekişmesi yaşanmıştır. Ülke 1978 yılından itibaren yaşadığı Rus işgali ve 1989 yılından Rusların çekilmesiyle birlikte yaşadığı iç savaş ve çekişmelerle 2001 yılına kadar 24 yılını savaş ortamında geçirmiştir (Kamgar 2010: 478).

2001 yılından itibaren ülkede kısmen huzur sağlanmış olsa da halen ülkede terör olayları çok yoğun olarak şiddetini göstermeye devam etmektedir. Bir İslam ülkesi olan Afganistan'da nüfusunun % 99'u Müslüman olup ekseriyeti Hanefi mezhebine mensuptur. Sünnilerin dışında Şia'nın farklı kollarına mensup olanlar da önemli bir oranı temsil etmektedir (% 15-20). Afganistan'da az sayıda Hindu, Sih ve Yahudi yaşamaktadır. 32 milyon nüfusa sahip Afganistan başkanlık sistemi ile yönetilmektedir. Afganistan genelinde konuşulan 20'dan fazla dil tespit edilmektedir. Anayasaya göre Peştunca ve Farsça ülkenin resmi dilleridir. Son olarak ise Anayasada yer alan üçüncü resmi dil Türkçe (Özbekçe-Türkmençe) olarak belirtilmiştir (Saray 1988: 403).

Türkiye Cumhuriyeti ise Asya ve Avrupa kıtalarının birleşim noktasında bulunan, 814.578 km² yüzölçümüne sahip, yarımada yapısında bir ülkedir. Bulduğu konum itibarıyla hem Asya, hem Avrupa, hem Akdeniz, hem de Ortadoğu ülkesi hüviyetine sahiptir. Kuzeyinde Karadeniz, kuzey-doğusunda Gürcistan, doğusunda Azerbaycan,

Ermenistan ve İran, güney-doğusunda Irak, güneyinde Suriye ve Akdeniz, batısında Ege Denizi, Yunanistan ve Bulgaristan yer almaktadır (Gülece 2008: 7).

Türkiye coğrafyası, bulunduğu jeopolitik konumu itibari ile de küresel güç merkezleri arasındaki dengeyi etkileyecek, sürekli çok yönlü çıkar ve güç çatışmalarının yaşandığı, kritik mevkiye sahip bir ülkedir. Türkiye dünya kıtalarının etkileşim alanlarını barındıran merkezi bir konumda bulunmak yanında, tarihin önemli dönüm noktalarının tesirlerini yoğun bir şekilde yaşamış insan unsurlarını barındırmaktadır (Akengin 2013: 142).

Türkiye laik bir devlet sistemi ve demokrasi ile yönetilmektedir. Ülke Türkiye Cumhuriyeti olarak adlandırılmaktadır. Afganistan ise 2002 yılında yeni yönetimin kurulmasıyla birlikte demokrasi ile yönetilse de hala Anayasada birçok kanun Şeriat kurallarına göre uygulanmakta ve Afganistan İslami Cumhuriyeti olarak adlandırılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti resmi dili Türkçe olup ülke genelinde eğitim dili olarak Türkçe kullanılmaktadır. Afganistan'da ise devlet dairesinde kullanılan iki resmi dil (Farsça, Peştunca) dır. Bunun yanında Türklerin (Özbek-Türkmen) çoğunlukta yaşadığı Afganistan'ın kuzey bölgesinde ise üçüncü resmi dil olarak Özbekçe de geçerlidir. 2017 yılı İstatistik Kurumuna göre Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 81 milyon civarındadır (TÜİK 2019). Afganistan'ın nüfusu ise 2018 yılı sayımına göre 32 milyondur (NSIA 2019).

Orta Öğretimde Din Eğitiminin Karşılaştırılması

Daru'l-Hüffaz Medreseleri ve İmam-Hatip Liselerinin Yapısı ve Müfredatlarının Karşılaştırılması

Daru'l-Hüffaz Medreseleri Milli Eğitim Bakanlığının Riyaset-i Umumî Talimat-ı İslâmî (İslâmî Eğitimler Genel Başkanlığına) bağlıdır. Devlet denetimi altında olan bu medreselerin ders çizelgeleri Maarif Müdürlüğü tarafından hazırlansa da her medrese kendi müfredatlarında bazı değişiklikler yapmaktadırlar. Medreselerin amacı ise adından da anlaşılacağı üzere Kur'ân-ı Kerim hafızları yetiştirmek ve İslami ilimlerle donanımlı bir din adamı yetiştirmektir. Bu okullardan Afganistan'ın hemen her ilçesinde birer tane mevcuttur. Bu medreselerin birinci sınıftan başlayıp on ikinci sınıfa kadar eğitim-öğretimi sürmektedir. Ayrıca bu medreselerden mezun olanlar yapılan üniversite giriş sınavından belli bir puan alırsa üniversitelerin istediği bölümüne girebilirler. Ama bu medreselerin mezunları genellikle üniversitelerin Şeriat (İlahiyat) Fakültelerini tercih etmektedirler. Daru'l-Hüffaz Medreselerinin müfredatlarındaki derslerine bakıldığında ise derslerinin yaklaşık % 90'ı dini, % 10'ı ise seküler derslerdir (Amaç 1992: 19-20).

Türkiye'deki İmam-Hatip Liseleri de Afganistan'daki Daru'l Hüffaz Medreseleri gibi Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı, fen ve edebiyat dersleri dışında başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere diğer din bilimleri (Arapça, fıkıh, tefsir, hadis, siyer vs.) eğitiminin yapıldığı bir kurumdur (Çolak 2005: 125).

İmam-Hatip okullarının lise kısmının yasa ve yönetmenliklerde belirtilenlerden hareketle amaçları, din hizmetlerini yerine getirmek üzere nitelikli din görevlileri yetiştirmek ve aynı zamanda öğrencilerini yükseköğretime hazırlamaktır. İmam-Hatip okullarının müfredatlarına bakıldığında ise mesleki alan dersleri olarak isimlendirilen dini derslerle birlikte seküler derslere de yer verilmektedir. İmam-Hatip okulu müfredatı derslerini yaklaşık % 40'ı dini, % 60'ı ise seküler dersler oluşturmaktadır. Daru'l Hüffaz Medreseleri ile İmam-Hatip Liselerinin arasındaki fark ise Daru'l Hüffaz Medreselerinde yetişen öğrenciler hafızlık eğitimini de alarak hem hafız olarak hem de din eğitimi alanında

kendini yetiştirmiş birer fert olarak mezun olmaktadır. İmam-Hatip okulundan mezun olanlar ise hem dindar fert hem de seküler derslerini alarak iki alanda da bilgi sahibi olarak yetişmektedirler (Aşlamacı 2014: 320-323).

Dar'ul Hüffaz Medreselerinin yönetsel yapılanmasına, amaçlarına, işlevlerine, müfredat ve eğitim anlayışına bakıldığında eski medreselerde var olan klasik eğitim sisteminin hakim olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda yaşanan gelişmelere ayak uydurma ve bu gelişmeler paralelinde kendini güncelleme kaygısı taşımamaktadır. Ancak İmam-Hatip Liselerine bakıldığında ise Nizamiye medreseleriyle başlayan Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye tecrübesi çizelgesinde gelinen noktayı temsil ettiği, kendine özgü İslam eğitim modeli olan ve her dönemde kendini yenileyen, eğitim-öğretim programıyla küreselleşen dünyaya uyum sağlayan kurumlar olduğu göze çarpmaktadır.

Yükseköğretimde Din Eğitimi Verilen Kurum ve Kuruluşların Karşılaştırılması

İnsanoğlunun var olma serüveni içerisinde, en etkili faktörlerden biri hiç kuşkusuz her zaman din olmuştur. Din salt bir düşünce boyutundan öte, toplumun birçok kurumuna direkt veya dolaylı olarak etki edecek emir ve yasaklar manzarası vaaz etmiştir. Dinin toplumu şekillendirme pratiği eğitim faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır. Çünkü din, eğitim faaliyeti yapan bir kurumdur. Bu anlamda insanlığın başından beri var olan eğitim bütünüyle modern bir olgu değildir. Yani eğitimin toplumun içindeki rolü tartışılmaya ve sorgulanmaya başlandığı tarihi zaman dilimine kadar, din ve eğitim kurumu bir şekilde iç içedir (Karateke 2018: 34). "Yükseköğretim bu bağlamda hayati önem taşımaktadır. Zira yükseköğretim kurumları hem üst düzey insan gücünün kaynağıdır, hem de yükseköğretim sisteminin bir parçasını oluşturan üniversitelerin bir kısmı yeni bilgilerin üretiminde odak noktalarıdır" (Usta 2001: 28).

Afganistan'da Yükseköğretim Bakanlığına bağlı dini eğitim-öğretim faaliyeti yapan Şeriat Fakülteleri bulunmaktadır. Hukuk Fakültelerinde ise alan dersleri yanı sıra İslam Hukuku dersleri de programda yer almaktadır (Sıddıqı 2006: 52). Ayrıca Şeriat Fakültelerinin haricinde diğer yükseköğretim kurumlarında Sakafat-i İslami (İslam kültürü) adıyla haftada birer saat din eğitimi dersi okutulmaktadır. Genellikle devlet üniversitelerinin çoğunda Şeriat Fakültesi mevcuttur. Diğer Fakültelelere okutulan din eğitimi dersi ise Şeriat Fakültesi bünyesinde olan Sakafat-i İslam-i (İslam Kültürü) Anabilim Dalı tarafından organize edilmektedir. Bünyesinde Şeriat Fakültesi olmayan üniversitelerde ise Sakafat-i İslam-i adında bir bölüm vardır. Bütün fakültelelere bu bölüm tarafından din eğitimi dersi verilmektedir. Şeriat Fakültelerinin öğretim programlarında ise ağırlıklı olarak "İslam öğretimi" ve "Fıkıh Kanun" dersleri verilmektedir. İslam Öğretimi öğretim programının amacı Maarif Bakanlığına bağlı eğitim-öğretim kurumlarında din öğretmenleri yetiştirmek, Fıkıh ve Kanun öğretim programının amacı ise din hizmetleri, vaaz ve irşad işlerinde görevlendirilmek üzere müftü, vaiz ve adliye kurumlarına da hakim yetiştirmektir (MOHE, 2019).

Şeriat Fakültesi dışındaki diğer Fakültelerde Sakafat-i İslami (İslam Kültürü) dersi adı altında okutulan din eğitimi kitaplarının adları şöyledir:

1. Dönem: "**Cihan Bin-i İslami**"(İslam'ın Dünya Görüşü)
2. Dönem: "**Felsefe ve İbadat Dar İslam**"(İslam'da Felsefe ve İbadet)
3. Dönem: "**Nizam-i İktisad-i İslam**"(İslam'da İktisadi Sistem)
4. Dönem: "**Nizam-ı İctima-i İslam**"(İslam'da Sosyal Sistem)
5. Dönem: "**Nizam-i Ahlak-ı İslam**"(İslam'da Ahlak Sistemi)

6. Dönem: **“Nizam-i Siyas-i İslam”** (Siyasal İslami Sistemi)
7. Dönem: **“Temddin-i İslam-i ve Guftgu-i Temeddin”** (İslam medeniyeti ve medeniyetler diyalogu)
8. Dönem: **“Kuran ve Ulum-i Muası”** (Kuran ve Çağdaş Bilim)

Türkiye Yükseköğretim Kurumuna bağlı tüm eğitim öğretime bakıldığında ise din eğitimi verilen kurumlar ilahiyat fakültesi, Sınıf öğretmenliği, İslami bilimler fakültesi, Uluslararası İslam ve din bilimleri hariç resmi olarak herhangi bir yükseköğretim kurumunda din eğitimi dersi verilmemektedir (Yazıbaşı 2018: 165).

Şeriat Fakülteleriyle İlahiyat Fakültelerinin Öğretim Programlarının Karşılaştırılması

Afganistan'daki Üniversitelerin bütün Şeriat Fakültelerinde uygulanan öğretim programları hemen hemen aynıdır. Genel olarak Şeriat Fakültelerinin bünyesinde beş anabilim dalı bulunmaktadır. Felsefe ve Akaid (Felsefe ve Kelam) Anabilim Dalı, Tefsir Anabilim Dalı, Talimat-ı İslam-i (İslam Öğretimi) Anabilim Dalı, Fıkıh ve Usulü Fıkıh Anabilim Dalı ve Sakafat-ı İslam-i (İslam Kültürü) Anabilim Dalıdır. Üniversitelerin Şeriat Fakültelerinde ise kız ve erkek öğrenciler ayrı ayrı sınıfta ders görmektedirler. Erkek öğrencilere nazaran kız öğrencilerin sayıları daha azdır (<https://mohe.gov.af/prs> (05.07.2019)). Kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre sayılarının az olması ise güvenlik sorunlarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü kırsal kesimden şehirlere gelip okumalarına aileleri pek rıza göstermemektedirler (Kankor Afghanistan 2019).

Türkiye'deki Üniversitelerin İlahiyat Fakültelerindeki uygulanan öğretim programları genel olarak bir birlerine benzemektedir. İlahiyat Fakülteleri bünyesinde 3 bölüm mevcuttur. Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Tarihi ve Sanatlar Bölümü ve Temel İslam Bilimleri Bölümüdür (Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 2019).

Türkiye'deki bütün İlahiyat Fakültesinde kız ve erkek öğrencileri aynı sınıfta olup ve kız öğrenciler erkek öğrencilere göre çoğunluktadırlar. Kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre çoğunlukta olması dindar ailelerin kız çocuklarını iyi bir terbiye almaları ve aynı zamanda dini kurumlarda çalışabilmeleri ve ayrıca Afganistan'daki gibi bir güvenlik sorununun olmaması için ilahiyat fakültelerine gitmelerini teşvik etmesinden kaynaklanabilir.

Ayrıca İlahiyat Fakültelerine baktığımızda Psikolojiden, felsefeye, tarihe, sanata kadar birçok farklı alana ana bilim dalı olarak yer verilmektedir. Şeriat Fakültelerinde ise dersler genel olarak Temel İslam bilimleri kapsamındadır. Felsefe derslerinin oranı çok az olduğu gibi, sanat, edebiyat gibi derslere hiç yer verilmemektedir.

Yükseköğretiminde Din Eğitimi Programlarında Uygulanan Öğretim Yöntem ve Tekniklerinin Karşılaştırılması

Öğretimde kullanılan birçok öğretme yolları vardır. Öğretim yöntemleri “Genel Öğretim Yöntemleri” ve “Özel Öğretim Yöntemleri” olmak üzere iki ayrı şekilde ele alınmaktadır. Bütün derslerde kullanılabilecek yöntemlere, genel öğretim yöntemleri denilmektedir. Özel öğretim yöntemleri ise sadece belli bir ders ya da alanın öğretiminde kullanılabilecek yöntemleri ifade etmektedir. Genel öğretim yöntemleri, adından anlaşılacağı gibi, tüm derslerde kullanılabilecek yöntemlerden oluşur ve her ders için geçerli ilke ve yöntemleri açıklar. Her bir dersin, kendi özelliklerine ve muhtevalarına uygun olarak geliştirilen yöntemlere de özel öğretim yöntemleri diyoruz (Aydın 2007: 2).

Günümüzde din öğretiminde kullanılmakta olan yönetim ve teknikleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

Anlatım yöntemi, soru-cevap yöntemi, grup çalışması ve tartışma yöntemi, problem çözme yöntemi, örnek olay incelemesi yöntemi, canlandırma yöntemi, gezi-gözlem ve inceleme yöntemi ve gösterip-yaptırma yöntemi (Akyürek 2009: 203).

Afganistan din eğitimi öğretiminde yöntem ve teknik olarak genellikle anlatım yöntemi, soru-cevap yöntemi ve grup çalışmaları ve tartışma yöntemleri kullanılmaktadır (Vuzaret-i Tahsilat-i Ali Pohantun-i Kbil, Nisab Tahlim-i Puanzai Şeriat 2013: 21).

Türkiye'deki din eğitimi öğretimine baktığımızda ise yukarıda zikrettiğimiz yöntem ve tekniklerin hemen hemen hepsi kullanılmaktadır. Bunu şöyle izah edebiliriz. Türk eğitim sistemi köklü bir geçmişe sahiptir. Tarih boyunca kendi eğitim kurumlarını kuran bir ülkedir. Osmanlı döneminde medrese eğitim sistemi tecrübesi ile cumhuriyet döneminde Milli Eğitim Bakanlığı ve Yükseköğretim Kurumu çerçevesi altında eğitim öğretim alanında büyük bir mesafe kaydetmiştir (Aydın 2007: 3). Günümüz dünyasında gelişmekte olan ülkeler eğitim-öğretime son derece önem vererek çeşitli yöntem ve teknikler geliştirmektedirler. Türkiye eğitim ve öğretimde köklü bir tecrübeye sahip olmakla beraber gelişmiş ülkelerden de esinlenerek büyük bir mesafe kaydetmiştir. Afganistan ise yaklaşık yarım asrını hep dış ve iç savaşla geçirdiği için eğitim öğretim alanında fazla bir gelişme gösterememiştir. Bundan dolayı özellikle yükseköğretimde şeriat fakültelerinde hala eski yöntem ve tekniklerin kullanıldığı göze çarpmaktadır.

Şeriat Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi Mezunlarının İstihdam Alanları Açısından Karşılaştırma

Afganistan'daki Üniversitelerin Şeriat Fakültelerinden mezun olan öğrenciler genellikle Milli Eğitim Bakanlığına bağlı eğitim-öğretim kurumlarında din dersi öğretmeni, Diyanet İşleri Bakanlığında müftü, vaiz, Adalet Bakanlığında hakim, savcı ve Kültür Bakanlıklarına görev alabilmektedirler. Büyük camilerde imam ve lisans döneminde eğitimini iyi derece ile tamamlayıp akademisyen olmak isteyenler ilahiyat fakültelerinde öğretim üyesi ve ilahiyat fakültesi dışında diğer fakültelerde Sakafat-ı İslam-i (İslam kültürü) alanında öğretim görevlisi olabiliyorlar. Bunların dışında ilahiyat mezunları meslekleriyle ilgili devletin her kademesinde devlet memuru olabiliyor ve devletin uygun gördüğü her yerde çalışabilmektedirler (Vuzarat-i Tahsilat-i Ali Puantun-i Kabil Nisab Tahlim-i Puanzai Şeriat 2013: 11).

Şunu da ifade etmek gerek vardır ki Şeriat fakültesinden mezun olan bir öğrenci Hac ve Evkaf Bakanlığı (Diyanet İşleri Bakanlığı) bünyesinde bulunan camilere imamlık yapmayı pek tercih etmemektedirler. Afganistan'da genellikle büyük medreselerde yetişen ve Mevlevi denilen hocalar camilerde imamlık yapmaktadır. Bunun nedenlerinden birisi de Afganistan'da camilerin en az %70'inin imamlarını halkın seçmesi ve maaşlarının da yine halk tarafından ödenmesidir. Diğer bir nedeni ise, halkın dini konularda şeriat fakültesi mezunlardan daha çok Mevlevilere güvenmesidir (Vuzarat-i Tahsilat-i Ali Puantun-i Kabil Nisab Tahsil-i Puanzai Şeriat 2013: 11).

Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinden mezunlarının en önemli istihdam alanlarından birisi Diyanet İşleri Başkanlığı diğeri ise Milli Eğitim Bakanlığıdır (Kaya 2004: 211). Bunun yanında ilahiyat fakültesinden başarılı bir şekilde mezun olanlar yüksek lisans ve doktoralarını tamamlayarak, gerekli şartları sağladığında, sadece İlahiyat Fakültelerinde öğretim elemanı olabilmektedirler (Koç 2004: 279).

İlahiyat fakültelerinin en önemli istihdam alanı Milli Eğitim Bakanlığıdır. Mezunlar, Bakanlığın bünyesinde olan örgün din eğitiminden sorumlu öğretmen olarak görev yaparlar. Bunlar, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ya da İmam Hatip Lisesi meslek dersleri öğretmeni olarak din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerini yürütmektedirler (Nazıroğlu 2018: 30).

İlahiyat mezunlarının diğer bir istihdam alanı Diyanet İşleri Başkanlığıdır. Mezunlar Başkanlık bünyesinde cami, Kur'an kursu ve müftülüklerde imam-hatip, müezzin, vaiz, vaize, Kur'an kursu öğreticisi, müftü, murakıp vb. kadrolarda göre alabilmektedirler. Türkiye'de bütün camiler devlet denetimi altındadır. Buralarda görev yapanların maaşları da devlet tarafından ödenmektedir. Bu görevliler zaman zaman devlet tarafından denetlenmekte ve bir takım hizmetiçi eğitimlere gönderilmektedir (Nazıroğlu 2018: 30). Hal böyle olunca Türk halkı dini konularda da Afganistan halkına nazaran ilahiyat fakültesi mezunlarına daha çok güvenmektedir. Şu da bir gerçektir ki, Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı bir başkanlık olmasına rağmen ülkenin yaygın din eğitimi faaliyetleri büyük ölçüde bu kurum tarafından başarılı bir şekilde yürütülürken, Afganistan'da ise Hac ve Evkaf Bakanlığı (Diyanet İşleri Bakanlığı) olmasına rağmen ülke genelinde din eğitimi-öğretimi ve hizmetiçi eğitimlere yeteri kadar yetişememekte ve halkın ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır.

Sonuç

Afganistan ve Türkiye halkının üzerinde yaşadığı topraklar tarihin her döneminde dünya üzerinde egemen güç olmaya çalışan devletlerin ilgi odağı olmuştur. Afganistan bu ilginin bedelini yaklaşık 40 yıllık süren savaş ve çatışma ile acı bir şekilde görmüştür. Afganistan devam etmekte olan terör olayları sebebiyle arzu edilen huzur ortamını maalesef sağlayamamıştır. Afganistan İslam Cumhuriyeti'nin milli birliği ve beraberliği sağlayamamış olması istikrarın önündeki temel engellerden birisidir. Bu durum, Afganistan'da din eğitiminin kurumsallaşma ve bilimselleşme sürecine oldukça önemli olumsuz etkileri olmuştur. Eğitimin niteliğinin düşmesi, konjoktürel nedenlerin ortaya çıkardığı toplumsal sorunların artmasına neden olduğunu söylemek mümkündür.

Türkiye Cumhuriyeti ise gelişmekte olan ülkeler arasında yerini almış ve muasır medeniyet hedefine kararlılıkla ilerleyen bölgesinde güçlü bir ülke konumundadır. Devletlerin huzur, refah ve ekonomik durumundaki gelişmişlik düzeyi eğitim alanındaki göstergeleri de doğrudan etkilemektedir.

İnsanoğlunun var olma serüveni içerisinde, en etkili faktörlerden biri hiç kuşkusuz her zaman din olmuştur. Din salt bir düşünce boyutundan öte, toplumun birçok kurumuna direkt veya dolaylı olarak etki edecek emir ve yasaklar manzuması vazetmiştir. Dinin toplumu şekillendirme pratiği eğitim faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır. Çünkü din, eğitim faaliyeti yapan bir kurumdur. Bu anlamda insanlığın başından beri var olan eğitim bütünüyle modern bir olgu değildir. Yani eğitimin toplumun içindeki rolü tartışılmaya ve sorgulanmaya başlandığı tarihi zaman dilimine kadar, din ve eğitim kurumu bir şekilde iç içedir.

Afganistan'da din eğitimi, ilk ve ortaöğretim kademelerinde olduğu gibi yükseköğretime bağlı eğitim-öğretim kurumlarının yapısı ve amaçlarına göre farklı şekillerde uygulanmaktadır. Yükseköğretimde Şeriat Fakültesi dışındaki diğer bütün akademik kurumlarda din eğitim-öğretimi (Sakafat dersi) (İslam kültürü dersi) adıyla programda yer almaktadır. Hukuk Fakültelerinde ise İslam kültürü dersinin yanında İslam Hukuku ile ilgili dersler de yer almaktadır. Şeriat Fakültelerinin dışındaki yükseköğretim

kurumlarında verilen din dersleri, Şeriat Fakültesinin Sakafat Bölümü tarafından verilmektedir. Bünyesinde Şeriat Fakültesi olmayan Üniversitelerde (Tıp, Eğitim ve Teknik Eğitim Üniversiteleri) ise üniversitelerin Sakafat bölümleri bulunmaktadır.

Afganistan eğitim sistemi dini niteliğe sahiptir. Yükseköğretim Bakanlığının öncelikli hedeflerinden biri de ülkede dindar nesiller yetiştirmektir. Afganistan'da din eğitim-öğretimi yaygın ve örgün şeklinde yapılmaktadır. Türkiye'de yaygın din eğitimi yapılan bazı medreseler ve kuran kursları dışında Milli Eğitim Bakanlığına bağlı eğitim kurumlarında ve. Yükseköğretim bünyesinde bulunan İlahiyat Fakülteleri, Sınıf Öğretmenliği, İslami Bilimler Fakülteleri, Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Fakültelerinde din eğitimi verilmektedir. Bunlar haricinde resmi olarak yükseköğretime bağlı herhangi bir kurumda din eğitimi dersi verilmemektedir.

KAYNAKÇA

- AKENGİN, Hamza (2013). *Siyası Coğrafya İnsan ve Mekan Yönetimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- AKYÜREK, Süleyman (2009). *Din Öğretimi Model Strateji Yöntem ve Teknikler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- AMAÇ, Aziz Muhammed (1992). *Tarihçey-i Muhtasar-ı Talim ve Terbiyey-i Cemhur-i Afganistan*. Kabil: II, İrfan Yayınları.
- AŞLAMACI, İbrahim (2014). *Pakistan Medreselerine Bir Model Olarak İmam-Hatip Okulları*. İstanbul: Dem Yayınları.
- AYDIN, Mehmet Zeki (2007). *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Yayınları.
- ÇOLAK, Fatih (2005). *İmam Hatip Liselerinde Eğitim ve Öğretim*. İstanbul: Dem Yayınları.
- GÜLECEN, Sadık (2008). *Afganistan ve Türkiye Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KAMGAR, Cemillurahman (2010). *Nigahi Muhtasar ba Tarihi Muhassiri Afganistan*. Kabil: Meyvend Yayınları.
- KARATEKE, Tuncay (2018). "Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri". *Din Eğitimi*. (ed. Hasan Dam). İstanbul: Lisans Yayıncılık: 33-48.
- KAYA, Mevlüt (2004). "İlahiyat Fakültelerinin İstihdam Alanlarına Uygun Eleman Yetiştirme Sorunu" *Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu Bildiriler-Müzakereler*. (16-17 Ekim 2003). Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi: 211-241.
- KOÇ, Ahmet (2004). "İlahiyat Lisans Programı ve Mezunlarının İstihdam Sorunları Üzerine Bazı Mülahazalar". *Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu Bildiriler-Müzakereler*. (16-17 Ekim 2003). Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi: 277-284.

- NAZIROĞLU, Bayramali (2018). "İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *İlahiyat Atlası*. (ed. Bayramali Nazıroğlu vd.). İstanbul: Ensar Yayınları: 17-35.
- SARAY, Mehmet (1988). "Afganistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. I. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 401-408.
- SIDDIQI, Jawad (2006). *Afganistan'da Yükseköğretimde Din Eğitimi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- USTA, Mustafa (2001). *Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Kurumlaşma ve Ekolleşme Sorunları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 185.
- Vuzarat-i Tahsilat-i Ali Puantun-i Kabil Nisab Tahlim-i Puanzai Şariat* (2013). Kabil: Matba-i Puantun-i Puli Tehnik-i Kabil Yayınları.
- Vuzaret-i Tahsilat-i Ali Pohantun-i Kabil, Nisab-i Tahsili Pohanzai Şariat* (2013). Kabil: Matbaha-i Pohantun-i Puli Tahni-i Kabil Yayınları.
- YAZIBAŞI, Muhammed A. (2018). "Yükseköğretimde Din Eğitimi". *Din Eğitimi*. (ed. Hasan Dam). İstanbul: Lisans Yayıncılık: 151-168.

İnternet Kaynakları

- Kankor Afganistan (2019). Erişim Tarihi: 11.07.2019.
<http://kankorafghanistan.com/پوهنتون-تخار/>
- MOHE (2019). Erişim Tarihi: 05.06.2019.
<https://mohe.gov.af/prs>
- National Statistics and Information Authority (NSIA) (2019). Erişim Tarihi: 20.07.2019. www.cso.gov.af
- Omdokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2019). Erişim Tarihi: 02.08.2019.
<http://ilahiyat.omu.edu.tr/akademik/akademik-birimler>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2019). Erişim Tarihi: 29.07.2019.
http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059

Murtaza KORLAELÇİ (2014). Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi.
Ankara: Kadim Yayınları, 322 s. ISBN: 978-975-90-0048-6.

Funda ARSLAN BİLGİN*

1947 yılında doğan Murtaza Korlaelçi, 1974 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirmiştir. 1980 yılında ise Felsefe ve Din Bilimleri üzerine yaptığı doktorasını tamamlamıştır. 1983 yılında doçent, 1992 yılında ise profesörlük ünvanını almıştır.

Murtaza Korlaelçi'nin kaleme aldığı bu eser; önsöz, dört bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Yazar önsöz kısmında pozitivizm hakkında genel bir bilgi vererek, eseri yazmak-taki asıl amacının pozitivizmin Türkiye'ye girişini incelemek olduğunu belirtmiştir. İlk bölümde pozitivizmin ne olduğunu, pozitivizmi hazırlayan bilim adamlarını, tarihi gelişimini ve pozitivizmin Fransa'daki ve İngiltere'deki temsilcilerini ele almıştır. Pozitivizmin kurucusu olarak bilinen A. Comte'un pozitif felsefenin temel özelliği olarak bütün olayları tabii değişmez kanunlara bağlı olarak kabul etmesi, 19. Yüzyılda kullanılmaya başlanan pozitivist kelimenin A. Comte tarafından bir politika ve din olarak benimsenmesi ve diğer dinleri reddede-

rek bilimin yazdığı bir insanlık dini olarak tarif etmesine değinilmiştir. Yazar bu bölümde pozitivizmi hazırlayan bilim adamları olarak, Bacon, Kepler, Galilee, Descartes, Hobbes, J. Locke, Newton, Leibniz gibi bilim adamlarını incelemiştir. Ayrıca pozitivizmi kabul ettirmek için Comte'un Mustafa Reşit Paşa ve Rus Çarı Nicolas'a yazdığı mektuplara yer vermiştir.

İkinci Bölümde ise yazar pozitivizmin Türkiye'ye girişi ve bu sırada Türkiye'nin içinde bulunduğu fikir dünyasını ilim, eğitim, hukuk alanında incelemiştir. Ayrıca bu bölümde Batı dünyasıyla hangi ilişkiler sonucunda pozitivizm taraftarlarının arttığını ortaya koymaya çalışmıştır. Osmanlılardaki ilim anlayışının İslam'ın ilim anlayışından doğduğunu belirten yazar, kaynağını dinden ve bilimden alan ilimlere yer vermiştir. Farabi, İbn Sina, İmam-ı Gazali, Ahmet Cevdet Paşa gibi kişilerin ilimleri nasıl tasnif ettiğini açıklayan yazar, Osmanlılarda eğitim ve hukuk sisteminin nasıl işlediğine de değinmiştir. III. Ahmet döneminde Batının üstünlüğünün kabul edildiği ve o dönemde Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in Batının gelişmişliğiyle ilgili yazdığı layihanın büyük ilgi gördüğüne değinen yazar, 1699 Karlofça Anlaşması ile Avrupa'nın askeri üstünlüğünün de gündeme geldiğini

Kitap Değerlendirme

Makale Gönderim Tarihi: 08.10.2019; Yayıma Kabul Tarihi: 21.11.2019

* Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. KONYA, ORCID: 0000-0002-6070-1277, E-posta: farslan@erbakan.edu.tr

ve askeri alanda yenileşmenin söz konusu olduğunu belirtmiştir. Baron de Tott isimli Fransız ajanının getirilmesiyle Avrupa'yla temasın başladığını, III. Selim ve II. Mahmut döneminde yapılan değişiklikleri ifade etmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun da 1789'da Paris'te ilan edilen İnsan Hakları Beyannamesi'nin bir benzeri olduğunu da altını çizmiştir.

Üçüncü bölümde yazar, Pozitivizmin Türkiye'ye hangi kanallar aracılığıyla girdiğine temas etmiştir. Pozitivizmin ülkemize doğrudan bir felsefi akımla girmediğini, edebiyat akımları, Fransızca eğitim yapan okullar, Avrupa'ya gönderilen bazı öğrenciler, eğitim müesseseleri, yabancı uzmanlar ve bazı dernekler aracılığıyla girdiğini ifade etmiştir. Pozitivizmin girmesinde en önemli rolün tercüme eserler ve derneklerin olduğunu belirten yazar, Jön Türkler ve İttihat-Terakki Cemiyeti'nin üyelerinin pozitivizmin nasıl etkisinde kaldıklarını ele almıştır. Ziya Gökalp, Hüseyin Cahid ve Rıza Tevfik gibi dernek üyesi kişilerin pozitivizmden etkilenmesinin bu akımın Türkiye'ye girişi açısından önem arz ettiğinin altını çizmiştir.

Yazar dördüncü bölümde, Pozitivizmin Türkiye'de ne gibi etkilere sebep olduğu ve bu akımın etkisinde kalan fikir adamlarının üzerinde durmuştur. Pozitivizmin detaylı olarak ilk defa *Servet-i Fünun*, *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* ve *İçtimaiyat Mecmuası* aracılığıyla tanıtıldığını belirten yazar, bu dergilerde yayınlanan makalelerden bahsetmiştir. Pozitivizmi savunan ve Türkiye'de etki alanı bulmasında faydası olan Türk yazar ve siyasetçilerden olan, Beşir Fuad, Ahmet Rıza, Salih Zeki, Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmed Şuayb ve Ziya Gökalp'e yer vermiş, bu kişileri tek tek ele alarak kimlerden etkilendiklerini ve faaliyetlerini belirtmiştir.

Sonuç kısmında ise 17. yüzyılda Bacon, Galilee ve Descartes'in düşünceleriyle yayılmaya başlayan pozitivizmin Auguste Comte tarafından sistemleştirildiğini, Comte'a göre toplum için dinin zorunlu olduğunu fakat bu dinin ne Müslümanlık ne de Hıristiyanlık olduğunu ifade etmiştir. Bu din, tanrısı insanlık, melekleri kadınlar, peygamberi ise Comte olan Pozitivizm'dir. Allah inancını yıkmayı amaçlayan Pozitivizmin hem Avrupa'da hem de ülkemizde hızla yayıldığına dikkat çeken yazar, medreselerin önemini yitirmesi, Avrupalı Tıphanenin açılması, Galatasaray Lisesi ve Robert Kolejini bu duruma örnek göstermiştir. Fakat yazara göre bunların hiçbiri pozitivizme yeni şeyler katan kurumlar ve kişiler olmamış sadece nakilcilikle yayılma alanını genişletmişlerdir.

Pozitivizmin ne olduğu ve ne gibi tarihsel aşamalardan geçtiği, ülkemizde nasıl yaygınlaştığı hakkında yazılmış olan eser, Pozitivizmin derinliklerine inmeden konuyu öğretebilecek kıymetli bir çalışmadır.